

Juvenilia III.

A borító Juhászné Marosi Edit munkája

Juvenilia III.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztette:

PETE LÁSZLÓ

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

A kötet megjelenését a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának
anyagi hozzájárulása tette lehetővé

© Debreceni Egyetemi Kiadó,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is, 2010

ISBN 978 963 473 375 1

Kiadta:

a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Felelős szerkesztő: Bálint Ágnes

Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit

Terjedelem: 35,75 A/5 ív

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2010-ben
10-233.

Tartalom

Előszó.....	7
ÁFRA JÁNOS: A kocsmá szakralitásának módozatai Krasznahorkai László <i>Sátántangójában</i>	9
BALAJTHY ÁGNES: Műnemek, nemek és emlékezetek közötti határátlépések Rakovszky Zsuzsa <i>A hullócsillag éve</i> című regényében	24
BALÁZS TIBOR: A Sárospataki Református Gimnázium helyzete Trianon után...	31
BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ: A tájházalakítás mint néprajzi muzeológiai probléma egy empirikus kutatás tükrében. Esettanulmány.....	51
CZINEGE SZILVIA: „Mi ellentétes hitvalláson vagyunk – mindazonáltal nézeteink több dologban egyeznek” – Széchenyi és Metternich 1825-ben	67
DITRÓI ESZTER: Névrendszerek modellalapú vizsgálata.....	81
ÉLIÁS ANIKÓ: Esélyek egyenlősége a felsőoktatásban – Fogyatékkal élő hallgatók a Debreceni Egyetemen.....	95
FARKAS ÉVA-TÓTH ANIKÓ PANNA: A Debreceni Egyetem hallgatóinak alkohol- és drogfogyasztással kapcsolatos attitűdjei	110
FÖLDI ÁDÁM: „Nagy Tüzes” és az abasári csempészhálózat. A két világháború közti, észak-magyarországi betyárkép emlékezete	125
KÁDÁR ANETT JULIANNA: A szférák zenéje Dante Alighieri közvetítésében	141
KIRÁLY PÉTER: Háború mint üzlet? A dárfúri konfliktus gazdasági dimenziója az „új háború” elméletének tükrében	149
KISS BOGLÁRKA: Textuális életek és női intertextualitás Charlotte Perkins Gilman <i>A sárga tapéta</i> , Sylvia Plath <i>Az üvegbúra</i> és Margaret Atwood <i>Lady Oracle</i> c. műveiben	163
KISS JUDIT ERZSÉBET: A balladisztikus novella mint poétikai interferencia Petelei István novelláiban	173
LIKTOR ESZTER: Testre vetett tekintet. Madame de Sévigné a női testről és az azzal kapcsolatos vizualitásról.....	189
LIZÁK DORINA HAJNALKA: Csengerújfalú határának helynevei	205
MÁTÉ KRISZTINA: A mátészalkai kistérség és kulturális helyzetképe (egy lakossági felmérés tükrében)	222
MEDVÉS DÓRA-PÁNTYA JÓZSEF: A környezettudatos viselkedés lehetséges meghatározói: a társas értékorientáció és az észlelt jelentőség	232
PAPP DÉNES: Mire használható az interneten keresztüli szavazás?	242

PÉNZES DÁVID: A Debreceni Egyetem Pedagógiai Tanszékének részvétele az országos pedagógiai (köz)életben az ötvenes évek első felében	260
RÉTI ZSÓFIA: Valószínűtlenségi hajtómű. Intermediális kérdések Douglas Adams <i>Galaxis útikalauz stopposoknak</i> című művének regény-, képregény- és filmváltozatában	284
SÓVÁGÓ SZILVIA: A zsidó nevelés bemutatása Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin memoárján keresztül.....	295
SZABÓ ORSOLYA ZSUZSANNA: „Felfordulás”. Genderképzetek az Osbourne-jelenségben.....	312
SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR: A második angol-búr háború magyar szemmel.....	324
SZEIFERT ÁGNES: “Lost in Nebulous Time” – „Ködös időbe veszve.” Szürrealizmus és felforgatás Angela Carter <i>The Infernal Desire</i> <i>Machines of Doctor Hoffman</i> című regényében.....	338
SZÜCS PÁL: A párbaj hatása a politikai közéletre a reformkorban	356
TÓZSÉR ZOLTÁN: A pragmatista (nevelés)filozófia és iskolakritika.....	370
URECZKY ESZTER: Kettős kötés: Az ikerség narratív és interszubjektív terei Bruce Chatwin <i>On the Black Hill</i> és Michel Tournier <i>Gemini</i> című regényeiben.....	385
Szerzőink.....	397

Előszó*

A nagy múltra visszatekintő debreceni bölcsész tudományos diákkör harmadik antológiáját tartja kezében az olvasó. E kötet szerzői a legfiatalabb tudós-nemzedék tagjai, kiknek kutatói tevékenységéhez a Debreceni Egyetem Bölcsészkar ad teret, teljesítményük szélesebb közönség előtti megmértetéséhez pedig a tágabb kereteket egy igazi hungarikum, a hatodik évtizede működő Országos Tudományos Diákkör biztosította. A TDK a magyar felsőoktatás történetének legrangosabb intézményei közé tartozik, előzményei a 16–17. századi református iskolákig és a jezsuita képzési formákig nyúlnak vissza, de a műhelymunkát és a tanulmányi versenyt ötvöző tehetséggondozás a középiskolai oktatásban is kezdettől jelen van. A tanulóknak és nevelőiknek a szakszerű kutatás, az igazi ismeret és az elmélyült műveltség iránti elköteleződését példázza, hogy az országos tudományos diákköri mozgalom az ötvenes évek elején, a sztálinista diktatúra legsötétebb éveiben kapott lábra, hogy aztán évtizedeken át, mindmostanáig a tudományos utánpótlás legfontosabb intézményeként szolgáljon. A TDK története igazolja, hogy még az ötvenes években, a tudomány, az oktatás és a művészetek gleichschaltolásának időszakában is az egyetemi kutatóműhelyek, a diákkörök biztosították a tárgyyszerű, elfogulatlan gondolkodás folytonosságának lehetőségét, a politikai elnyomással szemben védekezni tudó, a korabeli közélet bornírt világától függetlenedő szellem szabadságát. Ez a műhelymunka a Kádár-korban, a tudományok és művészetek autonómiájának részleges helyreállítása, de mindig is szűkös ideológiai keretben tartása idején is a progresszív gondolkodás közegét jelentette.

A Debreceni Egyetem Bölcsészkar kezdetektől a diákköri mozgalom egyik fontos pillére. Többször adott otthont a kétévente rendszeresen megrendezett országos konferencia humán szekciójának. A benyújtott értekezéseket és az elért helyezéseket tekintve a Debreceni Egyetem a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem mellett mindig az első három között volt, s ma is a legjobb tehetséggondozó intézmények egyike a felsőoktatásban. Ez a kötet a legutóbbi, 2009 áprilisában Szegeden megrendezett országos verseny helyezettjeinek munkáit gyűjti egybe. Olyan tehetséges fiatalokét, akiket a megismerés és a megértés deleje kapcsol össze. Természeteszerű az antológia tematikus és módszertani sokszínűsége, hiszen az itt közzé tett huszonhét értekezés különböző tudományterületekről gyűlt össze, az irodalom- és nyelvtudománytól a történet- és neveléstudományon át a szociálpszichológiáig és a néprajzig. Olvashatunk itt alapos levéltári kutatásokon alapuló iskolatörténeti dolgozatot a Sárospataki Református Gimnázium Trianon utáni helyzetéről, kultúr- és szociálanthropológiai

* Az *Előszó* szerzője 2009-ben Mestertanár Aranyérem kitüntetésben részesült. (Szerk.)

nézőpontú elemzést egy tájház létrehozásának közösségmegtartó szerepéről, interpretációt a második angol-búr háborúról magyar szemszögből és a dárfúri konfliktusról az „új háború” elméletének keretében. Interjús, illetve kérdőíves adatfelvételen alapuló metszeteket kapunk az esélyegyenlőség és a mentálhigiéné állapotáról a Debreceni Egyetemen, és elolvashatjuk „Nagy Tüzes”, alias Takáts József, vagyis az utolsó Mátra-beli betyár élettörténetének rekonstrukcióját.

A hagyomány, a kultúra ismereteinek szisztematikus, értő összegyűjtése és továbbörökítése, valamint a kortárs világhelyzet feltérképezése éppen olyan fontos tudósi kötelesség és erény – lett legyen szó a mikrotoponimiáról, a környezettudatos viselkedésről, a zsidó nevelésről vagy a reformkori párbajszokásoknak a politikai közéletre kifejtett hatásáról –, mint a műalkotások elmélyült interpretációjára tett megannyi meggyőző kísérlet. Ez utóbbiak történeti íve a középkori poézistól a 17. századi francia irodalmon (Dante, Madame de Sévigné) át a 19–20. századi (Petelei István, Charlotte Perkins Gilman, Sylvia Plath, Angela Carter, Bruce Chatwin), valamint a kortárs angolszász és magyar elbeszélő prózáig (Margaret Atwood, Douglas Adams, Rakovszky Zsuzsa, Krasznahorkai László) vezet. A választott témák nyújtotta változatosság módszertani sokszínűséggel és eltérő megértési érdekeltséggel párosul. Van olyan értekezés, amelyik egy közösségi találkozóhely (történetesen a *Sátántangó*-béli *kocsmá*) szimbolikus térként való interpretációját állítja a középpontba, s vannak olyanok, amelyek a női, illetve az anyai identitásképződés viszontagságainak vizsgálatát. De az elemzői távlatok üdvös sokfélesége mellett a legproduktívabb írásokban a módszertani ötvözet számos hasonló elemére bukkanhatunk. A *Juvenília III.* szerzőinek munkáiban ugyanis már generációs jellemzőként mutatkozik meg az *interdiszciplinaritás* igénye és a *médiumköziség* adottsága. Mindez nemcsak a kérdésirányok tematikus alakításában, például a térbeliség vagy a zeneiség középpontba helyezésében válik feltűnővé, hanem a vizsgálódások tudományágakat ötvöző összetettségében is. Mert legyen szó „anya-regényről”, az ikerség archetoposzáról, az Osbourne-jelenségről, tájház-alakításról, betyárélet-rekonstrukcióról, vagy éppen Széchenyi és Metternich történelemalakító eszmecseréiről, valamennyi esetben megfigyelhetők a *narrativitás*- és *diskurzus-analízis* kifinomult fogásai. Az irodalomtudomány impulzusait veszi itt föl a történetírás, a néprajz- és a médiatudomány, miközben egy-egy regényinterpretáció elképzelhetetlen a história, a lélektan, a képzőművészet és a kultúranthropológia belátásai nélkül.

E tanulmányok szerzői már tisztában vannak azzal, hogy a világhálón lezajló szavazás, egy valóságshow interpretációja, de még az irodalmi műalkotások elemzése is csak a médiumok közbejöttének és használóira való visszahatásának értelem-összefüggésében hajtható végre. Vagyis ők úgy beszélnek magas színvonalon tárgyukról, hogy közben az írásokat létrehívó, azokat magába foglaló közegről, világhálóról is tanúságot tesznek. Fiatalok és korszerűek, a hagyomány őrzői és a jelen gyermekei, állhatatosak és kísérletezők – ahogy ez a diákkörösökhöz illik, és a tudománynak dukál.

Szirák Péter

A kocsmá szakralitásának módozatai Krasznahorkai László *Sátántangó*jában

A kocsmá terét, melyet mind a filozófiai, mind az irodalomtudományi, mind pedig a képző- és filmművészeti szakirodalom csak periferikusan tárgyalt – sőt talán egyenesen negligált¹ – két elméleti irányvonal szempontjait összehangolva kísérelem meg elemezni, hogy vázolni tudjam e térnek a szakralitáshoz való viszonyát. Egyrészt Foucault *diskurzusanalitikai* szempontú, másrészt a Heidegger filozófiáját is magában foglaló egzisztenciális térelméletek nyomvonalán közelítek a kocsmá teréhez, s azt nem pusztán *szociális térként* fogom fel, hanem *fenomenológiai és térpoétikai* szempontból is értelmezem, majd egy konkrét mű elemzésével igyekszem megmutatni a kocsmá szimbolikus tere által irányított értelemképződés mechanizmusát. Jelen írás egy hosszabb terjedelmű tanulmány része, amelyben Bukta Imre kocsmaképeit, Krasznahorkai László *Sátántangó* című regényét, valamint Tarr Béla ebből készült azonos című filmadaptációját próbáltam intermedialis szempontokat is szem előtt tartva összehasonlítani. Most azonban a térelméleti és térpoétikai alapvetés után csak Krasznahorkai László *Sátántangó* című regényét vizsgálom majd.

Térelméleti alapvetések – a kocsmá mint a küszöblét helye

A kocsmá fenomenológiailag olyan közösségi tér, amely ital-, leginkább pedig alkoholfogyasztásnak ad teret. A köztudatban élő sztereotípiák ezt a közeget könnyen profánnak stigmatizálják, amely ha valaha hordozott is valamiféle közösségformáló, *szakrális* töltetet, ma már biztosan elvesztette azt. Ez a *deszakralizáció* azonban nem a modernség szekularizációs folyamatainak része. Annál kevésbé, mert Foucault pl. azt írja, hogy a modernséget jellemző szekularizáció a teret nem is érintette. Szerinte a hierarchikusnak és zártnak tekintett (szent és profán) terek középkori felfogását Galilei felnyitotta ugyan, de korunk térhasználata máig sem

¹ Az egyetlen kutatásommal valamelyest párhuzamot mutató, de meglehetősen rövid írással jóval azután találkoztam, miután elkezdtem ezzel a témával behatóan foglalkozni. Az említett szöveg: Lukács Aranka Ágota, *A Pub mint mitikus tér*, *Korunk*, 2003/03, 74–76.

deszakralizálódott teljesen – s ez annál is figyelemreméltóbb, mert eközben a 19. század vége óta az idő már megfosztódott szakralitásától.² Azonban a kocsmát, a terek hierarchikusságát és kulturális jelentésekkel teli szimbolikusságát megtartó felfogások felől is legfőljebb *démonikus*nak minősíthetjük és talán ez a legközkeletűbb értelmezése. Számomra azonban most nem az a legfontosabb, hogy milyen irányú metafizikai töltete van. Céлом inkább az, hogy bizonyítsam, rendelkezik ilyennel, és *szakrális potenciálját* főképp a művészetek hozzák létre (vagy hozzák felszínre). Előrebocsátva vizsgálati eredményeimet, úgy tűnik, hogy a művészeti médiumokban jelentkező kocsmá szimbolikus terében a szakrális *munkál*, noha ez egészen eltérő módon mutatkozik meg a különböző alkotói világokban. Az eltérő értelmezési stratégiáktól (is) függően a kocsmá megnyilatkozhat *szociális közegként*, *démonikusan*, *heterotópiaként*, *pszeudoszakrális szimbólumként* vagy *posztszakrális tér* formájában is. *Deszakralissá* azonban csak elhagyottsága révén válhat, funkcióját veszítve, ám ekkor már nem is tekinthetjük kocsmának, hisz az emberrel együtt az italfogyasztás teréhez kapcsolt *aktus* is eltűnik. A felsorolt términőségek gyakran keveredve, egymásra rétegzetten, egymásba átalakulva, vagy egymáson áttűnve jelennek meg az egyes művekben, azonban sosem hagyják érintetlenül a teret. A kocsmában játszódó és/vagy játszott „*rítusok*” következtében azt semmi esetre sem tekinthetjük egyszerűen *profánnak*.

„A profán terek mindig a gyakran távoli múltba vesző szakrális terek privációi.”³ Amiről itt Heidegger szól, nagyon hasonlít Eliade azon meglátására, hogy az ember kezdeti térfelfogása mindig egy kitüntetett szakrális tér viszonyában értelmeződik⁴, ami megtöri a végtelen *homogenitást*, és ezáltal *kozmoszt* teremt a *káosz*ból. Ám a középpont elvesztésével a tér újra profanizálódhat, ami Eliade szerint egyet jelent annak homogénné válásával. Mikor Foucault a *heterotópiákról* beszél, szintén említi a terek deszakralizációjának problémáját. Az *Eltérő terekben* kifejtett Foucault-modell alapján úgy vélem, a *válság- és a deviáció heterotópiáinak* határán oszcillál ma a kocsmá, mint a társadalomból kirekesztetteknek vagy kiszakadni akaróknak helyt adó közeg. Úgy tűnik, elsősorban azok „menedékháza” lett, akiknek (talán épp ottlétük miatt) „viselkedése az átlaghoz, illetve a megkövetelt normákhoz képest deviánsnak minősül.”⁵ Mégis elemibb lehet e térben fellépő *válság-heterotópiák* szerepe, hisz vannak, akik átmenetileg, életük egy-egy válság-időszakában kerülnek csak ebbe a közegbe. A válság azonban az átváltozás lehetőségeként, illetve generátoraként is megnyilvánulhat. A férfikor határán levő ifjak például gyakran egyfajta *iniciációként* esnek át első bódulatukon, és mondhatni,

² Mikor Foucault az időt deszakralizálnak nevezi, nyilván az európai kultúrkörre gondol. – Foucault, Michel, *Eltérő terek*, ford. Sutyák Tibor = *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. S. T., Debrecen, Latin betűk, 2000, 147–148.

³ Uo., 214.

⁴ Schneller István, *Egzisztenciális térelméletek*, uó, *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Bp., Librarius, 2002, 218.

⁵ Foucault, *i. m.*, 150–151.

ezáltal lesz tartózkodásuk jóváhagyott a kocsmá terében. Ilyenkor egy szokatlan tapasztalatot élnek meg, megtörténik számukra az idő feldarabolódása, szakadás áll be a hagyományos és az egyéni emberi idő között, s ahogy Foucault fogalmaz, a *heterotópia* beteljesedésének épp az időszakadás, a *heterokronia* az alapfeltétele.⁶

Heidegger az építeni (*bauen*) és a vagyok (*bin*) szó etimológiai közösségét tárgyalva jut el a sokat idézett tételig: annak rendje, ahogy a földön vagyunk, a lakozás, a „*buan*”.⁷ „Embernek lenni azt jelenti, halandóként a földön lenni, ami azt jelenti: lakni.” Tehát az ember annyiban van, amennyiben lak(oz)ik. A „*buan*” jelentése a német nyelvben: lenni (*bin*) és lakni (*wohnen*). A magyarban is azért használjuk a „lakozás” szót Heidegger fogalmára, mert „*belakni*” az ő terminusa szerint nemcsak a fedett, belső térrel rendelkező épületet lehet, hanem minden olyan építményt, amely az ember lakozását szolgálja, vagyis a világot az ember számára tagolja, és ebben az értelemben *otthonná* teszi.⁸ Nem tévesztendő szem elől, hogy a lakozás, mint *egzisztenciálé* nem egy *pontszerű tudatszubjektum*⁹ tulajdonsága, hanem az emberléttől (*Dasein*) elválaszthatatlan létjellemző. Erre utal a létige (*bin*) és az építeni (*bauen*) kifejezés etimológiai összekapcsolása a német nyelvben.¹⁰ A lakozás lényege Heidegger szerint a *megóvás*. Az emberlét a földön, egyben az ég alatt való tartózkodást és az istenek előtt maradást is jelenti, a lakozás tehát a szent védelmének funkcióját hordozza. „Egy őseredeti egységben ez a négy: föld és ég, az isteni és a halandó egybetartozik.” Ha az egyikre gondolunk, máris hozzágondoljuk a másik hármat, mégsem gondoljuk el a négy egységét, pedig a *megóvás* annyit jelent, hogy a négyességet megoltalmazzuk, „de amit megoltalmazunk, annak elrejtve kell maradnia”.¹¹ Az ilyen értelemben vett *belakott hely* mindig valamiféle védelmet nyújt – ahogy a templom is (eredetileg) az égi védelem szimbolikus tere. A kocsmá szintén olyan tér – és itt már hangsúlyozottan *művészeti* *potencialításáról* beszélek –, ahol a metafizikai jelenvalósága egyfajta *iniciáció* által vagy az átlátást teremtő külső pillantással explicitté válhat. Mert a művészetben megmutatkozhat a *költői* *lakozás*, az „ismeretlen Isten”, aki a művek terében mint „eltávozott” nyilvánítja ki szüntelen közelségét. Heidegger amellettt érvel Hölderlin-interpretációjában, hogy a mai lakozásban szerencsés esetben a művészettel való foglalkozás tölti ki az ember számá-

⁶ Uo., 152.

⁷ A régi ófelnémet „építeni” szó.

⁸ Heidegger, Martin, *Építés, lakás, gondolkodás*, ford. Schneller István, uó, *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Bp., Librarius, 2002, 257–259. (A továbbiakban: Heidegger [2002].)

⁹ Ezalatt a descartes-i értelemben vett *res cogitans*-t értem, melynek *res extensa*-val való kettősségét Heidegger meghaladni próbálta gondolkodásában.

¹⁰ A heideggeri törekvések értelmezhetők úgy, hogy a nyugati metafizikai gondolkodás meghaladására, filozófiatörténeti nézőpontból annak időbeli megelőzésére törekszik. (Ez a *filozófiatörténet destrukciójának* feladata.) Az embernek mint létezőnek fogalmi megragadásában a lényeg (*szubsztancia*) és a járulék (*akcidencia*) kettősségét a *fenomenológiai* eljárás következtében az ittlét (*Dasein*) fogalmával haladja meg. A *Dasein* létstruktúráját *egzisztenciálék* konstituálják. – Heidegger, Martin, *Lét és idő*, Bp., Gondolat, 1989, 114–115, 143–144.

¹¹ Heidegger (2002), i. m., 260–262.

ra fennmaradó időt és teret.¹² Mert az ember pusztá földön léte még nem *lakozás*, csak *költői* volta révén válik azzá. Heidegger kései korszakában, mikor a *dolog* fogalom előtérbe kerül gondolkodásában, a helyhez és térhez való viszonya is újraértelmeződik. *Építményeknek* nevezi a *dologszerűen létrehozott* vagy *megépített* dolgokat, és úgy véli, csak ezek hozzák igazán a belakott tájat, tehát a földet az ember közelébe.¹³ A kocsmá mint építmény eszerint szintén földön való *ittlétünk*ről tanúskodik, ám egyben kilépési lehetőséget jelent a társadalmi konvenciók alól, az itt fogyasztott alkohol pedig mintegy legitimáló tényezőjévé válik a *normákat* megszegő, *normálistól* eltérő viselkedésnek is.¹⁴

Köztudott, hogy a templomok nemcsak a *vertikalitás* irányába törnek, hanem alapjuk mélyen lenyúlik az „*alvilági régiókba*” is (a temetkezőhelyekhez), tehát szimbolikus terük által nemcsak az *égi*, hanem az *alvilági szférákkal* is kapcsolatot teremtenek. De nemcsak a templomok a „ *kozmikus hegy utánzatai*”¹⁵, hanem a kocsmák is annak tekinthetők bizonyos vonatkozásban, csak az organikus magaslatnak egy rejtettebb oldalát hozzák közel: nem vertikálisát imitálják, hanem a *belső* terének architektúráját idézik fel. A kocsmá sötét, füstös tónusú (az a hely, amelyik nem ilyen, inkább presszónak, kávézónak minősül), gyakran föld alatti pinceként kiépített, de ha terük nem is kerül a horizont alá, úgymond, az „*alvilági régiókba*”, ablakaik akkor is kicsik vagy elsötétítettek, elfüggönyözöttek, és ezzel titokzatos zárttságot teremtenek. Ezáltal is érzékelhetővé válik a *megváltozott idő*, mert ahogy a profán időhöz viszonyítva egy másik időfolyamba lépést jelent a templom falai közt megvalósuló istentisztelet¹⁶, úgy a kocsmában töltött órák is legalább ennyire hordozzák ezt a lehetőséget! A kocsmának is megvan a maga szokásrendje, az ösztönök fel- és elszabadulnak ebben a térben, a valahová tartozás érzése pedig magával hozza a „mindenről hangosan gondolkodást”¹⁷ és a kirekesztettség „közös magányán”¹⁸ való osztozást is. A kocsmát ugyanakkor tekinthetjük akár *pszeudoszokrális szimbólumnak* is. Schneller István ezt a fogalmat használja azokra az objektumokra, melyek ma is használatosak a tér egyes kitüntetett helyeinek megjelölésére. Ahogy a monumentalitás iránti szokrális igény ma az építészetben a felhőkarcolók építésében nyilvánul meg¹⁹, úgy a rejtettség és megváltozott tudatállapot megtapasztalása utáni vágy – meglátásom szerint – a

¹² Heidegger, Martin, „...Költőien lakozik az ember...”, ford. Szijj Ferenc. = „...Költőien lakozik az ember...” *Válogatott írások*, Bp.-Szeged, T-TWINS-Pompei, 1994, 191, 206. (A továbbiakban: HEIDEGGER [1994/A].)

¹³ Kerékgyártó Béla, *A modern otthontalanság*. Heidegger, *Építeni Lakni Gondolkodni*, arc' 6, 2001, 12, 17.

¹⁴ Itt érdemes lenne a *Dionüszosz-kultusz*ról is bővebben szót ejteni, ám e dolgozat inkább a kocsmá mint zárt tér által felvetett problémákra igyekszik összpontosítani.

¹⁵ Eliade, Mircea, *A szent és a profán*, ford. Berényi Gábor, Bp., Európa, 1996, 33–34.

¹⁶ Eliade, *i. m.*, 64.

¹⁷ Mózes Attila, *Kocsmák, micsoda kocsmák! Korunk*, 2003/05, 13.

¹⁸ Láng Gusztáv, *Söröző(k) a Piros Madárhoz*, *Korunk*, 2003/05, 19.

¹⁹ Schneller, *i. m.*, 218.

kocsmában való elidőzésben. Ugyanakkor szakralitás utáinak is tekinthető ez a közeg. Azért is, mert a „*deszakrális*” fogalma nem fejezi ki azt a lényeges mozzanatot, hogy a rituális-italfogyasztás helyeként²⁰ a kocsmá hasonló közvetítő szerepet hordozhat a művészeti médiumokban, mint a templom. Ezért nevezem hosszabb tanulmányomban – Heidegger „...*Költőien lakozik az ember...*” című tanulmányának gondolatmenetére alapozva²¹ – a Bukta-festményeken megjelenő kocsmát is *posztiszakrális*nak. A képek vizuális formanyelvére ugyanis nem a szakrálisból való megfosztottság, hanem annak „*eltávoztottsága*” (*abgeschieden*) jellemző²². Egyébként sem jogtalan annak felvetése, hogy a két ma már nagyon más sztereotípiákba merevedett tér – a templomé és a kocsmáé – egy divergáló folyamatban vált el a terek családfájának egy régmúltba vesző pontján. Akkor, mikor még az italáldozat és a szakrális szertartások a közösségi tudat által legitimált szent helyen, a „világ” szocium által kijelölt középpontjában folytak, amelyet Eliade pl. kozmikus energiatengelynek, *axis mundi*nak nevezett. Az organikus tengely szerepét felvehették a fák, a hegyek, de emberkéz formálta tárgyak is. – A *földfoglalási rituálék* eszközei lehettek pl. mobilizálható *szent karók*, vagy statikus *monolitok* és *megalitok*, melyek a közösség szintjén *axis mundi*nak minősültek. A kocsmá szerepének vizsgálata így véleményem szerint a kulturális antropológia számára is izgalmas területnek bizonyulhat, hiszen az italfogyasztás helye gyakran kapott kiemelt szerepet az egyes életközösségekben.

A kocsmá meglátásom szerint szimbolikusan mindig valamiféle átmenetre utal, egyfajta *küszöblét* valósul meg benne. Heidegger szerint a küszöb az átmenet jelképes hidjaként „létrehoz egy teret, amelybe a föld és az ég, az isteniek és a halandók bebocsáttatnak.” Ez a híd eredményezi a *terese*déseket, ami olyan helyszíneket hoz létre, melyek közt már mérhető távolságok állnak fenn, és amelyekből a terek létüket nyerik.²³ Eliade nézőpontja ebben a vonatkozásban is összeegyeztethető Heideggerével. Úgy véli, hogy a *küszöb*ön két világ találkozik, és hogy az olyan *paradox hely*, amelyen létrejön az átmenet profán és szakrális között, tehát maga a homogenitás szűnik meg általa. Ráadásul a hiedelmek szerint ennél a határpontonál gyakran transzcendens lények vigyáznak a *lakozók* biztonságára,²⁴ ezt szinte minden kultúrkörben megfigyelhetjük. Az italáldozat valamiféle médium, melyet számos kultúrában a „másvilági tapasztalatok” megélése vagy épp az azzal való azonosulás érdekében használtak. A keresztény felekezetek *eucharisztia*tana

²⁰ Hiszen a kocsmá nem csak az alkoholisták közege. Terében az ital mértékkel fogyasztása gyakran az alkuk szentesítőjeként lép fel, vagy épp a megnyílás, az őszinteség felszínre hozójaként (~gyónás).

²¹ Heidegger (1994/A), i. m., 214.

²² „A tér-nyerés a helyek szabaddá tétele, melyeken Isten jelenik meg, helyeké, ahonnan elmenekültek az istenek, helyeké, hol az isteni megjelenése oly sokáig várat magára.” – Heidegger, Martin, *A művészet és a tér*, ford. Bacsó Béla = „...*Költőien lakozik az ember...*” *Válogatott írások*, Bp.–Szeged, T-TWINS–Pompeji, 1994, 214.

²³ Heidegger (2002), i. m., 264–265.

²⁴ Eliade, i. m., 19.

szerint pl. a kenyér és a bor Krisztus testévé és vérévé lényegül át az áldozáskor. Ennek a szimbolikus elfogyasztása a hívők számára a részesedést jelenti a *legmagasabból*. A kocsma esetén felvethető-e vajon hasonló részesedés az emberi világban tapasztalható „*legmagasabból*”? Az alkohol mint *médium* a kocsma emberének segít elleplezni, vagy épp felszínre hozni a problémákat. Az ivók célja, hogy valamiféle felszabadulást éljenek át a cselekvési aktus által, megteremtsék az *önfeledtséget*, ezzel (még ha időlegesen is) feloldozzák köteleiket, mintegy „megváltás” magukat. Az elméleti alapvetések után most pedig azt próbálom megmutatni, hogy miképp nyilvánulhat meg a kocsma szimbolikus tere által irányított jelentéslétesítő erő egy konkrét prózai műben.

A „kocsma pislogó fénye” a *Sátántangóban*

A sivárságból fakadó melankólia – ebben szinte teljesen egyetért a Krasznahorkai-irodalom – az író prózájának meghatározó vonása. Ezt a nála árnyalt, egyéni jelentést hordozó érzületet mutatja már 1985-ös regénye, a *Sátántangó* is. Földényi F. László kifejezően ragadta meg ennek az atmoszférának a lényegét, mikor azt írta, „a kétségbeesés a regényben olyan mélyről száll fel, hogy a szereplőknek szinte fogalmuk sincsen arról, hogy kétségbe vannak esve”.²⁵ A mélyebb összefüggéseket ebben a világban csak egy külső szemlélő képes átlátni (ha ugyan nem vész el a racionalizmus útvesztőiben). A *Sátántangóban* megjelenő kocsmák funkciójának tárgyalása mellett ezért szükségesnek érzem, hogy szót ejtsek a regény fikcióteremtő, transzcendens elemeiről, melyek ugyan nem minden esetben kapcsolódnak közvetlenül a kocsma teréhez, ám a művet átszövő „metafizikai háló” átlátása érdekében mellőzhetetlennek tűnik tárgyalásuk. Így válik világossá, miként jön létre az emberi közösséghez kötött szakralitás a szöveg által konstruált telepí kocsmaiban a bibliai narratíva felidézése és a szakrális metaforák ismétlődő alkalmazása által. Hárs Endre már megkísérelte fellazítani azt a kritikai közmeggyőződést, mely szerint a *Sátántangó* fiktív világa pusztán tragikus kilátástalanságot jelenít meg, és próbálta legitimálni a regénynarráció „*misztikus szemléletét*”. Ahogy ő fogalmazott, a „*végzetesnek látott* felejtéssel szemben csak a valóság teremtésének modern gesztusa marad” a doktor számára, aki a metafizikai kompetencia birtokoltóságának tudatában kezdi írni regényét.²⁶ Pontosabban már maga az egész

²⁵ Földényi F. László, *Krasznahorkai László: Sátántangó*, szerk. Keresztury Tibor, *Krasznahorkai Olvasókönyv. Krasznahorkai László műveinek válogatott magyar és német nyelvű recepciója*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2002, 47.

²⁶ Hárs Endre, *Apokatasztázisz. Krasznahorkai László: Sátántangó*, Hárs Endre–Szilasi László, *Lassú olvasás*, deKON-KÖNYVek 7., Szeged, Ictus–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996, 168.

mű is beágyazott történet, amiben a doktor írni kezd, a mű végére pedig *extra-diegetikus elbeszélővé* válik: „térbeli konfigurációban elképzelve az enyészet fölébe kerekedik”²⁷ azzal, hogy elzárja terét a végső pusztulás stádiumába lépő telep elől és egy fiktív világ teremtésébe kezd. Megengedhetővé válik az értelmezés, hogy az általunk vizsgált történet elbeszélőjének az ő alakját tekintjük, még ha az eseményeket a mű végén módosítva kezdi is újramondani. Az is egy lehetséges olvasat tehát, hogy ő maga próbálja rekonstruálni a távollétében történt eseményeket, és mi ezt olvashatjuk a műben.

Azonban más megközelítésben a doktor alakját egy profanizált, sajátos „*deista* Istenhez” hasonlíthatjuk, aki a történések külső szemlélőjének pozícióját foglalja el. Nem avatkozik az eseményekbe, ám pontosan feljegyzi mindenki tetteit a névre szóló aktákba, hogy a végelszámoláskor aztán ne feledje el számon kérni rajtuk azokat. Azonban ez az utolsó ítélet a műben nem más, mint „az utolsó ítélet hiánya”.²⁸ Ha nem is isteni, de mindenképpen transzcendens jelleget öltő figura ez a doktor, akinek személye sok kérdést vet fel a regény más alakjaiban is. Mikor a telep elhagyása után eszükbe jut, hogy róla elfelejtkeztek, a Bibliát és főképp az *Apokalipszist* korábban a kocsmában emlegető, de a bibliai narratívát közvetlenül fel nem idéző Halicsné egyenesen azt mondja „[...] inkább áldani kéne az Urat, hogy nem jött velünk az a *poklok cimborája! A sátán embere az*, tudom én már régen!” (kiemelés tőlem).²⁹ Külön figyelmet érdemel a doktor *proxemikai* viszonya a többi szereplőhöz. Mindig próbálja tartani a kellő távolságot tőlük, irtózik a viszonyok kölcsönösségétől, és egyfajta érinthetlenség jellemzi alakját. Az ételt a telepről való elvándorlásáig Kránerné, míg a pálinkát, ami létszükségletévé vált, a kocsmáros hordja neki, ám velük is távolságtartó. Mintegy fenntartja a jogot, hogy a dolgokat kellő rálátással szemlélje és vonzódik a légi felvételekhez is. A reflektálatlan kilátástalanságot próbálja rögzíteni külső szemmel, azt, amely pedig őt is vákuumszerűen igyekszik elnyelni. Próbál küzdeni a felejtéssel, archivál mindent, amit lát a tér egy általa abszolutizált pontjáról, az ablaka mögül.

Már az ősi kultúrákban is nyílások képi ábrázolásával jelezték azokat a pontokat, ahol az ember kapcsolatba léphet az istenivel, avagy valamiféle metafizikai létezéssel.³⁰ A nyílás, az ablak Krasznahorkai László *Sátántangó*jának több pontján is fontos szerephez jut, különösen a *fénymetaforika* szempontjából válik érde-

²⁷ Zsadányi Edit, *Krasznahorkai László*, Pozsony, Kalligram, 1999, 17.

²⁸ Ráadásul ha a doktor nem is isteni, de mindenképpen transzcendens jelleget öltő figura, akinek személye sok kérdést vet fel a regény figuráiban is. Mikor a telep elhagyása után eszükbe jut, hogy róla elfelejtkeztek, a Bibliát és főképp az *Apokalipszist* korábban a kocsmában emlegető, de a bibliai narratívát közvetlenül fel nem idéző Halicsné egyenesen azt mondja: „[...] inkább áldani kéne az Urat, hogy nem jött velünk az a *poklok cimborája! A sátán embere az*, tudom én már régen!” (Kiemelés tőlem.) Krasznahorkai László, *Sátántangó*, Bp., Magvető, 2005 (5. kiadás), 194. – A később idézett szöveghelyek is ebből a kiadásból származnak majd.

²⁹ Krasznahorkai László, *Sátántangó*, Bp., Magvető, 2005 (5. kiadás), 194. – A később idézett szöveghelyek is ebből a kiadásból származnak majd.

³⁰ Eliade, *i. m.*, 20.

kessé. A telepre érkező Irimiás és Petrina első útja is a kocsmá „fénylő” ablaka irányába vezet, a regény elején pedig a felriadó Futaki kinézve az utcára csak a doktor ablakán kiáramló fényt látja, hisz – ahogy megtudjuk – a doktor évek óta nem tud sötétben aludni. Mindig ablaka előtt, íróasztalánál ül, és frissen rögzíti a telepen történt jelentéktelennek tűnő eseményeket. Mikor azonban kiürül a demizson, elfogy a pálinka, képtelen kimozdulni a szakszerűen berendezett térből, ahol a minimumra csökkentette a szükséges mozgások mennyiségét és maximálisra a dolgok feletti uralmat. Útnak indulása az esőben ennek az uralomnak és az abszolútizáltnak hitt perspektívának a feladásával jár együtt. Közeledve a kocsmához a fény megpillantásával rosszul lesz úrrá rajta, érzékei megcsalják. „A kocsmá ajtaján és aprócska ablakán *reményt keltően sugárzott felé a fény*, egyetlen pont a vaksötét éjszakában, amelyhez igazodhatott. Nevetségesen közel volt már, de az, hirtelen, ahogy mereven figyelte a kiszűrődő *fényt*, mintha nem közeledne, hanem inkább távolodna tőle” (kiemelés tőlem).³¹ E szöveghely pretextusának Franz Kafka *A kastély* című művét tekinthetjük, annak egy mozzanata szinte szó szerint ismétlődik meg a *Sátántangó*ban.

A kocsmá fénye azonban a megváltás szimbólumaként is értelmezhető, a Krisztus eljöveteletét jelző csillag újszövetségi allúzióját is felfedezhetjük benne. Ezt támasztja alá egy másik szöveghely, ahol Estike számára tűnik fel az ablak fénye egyfajta reménypontként, miután cigarettázó bátyja elzavarta. „Estike, amint többször is vissza-visszanézett, még látta, ahogy utolsót villan a kezében a cigarettá parazsa, s ez a villanás olyan volt, mint egy örökre eltávolodó csillag kihunyó fénye, az utolsó csillagé az égen [...] *A kocsmá pislogó fénye felé szaladt*, mintha ez pótolhatná bátyja cigarettájának utoljára még felizzó paraszát, s többször is megborzongott a hidegben, mire odaért s megkapaszkodott a kocsmáablak kiálló párkányában” (kiemelés tőlem).³² Mikor végül a doktor is a kocsmá elé ér, az ő külső szemlélődését kicsiben reprodukáló és aktualizáló Estikét látja, aki a kocsmabelső *mikrokozmoszát* figyeli az esőben állva, eltávolítva magát az illuminált, ám táncával mintegy közösségi ritust végző társaságtól. A kislány meglátva a doktort, zavarában azonnal odarohan hozzá, és cibálni kezdi kabátját, mire a férfi hátrálni kényszerül, majd hanyatt esik. Ettől kezdve a doktor állapota is folyamatosan romlik, hisz elhagyva belakott terének közegét elvesztette biztonságérzetét, ráadásul az öleléssel megsértették érinthetetlenségét is. Végül ő sem megy be a kocsmázók közé, hogy feltöltse demizsonját, egy rossz sejtelemnek engedve inkább a kislány nyomába ered. Hamarosan bekövetkező ájulása pedig már egybeesik Estike halálával, és különös „halálközeli élményük” is párhuzamba állítható. Vajon véletlen-e kettőjük régmúltba nyúló kapcsolata, egyszerre bekövetkező „válsága”, és kocsmá előtti találkozásuk pillanata, vagy pedig egy finom *metafizikai háló* jelenlétét mutatja ez a regényben? Az bizonyos, hogy a telep kocsmája központi jelentőségű a közösség számára. A fény a *Sátántangó* szövegében elsősorban a kocsmá

³¹ Krasznahorkai, i. m., 75.

³² Uo., 127.

ablakát kívülről szemlélőkön át érezteti jelentőségét. A teret leginkább a benne zajló cselekmények által tudjuk elképzelni, hiszen a regényre nem jellemző az *ekphrasisz*, a milió leíró megjelenítése. A Steigerwald-féle kocsmá belső terét sem a vizualizációs szövegtechnikák által ismerjük meg, a meghibásodott tévékészülék (a *szimulakrum* „klasszikus” példája egyébként) az egyetlen tárgy, mely a kocsmát elképzelhetővé teszi az olvasó számára.

A fény összekapcsolódva a kéz metaforájával, mint a gondoskodás szimbóluma is jelentésképző erővel bír a regény szövegében. A *Sátántangóban* a telepi kocsmá fennállásáig annak vezetője tölti be a gondoskodó szerepet, ő ad teret a közösségi eseményeknek, ő hordja a pálinkát a doktornak, ő köti össze a telepet – mint egy mediátor – a várossal (autója van, így Estike holttestét is köteles lesz a városi temetőbe szállítani). A kocsmá pedig mint közösségi tér, a *fényt* képviseli a regényben, tehát a kocsmárosnak szakrális szerepe van – „Őszi bögölyök búgtak a repedt lámpabura körül kusza nyolcasokat írva a gyenge fénybe [...] egészen *addig, míg ki nem alszik majd a fény*; de a *kéz, amelyben ez az irgalmas mozdulat szunnyadt*, még a borostás arcot tartotta, a kocsmárosét” (kiemelés tőlem).³³ Azonban a telep-ről való elvándorlással a gondoskodó szerepét az álmessiás veszi majd át. Kezdetben úgy tűnt Futakinak, jó lesz, ha „Irimiás veszi kézbe a dolgokat [...], mert ő az egyetlen, aki képes rá, hogy azt, »ami a mi kezünkben szétesik, összetartsa«.”³⁴ Azonban a *fénymetaforika* által szakrálissá tett telepi kocsmát elhagyva az álmege-váltó ígéreteiben bízó egy sivar helyre kerülnek, az otthon reménye *antiutópiaként* lepleződik le előttük. A kastély „mely tegnap még vágyaik közeli valóra váltását ígérte, mára már – e *kegyetlen fényben* – ridegen, könyörtelenül tartja fogva őket” (kiemelés tőlem).³⁵ Az üres telepre visszaérkező doktor pedig „csak ült a *hideg, éles fényben*, agya szinte fájt, s a zűrzavar egyre növekedett benne...” (kiemelés tőlem).³⁶ Nem volt képes rekonstruálni, mi történhetett a telepen, míg távol volt. A kocsmá megszűnése a *fény* kihűlésével, a közösség melegének elvesztésével jár a szöveg szintjén is.

A *fénymetaforika* nemcsak a térérzékelésben, a saját pozíció meghatározásában játszik fontos szerepet a szereplők számára, hanem az egyének önreprezentációnak is érvényre jut. Halicsné Petrínáék érkezését megelőző este égi sugalmazást érzett, hogy magához ragadja a Bibliát és imádkozni kezdjen. A szemekben ragyogó *fény* pedig mintegy a lélekállapotok kifejezőjévé válik a műben, de természetesen csak az elbeszélői értelmező narráció nyelvén értesülünk minderről. Egyszer Futaki szeme hasonul egy macskáéhoz, másszor Schmidtné szemében villan meg valami különös fény, a hivatalban ülő Petrina gombszeme pedig „tompá” fényűként jelenik meg. Még az Irimiást és Petrinát a besugórendszerbe beszervező szakaszvezető szemében is „olvas” a narrátor: „táskás szemében alattomos fény”

³³ *Uo.*, 79.

³⁴ *Uo.*, 132.

³⁵ *Uo.*, 229.

³⁶ *Uo.*, 265.

tűnik fel. A kocsmáros „félíg leeresztett szemhéjai között” is „cikázó gunyoros” fény jelenik meg, mikor Haliccsal beszélget a kocsmában. Estike bátyjával való találkozásakor nem mer felnézni, mert bátyját ingerli, ha a szemébe néz. Mikor pedig a kislány erejét próbálja bizonyítani és felfedezni a halál mibenlétét macskája kínnásával, a kisállat „szemeiben megvillanó fény” fontos jelzéssé válik számára az önmegértésben. A kislány a „halálosan fénylő” szemekben megérezte a rémületet, de ezek a szemek „bevilágították” a birkózás pillanatait is. Nemcsak a szem fénye, a látás, hanem a *látás hiánya* is jelentéseket létesít a regényben. Estikéről például a narrátor elmeséli, hogy még hétéves volt, mikor a városban egy vakkal ismerkedett meg, aki kocsmái harmonikázásból tartotta el magát, tőle tudta meg, hogy a vakság „varázslatos állapot” és hogy ő is betekinthet ebbe a birodalomba. Ettől kezdve Estike sokáig próbálkozott ezzel, de csak betegségek, mikor a doktor ápolta, volt képes belátni a képzelete által teremtet világba, és édesapját is újra élőnek láthatta abban a „csodálatos birodalomban”.

Angyalosi Gergely Krasznahorkait metafizikus prózaírónak nevezi abban a vonatkozásban, hogy meghatározó nála az, amit Leszek Kolakowski „*metafizikai horror*” néven emleget, az abszolútummal való kapcsolat keresése, ami viszont az örök kudarcra ítélt üldözésben nyilvánul meg. Kolakowski szerint a vallás és a művészet a legjobb kifejező közege „a végső realitás” különböző aspektusainak, mert a megfoghatatlan és névtelen csak utalásokon át közelíthető meg. A „végső realitás” azonban állandóan, mint „önmaga semmije” lepleződik le.³⁷ Irimiás – aki Szirák Péter értelmezésében a regény *nyelvi* közvetítőjeként működik³⁸ – Estike szellemének megjelenésekor, részben ide vágó megjegyzést tesz, ám mikor föleszmél a jelenések keltette sokkhatásból tagadja Isten létét, pedig néhány lappal korábban még erőteljes félelem lett úrrá rajta, és döbbenten nézett szembe a transzcendens többszöri megnyilatkozásával, ahogyan az Estike mennybeemelkedéseként jelent meg. Sanyi és Petrina is tanúi a történeteknek, és Petrinával való rémült beszélgetésében Irimiás még a pokol létét sem veti el. Ez a folyamatos perspektívaváltás, az *abszolút* nyelv hiánya is jelzi, hogy csupán alternatív igazságok és olvasatok lehetségesek egymás mellett, egymás ellenében. A jelenések egy-egy szintje más mélységig érinti Irimiást, Petrinát és Horgos Sanyit, de egyaránt meg-rémülnek tapasztalatuktól, amit már Estike agóniájának pillanata előrevetített. A kislány olyan intuitív felismerést élt át ugyanis halála pillanatában, amely nem csak az ő értelmi képességeit haladta meg, de eleve az értelemmel felfoghatót is. „Visszaidézte az elmúlt nap történetét, s mosolyogva állapította meg, hogyan függenek össze a dolgok; úgy érezte, ezek az események már nem véletlenül és esetlegesen kapcsolódnak össze, hanem közöttük az úrt kimondhatatlanul szép értelem hidalja át. Azt is tudta, hogy nincs egyedül, hiszen minden és mindenki [...]”

³⁷ Angyalosi Gergely, *Egy metafizikus prózaíró. Krasznahorkai László = Romtalanítás*. Bp., Kijárat, 2004, 99–100.

³⁸ Szirák Péter, *Látja, az egész nincsen. Krasznahorkai László prózájáról, Alföld*, 1993/7, 46.

függ tőle, mint ahogyan ő is szinte csüng mindenén. »Micsoda ellenfél lenne belőlem? Így csak az útjában vagyok.« Magához szorította Micurt, felnézett a mozduatlan égre, aztán gyorsan megállt. »Majd onnan segítem.«³⁹ Estike tehát Sanyi miatt hal meg, és ahogy megjósolta, halálával bizonyos értelemben segítséget is ad a fiúnak. Ha Sanyi perspektívájából próbáljuk értelmezni a történeteket, akkor könnyen beláthatjuk ezt, hisz a fiú ezután szabadul ki a telep zárt világából, és kerül egy „mester” mellé, akire felnéz. Ennek ráadásul további fontos mitikus távlatot idéző előzménye is van a műben: az Estike által szinte szentként tisztelt hely kiüresedése. Ez a „szent hely” pedig a „pénzfa” által kijelölt *szakrális táj*⁴⁰, amely ráadásul a testvér bizalmát is megtestesítette a kislány számára.⁴¹ Estike a testvéri szeretet *iniciációjaként* éli meg, mikor bátyja bevezeti abba a (z ál)misztériumba, amely azt hiteti el vele, hogy a fa tövébe elásott pénz megsokszorozódik. Mikor azonban visszamegy a „szent helyre”, „a bot, amit azért szűrtak le, hogy megjelöljék a pénzfa helyét, kettétörve ázott az esőben”, a pénz helyén pedig vízzel telt üreg tátongott.⁴² Ezt Estike olyan katasztrófaaként éli meg, mint ahogy a vándorközösségek tagjai tették volna, ha a *szent karó* kettéhasad. Hisz ez a tárgy *világalapításuk* eszköze, mely az épp aktuális *kozmosz* központját jelöli ki számukra a *hierophánia* által. A legelemibb *religiozitás* is tartalmazza a vágyat, hogy az ember a lehető legközelebb éljen a világ középpontjához, s ez azt eredményezi, hogy nem csak a kollektíven tisztelt szent helyek architektúrája reprodukálja a világegész struktúráját *mikrokozmosz* szinten, hanem a regényben a kislány által szentként tisztelt hely is *imago mundiként*, a világ tükörképeként funkcionál.⁴³ Állításomat, mely szerint a bot és a helyén keletkező üreg jelentésképző erővel bír, alátámasztja egy olyan szövegrész, amely a kocsmában a feltámadásról prédikáló Halicsnét (aki később férjét sikeresen ráveszi, hogy olvasson az *Apokalipszis*ből) mint *szakrális kilépési pontot* írja le: „*Mint egy karó a földből, úgy állt ki most a lehajtott koponyák és görnyedt háta alkotta mágneses mezőből; s a hely, amit ezután még hosszú óráig nem lesz hajlandó föladni, mintegy lék volt az ivó zárt terében – lék, amelyen át akadálytalanul áramlott el a levegő, hogy helyébe bénító, jeges, mérgező fuvallatok csapjanak be*” (kiemelés tőlem).⁴⁴ A *szakrális megjelenítőjét* épp „karó” metaforával írja le a narrátor, a kocsmában figyelmen kívül hagyása után pedig a „lék” metaforájával ruházza fel. Épp ezek a fogalmak kapcsolhatók Estike *szakrális terének* létrejöttéhez, majd megszűnéséhez is. A kislány *magánvilágcentrumának* elvesztése a *kozmosz középpontjának* megsemmisülését, a tér újra ho-

³⁹ Krasznahorkai, *i. m.*, 130.

⁴⁰ A *szakrális táj* fogalma tágabb értelemben magában foglalja mindazon a környezethez tartozó tárgyi, dologi elemeket, melyek valamilyen formában az egyén emlékezetébe idézik a vallást, ill. jelen esetben egy sajátos hiedelem világát. – Bartha Elek, *Vallásökológia, Ethnica*, 1992, 32.

⁴¹ A *pszichologizáló* értelmezések szerint *fallikus szimbólum* számára ez a bot.

⁴² Krasznahorkai, *i. m.*, 124.

⁴³ Eliade, *i. m.*, 37–39.

⁴⁴ Krasznahorkai, *i. m.*, 90.

mogénné válását jelenti, és ezzel valóban annak a *kicsinyító tükre* lesz a regényben, hogy a telep lakói elhagyhatják a szellemtelenné és központ nélkülivé váló helyet. A telepről való megszabaduláshoz azonban nem elég a bot megsemmisülése, hisz annak léte csak két szereplő tudatában él, és csak a kislánynak fontos ez igazán, amíg a pénzcsinálás Sanyi által vázolt *utópiája* le nem lepleződik a pénztől való megfosztás *antiutópiájaként*. Poétikai szempontból azonban – s ez a poétikai funkció létesít jelentéseket a regény olvasásában – a kislány kisemmizését szimbolizálva *kicsinyító tükre* a későbbi kocsmabeli eseményeknek. Sanyi éppúgy megfosztja a kislányt, mint „mestere”, Irimiás a telepet elhagyni vágyókat utolsó anyagi tartalékaiktól. Az éjszakai italozás után a véráldozat sem marad el, a „helyettesítő halál”, és Irimiás talán nem is áll messze az igazságtól, mikor a közösséget vádolja Estike öngyilkosságáért. A hagyományok szerint, hogy egy közösség az isteni kegyelmet elnyerje, áldozatot kell hoznia. A bolond mint *heterotopikus figura*, az igazság *heterotopikus helye*, jellemzően a két világ közötti közvetítő szerepet tölti be, az igazságok kimondója vagy megmutatója. Az áldozat tehát Estike, és nem is lehet más, mint ő, aki szellemileg sérült, ezáltal egyben kirekesztett személy is. Krisztus szavait megidézve szóba kerülhet a kislány regénybeli szerepének egy bibliai pretextusa is: „Boldogok a lelki szegények: mert övék a mennyeknek országa.”⁴⁵ Estike halálakor pontosan szembesül ezzel az érzéssel, és jelenéseiben mintegy tanúságtételt adja a transzcendensnek.

Akkor is így érezzük ezt, ha a szöveg a hallucináció és a valódi megnyilatkozás határán marad, hisz mérvadó számunkra a megélés, amelyről a narrátor tájékoztat, akinek tudáshorizontja azonban egybeesik a figuráéval (tehát a sajátos *kafkai* narrációs technikával van dolgunk⁴⁶): vagyis e narratív világ figurái nem képesek reflektálni egy olyan jelenségre, amelyre nincs rálátásuk, hisz maguk is eszközzé válnak. Sanyi a jelenések elején próbálja ködnek minősíteni azt, amit mind a hárman látnak, de fokozatosan kibillen nyugalmaiból és elveszti realitásérzékét. Olyan dologgal találja magát szemben, aminek hatására „lábai remegtek, szemei előtt elsötétült minden [...] és kitört belőle a sírás”.⁴⁷ Vajon a gondolat, amely Estikében halálakor felötlik, hogy majd fentről segíti bátyját, a metafizikai létezéssel való szembesítésére vonatkozott-e, mely egy pillanatra megtörte a fiút? Ahogy egy kocsmabeli jelenetből kiderül, megváltást hozott édesanyjának is, és nővéreinek felszabadulást a prostitúció alól, legalábbis ezt a jelentést körvonalazzák Horgosné szavai, aki a közösség által már elhagyott ivóba visszatérve a következőt mondja a kocsmárosnak: „Majd szépen művelik tovább a földet, úgyis épp elég volt már abból a rengeteg kurválkodásból. Tetszik, nem tetszik, majd beletörnek. Csak a Sanyi gyereket, azt eresztettem el. Hadd menjen. Itthon úgyse látom annak semmi hasznát. Eszik annyit, mint a disznó, ki bírja azt. Csak menjen, amerre lát. Leg-

⁴⁵ *Máté evangéliuma*, 5, 3. ford.: Károli Gáspár, Szent Biblia, Bp., 1992.

⁴⁶ A regény mottója épp egy Kafka-idézet: „Akkor inkább úgy vétem el, hogy várom.”

⁴⁷ Krasznahorkai, *i. m.*, 216–217.

alább kevesebb a gond.”⁴⁸ Ahogy arra Szirák Péter rámutatott, az emberi kondíció regénybeli leértékelődését Estike anyagi távlata ellensúlyozza valamennyire a műben. Ő az egyik kulcsfigurája annak az olvasásmódnak, mely a regény fogadtatását a latin-amerikai „mágikus realizmus” kortárs magyar recepciójának horizontján értelmezte, és helyet adott a szemioziban a csodás-fantasztikus elemeknek is.⁴⁹ Krasznahorkai „történetelvű, mitikus-látomásos epikai világa”⁵⁰ a kocsmaterének jelentőségére is több ponton rámutat, hisz már Irimiás és Petrina „feltámadásának” híre is a kocsmában lép a játéktérbe.

A profanizált és már-már blaszfémikus bibliaparafrázisok egyaránt átszövik a történetet, nem hagyják tisztán sem a szereplői tudatokat, sem a cselekményalakítást. Irimiás neve mögött áttűnik Jeremiás prófétáé, Petrináé mögött pedig Péter apostolé. Érkezésükhöz a krisztusi feltámadás képzele társul, amely ráadásul épp a bárány-áldozattal, azaz Estike öngyilkosságával esik egy időpontba.⁵¹

A hír hallatán, hogy Irimiásék feltűnhetnek a telepen, a kocsmáros a pult mögötti raktárhelyiségben törni-zúzni kezd. Mintha érezné, hogy érkezésük a közösségi tér ellehetetlenülésével jár majd. Irimiás és Petrina érkezése előtti este a kocsmában vad táncmulatság folyik, s a kötet címéhez hasonlóan Futaki is felidézi a *haláltánc* motívumát⁵², a halál felől közelít környezetéhez és önmagához, mikor a disznókhoz hasonlítja az embert, aki nem képes a gondviselésről számot adni.⁵³ A kocsmai mulatozáshoz a zenét vak Kerekes szolgáltatja, alakja *toposszerűen* működik a történetben. A *pók dolga I.* fejezetet átszövik azok a mondatok, amelyeket Kerekes a kocsmároshoz intéz annak érdekében, hogy végre begyűjtsa a kályhát, hisz számára a fény vizuálisan nem, csak a tűz melegének érzékelésével válhat megtapasztalhatóvá. A mulatással telő este végére pedig egyedül ő marad talpon, és játszik a tangóharmonikán, majd fogyasztja el a maradék bort az asztalokról, mikor betoppannak Irimiásék. Szimbolikusan a vak válik a közvetítővé, ő szembesül elsőként a fény hiányával, amit az álmegváltó hoz a telepre. A kocsmáros megérzése pedig igazolást nyer, hisz az álmessias jogi-logikai, kísértő-hízalgő retorikával ráveszi a telepiek egy részét, hogy megspórolt pénzüket egy nemesnek mondott célra áldozzák. Jelképi értéke lehet annak, hogy nem a kocsmai pulton, hanem egy frissen kijelölt asztal segítségével viszik véghez ezt a szimbolikus áldozatot. „A gyülekezeten úrrá lett az izgalom; Futaki már fel is pattant, felkapott egy

⁴⁸ Uo., 183–184.

⁴⁹ Szirák Péter, *A példázat és tanúságtétel retorikája. (A Krasznahorkai-olvasás) = Folytonosság és változás*, Debrecen, Csokonai, 1998, 72–73.

⁵⁰ Szirák Péter (1993), i. m., 45.

⁵¹ Albert Pál, *A pók stratégiája = Alkalmak*. Bp., Kortárs, 1997, 352.

⁵² Palkó Gábor, i. m., 54.

⁵³ „(A)z őlra gondolt megint, és a disznókra, mert úgy érezte [...] amint azok sem sejtik, hogy a megnyugtató – mert ismétlődő – mindennapjaik fölött lengő gondviselés (»Egy elkerülhetetlen hajnali órán!«) fény lesz csupán a disznóölő késen, ugyanúgy mi sem gyanítjuk, és nem is tudhatjuk meg soha, miért ez a félelmes, mert érthetetlen búcsú” – Krasznahorkai, i. m., 143.

asztalt, s odacipelte Irimiás elé, majd a zsebébe nyúlt, járandóságát felmutatta a többieknek, és ráhajította az asztalra; példáját percek alatt mindenki követte, előbb Kránerék, majd sorban mindenki Futaki pénze mellé tette a száját... A kocsmáros szürke arccal, izgalmaiban fel-alá szaladgált a pult mögött, néha megtorpant, lábujj-hegyre állt, hogy jobban lásson...” (kiemelés tőlem).⁵⁴

Az Estike koporsója felett mondott „kifordított prédikáció” a regény egyetlen olyan szakasza, ahol nem a narrátor adja kölcsön hangját, hanem a szereplő maga szólal meg egy hosszabb monológban. A narrátor csak azzal a közbevetéssel él, amely a kocsmáros ellehetetlenülő helyzetét mutatja. Irimiás keveri a diskurzusokat, rafináltan vádolja az embereket, bibliai és keresztény morálra hivatkozva kelti fel a kollektív bűnösségérzetet, és ezzel végül beteljesíti ördögi tervét. Hogy ez a terv tényleg diabolikus erők által vezérelt, azt több kocsmához kapcsolódó szöveghely is jelzi. A Steigerwald-féle kocsmában való megszálláskor Petrina esti imádkozási kísérletében a *Miatyánk* szövegét nem sikerül felidéznie tökéletesen: „amiként a földön / a földön... a mennyben... / vagy hol a pokolban, ámen...”⁵⁵ (kiemelés tőlem). A regényben közvetlenül Estike jelenése után játszódik le egy jelenet, amikor egy „füstös, fülledt kocsmába” térnek be Irimiásék. Az álmegváltó szokásához híven ridegen viselkedik a csapossal, figyelemre sem méltatja annak üdvözlő kéznyújtását, és ez a kocsmárosokhoz, azaz a közösségi terek vezetőihez való ellenséges viszonyát hivatott jelezni. Irimiás ezután egy kopasz férfival beszélget, akiről kiderül, hogy vélhetően besűgő: „Ja? Hát most jövünk épp egy feltámadásról.» A kopasz elővillantotta sárga fogait. »Maga nem változott, Petrina! Ha-haha! Épp most jövünk egy feltámadásról? Ez jó! Magára ismerek!« »Nem hiszi, igaz? – jegyezte meg savanyúan Petrina. – Meglátja, csúnya véget fog érni. Ne öltözzön túl melegen, ha úgy érzi, ütött az utolsó órája!« A Tóthot rázta a röhögés. »Na jól van, urak! – pihegett aztán. – Megyek vissza a cimborákhoz. Látjuk még egymást?« »Sajnos, Tóth – mondta szomorkás mosollyal Petrina –, ez elkerülhetetlen.»⁵⁶ Irimiás Isten létét tagadó, korábbi megnyilatkozása⁵⁷ némi eltolódással új értelmet nyer ezekkel a mondatokkal. Saját figuráját értelmezi így: aki a pokol cimborája, annak tényleg nincs sem Isten, sem mennyország. Hiszen a káoszt akarja általánossá tenni a világban, ahogy azt a Steigerwald-féle ivóban deklarálta, azzal, hogy robbanóanyagokat rendelt. Így semmisítheti meg a majdnem teljesen kiürített telepet, és talán annak egykori középpontját, a kocsmát is, hogy (besűgővé nevelt) embe-reinek még csak esély se maradjon a visszatérésre.

A regény által teremtett világban a telep egésze a *deviáció heterotópiájaként* értelmezhető közegként jelentkezik. A különös az, hogy a telepen belül mégis működik egy, az Eliade értelmében vehető szakrális hely, többek közt a *fénymetaforika*

⁵⁴ Uo., 178.

⁵⁵ Uo., 227.

⁵⁶ Uo., 223.

⁵⁷ „(A)z Isten nem nyilatkozik meg a betűben, csulafülű. És egyáltalán nem nyilatkozik meg semmiben. Nem mutatja magát. Nincs is.” – Uo., 221.

révén kiemelve a telep profán közegéből. A Krasznahorkai által teremtett fiktív szövegvilág terét a kocsma emeli ki a kaotikus homogenitásból, és teremti meg ezzel a telepen élők *kozmoszának* szociális és egyben *posztzakrális* központját, legalábbis addig, amíg a rítusközösség találkozási pontjaként tud működni. Azonban a mű végére Irimiás tevékenységének eredményeképp a kommuna felbomlik, a besúgóhálózat kiépítésével pedig a közösségi együttlét is teljes mértékben ellehetetlenül.

Műnemek, nemek és emlékezetek közötti határátlépések Rakovszky Zsuzsa *A hullócsillag éve* című regényében

„*A hullócsillag éve* a határok regénye”¹ – ez a mondat áll Rakovszky Zsuzsa 2005-ös könyvének borítóján. A mű interpretációjának létrehozásakor az ezen paratextus által kínált értelmezési lehetőséget szeretném játékba hozni: a szöveg olvasásakor (többek közt) a *határ* trópusának jelentésségére koncentrálok, mely egyúttal olvasatom lehető legtágabb szemantikai mezővel rendelkező trópusa is lesz. Így azt vizsgálom, miképp mutatkoznak meg a szövegben a nemek, életkorok, műnemek vagy épp emlékezetek között húzódó határvonalak – s miképp teszi a regény nyelve átjárhatóvá ezeket.

A múlt és az emlékezet szerepét azért is hangsúlyoznám, mert úgy vélem, hogy Rakovszky regénye – mely egy, az ötvenes években élő kislány szemén keresztül mutatja be családjá történetét – olvasható egy történelmi reprezentáció létrehozásának kísérleteként, s mint ilyen, a kortárs próza más alkotásaival is párbeszédbe léptethető, például Kukorelly Endre *TündérVölgyével* vagy Esterházy Péter *Harmonia Caelestisével*. Úgy vélem, a maga módján mindhárom mű azt viszi színre, hogy az emlékezés nem járhat teljes sikerrel: mindegyik csak részleges olvasata a múltnak.

De kinek a szemével olvassa *A hullócsillag éve* a múltat? Nos, a múltteremtés ebben a műben egy gyermek, az ötéves Piroska látószögéből valósul meg. A könyv egyik emlékezetes jelenete az, melyben Piroska az asztal alól leleselkedik, s ebből a perspektívából csak a hozzájuk érkező vendégek lába tárul fel számára – a testrészek láttán azonban Piroska képes maga elé képzelni a test egészét, ezekből a cipőt, szandált viselő lábszárakból mintegy szinekdochikusan kiolvassa tulajdonosuk személyiségét is.

Piroska – s olykor a könyv más szereplőinek – felismerései tehát a „békaperspektíva” alkalmazásából erednek: egy olyan látószögből, mely elvileg korlátozott, részleges tudást nyújt, mivel az „egész” mindig csak részleteiben, alulról mutatja meg. Úgy vélem, hogy az asztal alól leleselkedő, lábszárakat vizsgáló kislány képe a regény történelemhez, illetve történelemreprezentációhoz való viszonyának kicsinyítő tükréül szolgál: az az ötvenes évek, mely *A hullócsillag évében* feltárul, nem a hagyományos történelmi narratíva omnipotens elbeszélőjének felülnézetéből mutatkozik meg, sokkal inkább „alulról”, a hétköznapi apró történései felől,

¹ Rakovszky Zsuzsa, *A hullócsillag éve*, Bp., Magvető, 2005.

s részlegesen, egy mozaikos narratíva elszórt fragmentumaiból. A *hullócsillag éve* tehát mozaikregény, mely különböző műfajú, különböző tudatokhoz köthető szövegekből épül fel, naplókából, levelekből, hivatalos dokumentumokból.

A mű narratopoétikai összetettségére irányuló kritikák azonban kifogásolják azt, hogy a szövegek viszonya tisztázatlan, nincs olyan fordulata a történetnek, mely igazoltta tenné egymás mellé kerülésüket (mint amilyen az ugyanabba a naplóba való „beleírás” Závada Pál *Jadviga párnája* című könyve esetén). A narrativitást érintő kritikák másik vonulata a gyermekperspektíva működtetésének problémáira irányul, melynek egyébként már erős hagyománya van a kortárs irodalomban – gondoljunk csak Kertész Imre, Garaczi László vagy Nádas Péter munkáira. Ezek a szövegek azonban úgy tartják fenn az ötéves kislány belső perspektíváját, hogy azt, amit lát, nem saját gyermeknyelvén beszélik el – ehelyett egy beazonosíthatatlan eredetű narrátori hang végzi el a gyermeki tapasztalatok „fel-nőtt-nyelvre szinkronizálásának” munkáját, *pszichonarrációt*, olykor *elbeszélt monológot*² alkalmazva. Ezt többen – így Angyalosi Gergely³ is – olvasták úgy, mint a felidéző és felidézett én kölcsönhatásán alapuló helyzetet, meglátásom szerint azonban az én bármely visszaemlékezéssel járó megkettőződése, az így keletkező énalakzatok közti hasadás nem jön létre a szövegben. Így az „elbeszélő mint médium” terminust alkalmaznám inkább az ide vágó szövegek narrációs technikájának megnevezésére – ennek az elbeszélőnek a működése azonban olykor következetlen, hisz a felnőtt nyelv már tropikus-figurális felépítéséből adódóan is olyan tudást von maga után, mely egy ötéves gyermeknek nincs birtokában. Az emlékezés aktusát narratív szinten tehát nem viszi színre a szöveg; tematikus szinten azonban az emlékezés motívuma gyakran előfordul benne. Talán megkockáztatható az a kijelentés, mely szerint az ötvenes évek emlékezetét úgy hozza létre a könyv, hogy megmutatja: miképp is emlékeztek a korban.

A regényben az emlékezés legfontosabb médiuma a dal, mely egyrészt a privát emlékezet számára nyújt fogódzót, másrészt a regényben felbukkanó nóták, hazafias műdalok révén egy egész kort reprezentálnak, hisz a két világháború közti időszak populáris kultúrájának szignifikáns részét képezik. Egy nemzedék – a regény esetében a kislány édesanyja nemzedékének – múltkonstrukcióját kialakító emlékekről van szó tehát, melyek egyúttal a nemzedéki csoport önazonosság-tudatát megerősítő funkcióval is bírnak, hisz emlékezet és identitás egymástól elválaszthatatlan. A kommunista éra műltpolitikájának legfőbb célja épp ezért „a múltat végleg eltörölni” volt: megtörni a kollektív emlékezet folytonosságát, s így egy új, radikálisan más identitást rákényszeríteni állampolgáira. A textuális koherencia megszakadásával így felértékelődhetek az emlékezés olyan archaikus személyes jelenléthez kötött formái, mint az éneklés. Ahogy Moritz állapítja meg:

² A *pszicho-narráció* és az *elbeszélt monológ* fogalmát Dorrit Cohn-tól kölcsönözöm. Cohn, Dorrit, *Áttetsző tudatok* (ford. Cseresznyés Dóra, Gács Anna és Gocsál Ákos) = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. Thomka Beáta, JPTE–Jelenkor, 1996, 81–193, 93 skk., 97 skk.

³ Angyalosi Gergely, *Az anya mint titok, Élet és Irodalom*, 2005, június 17., 25

„A sláger segít, hogy biztosítsa az egyén identitását. Tagolja a biográfiáját, mert emlékezeti tereket alkot, amelyekben a személyes átélés és az általános társadalmi szituáció találkozik.”⁴ A könyv *Krasznahorka büszke vára* című fejezete nagyon hatásosan mutatja be, miként válik a közös éneklés emlékező, egyéni és kollektív identitást egyaránt megerősítő aktivitássá: az eljegyzést ünneplő vendégsereg iszogatni kezd, majd énekelni, és „a férfiak komor, kihívó szenvedélyességgel énekelnek, mintha az éneklés szembeszegülés lenne valamilyen láthatatlan hatalommal” (338). Végül felhangzik a *Székely himnusz*, egy korszak s egy olyan beszédmód, nemzeti-politikai értékrend szimbolikus szövege, melyet a kommunista (kultúr) politika tiltás alá helyezett, s mely azonban így, behajtott ablaktáblák mögött énekelve is a titkon megőrzött identitást, a „csak azért is emlékezőt” jelképezi éneklői számára. A szöveg ironiája viszont nem engedi azt, hogy a jelenet valamilyen heroikus-patetikus mázat kapjon: hisz a kislány perspektívájából tárul fel, aki már kívül esik a felnőttek generációs emlékezetének határán, ezek nem az ő emlékei.

Az ily módon közbeiktatott dalszövegek máskor sajátos párbeszédbe lépnek kontextusukkal, jelentéseikkel az őket éneklő/hallgató szereplők önértelmezését szolgálják. Izgalmassá, jelentéstelivé teszik például a nyomasztó óvodásvilágot, szereplehetőségek sokaságát felkínálva a kislány számára. Mikor az óvodaudvaron kóválygó gyermek képzeletében tengerré válik a hóvízzel teli homokozó, az imaginárius játékba a bevonódik egy dal is. „Midőn Havannában hajóra szálltam én...” (185) – éneklő a *La Palomát* a kislány, aki a dalszöveg én-jének pozíciójába helyezkedve néhány pillanatig az óvoda „rémületes világából” messze elhajózó utazó szerepét öltheti magára. Később tovább folytatja a játékot, melyben a dal szövegét mintegy ráolvassa az ablakból elé táruló látványra: „A világoskék tengeröblöt szapora szárnycsapásokkal apró, fekete madár szeli át. Elrepül a gyárkémény fölé, és eltűnik az ablak jobb felső sarkában: La Paloma” (185). A szöveg felkínálja annak lehetőségét, hogy az elröppenő madarat a pillanatnyi, tűnékeny szabadság jelképeként értelmezze a befogadó.

A madár-motívum bukkan fel a regényszövegben akkor is, mikor a menekülő jehovista családot a határhoz vezető édesanya hazatérve ezt éneklő: „Majd megvirrad már... Zöld erdőben, sík mezőben lakik egy madár” (361). A nehezen verbalizálható, elfojtott vágyak kommunikálásának ezt a módját a kislány is képes értelmezni, a népdal metaforikus olvasatát ekképpen hozza létre: „Félálomban éri a felismerés, hogy maga az anyja ez a madár: kiszabadult valahonnét” (361). A dalszövegek más esetekben is olyan hangként szólnak meg, melyek transzcendens, a lét korlátait kitágító tapasztalatokat közvetítenek hallgatóik számára: „Ott túl a rácson egy más világ van» [...] Az anyja és a szőke Médi átszellemült arccal fészkelődtek – biztosan ők is szeretnének átkerülni a rácstúloldalára” (121). A regény-

⁴ „Der Schlager hilft, die Identität des Individuums zu sichern. Er gliedert Biographien, weil er Erinnerungsräume schafft, in denen sich persönliches Erleben und allgemeine soziale Situation treffen.” Moritz, Rainer, *Der Schlager = Deutsche Erinnerungsorte III.*, hrsg. von Etienne Francois – Hagen Schulze, München, C. H. Beck Verlag, 2001, 201–218, 205.

ben számtalanszor előkerülő „más világ” metafora értelmezési lehetőségei a fenti idézet esetében a lehető legtágabbak: a rács, melyen túl elterül, éppúgy lehet a fizikai világot a tapasztalaton túlitól (a „másvilágtól”), a valóst az imagináriustól elválasztó határvonal, mint az osztrák–magyar határ.

Piroskáék tehát egy, az osztrák határ mellett fekvő kisvárosban élnek – a határ a regény világában egy konkrét, földrajzi hely is, az a vonal, mely elválasztja az elszigetelt országot a szabad Nyugattól, az átszökésről szóló, mesei narratívák mentén formált történetekben azonban már-már mágikus választóvonalként szerepel. Ezt sugallja a szöveg akkor is, mikor azt beszéli el, ahogy a kislány és édesanyja a kilátóból néznek le: „kilépnek az erkélyre, a félhomály után a szinte elviselhetetlen ragyogásba. Odalenn zöld hullám hullám hátán, a legtávolabbi hullám, az amelyik felett ott áll a késő délutáni nap [...] az már egy másik ország” (20). A fényhatások, a látvány erőteljesen sűrített, lirizált megjelenítése elbizonytalanítja a referenciális olvasás kísérletét: a „másik ország” (mely felett a nap is megáll) inkább tűnik egy imaginárius helynek, mint a határon túl elterülő valóságos Ausztriának.

A regény diegetikus világában a *határról* való beszéd tehát mindig több, mint egy valóságos földrajzi helyről való beszéd: a *határ* tere imaginárius térré, a *határ* szó metaforává avatódik a leghétköznapibb diskurzusokban is. Jelentésének sokféleségét hozza játékba már a regény első, *Határok* című fejezete is, mely ezekkel a mondatokkal kezdődik: „A világot láthatatlan vonalak szabdalják darabokra. Minden egyes darabnak megfelel egy-egy szó: édes – keserű, hideg – meleg, jó – rossz, hétköznap – ünnep, város – erdő, test – lélek, sötét – világos” (11). A határok által felosztott világ tapasztalatát maga a nyelv közvetíti a kislány számára, aki az ellentétpárok mentén próbál tájékozódni benne: „Ha csak a térdét nyúzza is le, attól fél, meg fog halni, mert már nem tökéletes – átlépte azt a határvonalat, mely a jót a rossztól (az épet a tönkrementtől) elválasztja” (12).

A világ azonban nem olvasható mindig ebben a sematikus értelmezési keretben: Piroska erre az „ezek” mutató névmás használatával kapcsolatban ébred rá. Piroskáék családi körében ugyanis az „ezek” szó jelöli a rendszer kedvezményezettjeit, magát a hatalmat: a „mi” ellentétpárjaként funkcionál tehát. Az óvodában azonban a kislánynak arra kell rájönnie, hogy az óvónók beszédében az „ezek” épp az ő családjára vonatkozik. („Ezek persze még most is tudnak borjúhúst szerezni...” – 266). Az „ezek”-et, mint üres, jelentéssel mindig az aktuális beszédhelyzetben feltöltődő nyelvi elemet mindkét diskurzus a Másik megnevezésére használja: két beszédrend határa ér össze ebben a szóban, s ez a tapasztalat az addig oly egyértelmű referencialitást immár kérdésessé teszi a kislány számára.

Eddig a gyermeki látószögről szoltam leginkább, ezeket a szövegeket azonban olykor megszakítják az édesanyjának udvarló Bartha Sándor naplójegyzetei. A naplóiíró folyamatosan személyiségének válságáról számol be, ahogyan beszél, az azonban másról árulkodik – az önboncoló, önreflexív megjegyzésekkel telített szöveg nem az én széthullását viszi színre, paradox módon sokkal inkább az önkonstruálás folyamatát mutatja meg – a szubjektum rögzül a válság eme stádiu-

mában. Mindenesetre Barta válsága elsősorban önnön maszkulinitása válságaként értelmezhető: a szeretkezést egyfajta traumatikus, férfiaságát kudarcral fenyegető tapasztalatként éli meg, az Anyaistennőnek hozott áldozatként. Úgy vélem, a Rakovszky-regény egyik legfontosabb teljesítménye az, hogy a tekintélyuralmi rendszert a legintimebb szférákba, húsba, testbe hatoló hatásmechanizmusok szövevényeként mutatja meg: olyan múlttapasztalattal ajándékozza meg így az olvasót, mely annak saját önértéke szempontjából különösen fontos lehet. Hisz Bartha önnön maszkulinitásához való viszonya példázhatja általánosságban a modern férfi válságát: de mennyire más megvilágításba kerül mindez, ha kiderül, hogy az őt fenyegető Anyaistennő akár energikus, erőteljes duzzadó barátja is lehet, aki mellel az ÁVH-nak dolgozik. Bartha szolamát az teszi igazán érdekessé, hogy folyamatosan párbeszédet folytat Piroska szolamával. Olykor tehát összeér a két perspektíva, a gyermeklányé és a felnőtt férfié, annak ellenére, hogy kétszeresen – Waldenfels terminusaival élve, vertikálisan és horizontálisan⁵ – is idegenek. Hogy történik mindez? Piroska óvodába kerül, mely a foucaultianus felfogásban a bi hatalom eszköze, másrészt az ötvenes évekre vonatkozó tudásunk fontos részét képezi az, hogy a szociális intézmények akkoriban a kor kihelezett bástyájaként működtek.

A kislányt itt folyamatosan zaklatják az óvónők: úgy is, mint finnyás úrilányt, s mint lázadó testet, hisz undorodik bizonyos ételekről. A testhatárok oltalmazásával kapcsolatos félelmek vizsgálatakor vezette be Kristeva az abjekt⁶ fogalmát, s az ételek a regényben abjekt-motívumként értelmezhetők. Érdemes megfigyelni annak a jelenetnek a megszövegezését, melyben óvónője „megtömi” a kislányt: egy rendkívül erotizált szövegrészletről van szó, mely a mélység- és vízmetaforika révén intratextuális kapcsolatot teremt a férfi szeretkezését megörökítő naplójegyzettel. „Az egyik combnyi kar átfogja derekát, lerántja a köpeny alatt duzzadó és izzadó hústenger örvényébe, nekiszorítja az óriásmelleknek, alig kap levegőt, mint ha egy hullámozó hústóba készülne belefulladás” (390). Bartha feljegyzése pedig így hangzik: „a következő pillanatban két szívós, fiúsan izmos, fojtogató kar fonódik a nyakam köré, húznak lefelé, mint a hínár, le a vizek sötét mélyére” (141). A szövegkapcsolat tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy kölcsönös idegenségük ellenére a gyermeklány és a felnőtt férfi rendelkezhet közös tapasztalattal: bár egyikük a külvilág erőszakos behatolása ellen próbál védekezni, a másik pedig a külvilágon szeretne nyomot hagyni, a pillanat, melyben testük határa felnyílik, mindkettejük számára egyet jelent a személyiséget destabilizáló erők térnyerésével.

A nemek közti határok átlépése mellett a szövegben az életművön végigvonuló műfaji/műnemi határátlépések kísérletei is betetőződnek. Hisz ahogy a fűszöveg is mondja: ez egy költői regény. S hogy mi teszi költőivé? Az, hogy a gyermek és a

⁵ Waldenfels, Bernhard, *A normalizálás határai: Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*, Bp., Gond-Cura Alapítvány, 2005, 236.

⁶ „Food loathing is perhaps the most elementary and most archaic form of abjection.” Kristeva, Julia, *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, New York, Columbia University Press, 1982, 2.

költő hasonlóképp látja, jeleníti meg önmaga számára a világot, a magyar költészetben először *A szegény kisgyermek panaszai* esetében válhatott befogadói tapasztalatá – meglátásom szerint *A hullócsillag éve* is ezt a tapasztalatot közvetíti, s emiatt (is) válik olyan jellegzetesen líraivá. A kislány esetében például még nem működnek minden esetben a felnőtteknél már berögzült nyelvi reflexek: van, hogy az idiomatikus kifejezéseket a közmegegyezésen alapuló jelentés helyett szó szerint értelmezi. *A hullócsillag éve* – Dorrit Cohn fogalmával élve – egy narratív jelenben elbeszélt szöveg, a szokatlan igeidő-használat azonban mindenképp generálja a regény lírizálódásának: hisz a líraelméletek abban egyetértenek, hogy a líra alapvető idődimenziója a jelen.⁷ Összességében az állapítható meg, hogy a metaforikus szövegszerkesztési eljárások alkalmazása, a regény líraivá válása a nyelv szerepének előtérbe kerülését vonja maga után, folyamatosan közvetítve olvasója számára azt a tapasztalatot, hogy a regényvilágban megjelenő múlt nyelvi műveletek révén előállított konstrukció.

Van egy fejezet, mely semmiképpen sem illeszthető be a regénybe kirajzolódó metonimikus összefüggések rendszerébe. A *Szökés* című, utolsó előtti fejezetről van szó, melyben a határ-metaphora már felvázolt szemantikai összetettsége is megmutatkozik. A szöveg által elbeszélt, nyíltan imaginatív történetben – átkelés a határon, melynek túloldalán az apa várja a menekülőket – mintha a kislány által a felnőttek beszélgetéséből kihallott disszidens-kalandok és saját imaginárius fantáziájátékai montírozódnának egymásra. A határon átevező kis társaság minden tagja megsemmisült már korábban valamilyen módon: Nenne, a dajka halott, Flóra az új házasság foglya, Piroskát már az óvodában, a nagymamát a kórházban érte utol a végső megaláztatás, s rég elhunyt már a túlparton várakozó édesapa is. Ebben a fejezetben a tóval, nádassal, őrtornyokkal felépített *határ* tehát egyszerre mutatkozik meg a visszaállított kommunista rendszerből való menekülés valós színhelyeként s a regényszöveg tropikus jelentéseit összesűrítő nyelvi megjelenítéséből következően lét és nemlét, elmúlás és újjászületés különleges, köztes tereként. „Mélytő befejezése lett volna ez a rész az egész regénynek”⁸ – írja Angyalosi Gergely. A könyv azonban mégis az *Élet az úrben* című fejezettel zárul, mely tulajdonképp *A szökés* ironikus-groteszk deformációjaként működik, szóról szóra lebontva, kifordítva annak jelentéseit. Megváltozik a tér: a helyszín itt a „sötét vízpart” helyett Pászlerék konyhája, melyben a víz már csak mint a Pászler bácsi poharában csillogó szódavíz tűnik fel, s az édesapa zseblámpájával kirajzolt „sápadt fénykarika” is módosult formában helyeződik át ebbe a kontextusba, az első osztályos Piroska füzetében szerepelnek „horpadt, ellapított karikák” (397). Pászler bácsi patriarchális fensőbbégtudattal előadott beszédében a nádas felett előbukkanó „gömbölyű, fehér hold”, a nő princípium titokzatos megtestesülése immár domesztikálható földrajzi entitásként tűnik fel, a „haladás”, a „tudósok”

⁷ Lásd például: Schlaffer, Heinz, *Die Aneignung von Gedichten: Grammatisches, rhetorisches und pragmatisches Ich in der Lyrik*, Poetica, 1995, 38–57.

⁸ Angyalosi, i. m., 25.

omnipotenciájának trópusaként. A regénynyelv által mozgásba hozott „tropológiai elcsúszások és áttételek”⁹ egy varázstalanított világot állítanak elő, a „hanyatlástörténet” végpontját. Ugyanis – úgy vélem – a hanyatlástörténet olvasási alakzata mindenképp releváns *A hullócsillag* évének esetében: a mű mint „anya-regény” többek közt azt viszi színre, miképp vall kudarcot egy, az ötvenes évek nehéz körülményei közt helytállni próbáló nő bizonytalan kitörési kísérlete (miképp jut el az édesanya személyiségének szinte teljes kiüresedéséig). *A hullócsillag éve* azonban folyamatosan megteremti a lehetőséget egy másik olvasási alakzat befogadásban történő aktualizálására is: hisz az ismereteit bővítő gyermek perspektívája a nevelődési regény tradícióit is felidézi. Ily módon olvasható a mű egy olyan ironikus fejlődési regényként, melyben a gyermek végül elfoglalja helyét a deszakralizált, varázsától megfosztott világban. „A világot láthatatlan vonalak szabdalják darabokra” (11) – ez az első mondata a Piroska-perspektíva szövegeit megnyitó *Határok* című fejezetnek. A zárlat pedig így hangzik Pászler bácsi szájából: „a haladásnak... szóval nincsen határa!” (400). A *határról* való beszéd tehát mintegy a keretét hozza létre a regénynek – s így Pászler bácsi megnyilatkozásának az (is) kölcsönöz ironiát, hogy miközben a határok hiányát hirdeti, maga is határrá válik: a regényszöveg határává, utolsó zárókövévé.

⁹ Darabos Enikő, *Lélekjelenlét, Alföld*, 2005, 11. sz., 95–103, 101.

A Sárospataki Református Gimnázium helyzete Trianon után

Bevezetés

Dolgozatom témája a Sárospataki Református Kollégium helyzetének bemutatása a trianoni békeszerződés megkötése utáni időszakban. Ezenbelül az 1919–20-as tanévtől kezdve az 1920-as évek első néhány évében vizsgálom a gimnázium történetét. Célom nem elsősorban az iskola történetének pusztán kronologikus feltárása, hanem annak bemutatása, hogy milyen helyzetben volt az Alma Mater a világháború után, mi mindenben jelentett változást ebben 1920. június 4-e – különös tekintettel az új határvonal következményeire a vonzáskörzetre nézve –, és hogy viszonyult ehhez a tanárság, a diákság és általában mint iskola, a Sárospataki Református Kollégium.

Kutatásaim során leginkább a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben¹ fellelhető forrásokat használtam fel. Az iskola 20. századi történetére vonatkozóan dr. Harsányi István: *A Sárospataki Református Kollégium története 1920–1952* című műve jelentett kapaszkodót. A levéltári források közül *A Sárospataki Református Főiskola Theológiai, Akadémiai, Jogakadémiai és Főgimnáziumi Értesítője*², a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* és különböző – igazgatótanácsai, gazdasági, választmányi – jegyzőkönyvek szolgáltak hasznos információkkal.

A gimnáziumnak globális és lokális szinten is új körülményekhez, új kihívásokhoz kellett alkalmazkodnia. Az első világháború – vagy ahogyan akkor nevezték, „a nagy háború” – lezárulta egész Európa, sőt az egész világ számára új helyzetet teremtett. A több szempontból is korszakhatárnak tartott esemény a háborúskodás addig nem látott totalitása, hatalmas pusztítása, no meg az utána való rendezés által az emberek mindennapjaiban és világról alkotott képében is változást hozott. Ezt Magyarországon megtoldották még a Tanácsköztársaság hónapjai alatt a vörös-, majd a bukását követően a fehérterror kegyetlenségei.

A trianoni béke hatása fokozottan érvényesült a sárospataki térségben, hiszen az új határvonal az iskolát évszázadok során kiépült, térségben betöltött szerepének és vonzáskörzetének átértelmezésére készítette, mivel az új határ szinte ketté-

¹ Azon belül a levéltári, adattári és nagykönyvtári források.

² A továbbiakban csak *Értesítő*.

vágta az akkori vonzaskörzetét, külön ország lakóivá téve az iskolapadban egymás mellett ülő diákokat.

De ez korántsem az egyetlen olyan szempont volt, ami a gimnázium életében változást eredményezett. A háború következtében gazdasági nehézségek álltak elő, melyek jóval a fegyveres konfliktus lezárulta után is hatottak. A kollégium birtokai ugyanis még évekig nem voltak képesek elegendő jövedelmet termelni az iskola optimális működéséhez.

A termék egy része még a tanácskormány bukása után is sokáig katonák szállása volt, továbbá a háborús veszteségek és a Tanácsköztársaság idején szerepet vállalt, majd a bukás után vád alá helyezett tanárok felfüggesztése miatt az órátartás egyéb nehézségekbe is ütközött.

Mindezek mellett voltak olyan kihívások is, melyek valószínűleg Trianon határaitól függetlenül is jelentkeztek volna, de a béke felgyorsította az eseményeket. Ilyen volt például az elszállásolás rendszere.

Nagyjából ezekre a kihívásokra kellett válaszokat találni az iskolának és az embereknek is. Személyesen és intézményileg is alkalmazkodni kellett az újonnan kialakult helyzethez, ami – mint látni fogjuk – nem mindig ment könnyen.

A háború utáni kép

A világháború nagyon megviselte az egész országot, és ez alól Sárospatak és a Sárospataki Református Kollégium sem volt kivétel. A háborúban 90 tanár és diák esett el, és e tény már magában elég lett volna, hogy a patakiak közvéleményét lehangolja. De jött a Tanácsköztársaság 133 napja, a vörös uralom, a vörös terror, ami még inkább elkésérítette a kollégium tanárait és diákjait. De talán még ennél is jobban befolyásolta a közhangulatot az, hogy az ország nagy része megszállás alatt volt, és egyre több jel mutatott afelé, hogy ez nem is fog változni.

Azt, hogy hogyan érzékelték akkor a háború utáni helyzetet, nagyon jól példázza dr. Búza László, az akkori közigazgató jelentése, melyet az *Értesítő*-be írt, és amit a következőképpen fejez be: „A hatalmas Isten iránti hálával eltelve nézhettünk vissza az 1918–19. és 1919–20. iskolai évekre. Bár végigzúgott főiskolánk felett a forradalom s a bolsevizmus vihara és heteken át cseh katonák lépéseit visszhangozták a kollégium öreg falai, az Alma Mater átélte a nehéz időket és teljes erejében áll az új nagy misszió előtt, hogy a határszáron a magyar nemzeti szellemnek és a kálvinizmusnak az idegen uralom alatt álló területre messze bevilágító őrtornya legyen.”³

³ A Sárospataki Református Főiskola *Értesítője* az 1918–19., 1919–20. és 1920–21. iskolai évekről. 8.

Ebben a két mondatban a legfontosabb motívumok mind benne vannak. Egyrészt ott vannak a háború, majd a megszállás nehézségei, amiket át kellett élniük, de rögtön jön utána, hogy most már túl vannak rajta, és teljes erővel vethetik bele magukat az új feladatba. Ez pedig a másik fontos dolog ebben az idézetben, hogy rögtön ott van a teendő, azonnal felismerik, hogy mi lesz a feladatuk a megváltozott körülmények között. Továbbá a sorok hangulata hűen tükrözi azt a közérzetet, közhangulatot, ami akkor uralkodott.

De mielőtt azt vizsgálalnánk meg, miként szedte össze magát a Sárospataki Református Kollégium, nézzük meg, hogy mit is jelentettek az új határok az iskola életében.

Új határ – megváltozott vonzáskörzet

A Sárospataki Református Kollégium történetével foglalkozó művekben a trianoni határokkal kapcsolatban a legtöbb helyen az olvasható, hogy „a trianoni békeszerződés a pataki kollégiumot legjelentősebb diákadó területétől fosztotta meg”⁴; „a trianoni békediktátum határrendezése [...] a Kollégiumot éppen azoktól a régióktól szigetelte el, amelyek számára évszázadokon át lelkipásztorokat és tanítókat képzett, s ahonnan elsősorban a tanulóifjúságát toborozta: a Felvidékről, Kárpátaljáról, a Partiumból.”⁵

Ha a mellékelt térképet és táblázatokat nézzük, világosan látható az iskola vonzáskörzete. A legtöbb diákot természetesen Zemplén megye adta, mellette Abaúj-Torna, Ung, Szabolcs és Borsod megyékből jött a legtöbb tanuló. De jelentős számú fiatal érkezett Gömör, Ugocsa, Bereg és Szatmár megyékből is.

A trianoni határok jól láthatóan szinte kettévágták az iskola vonzáskörét. A legtöbb diákot adó Zemplén megyének kevesebb mint 30%-a, Abaúj-Torna megye alig több mint fele, Ung megyéből csupán 13 km² maradt Magyarország határain belül. Tehát a diákok 72%-át⁶ adó három megye területe és népessége drasztikus módon lecsökkent. Igaz, Borsod és Szabolcs megyék szinte teljes egészében megmaradtak, de e két vármegye mindösszesen a tanulók 15%-át⁶ adta. Ha így vizsgáljuk az adatokat, akkor úgy tűnik, alátámasztják az idézett szövegeket, vagyis azt, hogy Trianon a legtöbb diákot adó területet vette el az iskolától.

Ha azonban másféle szempontból vizsgálunk meg az adatokat, akkor másabb következtetésre juthatunk. Az alábbi táblázatok alapján jól kirajzolódik, hogyan változott a tanulóifjúság összetétele Trianont követően. Kiindulási alapnak az utolsó békeévet tekintettem, amely során az osztályvizsgát tett nyilvános 390 ta-

⁴ <http://www.reformatus-sp.sulinet.hu/index1024.html>

⁵ <http://www.gradatio.hu/nagykonyvtar/koll.html>

⁶ 1913–14-es tanévben, az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók közül.

nulóból 120 lakott olyan településen, amit később más országokhoz csatoltak. Ez a tanulók 30,8%-a, tehát kevesebb mint az egyharmaduk. Ez az arány valóban tekintélyes, de véleményem szerint nem mondható a legjelentősebbnek, hiszen nem ezek a területek adták a tanulók többségét. Nagy érvágást jelentett a területek elcsatolása a kollégiumnak, ez kétségtelen, de úgy gondolom, hogy a kortársak, illetve azok, akik személyesen érintettek voltak e kérdésben, némileg eltúlozták az arányokat.

A tanulók számának vizsgálatakor egy kisebb probléma merült fel. Az 1920–21-es tanévig a tanulók lakhelyére vonatkozó adatokhoz saját kutatással, a vonatkozó évkönyvek felhasználásával jutottam. Egy 1920. november 27-én kelt levelében a Tiszáninnen Református Egyházkerület püspöke⁷ egy minisztériumi rendeletre hivatkozva⁸ arra szólítja fel a gimnázium igazgatóját, hogy a nyilvános tanulók osztályonkénti számát és felekezeti megoszlását statisztikában küldje el neki.

Az 1920–21-es tanévre vonatkozó *Értesítő*ben már megjelennek ezen statisztikák, sőt a következő évtől már a tanulók kor és szülők lakóhelye szerinti megoszlását is feljegyezték. Viszont amikor saját adataimat összevetettem a gimnáziumi statisztikákkal, eltéréseket tapasztaltam, amely eltérések az összesítő táblázatban tetten érhetőek. Ezen eltérések abból adódnak, hogy az évkönyvekben csak a nyilvános tanulók esetében volt feltüntetve a szülők lakhelye, viszont a gimnáziumi statisztikában a nyilvános és magántanulók együttesen voltak feltüntetve. Mind ezt azért tartottam fontosnak kifejteni, mert ez magyarázza a gimnázium tanulóinak 1921–22. és 1922–23. évi számában tapasztalható ugrást.

Első nekifutásra, mikor az iskolatörténeti művekben a legfőbb diákadó területek elcsatolásáról olvastam, azt gondoltam, hogy ezután rohamosan és folyamatosan csökkenő lesz majd a határokon túlról érkező tanulók száma. Ez az első évben így is történt, azonban már a második⁹ évben változást tapasztaltam. Az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók között ugyanis a határon túli tanulók aránya stagnált, azaz 19,1% maradt, de úgy, hogy a tanulók összlétszáma nőtt, tehát a határon átszökő fiatalok tényleges száma már ekkor is növekedett. A következő év még ennél is nagyobb meglepetéssel szolgált, ugyanis a vizsgált tanulóknak a száma is jelentős mértékben nőtt, de már az összes tanulón belüli arányuk is.

Az *Értesítő* 1921–22. évről szóló beszámolója lehetséges magyarázatot ad a határon túli diákok számának ideiglenes növekedésére: „Megszállt területről származó diákjaink ez évben ide- s visszautazásuk alkalmával – bár csak kevesen voltak közülük útlevéllal felszerelve – általában kevesebb zaklatásnak, üldöztetésnek, fosztogatásnak voltak kitéve, mint az előző iskolai évben. Kézirataikat, jegyzeteiket, tankönyveiket ugyan most is elszedték, vagy szétszórták, egy-egy legátust –

⁷ Gimnáziumi Igazgatósági Iratok. K.m.I. 8.

⁸ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1920. évi 115.537/920. számú rendelete alapján.

⁹ A trianoni béke megkötésétől számolva.

mivel húsvéti ünnepekre kibocsátó levelükben a *Feltámadás* szó is előfordult – be is bőrtönöztek, de ifjaink az efféle zaklatásokat, kellemetlenkedéseket nem vették túlságosan tragikusan s továbbra is rendületlenül jöttek főiskolánkba, hogy a válás- és hazaszeretet forrásából szomjukat oltogassák.”¹⁰

A következő évre valószínűleg maradt az enyhébb ellenőrzés a határokon, ez magyarázhatja az onnan jövő tanulók számának növekedését, bár az *Értesítő*ben a következőket olvashatjuk: „Megszállt területről – a régi vallásos és hazafias lélektől hajtva – ez éven is a régi arányban jöttek növendékeink s a cseh poroszlók ez éven is a régi rendszer szerint zaklatták, fosztogatták, büntették, bőrtönözték őket ezért. De hát a patakot semmi erőszakkal, semmi mesterkedéssel nem lehet feltartóztatni abban, hogy a folyóhoz és onnan a tengerhez ne siessen!”¹¹

Azonban a következő évben – tehát az 1923–24-es tanévben – az előbbi folyamatok a visszájára fordultak, vagyis az elcsatolt területen lakó ifjak száma és az összes tanulóhoz viszonyított aránya is csökkent, méghozzá majd kétszer akkora mértékben, mint ahogyan az előző évhez képest nőtt. Ennek oka lehet a határon történő ellenőrzés szigorodása, de sajnos erről nem esik szó az *Értesítő*ben, mert abban többnyire a jogakadémia megszűnéséről beszélnek, mivel a kollégium vezetését ez sújtotta le leginkább az 1923-as esztendőben.

A következő években is megmaradt a csökkenő tendencia, így tulajdonképpen háromévi ingadozást követően beállt az a folyamat, amit az új határvonal előreveltett. Vagyis – a közigazgató 1923-as hasonlatát továbbbgondolva – „mégis csak sikerült a patakot feltartóztatni”.

A tanulóság összlétszámának vizsgálata is érdekes eredményt mutat. A területi veszteség miatt azt várná az ember, hogy – mivel a gimnázium tanulóinak jelentős része elcsatolt területről érkezett – csökkent a Trianont követő években az összlétszám. Ezzel szemben a valóság nem ezt mutatja. Az osztályvizsgát tett nyilvános és magántanulók létszáma az 1920 utáni két évben növekedett, ebben csak az 1923–24-es tanév jelentett törést, amikor is – a határon túlról érkező diákok számához hasonlóan, de attól jóval kisebb mértékben – visszaesett némileg az összlétszám, de utána már ismét növekedett az iskolában osztályvizsgát tett tanulók száma. Megállapítható tehát, hogy a gimnáziumnak ebből a szempontból elég jól és elég hamar sikerült alkalmazkodnia az új feltételekhez és az új lehetőségekhez.

¹⁰ Az 1921–22. év *Értesítője*. 4.

¹¹ Az 1922–23. év *Értesítője*. 12.

A békeszerződés fogadtatása

AZ ÁLTALÁNOS HANGULAT

A trianoni békediktátum az emberek mindennapi életére és gondolkodására is rányomta a bélyegét, és az iskolai életnek is minden szintjét áthatotta. A társadalom elutasító álláspontra helyezkedett, és többnyire nem tekintette véglegesnek a békefeltételeket.

A gimnázium vezetésében és tanárai között is ez a hangulat uralkodott. Ennek egyik példája az évkönyvek kapcsán jelenik meg. Az évkönyvekbe ugyanis az osztályfőnökök beírták a tanulók szüleinek adatait, többek között a lakhelyüket és azt, hogy ez melyik megyében található. A béke aláírása ezen jobbára semmit sem változtatott, a tanárok „a régi rend szerint” írták tovább a naplókat, a helynevek mellé a történeti Magyarország vármegyéit írták. Igaz, volt egy-két kivétel, egyes osztályfőnökök feltüntették, a település *megszállt* területen van.

De ez nemcsak az évkönyvekről, hanem az igazgatósági és egyéb jegyzőkönyvekről, *Értesítő*ről és *Iffúsági Közlöny*ről, tehát a legtöbb korabeli forrásról elmondható; a legritkább esetben olvasható olyan kifejezés, mely tükrözi a tényleges állapotokat. Ez annak a jele, hogy nem fogták fel, de inkább nem akarták felfogni, hogy mi is történt valójában, vagy legalábbis hitték, remélték azt, hogy ez az állapot nem marad végleges. A források alapján a tanárok úgy gondolhatták, hogy az elfogadhatatlan béke, ha nem is az ő idejükben, de a most iskolába járó ifjak vezetése alatt revideálható lesz, ezért a korábbiaknál is nagyobb felelősséggel és lelkesedéssel vetették bele magukat munkájukba, hogy olyan műveltségű generációt neveljenek ki, amely képes lesz hatékonyan fellépni a magyar ügy érdekében.

Valószínűleg ez a vélekedés – mely a békét ideiglenesnek, megváltoztathatónak vélte – lehetett a fiatalok egyik ösztönzője ahhoz, hogy vállalják a határon átszökés veszélyeit, és folytassák megkezdett tanulmányaikat.

Az irredenta hangulat megjelent az igazgatósági, tanári szinten, a hallgatók, de a gimnazisták között is hozzákapcsolódott az élet minden mozzanatához, sőt még a vallási élet szintjén is kifejezésre jutott.

Ezekben az években szinte illendő volt a magyar dolgozatokat a jól ismert mondókák egyikével zárni¹²:

„Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország.”

Vagy

¹² Harsányi: i. m., 3.

„Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában,
Hiszek egy isteni örök igazságban,
Hiszek Magyarország feltámadásában.”

A revizionista hangulat olyannyira áthatotta az iskola, a város és az emberek életét, hogy az *Ifjúsági Közlöny* és a *Sárospataki Református Lapok* cikkei után is beszúrták ezeket a mondókákat, ha a tördelésnél maradt egy kis szabad hely.

Jól illusztrálja a helyzetet Csontos József közigazgató beszéde, melyet 1920 szeptemberében, a tanévnyitó ünnepélyen mondott, „melyben a vallásos és nemzeti szellemnek, a harckészség erényének ápolására, kapcsolatban a testi erő és épség kultuszával, végül az idegen nyelvek tanulására hívta fel a tanuló ifjúság figyelmét, buzdítván őket a haza felszabadítására szükséges szellemi és erkölcsi energia-készlet megszerzésére”.¹³

Semmi meglepő nincs abban, hogy egy határközelivé vált városban ilyen hangulat uralkodott, mikor minisztériumi szinten sem volt más a helyzet. 1920. április 17-én a vallás és közoktatásügyi miniszter körlevelet¹⁴ küldött valamennyi főgimnáziumnak, melynek vége felé ezt olvashatjuk: „Az évzárón a Szózat és a Hymnus elénekülésén kívül hazafias s a magyarság jövőjében való bizakodást, s az irredentizmus gondolatát ébrentartó költemény vagy költemények szavalata is felveendő.”

Ezen rendelet végrehajtása nem esett a patakiak nehezére, hiszen ennél még tovább is mentek. A következő években az összes nemzeti és vallási ünnepi beszédbe vagy szavalatba, de még a prédikációkba is bele volt szöve az irredentizmus gondolata, a régi, Nagy-Magyarország visszaszírása.

Az ifjúság válasza: a Hegyaljai Erő cserkészcsapat

Az ifjúsági élet egyik legfontosabb eseménye volt az 1921–22-es tanévben a Hegyaljai Erő cserkészcsapat megalakítása. Ez a mozgalom nagyon fontos szerepet kapott mind az ifjúsági életben, mind az iskola további sorsára nézve.

A cserkészlet szerencsés választás volt ekkoriban, mivel alapvető céljai – az ifjúság testi, lelki, társadalmi és szellemi képességei fejlesztésének támogatása – most egybeestek a sajátos történelmi helyzet elvárásaival, illetve a pataki tanárok célkitűzéseivel.

¹³ 1918–21-es *Értesítő*. 9.

¹⁴ A vallás és közoktatásügyi miniszter 103361/920. számú rendelete. In: Gimnáziumi Igazgatósági Iratok. K. m. I. 8.

Csontos József az 1921–22-es tanévről írott beszámolójában¹⁵ a következőképpen ír a cserkészetről: „...A most felújított cserkészlet, megtalálván alkalmas vezetőit, igazi hézagpótló ifjúsági mozgalom, melynek feladata az ifjúság javítása, nemesítése, testben és lélekben való erőssé tétele. A cserkészlet ez évi működése alapos reményt nyújt ahhoz, hogy minden iskolák ideális célját: a jellemképzést, komoly erkölcsi gondolkozást, belső vallásos buzgóságot, s mindennek felett lángoló hazaszeretetet a cserkészlet segíteni fog – és pedig hathatóan – előmozdítani.”

Rögtön látható, hogy a cserkészlet céljai az akkori körülmények között mennyire aktuálisak voltak a pataki gimnáziumban. Az, hogy az igazgató a legfontosabb elemként a „mindennek felett lángoló hazaszeretetet” emeli ki, egyáltalán nem meglepő. Az *Ifjúsági Közlöny*be írt első cikkben, mely Zsiros József őrsvezető – akkori II. éves teológus hallgató, aki később a gimnázium igazgatója lett – tollából született, tisztán kirajzolódik az önmeghatározás és a legfontosabb cél. „Egy tengerszem a megrepedezett s összeomlani kész sziklák homlokán, mely kristálytisza vizével igyekszik tápot nyújtani az elhervadt virágoknak, hogy új életre keltse őket, hogy új erőt kölcsönözzön nekik, olyan erőt, amilyen erők összeolvadásából egy szebb, egy jobb, egy boldogabb magyar jövő megdönthetetlen fundamentuma áll elő. Ez a tengerszem a *Hegyaljai Erő* cserkész csapata.” A cikk végén pedig a magyar ifjúságot szólítja munkára: „Végy példát attól a kis csapattól, amelyik már megindult s fáradságot nem ismervé halad azon az úton, mely a haza megmentéséhez vezet.”¹⁶

A cél tehát adott: egy szebb, egy jobb, egy boldogabb magyar jövő elérése, ennek megalapozása minden cserkész, de általában a magyar ifjúság feladata.

A cserkészletnek sikerült elérnie azt, hogy e cél zászlaja alatt a teológusokat és a gimnazistákat élő, szerves egységbe kovácsolta,¹⁷ ami nagyon örömteli esemény volt, mivel az előző években az ifjúságot széthúzás és ellenségesedés osztotta meg.

De a 134. számú Hegyaljai Erő cserkészcsapat nemcsak ezért vált fontossá a gimnázium számára, hanem azért is, mert – ahogy az már Zsiros József neve kapcsán felmerült – kinevelte a következő évek, évtizedek gimnáziumi vezetőit és tanárai egy részét is. Azokat a vezetőket, akik fiatalon átérték a vizsgált korszak nehézségeit, majd az 1930-as években, de már a 20-as évek végén a gimnázium életének meghatározó egyéniségei lettek, és jórészt az ő ténykedésük és irányításuk alatt érte el a gimnázium a két világháború közötti „virágkorát”.

¹⁵ 1921–22-es *Értesítő*. 25.

¹⁶ *Ifjúsági Közlöny*. 1921. szept.-okt. 1–2. szám. 23.

¹⁷ Harsányi: i. m., 6.

Nehézségek és konszolidáció

A Sárospataki Református Kollégium életében nem a vonzáskörzet átalakulása volt az egyetlen probléma. Jócskán akadtak kihívások, melyek még a háború utóhatásaként jelentkeztek, és a súlyos békefeltételek csak tovább rontottak a helyzeten. De fontos hangsúlyozni azt is, hogy a sok negatívum mellett volt egy pozitív hatása is a trianoni békének a gimnázium életére, ugyanis lezárta a háborút. És ezáltal lehetővé vált a gimnázium életének visszatérítése a békeidők kerékvágásába.

Komoly személyi hiányok léptek fel az 1920-as évek elején. Az első világháborúban a kollégium tanárai és diákjai közül kilencvenen vesztették életüket, ami már önmagában hatalmas veszteség. Ehhez jött még hozzá az, hogy a „kommunista üzemekben való részvétel miatt”¹⁸ három gimnáziumi tanárt elmozdítottak a tanári posztról, két további tanárt pedig egy évre szabadságoltak. Ezenkívül Malлер Sándor matematika–fizika szakos tanárt 1920. október 31-én egy orgyilkos lelőtte a tápintézeti konyhában.

De nemcsak ezért volt nehéz megtartani az órákat, hanem azért is, mert a tantermek harmadát a magyar királyi katonaság használta, mivel itt volt a szállásuk 1921 nyaráig. Ennek következtében az akadémiai előadások nagy részét a hivatali szobákban voltak kénytelenek megtartani.

Akadtak ezenfelül bőven gazdasági problémák is. A haditermelés és a háború utáni infláció jócskán megnehezítette a gimnázium életét. Az általános drágaság és megélhetési nehézségek a tanárookra és a tanulókra is egyforma súllyal nehezedtek.¹⁹

Emellett a fűtési nehézségek jelentették a legnagyobb gondot az 1920-as évek legelején, ugyanis szénhez alig lehetett hozzájutni, a fakészlettel való takarékoskodás miatt az 1920–21-es tanévben háromhetes „szénszünetet” volt kénytelen tartani a gimnázium.²⁰

A tanulóifjúság magaviselete és szorgalma szintén azon problémák közé tartozott, amit sürgősen orvosolni kellett.²¹ „Az ifjúság viselete, szorgalma és előmenetele, bár az előbbi évekhez képest jelentékeny haladást, javulást mutat, még most sem a régi dicséretes irányú, a fegyelmetlenségnek, erőszakosságnak egész társadalmunkban dúló szelleméből csak lassan bírnak kibontakozni s a tanulásnak is csak nehezen bírják magukat egész odaadással átadni.”²²

¹⁸ 1918–21-es Értésítő. 9.

¹⁹ 1918–21-es Értésítő. 9.

²⁰ Igaz, a nyári vizsgaidőszak kinyújtásával néhány napot sikerült lefaragni a lemaradásból.

²¹ E téren országos viszonylatban is gondok akadtak, erre utal az oktatási miniszter már vizsgált rendelkezése.

²² 1918–21-es Értésítő. 13.

Ez leginkább a hanyagságban, a „megengedhetetlen szórakozások”²³ iránt mutatott hajlandóságban és emiatt a gyakori óramulasztásban mutatkozott meg. Azonban a tanárok erőfeszítései hatására a tanuló ifjúság már az 1921–22-es tanévtől kezdve visszatért a békeévek teljesítményéhez, sőt a következőkben meg is haladta azt.

Volt még egy kérdéskör, mely már a háború alatt, sőt előtte is felmerült, de a trianoni béke következményei miatt vált elodázhatatlanná, mégpedig a tanulóifjúság elszállásolásának kérdése. Az addigi gyakorlat szerint a diákokat helybeli családoknál szállásolták el a tanév során. Igaz, már korábban is felmerült egy korszerű bentlakásos kollégiumi rendszer kiépítése, de eddig a régi rendszer meg tudta oldani a feladatát.

Most azonban a katonaság és a sok menekülő tisztségviselő Sárospatakra telepítése miatt a tanulók egyre inkább kiszorultak lakásaikból, sőt az újonnan érkező tanárok elszállásolása is komoly gondot okozott a vezetőségnek.

1920-ban ugyan megnyílt a teológus internátus²⁴ mintájára a gimnáziumi internátus, azonban ez csupán 7 tanuló befogadására volt képes, viszont az *Értesítő*ben ezt olvashatjuk: „...7 tanulóval megnyílt gimnáziumi internátus, a mely a jövő iskolai évben szintén²⁵ tovább fog fejleszteni, hogy legyen az magja a majdan, kedvezőbb körülmények közt felépítendő s az egész gimnáziumi ifjúságra kiterjedő internátusnak.”²⁶

A szándék tehát megvolt, de az ügy tényleges megoldását csak a gazdasági viszonyok rendeződése utánra tervezték, a kérdés tényleges megoldása pedig már az 1920-as évek legvégére és az 1930-as évekre maradt.

Az 1923–24-es tanévben már többnyire rendezett viszonyok uralkodtak. Csontos József gimnáziumi főigazgató így ír erről: „Gimnáziumunk működése minden tekintetben a békei évek munkájának színvonala felé tör.” Ady Lajos tankerületi főigazgató jelentésében pedig ez áll: „Az intézetet külső és belső rend, valamint az oktatás és nevelő munka terén egyaránt újból fokozatos emelkedésben találtam. Ez az állandó előretörés garancia arra, hogy az ősi főiskolára dicsőséges múltjához nem méltatlan jövő várakozik.”²⁷

²³ 1918–21-es *Értesítő*. 28.

²⁴ Ezalatt nem a mai internátusokra kell gondolni, hiszen csak a Zsindely-féle ház emeleti szobáiban és a főépület déli földszintjén, a régi nyomda helyiségeiben működött, és mindösszesen 22 teológusnak tudtak ily ingyenes módon szállást biztosítani.

²⁵ A teológus internátushoz hasonlóan.

²⁶ 1918–21-es *Értesítő*. 13.

²⁷ 1922–23-as *Értesítő*. 8–9.

Összegzés

A Sárospataki Református Gimnázium életére tehát rendkívül nagy hatással volt a trianoni béke. Mint láttuk, a gimnáziumi élet szinte minden területére hatással volt, igaz, nem egyenlő mértékben.

Ha mérleget akarunk állítani a vizsgált pozitív és negatív hatások közé, akkor a negatív következmények lennének többségben, viszont a kérdés ennél összetettebb. A most felállított összehasonlítás ugyanis nem terjed ki minden szempontra, melyből a béke hatásait vizsgálni lehetne. Jelen munkám középpontjába Trianonnak a gimnázium vonzáskörzetére és tanulóinak számára gyakorolt hatását állítottam, és azt, hogy miként vélekedtek erről a gimnázium vezetői, illetve tanárai és diákjai.

Azonban a rendelkezésre álló források lehetővé teszik annak a megvizsgálását is, hogy milyen hatása volt a tanulók társadalmi és vallási összetételére az új határoknak. Továbbá az is érdekes eredményt hozhat, ha a gimnáziumi vezetők véleményét, illetve annak esetleges két világháború közötti változását vesszük alaposan szemügyre, mivel az 1926–27-es tanévről Csontos József közigazgató búcsúzó jelentésében a következőket írja: „És mintha kissé pirkadna a hajnal, a magyar feltámadás hajnala. [...] Igen, a magyar feltámadás hajnala látszik mindjobban erősödő fényével s én hiszem, sőt meg vagyok győződve arról, hogy ez nem sokára teljes fényében s világító erejében fogjuk látni az isteni gondviselés mindent tisztán megvilágító erejét s hatalmát.”²⁸ Így gondolták tehát az 1920-as évek második felében, de vajon megmaradt-e ez a reménykedő optimizmus az 1930-as évekre is, amikor azok a többnyire volt pataki diákok kerültek a tanári karba és a gimnázium legfontosabb pozícióiba, akik a cserkészcsapat alapítói között voltak, és hogy a diákkori célkitűzéseikből mennyit sikerült megvalósítaniuk.

A trianoni béke hatásainak vizsgálatakor a legtöbb magyar ember kizárólag a negatív hatásokra gondol, azonban a sárospataki gimnázium életében a számtalan nehézség, probléma és megrázkódtatás ellenére volt egy pozitívnak mondható hatása is, hiszen lezárta az első világháborút, és ezáltal lehetővé tette, hogy a kollégium élete visszatérhessen a „rég szép békeidők” kerékvágásába. De akár innen, akár onnan nézzük a tényeket, az vitathatatlan, hogy a trianoni béke a Sárospataki Református Kollégium 20. századi történetének – az 1952-es államosítás mellett – a legjelentősebb eseménye volt.

²⁸ 1926–27-es Értésítő. 4.

Bibliográfia

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

A Gazdasági Választmány jegyzőkönyvei (1918 – 1925/26). K.c.III.45–53.
Akadémiai és Közigazgatási Napló 1913 – 1931. K.d.III.122
Gazdasági Választmány elnöki napló (1917/19 – 1924/26). K.d.III.11–15.
Gazdasági Választmány iratai 1918 – 1920. K.n.II.7 – 9.
Gimnáziumi Igazgatói Iratok (1917 – 1926). K.m.I.8.
Gimnáziumi Szék Jegyzőkönyvei (1918 – 1929). K.g.III.9.
Hegyaljai „Erő” cserkészcsapat iratai. Kee.I.10.
Igazgatótanács jegyzőkönyvei 1918 – 1932. K.h.II.2.
Kollégiumi Igazgatótanács üléseinek jegyzőkönyvei 1915 – 1925. K.b.III.15
Köziskolai Szék Jegyzőkönyvei (1910/11 – 47/48). K.h.IV.5.
Köziskolai Szék Jegyzőkönyvei (1915 – 1917). K.c.II.46.
Köziskolai Szék Jegyzőkönyvei (1926/27). K.c.II.48.
Sárospataki Ifjúsági Közlöny [1919 – 1922-es számok]. HKF.II.2/24

ADATTÁRI FORRÁSOK

Dr. Harsányi István: *A Sárospataki Református Kollégium története 1919–1952*.
Budapest. 1981. Fsz.Kt.791.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk.: A Tiszáninnen Református Egyházkerület elnöksége. Kiadja: A Református Zsinatiroda Sajtóosztálya. Bp., 1981.
A sárospataki Rákóczi Gimnázium 450. jubileumi évkönyve. Szerk.: Dobay Béla. Sárospatak, 1981.
Emlékkönyv a Sárospataki Református Főiskola fennállásának négyszázados ünnepéről. Szerk.: Elekes Imre. Református Főiskola Nyomdája. Sárospatak, 1932.
Gulyás József: *A Sárospataki Református Főiskola rövid története*. Református Főiskola Nyomdája. Sárospatak, 1931.
A Sárospataki Főiskola története. Írta Szombathi János. Ford.: Gulyás József. Református Főiskola Nyomdája. Sárospatak, 1919.
Ködöböcz József: *Sárospatak a magyar művelődés történetében*. Borsodi Nyomda. Sárospatak, 1991.
425 éves a Sárospataki Rákóczi Gimnázium. Tankönyvkiadó Vállalat. H. n., 1956.

A Sárospataki Református Főiskola Theológiai, Akadémiai, Jogakadémiai és Főgimnáziumi Értesítője az 1918–19 – 1926–27-es évekből. Összeáll.: Dr. Rácz Lajos és Csontos József. Református Főiskola Nyomdája. Sárospatak, 1927.

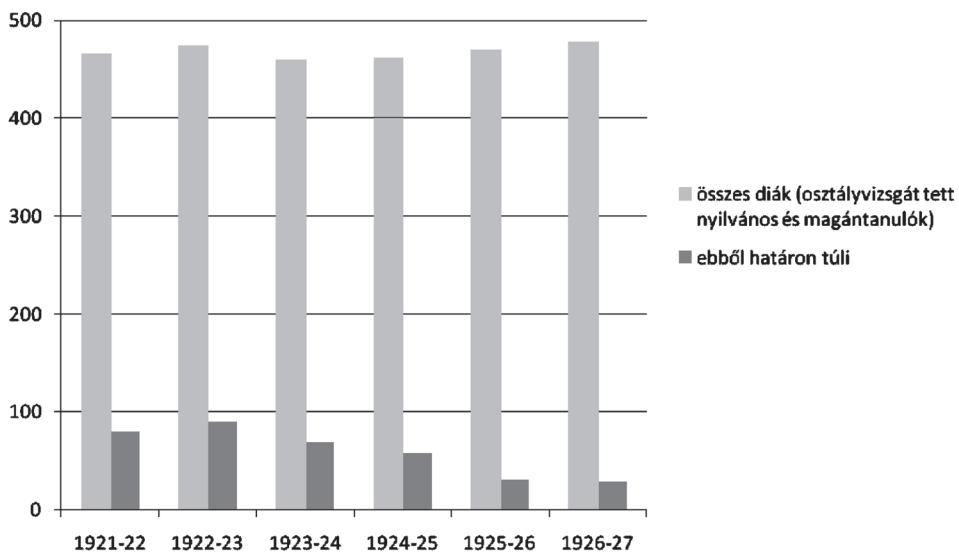
<http://www.gradatio.hu/nagykonyvtar/koll.html>. 2008. december 2.

A map of Hungary showing its administrative regions. The Danube River is highlighted in a thick black line, flowing from the northwest to the southeast. The regions are labeled with their names in Hungarian. The map is divided into several color-coded areas: light gray for regions west of the Danube, medium gray for regions east of the Danube, and white for regions south of the Danube. The Danube River is shown as a thick black line flowing through the center of the country. The regions are labeled with their names in Hungarian. The map is divided into several color-coded areas: light gray for regions west of the Danube, medium gray for regions east of the Danube, and white for regions south of the Danube. The Danube River is shown as a thick black line flowing through the center of the country. The regions are labeled with their names in Hungarian. The map is divided into several color-coded areas: light gray for regions west of the Danube, medium gray for regions east of the Danube, and white for regions south of the Danube. The Danube River is shown as a thick black line flowing through the center of the country.

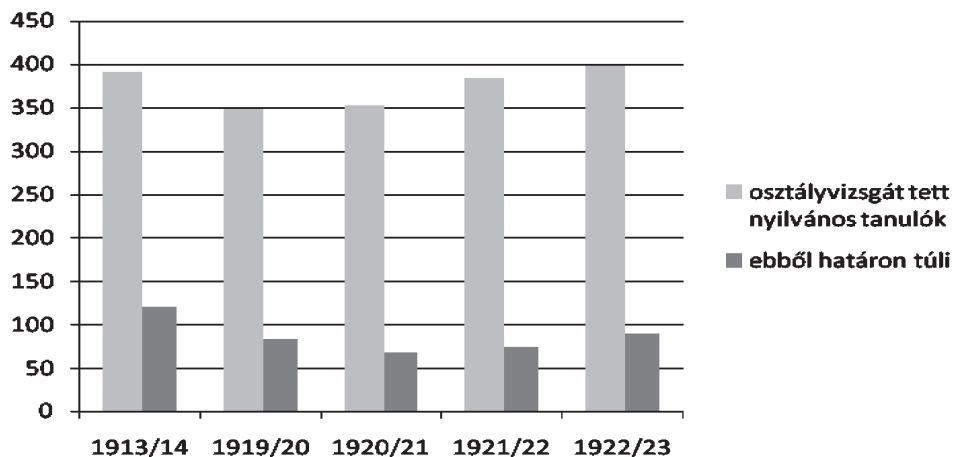
43

<i>A legtöbb diákot adó megyék változásai az új határok miatt</i>						
	<i>terület</i>			<i>népesség</i>		
	<i>előtte km²</i>	<i>utána km²</i>	<i>maradt %</i>	<i>előtte fő</i>	<i>utána fő</i>	<i>maradt %</i>
Zemplén	6282	1775	28,3%	343 194	133 431	38,9%
Abaúj-Torna	3223	1672	51,9%	158 077	83 347	52,7%
Ung	3230	13	0,4%	162 089	1 182	0,7%
Borsod	3587	3587	100,0%	279 063	279 063	100,0%
Szabolcs	4637	4568	98,5%	319 818	310 339	97,0%
Gömör és Kishont	4279	323	7,5%	188 098	16 001	8,5%
Szatmár	6104	1762	28,9%	361 740	109 834	30,4%
Heves	3637	3637	100,0%			100%

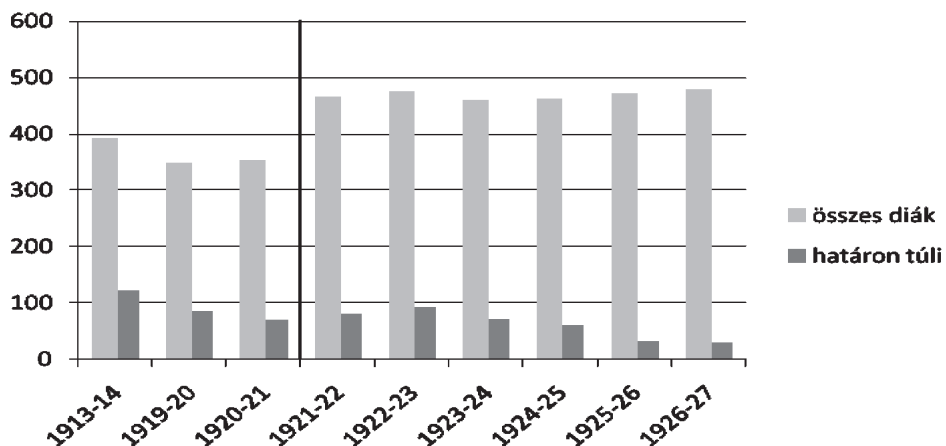
<i>Az osztályvizsgát tett nyilvános és magántanulók száma</i>						
	<i>1921-22</i>	<i>1922-23</i>	<i>1923-24</i>	<i>1924-25</i>	<i>1925-26</i>	<i>1926-27</i>
összes diák (osztályvizsgát tett nyilvános és magántanulók)	465	473	459	461	469	477
ebből határon túli	79	89	68	57	30	28

Az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók száma					
	1913/14	1919/20	1920/21	1921/22	1922/23
osztályvizsgát tett nyilvános tanulók	390	347	351	382	399
ebből határon túli	120	82	67	73	88

Az osztályvizsgát tett diákok (1921-ig csak a nyilvános, utána a magántanulók is)									
	1913-14	1919-20	1920-21	1921-22	1922-23	1923-24	1924-25	1925-26	1926-27
összes diák	390	347	351	465	473	459	461	469	477
határon túli	120	82	67	79	89	68	57	30	28
határon túli %	30,8%	23,6%	19,1%	17,0%	18,8%	14,8%	12,4%	6,4%	5,9%

Az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók megoszlása a szülők lakhelye szerint az 1913/14-es tanévben									
	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály	Összesen
Zemplén	34	38	30	25	32	15	17	13	204
Abaúj-Torna	5	10	11	9	4	2	3		44
Ung	4	5	7	7	6	3		2	34
Szabolcs	3	3	5	7	5		6	7	36
Borsod	7	4	2	3	4	1		2	23
Bereg		1	6	2	3	1	1		14
Heves	3	1	1	1	1		1	1	9
Szatmár	2	1	1	1		1		1	7
Gömör	1		1		2			1	5
Hajdú	1	1							2
Máramaros	1	1							2
Békés			1						1
Pest			2					1	3
Bihar				1					1
Alsó-Fejér				1					1
Kis-Küküllő					1				1
Hunyad					1				1
Ugocsa						1			1
Brassó								1	1
Összesen	61	65	67	57	59	24	28	29	390
Ma is Mo.	46	46	47	40	38	15	19	19	270
Ma külföldi	15	19	20	17	21	9	9	10	120
Ma külföldi %	24,6%	29,2%	29,9%	29,8%	35,6%	37,5%	32,1%	34,5%	30,8%

Az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók megoszlása a szülei lakhelye szerint az 1919/20-as tanévben									
	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály	Összesen
Zemplén	42	43	33	32	29	21	17	19	236
Abaúj-Torna	2	2	9	7	2	5	3	5	35
Ung	2		3	4	1	3	2	5	20
Szabolcs		6	2	4	3	5	1	1	22
Borsod		2	1	2	2	1	3	1	12
Szatmár									0
Heves	1	1	1	2			1		6
Gömör			1	2	1				4
Hajdú									0
Zólyom	1								1
Bereg				2				2	4
Békés									0
Pest							1		1
Bihar									0
Arad									0
Sáros								1	1
Kolozs					1				1
Ugocsa									0
Brassó									0
Csongrád			1						1
Bács-Bodrog	1								1
Nógrád		1							1
Eperjes	1								1
Magántanuló	24	21	13	14	11	16	17	15	131
Összesen	50	55	51	55	39	35	28	34	347
Ma is Mo.	40	47	39	43	28	22	24	22	265
Ma külföldi	10	8	12	12	11	13	4	12	82
Ma külföldi %	20,0%	14,5%	23,5%	21,8%	28,2%	37,1%	14,3%	35,3%	23,6%

Az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók megoszlása a szülei lakhelye szerint az 1920/21-es tanévben									
	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály	Összesen
Zemplén	52	33	44	34	21	25	20	14	243
Abaúj-Torna	7	4	3	10	6	3	4	2	39
Ung	2	1	2	3	2		2	3	15
Szabolcs	1	1	6	1	6	3	5	1	24
Borsod	1		1		1	1	1	1	6
Szatmár			2	1	1	1			5
Heves				1				2	3
Gömör				1	4	1			6
J.-N.-Szolnok							1		1
Zólyom									0
Bereg	1				2				3
Békés									0
Pest									0
Bihar									0
Arad									0
Szepes							1		1
Kolozs									0
Ugocsa	3		1						4
Brassó									0
Csongrád									0
Eperjes									0
Nógrád									0
külföld								1	1
Magántanuló	19	19	13	11	11	14	17	19	123
Összesen	67	39	59	51	43	34	34	24	351
Ma is Mo.	55	35	50	39	35	28	22	20	284
Ma külföldi	12	4	9	12	8	6	12	4	67
Ma külföldi %	17,9%	10,3%	15,3%	23,5%	18,6%	17,6%	35,3%	16,7%	19,1%

Az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók megoszlása szülei lakhelye szerint az 1921/22-es tanévben									
	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály	Összesen
Zemplén	35	50	34	41	23	26	25	22	256
Abaúj-Torma	11	8	3	4	8	4	3	5	46
Ung		1	1	2	1	3	3	1	12
Szabolcs	4	2	2	7	2	6	3	5	31
Borsod		3		2		1	2		8
Szatmár			1	2		3	1		7
Heves		1						1	2
Gömör				1	1	4	1	1	8
J.-N.-Szolnok									0
Hajdú									0
Bereg		3				1			4
Békés									0
Pest	1								1
Bihar									0
Arad	1								1
Szepes								1	1
Kolozs									0
Ugocsa									0
Brassó									0
Csongrád									0
Turóc							1		1
Nógrád	1			1		1			3
külföld	1								1
Magántanuló	19	12	19	10	9	10	10	16	105
Összesen	54	68	41	60	35	49	39	36	382
Ma is Mo.	46	56	34	54	26	41	28	24	309
Ma külföldi	8	12	7	6	9	8	11	12	73
Ma külföldi %	14,8%	17,6%	17,1%	10,0%	25,7%	16,3%	28,2%	33,3%	19,1%

Az osztályvizsgát tett nyilvános tanulók megoszlása szüleik lakhelye szerint az 1922/23-as tanévben									
	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály	Összesen
Zemplén	39	33	41	37	27	20	23	28	248
Abaúj-Torma	10	11	8	5	5	8	6	5	58
Ung	2	1	1	1	2	1	3	1	12
Szabolcs	5	3	5	2	3	2	8	1	29
Borsod	1	1	5	1	1		1	1	11
Szatmár				1	1		2	1	5
Heves			1						1
Gömör	2	4		2	2	1	4	1	16
J.-N.-Szolnok									0
Hajdú									0
Bereg	1		1	1	2		3	2	10
Békés									0
Pest		1							1
Bihar				1					1
Arad		1							1
Szepes									0
Pozsony		1							1
Ugocsa									0
Máramaros	1								1
Udvarhely								1	1
Turóc									0
Nógrád					1		1		2
külföld		1							1
Magántanuló	19	9	11	11	5	12	8	9	84
Összesen	61	57	62	51	44	32	51	41	399
Ma is Mo.	47	44	50	38	38	22	42	30	311
Ma külföldi	14	13	12	13	6	10	9	11	88
Ma külföldi %	23,0%	22,8%	19,4%	25,5%	13,6%	31,3%	17,6%	26,8%	22,1%

A tájházalakítás mint néprajzi muzeológiai probléma egy empirikus kutatás tükrében

Esettanulmány¹

Előszó

A romániai Bihor megyében, a Fekete-Körös felső völgyében, Belényestől délre fekvő, döntően magyar anyanyelvű és népességű településen, Köröstárákányban végzett kutatásomra a *Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének* (Györffy István néprajzi gyűjtéseire alapozott), a Fekete-Körös völgyi magyarság jelenét feltáró, *Keményfi Róbert* vezette alapkutatásain belül került sor.

Kutatásom célja volt meghatározni a köröstárákányi tájház létrehozásának, alakításának körülményeit és inspirációit. Nem törekedtem a „tájházjelenség” komplex vizsgálatára². Nem a tájház mint társadalmi-kulturális produktum volt kutatásom tárgya (azaz nem a tájház népi építészeti leírása vagy műtárgyállománya és kiállításai muzeológiai ismertetése volt elsődleges célkitűzésem), hanem az a „*produktum mögötti dimenzió*”, amely a tájházhoz kötődő egyének, interakciók és attitűdök szövevényes és időrendbe helyezendő rendszerével azonos. Így nem a köröstárákányi tájház egy adott időbeli keresztmetszetét, hanem működésének folyamatát és nemcsak a tájház léthelyzetének megragadható vonásait, vagyis jellemzőit, hanem ezek oksági viszonyrendszerét is igyekeztem modellálni.

A köröstárákányi tájházalakítás konkrét társadalmi tevékenységét Köröstárákány lokális közösségénél egy meghatározott időben (2002-ben) létrejött, több egyén (a tájházalakítók) gyakorlatát jelentő, azaz társadalmi érvényességű, társadalmi jelenségként megnyilvánuló emberi interakciók (és attitűdök) összességeként értelmezem. Az általános értelemben vett tájházalakítást nem egyszeri, perfektív tevékenységnek (azaz kialakításnak vagy alapításnak), hanem tevékenységi folya-

¹ A tanulmány – melyet jelen kötet terjedelmi korlátai miatt ez alkalommal rövidített formában, csökkentett (félannyi) tartalommal közlök – a 2009-es Országos Tudományos Diákköri Konferencia *Kulturális és szociálintropológiai tagozatának* díjazott (III. helyezett) pályamunkája; megalkotása során adott nélkülözhetetlen szaktudományi segítségéért, lényegi iránymutatásáért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni témavezetőmnek: *Kotics József*nek. A teljes tanulmány a DE BTK Néprajzi Tanszék kiadásában, várhatóan a 2010. év folyamán megjelenő, *A Fekete-Körös völgy néprajza* című sorozat valamely kötetében válik a szűkebb szakmai olvasókörzség számára elérhetővé.

² *Komplex vizsgálat* alatt a tájház mint produktum és a tájház „produktum mögötti” dimenziójának együttes, magyarázó célú kutatását értem.

matnak, olyan tevékenységek sorozatának tekintem, melyek rendszeresen ismétlődnek.

A köröstárkányi tájházalakítás tevékenységi folyamata (melyet mint folyamatot, mint egészet csak az egyes résztevékenységek ciklikus ismétlődése miatt tekinthetünk hagyományosnak) a megfigyeléssel való egyidejűségben, a jelenkorban dokumentálható. A kutatott időintervallum tehát a tájházalapítás évétől eltelt fél évtized (2002–2007), mely azonban egybeesik a lokális közösség hagyományos műveltségének folyamatos változását indukáló *rendszeres turistajelenlétnek, az idegenforgalom megerősödésének időszakával* is. Témaválasztásomat éppen ez, a kortárs lokális közösség szemünk előtt játszódó, intenzív szociokulturális átalakulása határozta meg. Ez adja indokát, hogy *egy hagyományosan reliktumterületnek tekintett lokalításban nem a tradicionalizmus iránti érdeklődés, hanem Köröstárkány jelenének megértése, azaz a tájházalakítók csoportjának közösségi jellegű, ismétlődő és szimbolizációs, a tradíciót reprezentáló eljárása, maga a tájházalakító tevékenység értelmezése* motivált.

Adatvédelmi okokból a feldolgozott, a következőkben elének táruló események szereplőinek nevét kódnevekkel helyettesítettem, így a *TÁNCOSRÓL*, a *CITERÁS-RÓL* és a *TURISTAVEZETŐRŐL* esik majd szó.

„Szigetre lépés” – a falusi turizmus kezdeti időszaka

A Köröstárkány turizmusát elbeszélő narratívák szimbolikus kezdőpontja a turistavezetők 1990 körüli megjelenése. E narratívák utalnak arra, hogy a köröstárkányi turizmus által kialakított, átformált sajátos földrajzi tér, a „*fikcionális világ*”³ nem önmagától jött létre, hanem a romániai társadalomban végbement átalakulásra, a romániai *rendszerváltásra adott válaszként* született meg.⁴ Vagyis Köröstárkány fikcionális világát, mint „*belső teret*” bármennyire is elkülönül a környező, román többségű településektől, a „*külső tér*” (a romániai társadalom) hozta létre azáltal, hogy lehetővé tette a határokon átívelő, rendszeresíthető, szabad turista-forgalmat. A fikcionális világ megalkotásáról szóló narratívákban szerepet játszik a „*hanyatlás*” és az „*aranykor*” diskurzusa.⁵ Az első diskurzus szerint a környező románság „nyomasztó többsége”, a romániai rendszerváltás előtt fennállt politikai rendszer és a modernizáció hatással voltak a köröstárkányi, különböző tradíciók

³ A turizmus által termelt, „védelmet, vigaszt vagy élményt” nyújtó új valóságokról, *fikcionális világokról* bővebben értekezik Szijártó Zsolt. (Szijártó 2000: 9–11.)

⁴ „*Jött egy illető, azt hiszem, hogy Afalonak hívták, az is kolozsvári volt. Közvetlenül 1990 után, a demokrácia után rögtön már a legelső évben jöttek, hogy turizmust akarnak csinálni.*” I. m.

⁵ Szijártó 2000: 12.

lassú felszámolására.⁶ A másik diskurzus pedig megkonstruálta egy új, lokális kultúra kulisszáit, azaz Köröstárkányt látványossággá tette, ahol újból megtalálhatók azok a tradíciók, melyeket egyszer már leromboltak a fenti „erők”. A narratívák tehát a rombolás elleni védekezési stratégiaként értékelik az emberi kapcsolatok (azaz a magyarországi magyarokkal kialakított kötelékek) és a hagyományok rekonstrukcióját. Azaz Köröstárkány új fikcionális világát *egy valamikor létezett társadalmi-kulturális állapot visszaállítása* determinálja.

A fikcionális világ *szimbolikus közösségének*⁷ eredettörténetében fontos szerepe van (a látványon, Köröstárkány környezetének turistákat vonzó, természeti szépségén túl) a településen folytatott *néprajzi kutatásoknak* (különösen Györffy István gyűjtéseinek).⁸ E szerint Köröstárkány turistavezetők általi felfedezésének oka, hogy a település „néprajzilag számon tartott”, azaz a *néprajztudomány* már *majdnem egy évszázad óta folyamatosan megalkotja azokat a kulturális jelentéseket, értelmezéseket, amelyek hozzájárultak a fikcionális világ megkonstruálásához, a széles körben (így a turistavezetők körében) való ismertté válásához*. A néprajztu-

⁶ A narratívákban a *hanyatlás-diskurzushoz* kapcsolódik a település *szimbolikus gazdasági profiljaként* számon tartott *primórúru-termelésnek* (a „külső tér” változásával indokolt) *dekonjunktuurája*. E szerint az 1990-es évek előtt meghatározó településszintű gazdasági stratégiának, a primórúru-termelésnek nivellálódása ösztönözte a köröstárkányiakat új jövedelemkiegészítési stratégiák keresésére, a turizmus irányába történő előremenekülésre. A tárkányi primórúru-termelés jövedelmezősége a narratívák szerint azért csökkent, mert az olténiai zöldségtermesztő területeken a kereslet növekedett. *„Régen többen jártak a piacra is, Belényesbe, de már a zöldség se olyan jól megy, inkább a boltból veszik. Azért Tárkány nagyon elveszett falu, mert elnyomja ez a Belényes város. Nem tudnak itt egy gyárat létesíteni, itt a kertészetek kívül más munkalehetőség nincs, a többi faluban van egy fűrésztelep, kenyérsütőde, egy valami.”* K. R.

⁷ *Szimbolikus közösség* alatt értem a lokális közösségnek azt az önképét, melyet a turizmus intézményén keresztül láttat. E szerint a szimbolikus közösség létrejötté elsősorban a turizmusnak köszönhető, mely lehetőséget adott a köröstárkányi hagyományok újraélesztésére (ez szolgál alapjául annak az eredettértelezésnek is, mely szerint a turizmus teremtette meg a hagyományőrző csoportot, lásd fentebb). A szimbolikus közösség lokalitása a *fikcionális világ*. A szimbolikus közösséghez azok az imaginációk kapcsolódnak, melyeket leginkább a turisták (a kereslet) hoz létre (és így a szimbolikus közösség tulajdonképpen a turisták által érzékelt köröstárkányi lokális közösség), de miután a köröstárkányiak interiorizálják azokat, önreprezentációjuk (turisták által is fogyasztott kínálatuk) részévé válik. A turisták „aranykort”, egy „elmúlt világot” kereső imaginációit a szimbolikus közösség materializálja (vagy testesíti meg), esetleg irányítottan rekonstruálja, azonban a teljes helyreállítás lehetetlensége miatt valójában csupán *rekonstrukciós jellegű konstrukciót* folytat, azaz fikcionális világot hoz létre. Kutatásom célkitűzése nem érinti e szimbolikus közösség „mélystruktúrájának” leírását, azt azonban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a szimbolikus közösség *nem homogén* és turistákkal érintkező tagjai is különböző stratégiákkal, indíttatással, motivációkkal rendelkeznek.

⁸ *„A változás előtt jártak például gyűjteni is, ha jól tudom, Magyarországról is. Például néprajzi értékeiben is mindig számon volt tartva a falu. A Györffy-könyvben benne is van, hogy hogy volt a viselet. Tehát népdalok, viselet, építészet, ez a három mindig volt. Éppen most az interneten láttam '77-es képeket, amiket feltettek. Már akkor ez még élt, ezt még nem felejtették el. Akkor a '80-as években is voltak, ha jól tudom, népdalt gyűjteni, rögtön már '91-ben is voltak, ők már Váradról, de nyilván magyarországi kapcsolat is volt benne. Úgy tudom, hogy a turistavezetők Kolozsvárról keresték meg a lelkeszt, tudván ezeket, hogy néprajzilag is számon van tartva.”* Sz. Z.

domány általános (a helyi hagyományőrök és a turistavezetők számára is hozzáférhető) irodalmában a Fekete-Körös völgye úgy jelenik meg, mint a környezetétől élesen elkülönülő, a magyar etnikai tömbtől leszakadt *nyelvsziget*, mely „archaikus népi kultúrát és nyelvjárást őrzött meg”.⁹ A köröstárkányi hagyományőrző csoport tagjai (Györffy István munkáinak ismerőiként, olvasóiként)¹⁰ a nyelv-sziget 20. század első évtizedeiben hangsúlyozott „*veszélyeztetettségi olvasatát*” adják tovább (vagy adják el) a turistáknak.¹¹ Vagyis az érkező vendégeknek nem csupán nemzeti kisebbségként¹² festik le önmagukat, de nyelv-szigetiségükben hangsúlyozzák azt is, hogy a köröstárkányiak a románság által körülvett „szigetmagyarok”, „etnikai védőbástyák”, azaz „*etnikai frontharcot*”, sőt *etnikai túszhelyzetet láttatnak*.¹³ Annak ellenére, hogy társadalmi környezetük románságával szerteágazó (egymásra kölcsönösen ható) szociokulturális kapcsolatokat tartanak fenn, a turistáknak közösségük statikus sziget voltát, kulturális zártságát, „érintetlenségét” hirdetik és önnön *etnicitásukat igyekeznek gazdasági tőkévé alakítani*.

A „posztmodern” fogalmából kiinduló turizmuselméletek¹⁴ alapján Köröstárkány turizmusa a tömegturizmussal szemben kialakult olyan alternatív jelenségként értelmezhető, melyben a hangsúly a hagyományőrző csoport által kínált különleges szolgáltatásokon és az utazás különféle formáival szoros kapcsolatban lévő speciális tudományterületeken, jelen esetben a néprajztudományon van.¹⁵ A *turistáknak szánt, köröstárkányi programszolgáltatások középpontjában a hagyományos népi kultúra bemutatása áll*. Ennek megismerésére vállalkozik a turista, aki az utazásban egzisztenciális tapasztalatot, a profán világból a szentbe való átlépést keresi.¹⁶ Ebben a megközelítésben is jelentősége van a Fekete-Körös völgye nyelv-sziget voltának, hiszen a szakrális és a profán világok kapcsolatának értelmezését megkönnyítik a „sziget (vagyis az »ellenvilág«) és külvilág” viszonyához

⁹ Kósa 1979: 117.

¹⁰ Többször volt alkalmam megfigyelni, ahogy a *Magyar nép – Magyar föld* (Bp., 1942), vagy az Európa Könyvkiadó által megjelentetett *A Fekete-Körös völgyi magyarság* (Bp., 1986) című művekben mélyedtek el.

¹¹ 2007. augusztus 25-én a TÁNCOS a következőképp mutatta be települése közelmúltbeli etnikai képét: „Ezelőtt négy évvel elmondtam, még három évvel ezelőtt is elmondtam a vendégeknek, hogy szintisza magyar település Köröstárkány, de már nem mondhatom el, mert a minap számoltam, hogy hat román fő jött ide le. Tárkányba házasodtak. Most már nem 100%-osan magyar Tárkány. Az iskola még magyar, az óvoda is magyar. Jó, hogy sikerült így megmaradnunk, de jó lenne, ha több románt nem engednék ide be.”

¹² Olyan etnikumként, amely „országterület-módosulással nemzeti identitásának, kultúrájának és történelmének tekintetében egy idegen államba került és él, valamint az őt körülvevő környezettől eltérő nyelvvél és vallással rendelkezik” Keményfi 1994: 22.

¹³ Keményfi 2006: 34.

¹⁴ Fejős 1998: 6–7.

¹⁵ Niedermüller Pétert parafrázálva: a köröstárkányi turisták ugyanazt csinálják, mint az etnográfusok: megpróbálnak elolvasni, megfejtetni egy számukra ismeretlen szöveget, magát Köröstárkányt. (Niedermüller 2000: 37.)

¹⁶ Fejős 1983: 7–8.

kötődő szimbolikus-mitologikus képzetek. „Szigeten tartózkodni: a legtöbb ember számára az elkülönültségnek egy olyan varázslatos élményét jelenti, amelyben a hétköznapi, a profántól, az e világitól való távolság fontos szerepet játszik.”¹⁷

A falusi turizmus kezdeti időszakában, 1990 és 2004 között tehát meghatározó volt Köröstárkány fikcionális világának szigetként való értelmezése. Ekkor a narratívák szerint a turisták annyi szabadidővel rendelkeztek, hogy heteket tölthettek Köröstárkányban. A turistáknak a munka, a mindennapok *ellenvilágaként*, az élet tulajdonképpeni tartalmaként, a valódi „autentikus létként” fogalmazódott meg a szabadidő szférája.¹⁸ Köröstárkány fikcionális világa ebben az értelmezésben egy olyan *heterotópia* volt, mely egy ténylegesen megvalósult utópiát, kultúrán belüli „valódi”, „autentikus” helyet reprezentált. Időn kívülséget sugallt, a tartóságnak, a változással való ellenszegülésnek, a zártságnak, a hagyományok érvényességének képzeteit kínálta a turisták számára a modernség új áttekinthetelenségének válaszaként.¹⁹

„Tájházat akartunk létesíteni, turizmus céljából”

A turisták elsősorban nem Köröstárkány fizikai valósága, hanem annak fikcionális világa, az arról alkotott kulturális képek, szimbólumok, imaginációk „fogaszthatósága” miatt látogatják a települést. E fikcionális világ egyediségének, „múltjában akkumulálódott mitológiájának”²⁰ egyik fontos reprezentánsa a tájház. Ahogy arra már Fejős Zoltán felhívta a figyelmet, a turizmus és a múzeum, a társadalmi kommunikáció két nagy rendszere több szálon kapcsolódik egymáshoz. Az egyik fontos kapcsolódási pontot a mindkét rendszer lényegét is adó találkozás, a „társadalmak-kultúrák és képviselőik érintkezésének” jelensége képezi.²¹ Egy turisztikai forgalommal rendelkező tájház nemcsak azért értelmezhető a találkozás színtereként, mert a látogatót a személyes élmények, az emlékek, vagy a kulturális hagyományok érintik meg, azaz nemcsak „tényleges hely” (*place*)²², *autenti-*

¹⁷ Havasréti 2000: 40.

¹⁸ „A csoportvezetők [azaz a turistavezetők – H. L.] – akik azzal foglalkoznak, hogy ilyen magyarországi csoportokat hoznak ide Erdélybe – például azt is írják, láttam ilyen tájékoztatót, már olyat, amit az utazó is megkap, hogy őseink földjére jönnek. Így szervezik a csoportokat, hogy meg akarják látogatni őseik földjét, hogy azok hogyan éltek és ez nagyon tetszik nekik. Meg azt is kérik, hogy lássák, ízelítőt kapjanak az ottan megmaradt népszokásokból, néptáncból.” TÁNCOS

¹⁹ Szijártó 2000: 10.

²⁰ Niedermüller 2000: 34.

²¹ Fejős 2000: 236.

²² A *place* és a *selling place* fogalomköréről bővebben ír Niedermüller Péter. (Niedermüller 2000: 32.)

citást kínáló szolgáltatások tere a tájház, de az eladandó szimbolikus tartalmak és kulturális jelentések helyszíne (selling place) is, ahol a termelő és a fogyasztó találkozik.²³ A köröstárkányi tájházalakítók a kezdetektől *Köröstárkány eladható kulturális imázsának* fontos részeként, turistaattrakcióként tekintettek a tájházra, melynek vizuális megjelenítésével, létrehozásával a lokalitás hagyományait ritualizált élvezetekké lehetett változtatni.

A köröstárkányi tájházalakítás sajátos formájával való összevetés okán itt jegyzem meg, hogy a néprajzi muzeológia teoretikusai több évtizede törekednek a tájházak létrehozásának, alakításának, működtetésének módját vagy feladataikat, funkcióikat meghatározó szempontok kialakítására. E szempontok pedig *tipologizálást* eredményeznek. Annak ellenére, hogy egy-egy kiterjedtebb területet átfogó, módszertanilag megalapozott, koncepciózus, a *tájházalakítás jelenségkörét feltáró kutatást* eddig még nem folytattak a szaktudomány képviselői, mégis – főként a tájházak problematikáját tagláló szakirodalom²⁴ sorai közül – akaratlan kirajzolódik a téma kutatói előtt egy *tájházi ideáltípus* képe. Az „ideál-tájház” és az *ideális tájházalakítás* a következő állításokkal definiálható: 1. Az ideál-tájház alapos *épületfelmérés* következtében kiválasztott *lakó- és gazdasági épülettel, portával* rendelkezik.²⁵ 2. A tájházi épület (az építőanyagából, architektúráis jellegéből, struktúrájából etc. azonosítható építési időpont, használati időszak, státusz-reprezentációs díszítőelemek etc. révén) meghatározza a benne megrendezendő *életmód-kiállítás* által ábrázolt korszakot, az egykori tulajdonosok bemutatandó társadalmi státusát, foglalkozását, vagy éppen felekezeti hovatartozását. 3. A műtárgyak *gyűjtése* és azt követően az *enteriőr megrendezése* e kritériumok számbavétele után kezdődhet el. 4. A kiállításokkal ellátott épületek mellett az *udvar* és a *kert* is az eredeti rendeltetést illusztrálja. 5. Mind az épület, mind a műtárgyak *konzerválása, restaurálása* megoldott és a hitelességre való törekvés jellemzi. 6. A *műtárgyraktározás* biztosított, a *nyilvántartás* egzakt, a *korszerűsítés* következetes, nem sérti az enteriőr bemutatását. 7. A bemutatás különböző célcsoportoknak szól, azok korosztályos jellemzőihez alkalmazkodva meglehetősen gazdag *prezentációs apparátussal* rendelkezik; folyamatos a múzeumi-közművelődési

²³ Több tájházi esettanulmányra lenne ahhoz szükség, hogy a *tájház mint találkozási pont* kérdéskörébe, fogalomhálójába bevonható legyen a *non-place* kategória, azaz hogy meg lehessen válaszolni a kérdést: a tájház mint muzeális intézmény eléggé ismert-e ahhoz, hogy mindenki „használni” tudja, használata része-e a turisták mindenütt bevezethető, általános ismereteinek?, vagy: Kellőképpen egyedi-e a tájház mint szabványosított múzeumi forma ahhoz, hogy ne non-place-ként értelmezze a turista? Köröstárkányban a turistákat elsősorban a szállásadó családok vendégterei emlékeztetik hétköznapijaira, segítik térben és kulturálisan a „problémamentes” eligazodásban.

²⁴ Ikvai 1961.; Szilágyi 2006.; Andrásfalvy 1975.; Szabó 1975.; Gaál 1983.; Viga 2000.; Balassa M. 1997.

²⁵ A kiválasztás szempontja a teoretikában még nem rögzült egyértelműen, kérdésként merül fel az épület korának, építőművészeti értékének, építési technikája által adott ritkaságának, településére való tipikusságának, vagy épp atipikusságának figyelembevétele.

ellátás, múzeumpedagógiai programok színesítik az ismeretátadási kínálatot. 8. A gyűjteménykezelő folyamatos és interaktív kapcsolatban áll *néprajzos muzeológussal*. 9. A gyűjtemény része a *tudományos kutatás* „vérkeringésének”.²⁶

Ehhez a típushoz a legtöbb teoretikus a szakmuzeológiai értelemben vett *egzakt tájházalakítás* elvárásait csatolja. Ez az elvárás azonban azért is meglehetősen problematikus, mert az egzakt tájházalakítási típust a teoretikus szakmuzeológia ideologizáló megközelítése hozta létre. E szemlélet lényeges (és talán a tájházak laikus kezelőihez intézve ösztönző céllal is megfogalmazott) tétele ugyanis, hogy csak az egzakt tájház-alakítási folyamat eredményezhet olyan, a kiállítás által közvetített üzenetet, amely *hiteles*²⁷ forrása lehet a közművelődésnek, az oktatásnak vagy a lokális identitástudat erősítésének.

Ettől az ideologizáló megközelítéstől azonban élesen elválik a *tájház-alakítói gyakorlat*. A szakmuzeológiai szempontok érvényesítése nemcsak Köröstarcsánban, de Kárpát-medence-szerte, a létrehozott (és folyamatosan szaporodó!) tájházak nagy többségében nem, vagy csak részben történik meg. Minden bizonnyal egyetlen olyan ideál-típusú tájház sem létezik, amely maradéktalanul megfeleltethető volna a szakmuzeológiai szempontok (elvárások) mindegyikének. Éppen ezért tartom fontosnak, hogy – még ha csak esettanulmány keretében is – az ezzel szemben mutatkozó *alternatív intézményi profiloknak* és azok alakítási módozatainak magyarázó célú kutatásai, azok eredményei (egy későbbben kialakítandó reális tipológia mintegy alapjául is szolgálva) bemutatásra kerüljenek.

A tájházak épületeinek, kiállításainak, ismeretátadási koncepcióinak, egyáltalában működésüknek (a fentiekben részletezett) jellege csak a teoretikában tesz tehát egy (kvázi-) muzeális intézményt tájházzá, az empirikus adatok arra figyelmeztetnek, hogy *a lokális közösségek nem vagy csak részben, tartalmában redukáltan ismerik a szakmuzeológiai objektívációkat*. „Egyéni” *tájház-olvasataik* a legtöbb esetben csak az adott lokalitásban (sőt legtöbbször az adott aktív tájház-alakítói körben, vagy sok esetben csak egy-egy teoretikus, az „egyszemélyes tájház-alakító” imaginációiban) érvényesek. Mivel a kulturális közintézményi hálózaton belül (a magántulajdonban lévő vagy magánkezelésű tájházakra ez ugyanúgy fennáll, mint az önkormányzatiakra) valószínűleg a muzeális intézmények alkotják az egyik szakemberekkel legkevésbé ellátott intézménytípust, ezért *itt válik el talán a leginkább az adott tudományterület (tájházak esetében a néprajzi muzeológia) és annak intézményi képviselete*. Magyarország csaknem 200²⁸ tájházából minden bizonnyal elhanyagolhatóan kis arányban találunk olyat, amely főál-

²⁶ Horváth 2007: 69–70.

²⁷ A néprajzi muzeológiai szempontú, történeti-néprajzi tájházhitelesség két pilléren nyugszik: 1. az objektumok építőanyag- és szerkezethűségén és 2. az enteriőr hitelességén. Lásd: Füzes 1997: 311–312.

²⁸ A tájházak pontos számbavételének, a módszertanilag megalapozott intézménystatisztika elkészítésének jelenleg is csak előmunkálatai – közel tíz éve – folynak, így a 200-as számadat nem tekinthető egzaktnak.

lású szakmuzeológussal rendelkezik, vagy amely akár csak egy (nem feltétlenül státust betöltő) muzeológus befolyása alatt áll, azaz amely elfogadja a tájházalakítás bármely fázisában annak szakmai mintaadását. A tájházak nagy többségében *más tudományterületek és ismeretkörök képviselői* (legtöbbször általános iskolai tanárok, „népművelő” közművelődési szakemberek vagy autodidakta lokálpatrióták) látják el a működtetés alapfeladatait (kiállításvezetés, épület-karbantartás). Ennek köszönhető, hogy a teoretika idealizáltan egységes tájházhálózata valójában *számtalan lokális tájházváltozat* olyan együttese, melynek (kvázi intézményi) tagjait azok alakítói a *saját tájházolvasataiknak*²⁹ megfelelően formálták meg.

A *köröstárkányi tájházváltozat* sajátos jellemzője, hogy – a Köröstárkány fikcionális világát a turistáknak reprezentáló tevékenység eszközeként – magán viseli az *idegenforgalmi hasznosítás* jellemzőit. A tájház kialakítására a rendszeresített szállásadás kezdetén, 2002-ben került sor. Egy, a környéken ez időben ökoturizmust, barlangturizmust szervező kolozsvári TURISTAVEZETŐ ismertette meg a helyi hagyományörző csoport vezetőjével, a TÁNCOSSAL³⁰ a vendégfogadói programszolgáltatásokra vonatkozó elvárásait, ezek között elsőként a tájház kialakításának igényét.³¹

Az épület kijelölésében két szempontot érvényesített: (1.) *„réginek látszó” lakóház* adjon helyet a gyűjteménynek³², melynek (2.) *megtekinthetősége folyamatos* legyen³³. Az e szempontoknak megfelelő lakóépület akkor került a TURISTAVEZETŐ és a TÁNCOS látóterébe, amikor (egy másik, turistáknak biztosítandó programszolgáltatás, a fafaragás bemutatására való felkérés miatt) felkeresték a

²⁹ E tanulmány keretei nem alkalmasak azt meghatározni, hogy ezen egyéni vagy közösségi, de mindenképp lokális tájházolvasatok milyen hatás(oka)t gyakorolnak a látogatóközönségnek az adott tudományterületről alkotott imaginációira, így itt csak utalhatok arra, hogy a tájházalakítók interakcióik során minden bizonnyal nemcsak tájház-, de tudományterületi (a néprajzi muzeológiára vagy magára a néprajztudományra vonatkozó) olvasatot is létrehozhatnak, így kiállítási vagy programkinálatuk fogyasztója egyéni „néprajzolvasatukkal” is találkozhat.

³⁰ A tájházalakítók *kódolt megjelölését* a hagyományörző csoport (és az ezt nagy arányban lefedő szállásadói kör) jelen fennállása teszi szükségsszerűvé. A kódnevek az egyéneknek a *hagyományörző csoporton belüli kulturális programszolgáltatói szerepkörével* azonosak. Így a TÁNCOS a néptánc-előadások állandó, vezetői státusú szereplője, míg a CITERÁS a fellépések, néhány hónappal később alakult népzenei kíséretének irányítója.

³¹ „A turistavezető mondta, hogy jó volna ez a ház tájháznak, amikor meglátta a faluban.” CITERÁS

³² „Megvan minden tájháznak a saját jellegzetessége, egy tájház nem lehet egy új ház, esetleg egy múzeum az lehet új házban, de a tájház nem lehet.” CITERÁS

³³ Ez a szempont a lakóépület *használati jogának* vendégfogadók általi gyakorlását feltételezte. Az idős tulajdonosok, mivel csak a porta kertjét hasznosították, e jogot formálisan átruházták a TÁNCOSRA: „A TÁNCOS kérdezte meg a ház tulajdonosaitól, hogy rendelkezésünkre bocsátják-e. Mondtuk nekik, hogy mi kitakarítjuk a házat. Ők mondták, hogy olyan célra adják ide, hogy mi feleljünk róla, pontosabban a TÁNCOS.” I. m.

CITERÁST, akinek szomszédságában egy lakatlan „pusztaház” állt.³⁴ Ennek az épületnek a használatbavételét követően a TÁNCOS felkérte a *hagyományok kifinomultabb ismeretével* és a *tájház szomszédságából adódó helyismerettel*, az egykori enteriőr hitelesebb rekonstrukciós tervével rendelkező CITERÁST a gyűjtésben és a kiállítás rendezésében való közreműködésre. A CITERÁS tájházolvasatát múzeumlátogatási tapasztalatai mellett *tömegkommunikációs eszközök* is alakították, egy ismeretterjesztő tévéműsorban hallotta például, hogy a tájház „a régi szokások, a régi munka, a régi hagyomány” megőrzésének tere kell, hogy legyen.³⁵ A TURISTAVEZETŐ kezdeményezte, TÁNCOS vezette és CITERÁS hitelesítette épületkiválasztás tehát csak a *régiség kritériumát* alkalmazta (archetipizált) a szakmuzeológiai kiválasztási szempontok közül (vagy helyett). Maga a lakóház azért *atipikus* (és mint ilyen nem alkalmas a lokalitás egészének egykori hagyományos népi kultúráját ábrázolni), mert egykori tulajdonosai a lakóház építésének időszakában, a 19–20. század fordulóján az átlagos vagyoni helyzetű (nagyarányban mezőgazdaságból élő) tárkányi lakosoktól szegényebbek, néhány hold szántóval rendelkező, jövedelemkiegészítésként házicselédkedő törpebirtokosok voltak. Az ekkor a település épületállományában már túlsúlyban lévő utcafrontos beépítésű telken álló, utcai homlokzatán gyakorta (klasszicizáló) stukkókkal is díszített, vályogtéglából épített falazatú, (fenesi) hódfarkú cserepes héjazatú, hajópadlós és több helyiséges (vinklis, vagy soros építésű) lakóházak között a tájház kétszattatú, zsindelyesnek, földpadlósnak épült paticsfalazatú épülete nem viselte magán a „jobb mód” jelzéseit. A porta épületállományából a kezdetektől hiányzott a Köröstárkány (és a Fekete-Körös felső völgye) jellegzetes gazdasági épülettípusaként számon tartott keresztcsűr, ami arról is vall, hogy (a keresztcsűrben kialakított pajták, azaz istállók hiányában) állatállománya sem lehetett egykori tulajdonos gazdájának.

³⁴ A CITERÁS asztalos-vállalkozóként a turisták megjelenése előtt jobbára koporsókra, fejfákra kapott megrendelést azoktól, akik a közeli város, Belényes temetkezési vállalkozóit nem tudták megbízni, nem tudtak költségesebb, nemesebb anyagból előállított sirjeleket megrendelni. A turistafogadás kezdetén szuvenír-faragványain az előtte a fejfákon alkalmazott ornamentikát faragta ki: „A TURISTAVEZETŐ először a TÁNCOSNAK szólt a tájház miatt, később jöttek el hozzám, mert a TURISTAVEZETŐT érdekelte a faragás és akkor látta meg a szomszédos házat és mondta, hogy ezt a házat nem lehetne-e tájházként működtetni.” CITERÁS

³⁵ „Én nagyon sok tájházaat látok a tévében, én irigylem őket, mert látom, hogy olyan sok mindenük van. Azok a kemencék. Darabjukban is sok van, amit különcebbnek láttam, mint a mienket, de nem olyan nagy ez a falu sem ahhoz képest, hogy mi most össze gyűjtjük a tárkányi dolgokat, de nagy múzeumok összegyűjtik, mondjam úgy egy egész megyének a dolgait.” CITERÁS

1. kép

A köröstárkányi tájház utcai homlokzata (2007. 04. 11.)

A hagyományörző csoport két vezetője, a TÁNCOS és a CITERÁS együttműködött a (a TURISTAVEZETŐ által finanszírozott) „épületrekonstrukció” során: az építőanyagok beszerzését, a falazatok kiigazítását, a vakolást, a festést, a padló mázolását, lincselését közösen végezték el.³⁶ Az udvart kis szakaszon kerítő utcamenti vályogfalat meg akarták hagyni „olyannak, amilyen volt”, ezért krinduccal³⁷

³⁶ Az épület-helyreállítás költségeit (hitelezve a TURISTAVEZETŐNEK) a TÁNCOS biztosította: „Eljöttünk a laikussal és akkor kellett csinálni egy WC-t és megvettem a plakázsot [présselt falemezt], meg a többi anyagokat és a laikus megvette az üvegeket ide az ablakokra. [...] a laikus hozta az üveget meg a meszet, meg a cementet, akkor kiszámoltuk a költségeket és ha a turista-vezető jött turistákkal adott minden alkalommal 1000 Ft-ot, hogy kijöjjön ez az összeg, úgyhogy kivettük azt az összeget, ami az anyagköltség.” CITERÁS

³⁷ A Fekete-Körös völgy egészének (magyar és román) népi építészetében elterjedt falazatfedő színezőanyag. A krinduct nem Köröstárkányban állították elő. Az 1950-es években is a belényesi vásárbán jutottak hozzá a tárkányiak. Belényesben jelenleg is kapható festékkészletekben, tűzpeken. A jelenleg vásárolható, Ultramarin megnevezésű, por állagú festéket egy, a Vöröstoronyi-szorostól délre, 15-20 km-re lévő településen gyártják. A 19. század 80-as éveiben már biztos használták a krinducot (erre több datált mestergerenda és a terepen végzett falfelméréseim, a legelső felületi festések felfejtése, ezek egyeztetése szolgáltatott adatot). Feltételezésem szerint már a 19. század közepén is (és valószínűleg jóval azt megelőzően is) használhatták. A település legnagyobb valószínűséggel legidősebb épített objektuma, egy kétosztatú lakóház első festett

festették át. A falak nagyobb repedéseit sárral tömték be, de a vakoláshoz már cementet használtak, hogy *„később ne annyira törjön, repedjen össze”*. Ügyeltek az *autentitás látszatára*, ezért nem simították egyenesre a kiigazított falakat, hogy *„megmaradjon az a régi stílusa”*. Fontos tehát kiemelni, hogy a tárkányi tájházalakítók *nem rekonstruáltak, hanem rekonstrukciós jellegű konstrukciót végeztek* annyiban, amennyiben az építőanyagok (és szerkezetek) *„valós eredetisége”* helyett fontosabb volt számukra a *„látható eredetiség”* és annak hosszú távú megőrizhetősége.

A CITERÁS az épületkonstrukció után – édesanyja és nagyanja emlékeire hagyatkozva – elkészítette a *lakásbelső kiállítási tervét*. A tájház épületét egy általuk még látott, *„régőbbi”* formájába szerette volna visszaalakítani.³⁸ A *műtárggyűjtést* ezt követően, közvetlen környezetükben szervezték meg. Saját családjaik már nem használt, *„ócskának”* mondott tárgyait szedték össze, tekintet nélkül a tárgyak egykori használóinak generációs, társadalmi, foglalkozási, felekezeti, anyagi különbségeire vagy a tárgyak ünnepi és mindennapi használatának eltéréseire, állapotára, ritkaságára. A kiállítás így meglehetősen *eklektikus* lett. Például a polgárosultabb paraszttársadalmi rétegekhez tartozók selyem viseleti darabjai csakúgy szerepelnek a kiállított tárgyak között, mint a legdurvább, dísztelen háziszóttos törölközők vagy a vályogvető keretek. Melléképületek híján a gazdasági eszközök is a pitvarban kerültek elhelyezésre. A gyűjtés egyetlen szempontja a fenti értelemben vett *„régiség”* volt, a tárgyak készítési, használati adataira nem voltak kíváncsiak a gyűjtők. Maga a CITERÁS nem volt megelégedve az eredménnyel, mert számára *„egyszerű, olyan együgyű falusi dolgok”* kerültek a gyűjteménybe, azaz a használatból épp csak kieső, még általa is alkalmazott, de legalábbis ismert, *„nem elég régi”* eszközök. A köröstárkányi tájházlátogatók többsége legfeljebb egyszer, a tájház elkészülését követő néhány hónapban látogatott el a *„faluházba”*, amikor még a kiállítóhely-minőség ismeretlensége felkeltette érdeklődésüket.³⁹

rége is krinducos. Ez a lakóház az először települt falurészen a Belényest és Tatárfalvát összekötő országút és a Körös között, a mai folyótól 60 méterre található. Nem igazodik az utcaképhez, előkertes beépítésű telkének majdnem közepére egy 4 méter magasságú kiemelkedésre építették. (A századfordulón már ezen a településrészen is domináns volt az utcavonalas beépítés.) A fedélszék magassága arra enged következtetni, hogy egykor zsindeyes héjazattal bírt, a zsindelet pedig már az 1880-as évekre kiszorította a cserépet.

³⁸ *„Azt mondta az anyám, hogy valójában az évszázad legelején épülhetett, vagy pedig még addig, mert soha nem hallotta volna még a nagyanyámtól, hogy itt a – Páncsi háznak hívták –, hogy a Páncsi házat valaha is átépítették volna, csak annyit, hogy a tetőszerkezetet átalakították, hogy lett így cserepes. [...] mondtam egy belényesi boltban, hogy nekem ilyen festék kell, nem tudom hogy hűják, szóval anyám mondta, hogy krinduc, de gondoltam lehet, hogy úgy tudják ők, de lehet, hogy nem ismerik úgy az üzletben és mondtam, hogy amilyenre régen festették a házakat, az eladó mondta, hogy igen, krinduc [...] anyám mondta, amikor ezt a házat átalakítottuk faluház-zá, hogy milyen kár, hogy nincs meg a kemenca, mert valószínűleg lebontották.”* CITERÁS

³⁹ *„Hát, akkor eleinte jöttek. Hát nem mindenki, de voltak kíváncsiak, hogy akkor mi van a faluházban és na akkor így bejöttek. De most az ugye tudják is, hogy mi van a faluházban, mert ugye ezek a bútorzat, meg ruházat meg vannak, szóval igen-igen van otthon. Szóval nekik nem olyan feltűnő.”* CITERÁS

4. kép
Tisztaszobai interiőr (2005. 11. 20.)

A CITERÁS 2002-ben állította össze a turistáknak nyújtott *programszolgáltatások* rendjét és ekkorra készült el a tájház is. Ennek udvarán léptek fel a hagyományőrök. A „hagyományőrző műsor” egy citerával és tangóharmonikával kísért felnőtt néptánc- és az általános iskolások népdalbemutatójából, valamint a CITERÁS által citerára hangszerelt versek előadásából állt.⁴⁰ Ugyancsak a tájházban ismertette a CITERÁS a *tárkányi viseletet*, a *település történetét* és a *pálinkafőzés hagyományát*. Bemutatta a *fafaragást* és alkotásait *szuvenírként* eladta a turistáknak.⁴¹ A turisták egyheti tárkányi tartózkodásuk alatt felkeresték a szomszédos települések épített örökségének objektumait és a környék természeti látványosságait (például a kiskohi Medve-barlangot) is. A vendégfogadók a turisták érdeklődését rurális vonzalomként, „hagyománytiszteletként” azonosították.⁴²

⁴⁰ „A verset Wass Albertnek az Üzenet haza című verse alapján írtam, benne van a fő: »a kő marad, a víz szalad«. Nagyon beválik ez minden alkalommal, amikor idegenek jönnek hozzánk.” CITERÁS

⁴¹ „Hoztam ilyen dolgokat (faragványokat), hogy árultam nekik, hát ilyen 1000 Ft-ért, rá volt írva, hogy Köröstárkány, szép kis hagyományos motívumok és kedvelték nagyon.” CITERÁS

⁴² „Azért jöttek, mert tudták, hogy ebben a faluban működik a hagyományőrzés. Sikerült is, nagyon meg volt elégedve mindenki... aki soha nem látott falusi dolgokat, annak tetszik ...kíván-

2002-ben még a hagyományörző csoport két vezetője szorosan együttműködött a tájház alakításában és a hagyományörző műsor megformálásában. Együttes élményeiket, páros hagyományaikat, melyek a hagyományörző csoportban megszerzett közös vezetői státusukból adódtak, megőrizték egészen a szállásadók körének 2004-es megerősödéséig. A helyi szállásadók körébe, párként történő beilleszkedésüket 2002-ben még kettős kötődés jellemezte. Egyrészt törekedtek együttes fellépésük, közös vezetői habitusuk megőrzésére. Mint hagyományörzők együtt próbálták meg a szállásadókkal elfogadtatni saját normáikat.⁴³ Másrészt kötődtek a *szállásadók normáihoz* is. Csakhogy ez a kötődés más volt a TÁNCOS és más a CITERÁS részéről. A szállásadók normáit (a TURISTAVEZETŐTŐL átvéve) maga a TÁNCOS ismertette meg, fogadtatta el a szállásadókkal, akik őt mintaadóként tisztelték. A CITERÁSNAK azonban a TÁNCOSTÓL, a szállásadóktól kellett átvennie ezeket a normákat. Azonosulnia kellett a *szállásadók gazdasági profijtja orientációjával*. Ennek kezdeti sikerét jelzi, hogy az egykori gyakorlattal szemben egyre inkább várta el, hogy a közönség tagjai fizessenek a tárkányi hagyományok megismeréséért. A turisták (TURISTAVEZETŐ által közvetített) igényeit ugyanúgy figyelembe vette a két vezető, mint a hagyományörzők (CITERÁS által meghatározott) értékrendszerét, a viszonylagos *autenticitásra való törekvést*. Például a néptánc-előadás koreográfiájába igyekeztek tárkányi tánc típusokat beépíteni, vagy legalább az egykori táncrendhez alkalmazkodni, de elfogadták a TURISTAVEZETŐ által kért (az „élvezhetőség” időtartamára kiterjedő) időkorlát szükségességét is. Tehát 2002-ben még mind a TÁNCOS, mind a CITERÁS egyéni tulajdonságait, viselkedését determinálta párosságuk, együttes fellépésük, amit meg tudtak őrizni a szállásadók körében is.

2004-től, a turistacsoportok jelenlétének állandósulásától, a vendégfogadás rendszerének megszilárdulásától mindinkább a TÁNCOS szociális penetranciája érvényesült a vendégfogadók között, mert egyedülként volt kölcsönös kapcsolatban a TURISTAVEZETŐVEL és ezáltal csak ő biztosíthatta a turisták Köröstárkányba érkezését, ami a TÁNCOS és a szállásadók számára fontosabb volt, mint a programszolgáltatások fenntarthatósága. Ez utóbbit immár csak a CITERÁS és a (szállást nem adó) programszolgáltató hagyományörzők tartották a hagyományörző csoport egyik fontos feladatának. A TÁNCOS olyan normát képviselt tehát, ami

csiak voltak, hogy milyen stílusban élnek az emberek, hogy dolgoznak. Nagyon sokat fotóztak, meg videóztak arról, hogy hogyan szopik a kisboci. Meg hogyan fejk a tehenet és próbálták ők is, ez nagyszerű volt, és nagyon szerették, hogy reggel amikor megy a csorda és a csordás fűjja azt a trombitát és hallok olyanokat, hogy kinyitják az ablakot és néznek ki az utcára, hogy lássák a csordát. Vagy este is, amikor jön haza a csorda. Hát más: az utcának a kinézése és a házak, hogy milyen szorosan van az egyik a másik mellett. [...] akartak jönni most februárban, azt mondták, hogy vágjunk egy disznót, mutassunk nekik egy disznóvágást és akarnak egy kis toroskáposztát, kis kolbászt, hurkát, májast, akarnak egy paszujpörköltöt disznólábbal, akarnak szánnal felmenni Kistárkányba és ennyi.” G. F.

⁴³ „Most látom többeket érdekel a hagyomány, ugye foglalkoznak a turizmussal is, többen vannak fiatalok, akik ebbe belemásznának, mert szeretik, látom, hogy próbálják megszeretni.” CITERÁS

a szállásadók között vezetői monopóliumot, a CITERÁSSAL szemben dominanciát biztosított számára a hagyományörző csoporton belül is. A CITERÁS és a TÁNCOS együttes centrális pozícióját egyre inkább csak a kisebbségben lévő programszolgáltató hagyományörzők ismerték el. A szállásadó hagyományörzők ugyan a csoportnormák képviselőiként továbbra sem emelkedtek a teoretikus CITERÁS felé, de hordozták azt a *csoporttöbbséget*, ami a közös vagy hasonló élményeket, szokásokat generáló, mindnyájuk által ismert szállásadásból fakad és lehetővé tette egy, a hagyományörző csoporton belüli új érdekcsoport kialakítását. Az egy kézben összpontosuló döntéshozatal a hagyományörző csoportban végleg elhalványította a CITERÁS „elméleti értelmező” szerepét is.⁴⁴ A CITERÁS teoretikusi szerepének labilissá válása pedig maga után vonta a *hagyománytisztelet csoportnormájának ártértekelését* is. Hiszen e szerep kialakulása annak volt köszönhető, hogy az egykori néptáncos fiatalok kortársi csoportja egységesen elismerte a CITERÁS hagyománytisztelő, *autenticitást* kereső jellemvonásait, majd elvárta hagyományörző, értelmező teljesítményét. Ez a közös elvárás pedig a hagyománytisztelet csoportnormájának megerősödéséhez vezetett. A TURISTAVEZETŐ e normához adaptálta később a *turisták igényeit*, és e normában oldódott fel a CITERÁS térszűkítésével az autenticitásra való törekvés.

Összefoglalás

A köröstárkányi tájház megszervezésének mélystruktúráját bemutatni azért törekedtem, hogy felhívjam a figyelmet az eddig kutatatlan *tájházalakítás jelenségére*. Ennek köröstárkányi változata azt példázza, hogy egy tájház látogatója (legyen szó turistáról vagy egy szaktudomány képviselőjéről), amikor belép a tájházba, magát minden esetben egy *számos interakció által formált, többszemélyes attitűdöt vagy éppen csoportnormát magán viselő, hosszú és sokszereplős, sokszor konfliktusokkal terhelt folyamat produktumával találja szemben*. A produktum mögötti dimenzió azonban a látogatók többsége előtt rejtve marad. A tájházi produktumok (intézmények, épületek és kiállítások) pedig e dimenzió vizsgálata nélkül hitelesen nem értelmezhetőek. A tájházakat tipologizáló (sok esetben értékítéleteket is megfogalmazó) szakmuzeológiai teoretika eddig nem tartotta fontosnak, hogy a *tájházalakítás kutatásának módszertani megalapozását* elvégezze, kísérletet tegyen a jelenség értelmezési kereteit meghatározni. Tanulmányomban ezt a hiányt törekedtem pótolni a köröstárkányi tájházalakítás kutatásának eredményeit mutatva be.

⁴⁴ Már az e szereppel járó funkciók (például a hagyományfogalom tartalmi meghatározása, a *tájház-konstrukció* irányának kijelölése vagy a hagyományörző műsor összeállítása) körében sem érvényesült döntési joga.

Felhasznált irodalom

Andrásfalvy Bertalan

1975 A tájház vagy falumúzeum. In: *Honismeret*, 1975, 4. sz., 9–14.

Balassa M. Iván

1997 A tájházakról. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VII., 1–2. sz., 14–16.

Fejős Zoltán

1983 A turizmusról az ökonómián innen és túl. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *Cul/tours*. Bp., Népművelési Intézet.

1998 „Hordák” és „alternatívok”? A turizmus néhány újabb megközelítése. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Bp., Néprajzi Múzeum.

2000 Múzeum, turizmus. A kulturális találkozás és a reprezentáció rendszere. In: Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Tanulmányok. Bp.–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs Tanszék.

Füzes Endre

1997 A népi építészeti emlékek védelme. In: Füzes Endre–Kisbán Eszter (szerk.): *Magyar Néprajz IV.*, 309–313., Akadémiai Kiadó, Bp.

Gaál Péter

1983 Múzeumok műemléképületekben és környezetben. In: *Múzeumi Közlemények*, 1983., 2. sz., 11–84.

Györfly István

1915 Dél-Bihar falvai és építkezése. In: *Népr. Ért.*, XVI., 1915., 123–124.

1942 *Magyar nép, magyar föld*. Bp.

1986 *A Fekete-Körös völgyi magyarság*. Bp., Európa Könyvkiadó.

Havasréti József

2000 A Sziget Kulturális Fesztivál mint turisztikai jelenség. In: Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Tanulmányok. Bp.–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs Tanszék.

Horváth László

2007 *A hosszúpályi Bódi István Falumúzeum története*, Hosszúpályi.

Ikvai Nándor

1961 *Falumúzeum*. Debrecen, 5–15.

Keményfi Róbert

1994 Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban. *Folklor és Etnográfia* 84, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.

2006 *A magyar nemzeti tér megszerkesztése. Térképzetek, térképek: fogalomtár*. Debrecen, Bölcsész Konzorcium.

- Kósa László
1979 Fekete-Körös völgye. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II.* Bp., Akadémiai Kiadó.
- Niedermüller Péter
2000 Városi turizmus. Történelem, művészet, egzotikum. In: Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció.* Tanulmányok. Bp.–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs Tanszék.
- Szabó Ferenc
1975 A tájházak ügye Békés megyében. In: *Honismeret* 1975, 4. sz., 14–15.
- Szabó László
1993 *Társadalomnéprajz.* Ethnica-kiadás. Debrecen.
- Szijártó Zsolt
2000 A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In: Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció.* Tanulmányok. Bp.–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs Tanszék.
- Szilágyi Miklós
2006 A „kismúzeumok” problémái (Egy előadás cikké formált változata 1973-ból). In: *Rálátás* VII., 2006., 1. sz., 4–8.
- Viga Gyula
2000 Néhány gondolat az újabb tájházak kapcsán. In: *Rálátás*, I., 2000., 3. sz., 8–12.

„Mi ellentétes hitvalláson vagyunk – mindazonáltal nézeteink több dologban egyeznek” – Széchenyi és Metternich 1825-ben

Széchenyi István a címben idézett mondatot rögzítette naplójában 1825. november 12-én a Clemens Metternichkel való „beszélgetés” után.¹ A gróf azért kereste fel a kancellárt, hogy nézeteit, elképzeléseit megosztva vele diskurzust folytassanak. A szituációt leíró bejegyzésből azonban világosan kiderült, erre Széchenyinek nem adódott lehetősége, mivel a kancellár: „*szereti hallgatni saját hangját – senkit sem hagy beszélni*”.²

A tanulmányban a kapcsolódó szövegek alapján vizsgálni fogom a találkozóok létrejöttének körülményeit, a szövegekben megjelenő motívumokat és szimbólumokat. Továbbá kitérek a szituáció résztvevőire, eszméikre és értékrendjükre a szövegekben felmerülő vitás kérdések kapcsán. Célom a vizsgálaton keresztül az is, hogy a Széchenyi–Metternich kapcsolat lényegéhez juthassak közelebb. A két eseménysor ismétlődő ritmusa (személyes találkozó, memorandum és annak minősítése, majd újra személyes találkozó, memorandum és annak minősítése) is arra késztetett, hogy önmagában elemezzem Széchenyinek és Metternichnek ezt a sajátos politikai-kommunikációs játékterét.³

¹ Széchenyi István naplójának idézésekor a Magyarország újabkori történetének forrásai, Gróf Széchenyi István Összes Munkái (SziÖM) sorozat köteteit követem. 1848. március 19-ig a bejegyzéseket lásd: *Gróf Széchenyi István Naplói I–VI.*; (SziÖM X–XV.) – továbbiakban SzIN I–VI. Amennyiben a kötetekhez írt bevezetőkre hivatkozom, akkor annak szerzőjét és a megfelelő kötetszámot jelölöm meg. Széchenyi naplószövegeit, ha a vonatkozó részt közli, akkor a legismertebb naplóválogatás magyar fordításaiiban idézem – alább sorszám nélkül SzIN. Az idézett bejegyzés helye: SzIN II. 542., SzIN 364.

² SzIN II. 643., SzIN 421.

³ Jelen tanulmány egy másik tanulmányban folytatott elemzés eredményeit ismerteti, így az olvasót további, a jegyzetekben megadott forrásokhoz, forrásközlő, valamint a vonatkozó szakirodalmi munkákhoz irányítom. Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975., Oplátka András: *Széchenyi István.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005., Gergely András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. A kapcsolódó forrásokat közli SzIN II. 691–711. és SzIN III. 443–450. A két memorandumot és Metternich első memorandumhoz írt széljegyzeteit magyarul közli: *Széchenyi István Válogatott Művei.* Szerkesztette: Spira György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 98–112. Továbbiakban SzIVM

Széchenyi hitvallásának elemei az alább említésre kerülő második memorandumban fogalmazódnak meg,⁴ de röviden „szóljon” erről a gróf: „*Magamat teljesen országomnak áldozom*”⁵ – az alap. Ennek további két komponense: – „...Ezen kormánynyal – ... megszabadítani – kiláboltatni a hont nyomorult állásából!... csendes reformatiót hozni hazánkra a mi legszentebb tisztünk – és ez teljes meggyőződésem szerint – csak a felső táblán eredhet”⁶ – a kormány és a felső tábla.⁷

Metternich hitvallásának egyik alappillére: „Az idő viharos léptekkel halad előre, heves lépteit erőszakosan feltartóztatni, hiú vállalkozás lenne... egy lehetséges maradt csak a rend védelmezőinek és barátainak: az idő megsemmisítő hatásait csökkenteni.”⁸ Magát a régi rendszer kozmopolitájának és politikusának tartotta, így tehát ebben a rohanó korban akarta a régi rendet konzerválni. Metternich biztos volt tévedhetetlenségében, és amiről egy képet kialakított, azon nem volt hajlandó változtatni,⁹ így életét végigkísérte a forradalomtól való mániákus félelme.¹⁰

A találkozó létrejöttének pontos körülményeit minden eddig általam olvasott munka másként írta le. Oplatka András szerint Zichy Melanie volt az, aki Széchenyit Metternichhez küldte, hogy „öntse ki a szívét”. A részhez kapcsolódó jegyzetben ő maga is foglalkozott a kérdéssel,¹¹ vagyis inkább felsorolta, milyen leírások-

⁴ Vö. Fülöp Tamás: „*Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart*” – az alkotmányosság fogalma Széchenyi reformkori politikai értékvilágában. In: Történeti Tanulmányok XVI. Acta Universitas Debreceniensis Series Historica LX. Szerkesztette: Velkey Ferenc. DE, Debrecen, 2008. 113.

⁵ 1826. június 20. SzIN III. 76., SzIN 477.

⁶ Széchenyi levele Wesselényi Miklósnak (1831) közli: Gróf Széchenyi István levelei. 1–3. k. Szerkesztette: Majláth Béla. Athenaeum, Budapest, 1889–1891. 203–204.

⁷ Erről bővebben Gergely 148–173.

⁸ Mann, Golo: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Fischer Taschenbuchverlag GmbH, Frankfurt am Main, 1992. 134–135. Ezzel kapcsolatban Metternich további gondolata: „Az életem egy utálatos időszakba esett. Vagy túl korán vagy túl későn születtem.” Idézi: Bibl, Viktor: *Metternich in neuer Beleuchtung. Sein geheimer Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister Wrede*. Verlag von L. W. Seidl & Sohn, Wien, 1928. 45.

⁹ Ezt Franz Grillparzer is erősen hangsúlyozta a kancellárról készült tanulmányában: „*der Fürst endlich anfang, seinen eigenen Lügen zu glauben, was immer der Zeitpunkt ist, wo der Betrüger in den Betrogenen übergeht.*” Grillparzer, Franz: Fürst Metternich. In: Franz Grillparzer: *Sämtliche Werke*. Band 9. Verlag der J. B. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart, 1880. 30.

¹⁰ Andics, Srbik, Heinrich Ritter von: *Metternich, der Staatsmann und der Mensch*. Band I. Verlag F. Bruckmann KG, München, 1925., Bibl 1928. munkái alapján. Metternich kortársai hasonlóképpen vélekedtek a kancellárról. Ezek közül kiemelném a már idézett Franz Grillparzert, aki *Fürst Metternich* című politikai tanulmányában elismerően nyilatkozott a Szent Szövetséget létrehozó és működtető diplomatáról, de kevésbé elismerően a politikusról, aki ragaszkodott a maga által alkotott „igazsághoz”, és a korszellemet figyelmen kívül hagyva kormányozta birodalmát. Élesebb kritikával élt Johann Nestroy *Freiheit in Krähwinkel* című drámájában, illetve Heinrich Heine *Französische Zustände* című kiadványához írt előszavában – mindketten zsarnokként, türannoszként írták le a kancellárt. A Junges Deutschland mozgalom egy másik kiemelkedő alakja Heine mellett Ludwig Börne, aki a rendszer kritikája mellett megoldási lehetőségeket is említett publikációjában (*Die Waage*), hogyan lehetne egyik-másik problémát orvoslani.

¹¹ Oplatka 477. 7. megjegyzés.

kal találkozott a kutatás során: Viszota szerint Melanie-t nagyapja (Zichy Károly) küldte a grófhöz,¹² Gergely András szerint Metternich maga kérte Széchenyit.¹³ Ugyanakkor Viszotának a II. kötethez írt bevezetőjében is Zichy Melanie az, aki rábeszélte Széchenyit a találkozóra, azonban itt még megjegyezte, hogy Metternich nyomására.¹⁴ Friedreich István szerint Metternich „észrevette”, hogy Széchenyi keresi vele a találkozás lehetőségét, ezért magához kérte.¹⁵ Andics Erzsébet pedig Viszota bevezetőjére hivatkozva állította, hogy Metternich kezdeményezésére jött létre a találkozó.¹⁶

Alapvetően két forrás áll rendelkezésre a kérdés tisztázásához: Metternich levele Szógyényi Zsigmondnak és Széchenyi naplója,¹⁷ amelyekből pontosan nem derül ki, hogy valójában ki volt a kezdeményező fél. Metternich szerint Széchenyi saját megfontolásból kereste fel őt.¹⁸ Széchenyi naplójába azonban már korábban is leírta, foglalkoztatta a gondolat, hogy terveiről beszéljen a kancellárral, ehhez azonban nem elég annyi, hogy „felrándul” Bécsbe a kancellárhoz beszélgetni, hanem időpontot kellett kérnie. Metternich pedig a jelentések útján értesült Széchenyi tevékenységéről, ami nyilván nyugtalanító volt számára, ezért rendre kell utasítania pártfogoltját, amihez a legjobb alkalom a személyes beszélgetés. A Viszotánál olvasható kétféle „nyomás” valójában lehetett egy is, ha figyelembe vesszük, hogy Zichy Károly az államtanács tagjaként Metternich köréhez tartozott, az ő közbenjárása szintén lehetséges Melanie-nál; továbbá a kancellár esetében is elképzelhető ez a megkerülési módszer. Ezeknek tükrében tehát megállapítható, hogy egyik említett körülmény sem helytelen, ki-ki a maga nézőpontja szerint értelmezte a helyzetet, a rendelkezésre álló forrásokat.

Véleményem szerint a körülmények és kapcsolatuk fejlődési íve vezetett ehhez a találkozóhoz, amelynek gondolata mindkettejükben időben egyszerre érett meg – a motiváció természetesen más volt. Széchenyi katonai pályája során elég sokat találkozott Metternichkel, volt alkalma tevékenységét figyelemmel kísérni – ugyanaz igaz Metternich esetében is. 1825 azonban új helyzetet teremtett azzal, hogy összehívták az országgyűlést, amelyen Széchenyi is részt vett. Ezt Metternich nem nézte jó szemmel, ezért a fenti módszer alkalmazására ösztönözhetette, Melanie pedig Széchenyit arra, hogy kihallgatást kérjen Metternichtől. Tehát mindketten ke-

¹² SzIN II. 642. 5. lábjegyzet (1825. november 10.)

¹³ Gergely 61.

¹⁴ Viszota II. LXXXII.

¹⁵ Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete*. I. kötet 1791–1840. A Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1914. 160.

¹⁶ Andics 48.

¹⁷ A vonatkozó részek. Metternich levele: *„Bereits zu Pressburg habe ich gemerkt..., dass er sich gegen mich zu erklären wünsche. ... Endlich kam er zu mir und fing damit an, mir den Wunsch zu äußern, sich gegen mich erklären zu dürfen.”* (SzIN II. 702.) Széchenyi: *„Beszél velem M[elanie], hogy én az az ember volnék, aki segíthet: öntsem ki szívemet Mett[ernich] kebelén... Megfogadtam M[elanie] tanácsát.”* (SzIN 420–421.)

¹⁸ Metternich levele Szógyényi Zsigmond személynöknek SzIN II. 702.

resték a személyes találkozás lehetőségét; Metternich a háttérből, két emberen keresztül kezdeményezte ennek létrejöttét, aminek (Melanie) hatására Széchenyi pedig hivatalos úton.

Az első találkozóról készült bejegyzésben Széchenyi a kancellárt felületesnek nevezte, amit tovább érzékeltetett a következő résszel: 18 hónap alatt minden tudás birtokosa lett a magyar ügyeket érintően. Nyilván ez esetben nem szabad figyelmen kívül hagyni Metternich nézőpontját: kancellárként egy egész birodalom működését volt hivatott felügyelni, amelynek Magyarország egy részét képezte, mindemellett egy Európát átfogó hatalmi egyensúly fővédnöke is volt. Ahhoz, hogy ennek a két feladatának eleget tegyen, elegendő, ha azon információk vannak a birtokában, amelyekkel felülről Magyarországot kordában tudja tartani.

Az egyik ilyen alapvető „információ” Metternich számára a magyar alkotmány: korábban, a külügyek irányítójaként még arra törekedett, hogy az alkotmány felszámolásával Magyarországot beolvassza a birodalomba,¹⁹ 1825-re azonban felismerte, hogy a magyar kérdést ilyen „egyszerűen” nem lehet megoldani. Így méltán nevezte magát és a kormányt az alkotmány védelmezőjének, mivel az összehívott országgyűlésen, és különösen az általa csak „szörny-intézménynek”²⁰ nevezett kerületi ülésen megjelenő liberális törekvések veszélyeztetik azt. Ezért a magyar alkotmány fenntartása és megvédése politikájának alapját képezte, hiszen ennek konzerválásával tudta megőrizni a birodalom és Magyarország között kialakult viszonyt.

Széchenyi azzal a szándékkal indult Metternichhez, hogy elmondja neki terveit, elképzeléseit, hogy politikai eszmecserét folytassanak. A napló tanúsága szerint erre azonban nem került sor, ezért Széchenyi a kormánnyal való kommunikáció egy másik útját választotta, memorandumot írt a kancellárnak a találkozót követően.

Széchenyi az iromány alapgondolatait az aznapi bejegyzés végén a találkozó hévében már rögzítette, s ez a néhány odavetett gondolat reprezentálja egyben a gróf alkotmánnyal kapcsolatos nézeteinek magvát: *„Van Magyarországnak olyan alkotmánya, melyet a szokásos szóval alkotmányos monarchiának neveznek? Van, vagy nincs? Én úgy látom, van: mert a császár felesküdt rá. Miben áll azonban egy ilyen alkotmányos monarchia, és miben különbözik az abszolúttól? Főként abban, hogy egy alkotmányos királyságban az ország rendjeinek törvények alkotására, eltörlésére és értelmezésére a királlyal közösen van joguk. Egyszóval, hogy szabad belenézniök és beleszólniok.”*²¹ Vagyis Széchenyi az alkotmány kérdése esetében leginkább azt sérelmezte, hogy azt nem tartották be. Hiszen, mint írta, Magyarországnak van ugyan alkotmánya, de figyelmen kívül hagyták, mivel a kormány a rendek hozzájárulása nélkül vetett ki adót, illetve követelt újoncokat. A

¹⁹ 1810–12 folyamán több tervezetet is készített erről, illetve I. Ferencnek is felvázolta erre vonatkozó terveit egy beadvány formájában (1812. január 15.). Erről bővebben Andics 22–29.

²⁰ Metternich Gentznek írott levele, 1825. szeptember 28. NP 191.; idézi Andics 43.

²¹ SzIN II. 647., SzIN 423–424.

napló tanúsága szerint csak annyi módosítanivalót látott Széchenyi a magyar alkotmányon, hogy annak figyelembe nem vétele többé ne történjen meg.²²

Ennek szellemében született meg november 12–17. között az első Metternich-hez írt memorandum, amelyet november 18-án küldött el a kancellárnak. A memorandum főbb pontjait képezte a kancellár „magas állása”, miáltal Széchenyi szerint csak felületesen ismeri a magyarországi állapotokat. Továbbá a bizalom hiánya, az alkotmány és az abszolutizmus kérdése – e pontok fejtegetésekor a fenti naplóbejegyzés gondolatmenete szerint járt el.

A memorandum egyes pontjait Metternich széljegyzetekkel látta el. Az első hely, ahol a kancellár megjegyzést tett a szöveghez, amikor Széchenyi azt fejtegette, hogy oly magas állásból Metternich csak felületesen ismeri a magyarországi állapotokat, ezért úgy gondolta, ezen a téren szolgálataival segíthetne a kancellárnak.²³

A bizalom hiányának fejtegetésekor Metternich ismét „felszólalt”, mégpedig elég hosszasan kifejtette, hogy a magyar alkotmány II. József idején volt veszélyeztetve, I. Ferenc uralkodásának idején igyekeztek azt betartani.

Metternich következő megjegyzése végén egy említésre méltó gondolat, ami a Széchenyi iránti attitűdjének is részét képezte: *„Az ellenfél helyzetét mindig vészjóslóbbnak érzem, ha azt kell nekem bebizonyítania, hogy a rosszat akarja, mintha én bizonyítom rá, hogy nem akarja.”*²⁴

A kérdés az idézett részhez: kinek a szempontjából rossz, kiéből jó. Induljunk ki abból a helyzetből, ahol az ellenfél Széchenyi, aki jót (reformokat az ország jobbátételéért) akar, de ez a „jó” Metternich szemszögéből rossz, tehát Széchenyi azt bizonygatta neki, hogy rosszat akar. Így tehát burkoltan megüzente a grófnak, hogy veszélyesnek tartja.

Metternich az alkotmányról: *„A magyar alkotmány megtartását minden tekintetben olyan szigorú államhivatali kötelességnek s egyszersmind a jog és az ész olyan határozott parancsának tekintem, hogy az ellenkező egész politikai életem megsemmisítése árán találhatna akár csak meghallgatásra is.”*²⁵ Metternich számára az egyetlen elfogadható alkotmányforma a rendi alkotmány volt, az ezen történő változtatás, vagy esetleg egy új alkotmány kiadása nyugtalan változásokkal járna, s ezáltal a rettegett forradalom törvényes kereteket öltene.²⁶ Ez pedig nem érdeke az udvarnak, vagyis Metternichnek.

A memorandum végén visszatérnek a főbb gondolatok, s ezek közül is első helyen a tény, hogy a két fél (a király és a rendek) részéről a kölcsönös felvilágosításra nem került sor, amit Széchenyi valódi szerencsétlenségnek tartott. A királyi

²² Vö. Fülöp.

²³ Metternich: *„A magas álláspontok első előnye az, hogy a tömeg ítéletei felett állnak,... kiterjedt kontroll lehetőségét kínálják, mely a zárt szűk körben nemcsak sokkalta nehezebb, hanem gyakran teljességgel lehetetlen is.”* SzIVM I. 99.

²⁴ SzIVM I. 102.

²⁵ SzIN II. 695.

²⁶ Srbik. 369–370.

leirat abszolutisztikus jellege körüli kérdések miatt kérte Metternichet, hogy a következő leirat adjon hangot az alkotmányosságnak, továbbá ragaszkodott az országgyűlés megtartásához – mindezekhez Metternich egyetértő megjegyzést tett.

A november 12-i bejegyzés vége tartalmazza ugyan az emlékirat alapgondolatait, de nem ugyanabban a formában és hangnemben. Az eltérés oka nyilván a címzettre vezethető vissza. A találkozó hevében a naplóba kiírt gondolatok az alatt a néhány nap alatt továbbformálódtak, a memorandumban a hangnem is enyhült – hiszen ez utóbbit mégiscsak a kancellárnak írta, akit terveinek meg akart nyerni, tehát megfontoltan formálta szavakká gondolatait.

A következő beszélgetésüknek (1825. december 8.) Széchenyi bejegyzése alapján ismét monológ jellege volt, Metternich kioktatón és atyáskodva beszélt, felolvasta Széchenyinek a memorandumhoz írt széljegyzeteit, és megpróbálta a gróft rábeszélni arra, hogy térjen vissza arról az útról, amelyre lépett. Az atyáskodó jelleg a magatartás-formálás mellett a császár előtti mentegetésben is érzékelhető volt.²⁷ Bár, ha Metternich voltaképpen célját vesszük figyelembe, tehát hogy Széchenyi vonuljon vissza a politikai szerepléstől, akkor nem feltétlenül tekinthetjük atyáskodónak a kancellárt, hiszen nem „pártfogoltjának” érdekei lebegtek szemei előtt, hanem sokkal inkább a sajátjai, vagyis Széchenyi veszélyes lehet, ezért el kell őt távolítani a politika nyilvánosságából.²⁸ A kioktatás hangvétele fokozatosan fölényeskedővé vált, már-már porba tiporva a kioktatott személyt, s annál a résznél ért tetőfokára, amikor Metternich Napóleonra hivatkozott, hiszen már neki is megmondta, mi fog történni vele, így most Széchenyi is hihet neki. El is mondta a grófnak, hogy mit tegyen a jó karrier érdekében, ami előtte áll: vonuljon vissza, s majd ő egyengeti az útját.

S végül, annyit mondott lemondóan Széchenyinek, hogy legyen az, ami lenni akar. Széchenyi utolsó mondata – csak naplójának: *„Nekem nem szabad soha semmi lennem, mert az emberek azt mondják: honores mutant mores.”*²⁹ Vagyis a „tisztisgek megváltoztatják az erkölcsöket” – elég pesszimista befejezése ez a bejegyzésnek, ami érthető is, hiszen Széchenyi vélhetően kellemetlenül érezte magát, mivel Metternich lekezelően bánt vele, illetve újfent nem tudta nézeteit kifejteni. Az is kiérződik ebből a mondatból, hogy Metternich véleménye mennyire fontos volt számára, hiszen a kancellár tanácsa, hogy legyen, ami akar – de ahhoz, hogy jó színben tűnjön fel, hogy elfogadható legyen Metternich, a kormány és saját maga előtt is, illetve a „másik párt” előtt, semmi sem lehet.³⁰

²⁷ „A császár haragszik önre. Én mentegettem önt. Nemrégiben hivatott: »Most aztán itt van az ön híres Stepheerje – még a leiratom sem tetszik neki« etc.” SzIN II. 660.

²⁸ Itt figyelhető meg újfent a „jó” és a „rossz” kettőssége: Széchenyi veszélyes, mert rosszat akar – Metternich oldaláról nézve, de Széchenyi oldaláról nézve: ő jónak tartja azt az utat, amelyre lépett, hogy a haladásban szerepet vállaljon.

²⁹ SzIN II. 660., SzIN 435.

³⁰ A szóban forgó két párt a kormány és az ellenzék, utóbbi a rendi ellenzék, amely az alkotmány megsértése miatt helyezkedett ellenzéki álláspontra.

Mivel ez alkalommal sem igazán reagálhatott a kancellár szavaira, mondani-valója pedig volt bőven, egy második memorandum megírásába kezdett (december 11-én), amelynek a gyónás (Beichte) nevet adta. A cím Széchenyi azon felismerésére utal, hogy tisztában volt azzal – az eddigi „beszélgetések” alkalmával leszűrhetette –, hogy az országgyűlésen való szereplése Metternichben rosszallást váltott ki, erre utal a december 8-i naplóbejegyzés pesszimista befejezése is. Másrészt gyónás alkalmával az ember olyan gondolatokat mond ki, amelyek a lelkét nyomják; ez esetben a korábban ki nem fejtetett nézetek képezik ezt a „lelki terhet”, hiszen ezek nélkül Metternich valóban „rossznak” ítélheti meg Széchenyi fellépését. A műfajból adódik tehát az emlékirat túlságosan kitérő és őszinte mivolta.

A memorandumot abból a helyzetből indította, hogy Metternich bízik benne, és tisztességes, felvilágosult embernek tartja őt – amit a fenti naplóbejegyzés is alátámaszt. Ez a kiindulási pont ezt követően az egész iratra rányomta a bélyegét.

A beadványt Széchenyi jól felépítette, hiszen nem „rohanta le” Metternichet rögtön a kulcsfontosságú problémákkal, hanem először megteremtette mondani-valójának atmoszféráját: *„Soha életemben senki emberfiának nem fedtem fel még úgy egészen bensőmet, ahogy most megnyitom Főméltóságodnak.”*³¹ Ezt követően a korábbi beszélgetés alkalmával felmerült borkereskedelem kapcsán megemlíttette, hogy bár ő annyira nem tájékozott a kérdésben, de úgy véli, hogy „számítási hiba” van benne. Majd csak ezután tért rá az alkotmányosság kérdésére, miután megteremtette annak az eshetőségét, hogy Metternich is tévedhet.

Az alkotmánnyal kapcsolatban egyik kedvenc tételével megmagyarázta az ellenzék létjogosultságát: *„Semmiféle politikai gazdaság, amint semmiféle gépezet sem állhat fenn ellenzék vagy ellennyomás nélkül... hogy nevezetesen tudni lehessen, meddig terjednek a király jogai és meddig a rendekéi, arra való az országgyűlés... ha a király jogaiban marad, s a nemzet is a magáéiban, akkor a gépezet kompakt, az állam teste egészséges.”*³²

Ezek után következik a tényleges „gyónás”, amelynek első részében kifejtette, hogy *„halálos ellensége vagyok a zűrzavarnak,... gyűlölöm az újítást,... megvetem a régi forradalmi jelszót...”*³³ De ennek ellenére úgy gondolta, hogy az emberiség szerencséje a felvilágosodásban gyökerezik, *„mert semmiképpen nem hagyhatom magam meggyőzni arról, hogy Isten az embereket csupán valaminő negatív boldogságra teremtette.”*³⁴ Ezt követően kijelentette, hogy bizonyos tekintetben liberálisan gondolkodik, így fellép a nyilvánosságért, a képviseleti rendszerért, szabad vallásgyakorlásért és lelkiismereti szabadságért. Majd degeneráltnak nevezte a magyar mágnásokat, s ebben a királyt is hibásnak tartotta, mivel nem hívta őket szolgálatra – a mágnások közé értve magát is.

³¹ SzIVM I. 105–106.

³² SzIVM I. 106–107.

³³ SzIVM I. 108.

³⁴ SzIVM I. 108–109.

A memorandum első részében az a hangvétel jelenik meg, amely tíz évvel ezelőtt jellemezte Széchenyi Metternichről tett megnyilatkozásait, amelyekben mintegy példaképként tekintett a kancellárra. A szöveg stílusa azonban inkább egyfajta eszmecserének tekinthető, hiszen Metternich, illetve a gondolatai is, amelyek a találkozón elhangzottak, rendszeresen jelen vannak a sorok között.

Folyamatosan hangsúlyt helyezett arra, hogy kiemelve Metternich nézeteinek elsőbbségét az övéivel szemben, noha – mint ahogy meg is jegyezte³⁵ – nincs pontosan tisztában annak alapelveivel. Viszont itt mutatkozott meg leginkább a politikai kapcsolat keresése, hiszen szembesítette saját hitvallását a Metternichével, illetve az „együttműködés” miértjére is több okot sorolt fel a szövegbe beágyazva. Széchenyinek ezen emlékirata közéleti pályafutásának egészét tekintve is jelentőséggel bír, erre már Zichy Antal és Friedreich István is felhívta a figyelmet: a gróf politikai pályájának kezdetén már tisztában volt azzal az iránnyal, amelyet évtizedeken át követett.³⁶

Metternich december 11-én szintén írt, méghozzá egy levelet Szögyényi Zsigmond személynöknek,³⁷ amelyet a magyarországi helyzet felvázolásával indított, ezt követő megállapítása: *„Magyarországon ma a kormánynak kétféle ellenzékkel kell megküzdenie. Az egyik a régi ellenzék... A másik a korszellemet jeleníti meg.”*³⁸ Utóbbi rendetlenséget akar, minden törvényes rend felbomlasztását.

Majd rátért Széchenyire, akit már régóta ismert, és sok jót tett vele. Becsvágyónak tartotta Széchenyit, akinek ismeretei felületesek. Úgy vélte, hogy azért ment el hozzá, hogy szembeszegüljön vele. Leírta a személynöknek találkozásaiak menetét azt állítván, hogy Széchenyi sokat beszélt, illetve a december 8-i találkozás leírása sem úgy olvasható a levélben, ahogyan Széchenyi naplójában.

A leírások különbözősége abból adódhatott, hogy mindketten szerettek hosszasan beszélni, s ennek tükrében mérték fel a szituációt – másként. Metternich audienciái alkalmával megszokta, hogy csak ő beszél, mintegy előadást tartva az ott lévő személynek, így Széchenyinek már az a néhány megjegyzése is soknak tűnhetett a kancellár számára. Másrészt Széchenyi úgy ment Metternichhez, hogy ő ott előadhatja nézeteit, s ezeket megvitatják a kancellárral. Azonban ez nem így történt, néhány megjegyzésre volt csupán alkalma, s azokat sem tudta mindig végig elmondani. Így méltán érezhette, hogy nem jutott szóhoz, hogy nem beszélt semmit. Ebből kifolyólag tehát a helyzet megítélése nézőponthoz kötött, s így elfogadjuk Metternich fenti kijelentését. A kancellár Széchenyiről írott túlzó jellemrajza is az ő magas pozíciójából adódott, azokat az információkat szűrte ki belőle, amelyek számára egy ember megítéléséhez (beskatulyázásához) szükségesek, s ehhez számára néhány információ is elég volt. Széchenyi Metternich számára ko-

³⁵ SzIVM I. 107.

³⁶ Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza*. I. kötet 1791–1831. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1896. 218., Friedreich 165.

³⁷ SzIN II. 700–705.

³⁸ SzIN II. 700.

rábban pártfogolt katonatiszt volt, s most politikai nézetekkel lép elé, egy mágnás a sok közül. Ezért írta Széchenyiről, hogy felületes, azt ekkor nyilván még nem tudhatta, hogy a gróf már jó ideje tanulmányozza a politikai életet, és ehhez kapcsolódó dokumentumokat, könyveket. Másrészről Metternich úgy vélte, hogy „magas polcon” lévén jobban ismeri a birodalom és Magyarország dolgait, vagyis egy magyar mágnás, aki az egyik birodalomrészben él, nem ismerheti úgy az állapotokat, mint az, aki „mindenek felett áll”.

A levél végén levont következtetése: a Széchenyi-, Károlyi-féle klub az új típusú ellenzékhez tartozik. A feladat pedig (a későbbiekben is): *„meggyőzni a régi ellenzékét, hogy az új szembehelyezkedik vele... Ha a pártok elválnak egymástól, akkor a bölcsesség megköveteli, hogy a jobbat védelmezzük, a másikat pedig meg kell semmisíteni...”*³⁹ Metternich ezzel a mondattal megfogalmazta a kormány politikáját, amelyet a harmincas években az ellenzékkel szemben követett, és amely végül a politikai perekhez is vezetett.⁴⁰

A kancellár az emlékirattal kapcsolatos véleményét nem fejtette ki Széchenyinek,⁴¹ hanem beterjesztette az államtanácshoz hivatalos tárgyalásra, és egy jelentést csatolt hozzá. Ebben így jellemezte Széchenyit: az emlékirat *„...írója olyan emberek ma igen nagyszámú osztályához tartozik, akik valamely hűvös nézőpontból szemlélve merő fantasztáknak, nem pedig igazi, de jó szándékú bolondoknak mutatkoznak... elméjében minden szárnyalás; valamely magaslathoz, valamely mértékegységhez viszonyított számítás nélkül, az értelem ellenőrzése nélkül”*.⁴² A jelentés utolsó mondatában megjelölte azt a szerepet, amelyben a gróf szolgálatot tehetne az udvarnak: *„Széchenyi... legfeljebb hőmérőként szolgálhatna nekünk. Mutatja az őt körülvevő tömeg hőmérsékletét.”*⁴³

Metternich felismerte, hogy Széchenyi nem a régi típusú ellenzékhez tartozik, hogy valami egészen újat képvisel, de az újdonság mértékével azonban még nem volt tisztában. Emiatt szánta Széchenyinek ezt a szerepkört, ami ha a második memorandumot tekintjük, a gróf elveivel ellentétes szerepkör.

A fentiekből látszik, hogy a két szereplő szándékai egymással hasonlóak voltak: fel akarták használni a másikat céljaik érdekében, azonban maga a konkrét cél teljesen eltért egymástól. Míg Széchenyi a kancellárt meg akarta nyerni eszményei számára az együttalkotáshoz, addig Metternich a grófon keresztül akart informálódni a magyar rendek tevékenységéről, a közhangulatról.

³⁹ SzIN II. 705.

⁴⁰ Bővebben: Pajkossy Gábor: *A reformkor*. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerkesztette: Gergely András. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 191–236.; Velkey Ferenc: *A magyar liberálisizmus születése*. In: *Polgárosodás és szabadság*. Szerkesztette: Veliky János. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 61–90.

⁴¹ A kancellár ebben a kérdéskörben nem volt már kíváncsi Széchenyi további véleményére, ezért nem is hívatta magához a gróftot annak december 18-i, illetve 28-i bécsi tartózkodása idején sem. Viszota II. XCIII.

⁴² SzIN II. 711., SzIVM I. 111.

⁴³ SzIN II. 711., SzIVM I. 112.

A két utóbb említett irat érdekessége még, hogy mindkettő december 11-én keletkezett, egymástól függetlenül, „hasonló” témában. Ez arra is utal, hogy mennyire intenzív volt ez az időszak Metternich és Széchenyi kapcsolatában.

Az 1825 végi szituációhoz kapcsolódik még két szöveg (Miscellania, Constitutio),⁴⁴ amelyek nincsenek pontosan datálva, de az alábbiakban kiemelt néhány tényező utalhat a keletkezés idejére.⁴⁵

A Miscellania feljegyzések német nyelven íródtak, és Széchenyi továbbra is az alkotmánnyal foglalkozott benne. Kérdés-felelet formájában azt a következtetést vonta le, hogy a magyar alkotmány nem liberális, a király és a rendek közötti kapcsolatot pedig a farkas és bárány történetéhez hasonlította. Az alkotmánnyal szemben való támadások elleni eszköz, „egy valódi garancia”, már hamarosan a birtokukban lesz, mivel „*kigyúlt az igazság fénye és már nem lehet újra kioltani*”.⁴⁶ Az udvarról és persze Metternichről kedvelt mechanikai gondolatsorával kijelentette, hogy „*nem tudják, mi is az alkotmány, – úgy ahogy egy laikus sem tudja, hogyan működik az óra. Mondják – »Tiszteljük és csodáljuk az órátokat – jó, hiszen már 800 éve jár – azt akarjuk, hogy még sokáig így legyen – egyedül mi veszünk ki belőle 2 kereket, a lánc felét etc.*». Világossá tehetjük előttük, hogy éppen az a két kerék etc. Szükséges az óra lényegéhez etc. Ezalatt a kormányzat alatt nem!”⁴⁷ Ezért időt kell nyerni, és el kell menni Molnárhoz, informálni kell őt méghozzá írásban arról, hogyan is néz ki egy alkotmányos kormányzat: az ország képviselői a királlyal együtt hozzák, változtatják a törvényeket; valamint a november 12-i leiratról. Az információátadást követően lehetne őt a cél érdekében használni.

A második rész végén pedig valószínűleg az első memorandum „váza” olvasható, mivel itt is központi helyet foglal el a bizalom és az alkotmány kérdése: „*Hogy az ördögbe követelhetik, hogy ne legyünk bizalmatlanok?... Meg vannak győződve arról, hogy a király alkotmányos – így mi is azok vagyunk – mi ugyanazt akarjuk – bizalmatlanság uralkodik... – konszolidálni akarják az alkotmányt – mi is...*”⁴⁸

Mindez arra utalhat, hogy a Miscellaniák valószínűleg az első találkozót követően készültek, illetve erre enged következtetni még egy adat is, mégpedig a kancellár informálásának módja után tett zárójeles megjegyzés: „*mivel nem enged szóhoz jutni*” – ezért kell őt írásban értesíteni. Ez természetesen táplálkozhat Széchenyi korábbi élményeiből is, de a november 12-i naplóbejegyzés, valamint ezen iromány hangneme is arra utal, hogy az első találkozó már megvolt, és ennek hevében rögzítette a Miscellaniákat is. Másrészt e két írásának (napló, Miscellania) hangneme merőben eltér a memorandum hangnemétől; ami azonban nem véletlen, hiszen ha Széchenyi fel akarta használni Metternichet, akkor a vele való érint-

⁴⁴ Közli SzIN III. 443–454.

⁴⁵ Helyhiány miatt a szituációhoz leginkább kapcsolódó Miscellania szövegekkel foglalkozom. A *Constitutio* című értekezésében az alkotmányról, illetve annak fajtáiról írt, ez esetben a forrás-szöveghez és Fülöp Tamás tanulmányához irányítom az olvasót.

⁴⁶ SzIN III. 448.

⁴⁷ SzIN III. 448–449.

⁴⁸ SzIN III. 450.

kezés módját és stílusát is meg kellett választania, hogy célját elérje, míg naplójában, amit saját maga számára írt, őszintén megnyilatkozhatott.

A hangnemek és szóhasználatok (címezetteknek megfelelő) váltakozása Széchenyi részéről egyébként is végigkísérte a kancellárral való kapcsolatát, már jóval a „nagy találkozó” előtt akadt erre példa. Széchenyi 1821. január 27-i naplóbejegyzésében olvasható,⁴⁹ hogy Angliába szeretett volna utazni kamarásként IV. György koronázására, de „*Metternich hercegnek közömbös ez... De sokan vannak, akik csüggnék rajta – s magukat juttatják függő helyzetbe,... Hiányzik a bátorságuk, hogy saját szárnyukra bizzák magukat, vagy az erő, megállni saját lábukon?*” Néhány évvel később a második memorandum vége: „*Higgye el, Főméltóságú Uram, hogy igaz vonzalommal és őszinte ragaszkodással csüggnék személyén.*”⁵⁰

Érdekes ellentmondás figyelhető meg a két kijelentés között, ami két okból adódhatott: az idő és a „címezett”. 1821 még az az időszak Széchenyi életében, amikor kereste önmagát, hivatását, ekkortól kezdett nála Metternich példaképből államférfi lenni, aki előtt nem mindegy, hogyan tűnik fel. Naplójában őszintén leírta a szituáció által kiváltott gondolatait, továbblépve a jelenetből, azokat vizsgálta, akik „függő helyzetben vannak”, és a bejegyzés végén a kérdés: „*Süllyedhetnék ilyen mélyre?*” Itt tehát vizsgálta egyik lehetséges pályájának eshetőségeit. 1825 pedig az útkeresés vége, amikor már tisztában volt azzal, hogy melyik hivatást válassza, ehhez pártfogónak akarta Metternichet megnyerni. Ennek egyik módja pedig a lojalitás hangoztatása, ami mindkét memorandumban hangsúlyos, és a második emlékirat utolsó mondatában is ez olvasható. A címzett, mint ok szorosan kapcsolódik az időhöz: 1821-ben még a napló, amikor a körülmények egyebet nem tettek lehetővé, 1825-ben már Metternich, aki előtt azonban nem mindegy, hogyan fejt ki nézeteit.

Széchenyi és Metternich beszélgetései alkalmával állandó téma volt többek között az alkotmány, amely körüli problémákat mindketten egy szimbólumrendszerbe ágyazták.⁵¹ Ezt jól tükrözi Metternich gondolatmenete is, amelyet Széchenyi naplójába rögzített 1825. december 8-án: „*Önöknél opposíció van, és fákllyavivők. Ha a császár megkérdezné tőlem, mi a teendő e tűzveszélyben, én azt tanácsolnám: »Ha új volna a ház, és a fedél fa és szalma: karddal és hóhérbárdal odasúlytani! De a ház 800 esztendeje áll, és kváder kövekből való, – semmi veszedelem. A fákllyavivőknek azonban, az épületbe zárva, meg kell égniök.*”⁵²

Metternich szerint a „fákllyavivők” – az ellenzék tűzveszélyt jelentenek a 800 éve álló ház – az alkotmány számára, tehát az ellenzék fellépésével, és ezzel reformok követelésével az alkotmány számára egy veszélyforrás jelent meg, amely könnyen válhat tűzzé, vagyis forradalommá. De, mint mondta Metternich, ha a fa- és szal-

⁴⁹ SZIN I. 123.

⁵⁰ SZIVM I. 111.

⁵¹ Vö. Pletl Rita: *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*. Kölcsey Intézet, Budapest, 2005. 143–155.

⁵² SZIN II. 659. SZIN 434.

matetejű ház új lenne, akkor nyugodtan fel lehetne lépni erőszakkal, ugyan a ház gyűlékony anyagból való, könnyen leéghet, de könnyen is lehet pótolni. A magyar ház azonban 800 esztendeje épült, stabil kövekből való, veszélyes ugyan a tűz, de nem kell erőszakhoz folyamodni, hogy leszámoljanak a gyújtogatókkal – az alkotmány adta kereteken belül el lehet őket intézni. Erre sor is került a harmincas években, törvénysértésre hivatkozva koncepciós pereket indítottak a reformellenzék kulcsfigurái ellen, amelyekben azokat többévi hallgatásra „ítélték”. Másrészt Széchenyi vonatkozásában „elegendő” volt a megfigyeltetés és a kioktatás, ami utalhat esetleg arra, hogy ekkorra kezdte Metternich felismerni Széchenyi különbözőségét az „új típusú oppozíciótól”.

Ugyanez a szimbólum jelent meg Széchenyi első memorandumában is vagy ide sorolhatóak a mechanikai hasonlatok is az első memorandum, a Constitutio és a Miscellanea kapcsán, amelyekben az alkotmányt komplex, de tökéletesítendő szerkezetként ábrázolta, amelynek működésében zavart okoz, ha az egyik részt eltávolítják.

Az alkotmányt tehát mindketten az állam működési feltételének tekintették, az eltérés azonban a működtetési elvekben mutatkozott meg.

Mint már korábban szó esett róla, Metternich az új típusú ellenzékhez sorolta Széchenyit – a Szögyényi Zsigmondhoz írt levél alapján –, fáklavivőnek tartotta őt is. S ez utóbbival nem volt egyedül, erről a kortársak is hasonlóképpen vélekedtek, természetesen más nézőpontból; például Deák Ferenc Széchenyihez írott levelében 1841-ből, vagy Arany János *Széchenyi emlékezete* című versében.⁵³

Egy következő érdekes kapocs kettejük között Zichy-Ferraris Melanie, Zichy Károly unokája és Metternich harmadik felesége. Melanie szerepe kettős – nem említve, hogy korábban gyöngéd érzelmeket táplált a gróf irányába –, egyrészt ő adta meg a végső lökést Széchenyi elhatározásához, hogy terveiről beszéljen a kancellárral.⁵⁴ Vagyis a kapcsolat politikai szintre való emelkedéséhez ő is hozzájárult. Másrészt a Metternichkel való házasságát követően ő is jelen volt a két ember kapcsolatában, mintegy belépőt biztosítva Széchenyi számára Metternich szalonjába. Jelenléte hangulatától függően változó, hol hűvös, mint a férje, hol pedig segítőkész és lelkes. Utóbbit alátámasztja Melanie egyik naplóbejegyzése, amelyben Széchenyi ottjártát írta le: „*Este meglátogatt minket a Rasumovsky házaspár és Széchenyi Stepherl, aki nagyon szórakoztató volt, és sokat beszélt jövőbeni utazásairól. Megkapta útlevelét, aminek rendkívül örült.*”⁵⁵ (1832. augusztus

⁵³ Arany János *összes költeményei* I. kötet. Szerkesztette: Szilágyi Márton. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.; Deák Ferenc: *Válogatott írások és beszédek*. I. kötet. Szerkesztette: Molnár András. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

⁵⁴ SzIN II. 642–643.

⁵⁵ Metternich, Clemens Wenzel Lothar: *Aus Metternichs nachgelassenen Papieren* Band 1–8. Szerkesztette: Richard Metternich. Winneburg Wilhelm Braumüller, Wien, 1880–1884. Band V. 238.

12.)⁵⁶ A másik két bejegyzése, amelyben a gróft említette, csak egyszerű eseményrögzítés.⁵⁷ Mindhárom bejegyzésben Stepherlnek nevezte Széchenyit, ami utalhat a korábbi érzelmekre is.

Melanie helyzete érdekes volt a két férfi között, hiszen korábban gyengéd érzelmeket táplált Széchenyi irányába, 1830 végétől pedig Metternich felesége lett, ami természetesen gondolkodására is hatással volt. Több bejegyzésben is olvasható, ha Metternich hűvösen bánt Széchenyivel, akkor Melanie is közömbösen viselkedett iránta. Néhány alkalommal szólunk a bejegyzések Melanie kedvességéről, különösen akkor, ha férje rideg volt Széchenyivel szemben. Az egyik feljegyzésben a következőt jegyezte le Széchenyi: „*Melanie haragosan »fel kell akasztani az öreg... az ifjú Magyarországot!«*”⁵⁸ Ez egy ebédnél hangzott el, hogy ezen Metternich is jelen volt-e, illetve hogy ezenkívül mi hangzott még el, nem tudni. Azt viszont igen, hogy ezt Metternich is így gondolta, így Melanie férje véleményét képviselte, mert tudta, hogy férje mit gondolt a „kor képződményeiről”, illetve a megfogalmazás bizonytalansága is arra utal, hogy ezek inkább a férje gondolatai. Azonban Széchenyi 1833. december 11-én ezt jegyezte le naplójában: „*Molly és Melanie őszintén segítettek nekem, hogy Clemens aláírjon.*”⁵⁹ Vagyis Melanie segített Széchenyinek, annak az embernek, akinek Metternich saját megfontolásból csak akkor segítenie, ha ahhoz neki is érdeke fűződne. Ezzel tisztában lehetett Melanie is, akiben azonban nyilván éltek a régi emlékek, így közben járt Széchenyi ügyében. Ugyanakkor levelezett Széchenyivel, s naplójában Stepherlként említette a gróft. Vagyis Metternich nem volt rá maradéktalan hatással Széchenyi irányában, de feltehető az is, hogy Metternich nem szólt bele felesége társasági életébe.

Az 1825 végi találkozások legfőbb konklúziója, hogy a két fél kölcsönösen félreismerte egymást. Az általam vizsgált szövegek jól tükrözik a gróf és a kancellár kapcsolatának legfőbb elemeit. Kettejük együttműködésének megghiúsulásának okát Széchenyi elég korán és jól megállapította – rögtön az első találkozó után készült bejegyzés első mondatában, hogy *különböző hitvalláson vannak*, így a kompromisszumra nem sok lehetőség volt. Viszont reménykedve a későbbi együttműködésben – mivel „nézeteik több dologban egyeznek” – nem mondott le a kancellár megnyeréséről. Erre az attitűdre épül Széchenyi részéről a kapcsolatuk; Metternich magatartására pedig a folytonos bizalmatlanság, kioktatás jellemző.

Az 1825 végi „beszélgetések” jelentősége nemcsak abban állt, hogy politikai szintre lépett a gróf és a kancellár kapcsolata, hanem előrevetítették a későbbi találkozók, eszmecserék koreográfiáját és beszédtemáit is. Jelentősebb érintkezéseik alkalmával Metternich kifejtette mondandóját, míg Széchenyi írni volt kény-

⁵⁶ A találkozás Széchenyininél is fel lett jegyezve; mindössze ennyi áll a naplóban erről: „*Badenben Waldsteinnel - - ...*” A továbbiakban egyéb gondolatok, vagyis Széchenyi számára nem bírt a találkozás olyan nagy jelentőséggel, mintha csak kettesben lettek volna a kancellárral.

⁵⁷ NP V. 227., NP VI. 10.

⁵⁸ 1833. november 25. SzIN IV. 430.

⁵⁹ A Dunagőzhajózási Társaság részvényeit iratták alá a kancellárral. SzIN IV. 435.

telen, de válaszok nélkül maradtak írásai. Ezt a hivatalos kommunikációs teret Metternich alakította ki, amelyben ő maga volt az irányító elnyomva ezáltal Széchenyit. Utóbbi számára viszont a személyes kommunikációs tér jelentett volna kedvező helyzetet, amennyiben a találkozókön kifejezhette volna mondandóját, illetve reagálhatott volna a Metternich által elmondottakra. De a kancellár belekényszerítette ebbe a hivatalos térbe, így Széchenyi kénytelen volt alkalmazkodni. Beszédtémaként elsősorban a korszellem által életre hívott kérdések jelentek meg, 1825-ben az alkotmányosság kérdése, 1835-ben a perek időszakában hitvallását kellett megvédenie,⁶⁰ 1843-ban pedig, amikor ismét a kormánnyal való kapcsolatot kereste, arról írt, min kellene a kormánynak változtatnia ahhoz, hogy a dolgok Magyarországon jó irányba haladjanak.⁶¹ Hogy nagyobb változás e jegyekben nem történt az évek során, az betudható annak a mindkettejük jellemében meglévő makacs ragaszkodásnak, amellyel elképzeléseik és cselekedeteik iránt vi-seltettek.

A tanulmányban kiemelt találkozók Széchenyi és Metternich kapcsolati görbéjének első csúcspontját jelölik. Ezt támasztja alá, hogy mindkettejüknél időben egybeesett a találkozás gondolata, illetve december 11-én mindketten hasonló téma kedvéért ragadtak papírt és tollat, igaz ugyan, hogy csak részben címezték egymásnak az irományt. Ezek az egybeesések a kapcsolat e szakaszának intenzív voltát reprezentálják. Mindemellett azonban a szakadék továbbra is fennállt a két politikus, a két hitvallás és a két ember között; ennek főbb elemei: liberális – konzervatív, nemzeti – birodalmi látószög, reformpártolás – reformellenesség, bizalom – bizalmatlanság, önvizsgálat – tévedhetetlenség. Ugyanakkor közös jegyekkel is rendelkeztek: bőbeszédűség, ragaszkodás a saját elképzelésekhez, mindketten felületesnek tartották a másikat; a harmincas évektől pedig Melanie által még egy összekötő elem jelent meg közöttük.

⁶⁰ Az 1835-ös szituációról bővebben Viszota Gyula: Politikai eljárás Széchenyi ellen 1835-ben. In: Budapesti Szemle, 1925. 199. k. és Czinege Szilvia: Feljegyzés egy iraton: „Az államcancellár úr főfelmértósága utasítására ad acta megy és annak idején Széchenyi ellen felhasználható lesz”. In: *Történeti tanulmányok XVI. Acta Universitas Debreceniensis Series Historica LX.* Szerkesztette: Velkey Ferenc. DE, Debrecen, 2008

⁶¹ Erről bővebben: Oplatka 2005. 329–336.

Névrendszerek modellalapú vizsgálata*

1. Bevezetés

Egy-egy tájegységnek megvan a maga sajátos arculata etnográfiai, antropológiai, folklorisztikai és nyelvészeti tekintetben egyaránt. Nem véletlen, hogy a romantika korában – amikor a néprajzi gyűjtések megindultak – elsősorban területileg közelítettek a magyarság témájához: egy-egy nagyobb tájegységet igyekeztek a maga komplexitásában megragadni. Jankó János „Kalotaszeg magyar népe” című munkája úttörő jellegű e tekintetben: a terület névtani, etnográfiai és folklór arculatát tárta elénk. A munka néprajzi szempontból főképpen a kezdeményezésében jelentős, nyelvészeti aspektusból pedig írását valójában a *névjárások* egyik első megfogalmazójának lehet tekinteni, még akkor is, ha ő ezt a fogalmat így nem is használja. Művében azonban egy teljes fejezetet szán a határnevek tárgyalásának (l. Topográfiai elnevezések), s az adott tájegységet a többitől névtani szempontok alapján látja elkülöníthetőnek (vö. 1892: 10–49). A nyelvtudományban tudomásom szerint Bárczi Géza volt az első, aki a nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti kutatásokban erre a kérdésre hangsúlyt fektetett, de inkább szóföldrajzi, illetve névföldrajzi vonatkozásban. Már félszáz évvel ezelőtt felhívta ugyan a figyelmet erre a vizsgálati lehetőségre, ám akkoriban a magyar helynévtípusok időben és térben mutatkozó eltéréseinek a vizsgálatára még nem állt olyan névanyag a kutatók rendelkezésére, amely ezt ténylegesen is lehetővé tette volna (vö. 1958: 149). Minthogy napjainkban már több megyei, járási helynévgyűjtemény névadattárának is a birtokában vagyunk, ezek az adattárak mint a névkutatás eszközei a szó- és névföldrajzi vizsgálatokra is kiválóan alkalmasak.

A névföldrajzi vizsgálatokban (s így az esetleges névjárásokkal kapcsolatban is) két irány látszik a szakmunkákban kibontakozni: az egyik az egyes földrajzi községek időbeli vizsgálatát, valamint annak térbeli megoszlását próbálja feltárni az egész magyar nyelvterületen. Ezek közül is kiemelkedik Kázmér Miklósnak a *faluról* szóló nagyvű, sok szempontot előtérbe hozó monográfiája (1970).

A másik típusú megközelítés alkalmával egy-egy járás, térség mikroneveinek feltárását tűzik ki a kutatók célként, sokszor a történetiség szempontját is figye-

* A dolgozat bővebb változata megjelent a Helynévtörténeti Tanulmányok 5. számában (szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria, Debrecen, 2010, 197–210.).

lembe véve. Benkő Loránd „Nyárádmente földrajzinevei” (1947) című tanulmánya úttörő jelentőségű ezen a téren, s munkáját további – hasonló szándékkal megírt – tanulmányok, monográfiák követik: Kázmér Miklós „Alsó-Szigetköz földrajzinevei” (1957), Inczei Géza „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)” (1970a), Kálnási Árpád „Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük” (1996). Noha mint látható, már 1947 óta jelentek meg olyan munkák, köztük monográfiák is, melyek egy-egy kistérség helyneveit elemezték, összehasonlító céllal készült tanulmány alig – csupán egy-egy szerkezetre koncentrálva – született, pedig egy ilyesfajta összevető vizsgálatra Benkő munkájától kezdődően megvolt az igény. És tegyük hozzá: nemcsak az itt említett monográfiák, hanem a mára már igen nagy mennyiségben rendelkezésünkre álló névgyűjtemények is ösztönzőleg hathattak volna erre. A dolgozatommal ezért az efféle vizsgálatok elméleti és módszertani lehetőségeire, hozadékaira igyekszem rávilágítani.

A helynévrendszer tanulmányozásakor csupán egyes vidékek névrendszeréről beszélhetünk, hiszen minden toponímiai rendszer területiális: egy-egy vidék névkincse önmagában véve is rendszert alkot (vö. Tóth V. 2001b: 222). Fontos emellett azt is hangsúlyoznunk, hogy a helynevek típusai között időben és térben akár nagyfokú eltérések is mutatkozhatnak: azaz a kronológiai különbségeken¹ túl különbözhetnek a típusok vidékenként is: például egy-egy földrajzi köznév megterheltsége egy bizonyos vidékre lehet kifejezetten jellemző.

Az időbeli és térbeli eltérések a nyelvjáráskutatás módszereire emlékeztethetnek, azonban a helynevekkel kapcsolatosan tetten érhető térbeli eltérések nemcsak a nyelvjáráskutatás eredményeit gazdagíthatják (vö. Hajdú 1991), hanem – a névszerkezeti típusokra koncentrálva – egy viszonylag új keletű fogalom, a *névjárá*s terminusnak a felvetését is előtérbe hozzák. Mivel a névalkotás rendszerszerű, ebből elméletileg az is következik, hogy az egyes településeknek, járásoknak, sőt ebből adódóan földrajzilag egységes képet mutató területek helynévrendszerének is többé-kevésbé hasonlónak kell lennie; a nyelvi, történeti, kulturális és földrajzi tényezők eltéréseiből adódóan pedig a névrendszerek között különbségek merülhetnek fel. A nyelvterület egyes részeinek toponímiai normájában megjelenő határok alapján aztán megragadhatók a névjárások is, mintegy a nyelvjárások mintájára. Ez a feltevés elméletileg azért is indokolt, mert a helynevek is nyelvi jelenségek, s mint ilyenek, a területi differenciáltság az egyik alappilléruk (vö. Hoffmann 1993: 29). Írásomban arra teszek kísérletet, hogy három térség kapcsán a nevek szerkezeti típusaiban esetleg fellelhető különbségeket felderítsem. Választásom három jól elkülöníthető régió 3-3 településének mikronévi anyagára esett: a csíki térség, a Fehérgyarmati és a Veszprémi járás 9 településének több mint 2300 mikronévi adatát tekintettem át a Hoffmann István által kidolgozott helynévelemzési

¹ Az időbeli tényezőre itt nem térek ki részletesen, mivel írásom szinkrón jellegű, a jelenkori állapotokra koncentrál. Az időbeli aspektus figyelembevételére nyilvánvalóan egy diakrón szempontokat szem előtt tartó munkánál érvényesülhet leginkább.

modell (1993) felhasználásával. A névanyag összehasonlításában a csíki térségből Karcfalva, Csíkcsicsó és Csikmadaras települések névkincsét (1090 név) dolgoztam fel Csomortáni Magdolna gyűjtését alapul véve (1997, 2005), ezenkívül a Veszprémi járásból Bakonybél, Hárskút és Szentgál mikronévi anyagát (776 név) tekintettem át a „Veszprém megye földrajzi nevei” című munka alapján, valamint a Fehérgyarmati járásban Botpalád, Kispalád és Magosliget mikronévi állományából (445 név) készítettem adatbázist Kálnási Árpád gyűjtése alapján (1984). A neveknek elsősorban a strukturális (lexikális-morfológiai) felépítésére voltam figyelemmel, itt lehet ugyanis véleményem szerint leginkább az esetlegesen meglévő nyelvi természetű különbségeket kitapintani, másfelől azért is indokolt ennek az elemzési szintnek az előnyben részesítése, mert a névhasználó közösség (s ennek folytán a névhasználó kompetencia is) elsőként a nevek lexikális szerkezetét azonosítja, s utóbb aztán ez alapján keres – ha erre szükség van – jelentésem elemeket a nevekben.

A munkám központi részét az említett térségek mikronévi anyagának az összevetése adja, s ennek során azt igyekszem felderíteni, hogy mutatkoznak-e az egyes vidékeken a nevek strukturális felépítésében különbségek. A témával kapcsolatosan ugyanis – szögezzük le rögtön – felmerülnek bizonyos típusú problémák, ahogyan arra Juhász Dezső is rámutatott egyik tanulmányában: „a nevekben jelentkező táji különbségeket nem vitatom, sőt az egyik legizgalmasabb kutatási területnek tartom, de az a meggyőződésem, hogy legfőbb jelenséghatárokat tudunk megrajzolni, névjárásokat nem” (vö. 1994: 112).

2. Elméleti kérdések a szerkezeti elemzés kapcsán – a névminták szerepe a névadásban

Minden természetes nyelvben megfigyelhető a tulajdonnevek használata: nem tapasztalunk tulajdonnév nélküli állapotot. Mivel minden nyelvben regisztrálhatók, ezért azt mondhatjuk, hogy a tulajdonnév nyelvi univerzálé, az egyes névalakok keletkezését pedig az adott nyelvben meglévő tulajdonnévi rendszer alapjain determinálja. A névhasználó közösség a nevek birtokbavételével egyidejűleg a névalkotási szabályokat is elsajátítja, ehhez a konkrét nevekből való általánosítás képességét használva fel, s ezáltal lesz képes arra, hogy maga is új neveket, jelen esetben helyneveket hozzon létre. A létező helynévrendszer ilyen értelemben – a névminták révén – határozza meg az új nevek keletkezését (Hoffmann 1993: 21–26). Ezt a tényt viszonylag jól használhatjuk egy összehasonlító elemzésnél is: ha egy viszonylag kis közösség névhasználói az adott közösség helynévrendszerét ismerik meg, valójában abban szocializálódva szükségszerűen annak mintájára fognak új neveket létrehozni.

A névadás mintákhoz való igazodását a magyar szakirodalomban többféleképpen is megfogalmazták. J. Soltész Katalin például a tulajdonnevek keletkezése kapcsán fontosnak tartja az analógia kérdését, vagyis azt, hogy „névszerű, névstílusú” képződményt hozunk létre. A névszerűséget pedig mindig a meglévő nevek rendszere határozza meg, s a közösség új nevet ez alapján alkot (vö. 1979: 25). A csiki térségben például az *erdő* földrajzi köznév rendre birtokos jelzős szerkezetben vesz részt a helynevek utótagjaként állva: *Luka bükke erdeje*, *Gyöngyös-kút erdeje*, *Kód erdeje*, *Hideg-kút erdeje* stb. A magyarországi területeken, a Fehérgyarmati és a Veszprémi járásban ugyanakkor a jelöletlen minőségjelzős szerkezet a szokványos névstruktúra: *Szilas-erdő*, *Varga-erdő*, *Nyers-erdő*, *Cseres-erdő*, *Őreg-erdő*, *Borzási-erdő* stb. Kivételek természetesen akadhatnak, de olyan elenyésző számban fordul elő a csiki térségben az *erdő* lexéma jelöletlen utótagként (az általam áttekintett névállományban mindössze 2 *Kerek-erdő* névalakra bukkanok), hogy azt mondhatjuk, nem a jelöletlen, hanem a jelölt struktúra a preferált a régióban, inkább ez szolgáltat mintát az újonnan alakuló erdőnevekhez. Egyidejűleg persze akár szemléletbeli különbségeket is megfigyelhetünk az adott régiók névadási, névhasználati szokásaiban egy-egy jelenség kapcsán: a csiki régióban az előbb felhozott erdőnevekben ugyanis például rendre a más helyekhez való viszonyítás szolgáltatja a névadási motivációt, a Veszprémi és Fehérgyarmati járásban viszont az erdő egyéb tulajdonságai (benné lévő fafajták, az erdő kora stb.) alapján történt a megnevezés. A nevek szemantikai szerkezetében felderíthető különbségekkel ugyanakkor itt nem kívánok részletesen foglalkozni, noha egy-egy név elemzésekor természetesen ez a szempont is előtérbe kerülhet olykor.

3. Lexikális névmodellek területi különbségei

Mielőtt a lexikális analízissel részletesebben foglalkoznánk, előzetesen érdemes egy általános képet adni a 3 térség mikroneveinek névszerkezeti megoszlásáról.

	<i>egyrészes struktúrák</i>	<i>kétrészes struktúrák</i>	<i>összesen</i>
csiki térség	271 név – 25%	819 név – 75%	1090 név
Veszprémi járás	129 név – 17%	647 név – 83%	776 név
Fehérgyarmati járás	94 név – 21%	351 név – 79%	445 név

Mindhárom térség mikroneveire az jellemző, hogy a kétrészes névszerkezetek a dominánsak. Az egyes vidékek között e tekintetben nincsenek igazán markáns eltérések, inkább csak azt emelhetjük ki, hogy a csiki térség helynevei között az egyrészesek aránya valamivel nagyobb, mint a másik két régióban, különösen szembevetendő ez a Veszprémi járás adataival való összevetésben.

A lexikális-morfológiai elemzés során a neveket a bennük fellelhető nyelvi kifejezőeszközök szerint vizsgáljuk. A régiók helyneveinek lexikális-morfológiai analizéséhez Tóth Valéria tanulmánya szolgáltatta a mintát: az általa végigvitt vizsgálati vonalat követtem én magam is (vö. 2001a), ez a rendszerezés azonban alapvetően a Hoffmann-féle modell kategóriáin alapul.

3.1. EGYRÉSZES HELYNEVEK

Egyrészes helynevekkel mindhárom térségben találkozunk ugyan, hiszen ez a lexikális struktúra ma is a névmodellek része, de közel sem annyira jelentős a számuk, mint a kétrészes nevéké. Ennek oka a kétrészes nevek által közvetített többletinformáció lehetősége. Arányukat jól szemlélteti a fentebb közölt összevető táblázat.

A fentiekben azt láthattuk, hogy az egyrészes nevek mindhárom térségben 17–25% körüli megterheltséget mutatnak. A Veszprémi és a Fehérgyarmati járásban a teljes helynévállományon belül közel azonos az egyrészes nevek aránya, a csiki térségben ez a szám valamivel magasabb, habár nem olyan nagy mértékben, hogy abból messzemenő következtetéseket vonhatnánk le. Mindenesetre már itt is érdemes kiemelni, hogy a csiki térségben az egyrészes nevek használata sokkal színesebb képet mutat: több földrajzi köznévi, több nyelvjárási szó stb. szerepel a lexikális névmodellek részeként, mint a másik két régióban.

A következő táblázat az egyrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezeti típusait mutatja. Ennek minden részletre kiterjedő ismertetésétől itt most eltekintek (hiszen a táblázat százalékos adatai jól mutatják az adott szerkezeti jelenségek különbségeinek mértékét), és csupán néhány szembetűnő tényezőre hívom fel a figyelmet.

Egyrészes nevek lexikális modellje²

	köznév						tulajdonnév		szerk.	nem kateg
	főnév			melléknév(i jellegű szó)						
	földr. kn.	személyt jelölő szó	nem személyt jel. szó	képzetlen mn.	képzett mn.	mn.-i igenév	személy-név	hely-név		
csíki térség	34%	2%	8%	2%	10%	3%	21%	6%	6%	8%
Veszprémi járás	33%	–	15%	1%	16%	7%	4%	15%	–	9%
Fehérgyarmati járás	28%	–	16%	2%	17%	15%	7%	3%	1%	11%

² A táblázatban nem a teljes névkincset, csupán az egyrészes névállományt tekintem 100%-nak.

3.1.1. Köznévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek

A.) A főnevek csoportja

A főnevek csoportjában a Hoffmann-modell három kategóriát különböztet meg, a földrajzi köznévi, a személyt jelölő és a nem személyt jelölő szavak csoportját. Mivel a fenti táblázat bemutatja az egyes kategóriák közötti területi eltéréseket, ezért a következőkben csak egy csoporttal, a földrajzi köznévi helynevekkel fogok részletesebben foglalkozni.

E csoport tagjai funkciójukat tekintve a hely fajtáját jelölik meg. Az egyrészes pusztai földrajzi köznévi névadás a csiki térségben a 271 egyrészes mikronév 34%-át teszi ki (ebből egyszerű egyrészes földrajzi köznévi helynév 24%, összetett földrajzi köznéből lett helynév pedig 10%). A Veszprémi járás esetében ez a százalékszám 33% (melynek 15%-a egyszerű, 18%-a pedig összetett földrajzi köznévre vezethető vissza), a Fehérgyarmati járásban pedig 28%-os megterheltségű a kategória (aminek 27%-át az egyszerű struktúra jellemzi, mindössze 1%-át pedig az összetett). A számarányok egy érdekességre hívják fel a figyelmet: az egyrészes nevek közül a pusztai földrajzi köznevek csoportjának százalékarányai a legmagasabbak az összes kategória közül. Ez arra enged következtetni, hogy az egyrészes helynevek kialakulásakor a pusztai földrajzi köznévi helynév az egyik leginkább kézenfekvő névadási mód, hiszen amennyiben valamely objektumtípusból egy van egy szűkebb közösségben, azt differenciáló jelző nélkül is jól azonosíthatja a helyfajtát megjelölő lexéma: *Hegy*.

A feldolgozott névállományok alapján a leginkább használt egyszerű földrajzi köznevekre visszavezethető helynevek a következők: *Gát, Major, Sánc, Temető, Vízmű, Csurgó, Mocsár, Förtés* (Veszprémi járás); *Domb, Folyás, Forrás, Legelő, Liget, Nyilak, Patak, Telep, Tisztás, Csatorna, Temető, Irtás, Töltés* (Fehérgyarmati járás); *Bánya, Csergeteg, Domb, Gátnál, Hágó, Legelő, Rét, Suvadás, Tag, Ülepítő, Vár, Malomnál, Csorgó, Hegy, Romlás, Tó, Hágó, Kőd, Rejte, Temető* (csiki térség). Ezek a földrajzi köznevek a köznyelvbe sorolt elemek, nem tudunk olyan nevet regisztrálni a nagyobb megterheltségű nevek közül, amelyek csupán a csiki térségre, vagy akár a Fehérgyarmati vagy a Veszprémi járásra lennének jellemzőek. Ez is igazolja Bárczi Géza állítását, miszerint a helymegjelölésre használt közszavak túlnyomó többsége az egész országban használatos a földrajzi nevekben (vö. 1958: 149). Vannak azonban olyan egyszerű földrajzi köznevek is, melyek nyelvjárási elemekként alkotnak egy-egy térségben helynevet: ilyen például Szentgálon a *Cinca*, mely 'kiszáradt gödör' szemantikai tartalmú földrajzi köznéből alakult (ÚMTsz.), vagy a *Csompój* (Karcfalva), mely 'út menti sírdomb alakú kőrakást' jelent (ÚMTsz.).

Markánsabb különbségekre bukkanhatunk, ha morfológiai szinten közelítjük meg a kérdést: megfigyelhető, hogy a toldalékos alakulatok nem preferáltak az egyrészes egyszerű földrajzi köznéből lett helynevek esetében. Szám szerint térségekre bontva a következő állításokat tehetjük: a csiki térségben 65 adatból 17

toldalékos helynév (26%), a Veszprémi járásban 19 adatból 1 névforma mutatja ezt, a Fehérgyarmati járásban pedig 25 adatból 2 egyrészes egyszerű földrajzi köznevi helynéven találhatunk toldalékelemeket. Jól látható tehát, hogy alapvetően a toldalékos alakok kevésbé használatosak ilyen szerepben. Az viszont egyértelmű, hogy a csiki térségben jóval jellemzőbb helynévadási minta a pusztai földrajzi köznevek toldalékokkal való ellátása, s ilyen formában a helynévi használata. Például a *-k* többesjellel alakultak a *Hágók*, *Sorok*, *Partikulák*, *Istállók*, *Karfák* stb. névformák, a *-d* helynévképző hozta létre ugyanakkor a *Kőd* helynevet, illetőleg a *-nál/-nél* határozórag efféle szerepét találjuk meg a *Gátnál*, *Kantinnál*, *Malomnál* névalakulatokban. Ilyen toldalékokat szinte kizárólag a csiki régióban fedezhetünk fel, egyetlen kivétel a Fehérgyarmati járásból a *Nyílak* mikronév.

A toldalékelemekkel alakult földrajzi köznevi helynevek körében tehát máris konkretizálhatunk egy markáns különbséget a csiki régió és a magyarországi területek között: a többes szám jelének és a határozóragoknak a használata a földrajzi köznevi lexémákhoz kapcsolódóan helynévi szerepben lényegében kizárólagosan a csiki térségre jellemző, a Veszprémi és a Fehérgyarmati járás lexikális névmodelljei közül ez a szerkezeti típus hiányzik. Természetesen nem arról van szó, hogy az adott toldalékelem nyelvjárási elem lenne, hanem itt valójában a toldalék adott területre jellemző felhasználását figyelhetjük meg, aminek a névjárások megállapításában például lényeges szerep juthat.

Összetett földrajzi köznévből a csiki és a fehérgyarmati régióban kevesebb van, mint az egyszerűekből. Ennek oka talán abban keresendő, hogy az összetett földrajzi köznevek mindig több és specifikusabb információt hordoznak, mint egyszerű társaik, azaz speciálisabb jelentéskörrel rendelkeznek. Megterheltségük ezért alacsonyabb mértékű, s ha a névadó közösség egy denotátumot ezzel a specifikusabb jelentéskörű földrajzi köznévvel kíván megnevezni – melyet alapvetően az információ és a kommunikációs tevékenység generál –, akkor sokkal inkább a „kombinált” formát, vagyis a kétrészes neveket fogja használni. Ezt diktálja ugyanis a minta elve. A *halom* földrajzi köznév például a kétrészes nevekben jóval többféle szemantikai tartalom kifejezésére nyújt lehetőséget épp azért, hogy sokféle jelző kapcsolódhat hozzá. Ha például a kiemelkedés anyagát kívánják a névhasználók megadni a névvel, azt a *Kő-halom*, *Homok-halom* stb. helynevekkel könnyűszerrel megtehetik. Az egyrészes *Kőcsompó* elnevezés (vö. ehhez Csomortáni 2005: 188) ugyanakkor már alapvetően sokkal szűkebbre szabja a lehetséges szemantikai kört, mivel az összetett *kőcsompó* földrajzi köznév 'út menti sírdomb alakú kőhalom' jelentésű (ÚMTsz.). A Veszprémi járásban azonban ennek ellenkezője érvényesül, azaz több összetett földrajzi köznevi adatra bukkanhatunk (*Gázálomás*, *Dögkút*), mint egyszerűre. Ez azért is lényeges, mert míg a csiki térség esetében a toldalékolás tekintetében körvonalazódtak területi különbségek, addig a Veszprémi járás mikronévállományában ebben a vonatkozásban ragadhatunk meg szembetűnő eltérést.

B.) A melléknév(i) jellegű szavak) csoportja

A melléknév(i) jellegű szavak) szintén három csoportra oszthatók: képzett és képzetlen melléznevekre, illetve melléknévi igenevekre. A főnévi kategóriához hasonlóan itt is csak egy alcsoporttal, a melléknévi igenévi helynevekkel fogok részletesebben foglalkozni.

A melléknévi igenevek vizsgálata során markáns eltérésekre bukkanhatunk: a csíki térségben az egyrészes mikroneveknek pusztán 3%-át teszi ki az ilyen névstruktúra (*Eregető, Huddoztató*), a Veszprémi járásban ez a szám 7% (*Szénégető, Tégláégető*), a Fehérgyarmatiban pedig 15% (*Igényelt, Kenderáztató*). Meg kell ugyanakkor azt is jegyeznünk, hogy a lexémák egyik-másika valójában földrajzi köznévként is tekinthető, amely igenévi származékként jelentkezik közszói státusban is. A Fehérgyarmati járással ellentétben a csíki térségben és a Veszprémi járásban elenyésző az igeneveket tartalmazó egyrészes neveknek a száma. Ezekből a számadatokból esetleg arra következtethetünk, hogy a névadási mintában ez a típusú forma a csíki régióban nem szerepel, a Veszprémi járásban pedig nem annyira jellemző minta. Formai szempontból tehát ez esetben is valamiféle névjárási jellegzetesség látszik körvonalazódni a Veszprémi és főként a Fehérgyarmati járás kapcsán. Ezt az állítást igazolni látszik Inczei Géza egyik tanulmánya is, melyben az -ó, -ő melléknévi igenévképző a helynévalkotásban a szatmári Rétköz területén az összehasonlított térségek, városok közül (Makó, Szeged, Sövényháza, Zala stb.) a legmagasabb értéket (több mint 20%-ot) tesz ki. Ezzel szemben a Kolozs megyei Borsavölgy helyneveinek mindössze csak 6%-ában jelenik meg ez a névszerkezet (1970: 314). Ezek az adatok is azt igazolják, hogy a szatmári területeken jóval jellemzőbb helynévadási normának számít a melléknévi igenevek mikronevekben való alkalmazása, mint a székelyföldi, partiumi területeken.

3.1.2. Tulajdonneveket tartalmazó egyrészes helynevek

A tulajdonnevek kategóriáját a helynevekben személynévi és helynévi származékok formájában találjuk meg. Újfént itt is csak egy kategóriát emelek ki részletesebb bemutatásra.

A személynévet tartalmazó egyrészes helynevek névszerkezeti típusáról összefoglalóan azt mondhatjuk el, hogy a legjellegzetesebb e lexikális kategória a csíki térség mikrotoponímiai rendszerében, s ezenfelül a személynévi kategória mind egyik típusából tudunk példákat felvonultatni a régió helynévkincséből: azaz mind a többbelemű személynévek felhasználása (*Kósa Ferusé*), a családnévi névadás (*Székelyé*), a keresztnévi névadás (*Vilmáé*), mind a szentek neveinek helynévi felhasználása (*Szent Ferencnél*) itt mutat a legnagyobb változatosságot. Ezek a névformák ráadásul túlnyomórészt sajátos morfológiai jellemzőkkel bírnak: jórésztük ugyanis -é birtokjellel alakult, például *Balló Györgyé, Miklósé, Borkáé, Fillereké*. Ez a lexikális-morfológiai jelenség a magyarországi két vizsgált régióban láthatóan nem része a helynévmodellnek, csupán egy-egy ilyen névadat volt regisztrálható

mindkét térségből (Pál Mihályné a Fehérgyarmati járásból, Hód-csoj-János a Veszprémi járás helynévrendszeréből).³

3.1.3. Szószervezeteket tartalmazó egyrészes helynevek

A szószervezetek mikronévként való alkalmazása aligha lehet a magyarországi névjárások helynévmodelljeinek a része, ugyanis a feldolgozott anyagban mindössze egyetlen ilyen névre bukkantam Magosligeten: *Három emberé*. A csíki térségben ugyanakkor kifejezetten gyakori a *menő/menők*, illetve a *járó/járók* szószervezetekben szerepeltetése: *Rétre menő*, *Vízre menők*, *Borzsovába menő*, *Kódre járók* stb. Inczeffi Géza laza szerkezetű helynevekről írt tanulmányából az tűnik ki, hogy több monográfia összevetésével igazolhatóan a *járó*, *jövő*, *menő*, *vezető* stb. lexémákat tartalmazó helynevek erdélyi területeken jellemzőek (vö. 1967: 66–7). Az általam vizsgált erdélyi területen ráadásul olyan szerzetlen szókapcsolatok is megfigyelhetők, mint a *Hat ember vesze*, *Ahol a medvét behúzták* megjelölések. Ez utóbbiaknál azonban kétséges, hogy vajon bírnak-e ezek a megjelölések egyáltalán helynévi funkcióval. Azt azonban, hogy mikor tekinthetünk egy megnevezést (vagy körülírást) helynévnek, nehéz lenne általános szabályok alapján rögzíteni. Véleményem szerint itt lényegében csak annak van jelentősége, hogy az adatközlők szerint ezeket a szervezeteket helynévi funkcióban alkalmazzák a névhasználók (vö. Csomortáni 2005: 197).

3.2. KÉTRÉSZES HELYNEVEK⁴

A magyar helynévrendszer alapvonása, hogy a kétrészes helynevek utótagjuk alapján két csoportba sorolhatók: a második névrészként kizárólag földrajzi köznév vagy valódi helynév szerepelhet, más lexikális kategóriákkal e pozícióban nem találkozhatunk.

	kétrészes helynevek					
	földrajzi köznévi utótag			helynévi utótag		
	nem toldalékolt	toldalékolt	összesen	nem toldalékolt	toldalékolt	összesen
csíki térség	41%	52%	93%	5%	2%	7%
Veszprémi járás	82%	11%	93%	7%	–	7%
Fehérgyarmati járás	81%	14%	95%	5%	–	5%

³ Azt is érdemes azonban itt megjegyeznünk, hogy a szatmári tájegységben, a Csengeri járásban több olyan helynévről is van tudomásunk, melyen megjelenik az *-é* birtokjel, mint például a *Vitézé*, *Szűcsé*, *Jelesé* (ehhez részletesen lásd Lizák Dorina Hajnalka írását e kötetben). Ez a strukturális-morfológiai jelenség láthatóan tehát a magyar nyelvterület keleti részén a jellegzetesebb.

⁴ A következőkben a táblázatok a kétrészes helyneveken belül mutatják a struktúrák megterheltségét, vagyis a kétrészes névállományt tekintem 100%-nak.

Ahogy azt a táblázat igen szemléletesen mutatja, mindegyik régióban szinte teljes pontossággal megegyezik a földrajzi köznévi és a tulajdonnévi utótag felhasználtsága. Ennek azért van nagy jelentősége, mert ezek szerint a földrajz köznévi utótag használata jóval preferáltabb, elfogadottabb forma a névadáskor, s emiatt a szembeötlő dominancia miatt úgy gondolom, hogy az itt tapasztaltak nem csupán a három térség helynévhasználatára, hanem általában a magyar helynév-rendszerre is nyilvánvalóan jellemzőek.

Abban azonban, hogy a földrajzi köznévi utótag jelölt-e (vagy másként fogalmazva: maga a kétrészes névforma jelölt-e), vidékenként jelentős eltérések lehetnek. Már az egyrészes neveknél láthattuk, hogy bizonyos toldalékelemek a csíki térségben gyakran megjelennek a helyneveken, ezt az itt tapasztaltak tovább erősítik: a felbukkanó toldalék pedig a birtokos személyjel (*Piricske teteje*, *Hideg-kút árka*) mellett a *-k* többesjel (*Hosszú-lábak*, *Fekete-sorok*) és a *-nál/-nél* rag (*Ördög-tónál*, *Vaskeresztnél*) egyaránt lehet.

Az előtagok lexikális megvalósulását szemlélteti a következő táblázat. A számos jellegzetes különbség között itt is csupán egy-két szembetűnő eltérésre hívom fel bővebb kifejtéssel a figyelmet.

előtag	földrajzi köznévi utótag				helynévi utótag			
	főnév	melléknév(i) jellegű szó)	személynév	helynév	főnév	melléknév(i) jellegű szó)	személynév	helynév
csíki térség	18%	26%	18%	31%		5%	2%	
Veszprémi járás	19%	33%	35%	10%		7%		
Fehérgyarmati járás	15%	34%	26%	20%		5%		

3.2.1. A földrajzi köznévi utótagú kétrészes helynevek

A.) Az előtag személynév

A személynévi előtagú helynevek használati gyakorisága földrajzi köznévi utótagú helynevekben magas számbeli különbségeket mutat területenként olyannyira, hogy míg ez a kategória az egyrészes struktúrákban egyértelműen a csíki régióban volt a legmegterheltebb, sőt a jelenség hátterében valamiféle területi különbséget, esetleg névjárási jelleget is feltételezhettünk, addig a kétrészes struktúrákban a legalacsonyabb, 18%-os gyakoriságot éppen itt mutat ez a szerkezet. Ugyanakkor a Veszprémi járás mikrotoponímiai normájában ez a névstruktúra markánsan jelentkezik a maga 35%-os megterheltségével jócskán felülmúlva a másik két régióban tapasztalható arányokat. Az sem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a Fehérgyarmati járás is nagy számban, 26%-ban használja fel ezt a struktúrát a kétrészes nevek alkotásakor. Morfológiai tekintetben, az utótag tolda-

lékolása kapcsán azonban megint a csíki térséget említhetjük meg, a személynév + földrajzi köznév struktúrájánál ugyanis az utótag itt rendre toldalékos alakjában áll.

A személynév + földrajzi köznév kategórián belül megkülönböztetünk nemzet-
segnévi (*Csák-szeg*), többemű személynévi (*György Jóskáné kútja*, *Pál Féléc vágá-
sa*), családnévi (*Kósák kertje*, *Kelemenyek keresztfája*), keresztnévi (*Zsuzsa kútja*,
Bence-kút), ragadványnévi (*Dini nyírese*, *Filler kútja*), szentnévi (*Szent Ferenc göd-
re*) alkategóriákat.

A többemű személynévi előtag használatában nem mutatkoznak markáns el-
térések. Ez azért is érdekes, mert mint láhattuk, a személynévi előtagú kétrészes
helynevek felhasználtsága különböző képet mutat régióként, de ebben a kategó-
riában nincs lényegi eltérés a három térséget illetően: a csíki térségben a legmagá-
sabb ennek a struktúrának a használata, de ez csupán 1%-kal magasabb értéket
jelent például a Veszprémi járással szemben. Hasonlóképp nem mutat jelentős
eltérést a keresztnévek, valamint a szentnevek felhasználási aránya egyik térség-
ben sem.

A családnévi előtagú kétrészes helynevek esetében ugyanakkor határozottan
megmutatkoznak a szerkezeti, lexikális különbségek: a csíki térségben ennek a
struktúrának 10%-os a felhasználtsága (*Kovács kertje*, *Amrusok kútja*), a Fehér-
gyarmati járásban ez a szerkezet 19%-ban használatos (*Tar-tanya*, *Kende-tanya*),
a Veszprémi járásban pedig ennél is magasabb, 29%-os megterheltség mutatható
ki a rendelkezésre álló adatok alapján (*Kelemen-föld*, *Gábler-erdő*). A csíki térség
névkincsében rendre jelölt birtokos jelzős szerkezetet találunk a családnév + föld-
rajzi köznév összetételekben, a másik két vidék a jelöletlen szerkezeteivel emelke-
dik ki.

B.) Az előtag helynév(i származék)

Az előtagban helynevet tartalmazó névstruktúrák leginkább a csíki régióból
(31%) adathozhatóak (*Piricske töve*, *Hargita-fürdő*), a másik két térségben ez a típusú
névadás nem játszik ennyire jelentős szerepet, noha ez a lexikális struktúra két-
ségkívül mindegyik régióban fontos összetevője a névmodelleknek: a Veszprémi
járásban 10%-os (*Mecsek-hegy*), a Fehérgyarmati járásban pedig 20%-os megter-
heltséget mutat (*Láz-mocsár árka*, *Túr-híd*). Ez a magas számarány is azt mutatja,
hogy a meglévő helynévrendszer alapvetően meghatározza, determinálja a születő
helynevek felépítését és nemcsak az általuk képviselt névminták révén, hanem
egyfajta pozitív determinációval oly módon is, hogy azokat a névalkotó közösség a
névalkotás során újból felhasználhatja. A morfológiai szerkesztettséget illetően a
csíki régióban a jelölt birtokos szerkezet a domináns (*Madicsa pataka*, *Nagy-
Madaras pataka*, *Luka bükke kopasza*), a másik két területen pedig inkább a jelö-
letlen struktúra: *Gyertyán-kút-legelő* (Veszprémi járás), *Cser-erdő-csatorna* (Fehér-
gyarmati járás).

3.3. ÖSSZEFOGLALÁS

Befejezésül célszerűnek látom, hogy egyfajta kereszt szempontként az egyes térségekről külön-külön is képet adjak a kapott eredmények tükrében, így is segítve a helynévadásban jelentkező területi különbségek megrajzolását.

Az egyrészes struktúrákban a csíki térségben lexikális szinten a földrajzi köznévi alapú mikronevek használatánál láthattunk valamivel nagyobb megterheltséget (*Gát, Legelő, Partikula*), főként azonban a személynévi alapú névadás kapcsán mutatkoztak nagy eltérések a csíki térség javára (*Ördögé, Ferenc Jánosé, Szent Antal*). Morfológiai szinten pedig minden kategóriát áthatva a toldalékolás jelensége, különös tekintettel az -é birtokjel használata (*Kántoré*) a domináns a térségben, ezenkívül további toldalékok, mint a többesjel (*Hágók, Partikulák*), határozóragok (*Gátnál, Kantinnál*) stb. használata is jóval számottevőbb, mint a másik két régióban.

A kétrészes nevek kapcsán a csíki régió mikronévállományában sok helynév + földrajzi köznévi struktúrájú helynévre bukkanhatunk (*Piricske töve, Hargita fürdő*). A személynév + földrajzi köznév szerkezeti alapú helynevekben egy másik érdekesség is körvonalazódik: míg a személynévi kategória az egyrészes struktúrákban egyértelműen a csíki régióban volt a legmegterheltebb, addig a kétrészes struktúrákban a legalacsonyabb gyakoriságot ez a szerkezeti típus éppen itt mutat (*Kovács kertje, Szent Ferenc gödre*).

A Veszprémi járás esetében fontos hangsúlyozni az egyrészes formák kapcsán a földrajzi köznévi alapú helynevek terén az összetett struktúra domináns jellegét (*Esőház, Dögtemető*), mely egyedülálló a három térséget tekintve. A járásban (a Fehérgyarmattal együtt) jelentős mértékű még a képzett melléknévből lett helynevek aránya (*Jegenyész, Tiszafás*), nagyon csekély mértékű viszont a személynévi alapú helynévadási minta megterheltsége (*Herman, Balaskó*), mivel ezek itt főként a kétrészes struktúrákban jelentkeznek.

Morfológiai szinten a képzett melléknév + földrajzi köznévi struktúrában az előzőekben nem tárgyalt, de itt kiemelkedő -i melléknévképző kapcsán ragadhatók meg területi eltérések: a Veszprémi járásban ugyanis ez a névadási minta kifejezetten gyakori jelenség (például *Patai út, Laposi lánia*), másutt ezt a modellt jóval ritkábban láthatjuk.

Az egyrészes helynevekben a Fehérgyarmati járás sok tekintetben összekapcsolódik a Veszprémi járással, így a képzett melléknévből lett egyrészes helynevek (*Kenderes, Harasztos*) produktivitása itt is elég magas, valamint a személynévi eredetű névformák (*Cseke, Eszenyő*) használata meglehetősen alacsony a csíki térséghez képest. Ugyanakkor az igenévi szerkezet (*Igényelt*) felhasználtsága ebben a járásban jóval meghatározóbb, mint a másik két területen.

A kétrészes nevek kapcsán is kiemelhetünk jellegzetes, a területre jellemző névadási vonásokat: itt is jelentősnek mutatkozik például a személynévi (*Nagy László*

tag, *Fischer-tag*), illetve a helynévi előtag (*Láz-mocsár-hát*, *Sárga-patak-dűlő*) a két-részes helynevek struktúrájában. A számnév(i származék) + földrajzi köznév struktúrák (*Első forduló*) ebben a térségben a leginkább jellemzőek. Morfológiai szinten pedig fontos megemlíteni, hogy jelentősebb szerep jut a birtokos személy-jelnek a helyneveken (*Kapás cseréje*), vagyis a jelölt birtokos jelzős struktúrának.

Összehasonlító munkámmal azt az előzetes feltételezést igyekeztem igazolni, hogy az egyes régiók helynévadási mintájában, helynévszerkezetében különbségek ragadhatók meg mind lexikális, mind morfológiai téren. Írásom ugyanakkor csupán töredéke lehet egy nagyobb összehasonlító analízisnek, hiszen benne pusztán három térség 3-3 településének mikronévi adatai alapján tettem megállapításokat, ami az egész magyar nyelvterülethez, annak mikronévi anyagához képest nyilvánvalóan nagyon csekély. Ugyanakkor már e közel 2400 helynevet magában foglaló helynévállomány alapján is körvonalazódtak bizonyos területi különbségek (például egyes toldalékmorfémák jellegzetes használatát vagy egy-egy lexikális kategória megterheltségét tekintve), ezzel is igazolva egy nagyívű, egész régiók helynévadási mintájára koncentráló összehasonlító munka lehetőségét és fontosságát.

Felhasznált irodalom

- Bárczi Géza (1958), *A magyar szókincs eredete*. Bp.
- Benkő Loránd (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Bp.
- Csomortáni Magdolna (1997), *Felcsík helynevei I.* MND.
- Csomortáni Magdolna (2005), *Karcfalva helynevei II.* MNy. 43: 173–212.
- Hajdú Mihály (1991), *A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában*. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. Bp. 250–4.
- Hoffmann István (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- Inczefi Géza (1967), *Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései*. MNy. 63: 64–71.
- Inczefi Géza (1970a), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Bp.
- Inczefi Géza (1970b), *A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben*. MNy. 66: 312–23.
- Jankó János (1892), *Kalotaszeg magyar népe*. Bp.
- Juhász Dezső (1994), *Opponensi vélemény Hoffmann István, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről*. NÉ. 16: 108–114.
- Kálnási Árpád (1984), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Debrecen.

- Kálnási Árpád (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- Kázmér Miklós (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. sz. Bp.
- Kázmér Miklós (1970), *A „falu” a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- J. Soltész Katalin (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- Tóth Valéria (2001a), *A helynevek lexikális szerkezetéről*. *FUD*. 8: 643–55.
- Tóth Valéria (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaij és Bars vármegye)*. Debrecen.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–4*. Szerk. B. Lőrinczy Éva. Bp., 1979–2002.
- Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Ördög Ferenc. Bp., 2000.

Esélyek egyenlősége a felsőoktatásban – Fogyatékkal élő hallgatók a Debreceni Egyetemen

Van egy mese, mely egy öreg kínai vízhordozóról és annak két cserépedényéről szól. Az egyik cserépedény tökéletes és mindig teljes adag vizet szállít, míg a másik oldalán van egy repedés, amin keresztül szivárog a víz, és így csak feleannyit tud szállítani. Az öreg vízhordozó mindezt tudja, így a sérült edény oldalára virágmagokat szórt az út szélére, melyek a vízszivárgásnak köszönhetően folyamatosan virágoznak, míg az út másik oldala kopár.

A mese olvasása közben a legtöbb ember a törött cserépedény alatt a fogyatékkal élőket érti, ami csak részben igaz, hiszen másokra (nőkre, szegényekre, cigányokra stb.) is vonatkozhat ez az állítás. Az „épek társadalma” kitaszítja, megfosztja őket esélyeiktől, esetleg egyáltalán nem is ad esélyt. Miért is? Véleményem szerint ennek három oka lehet: félnek tőlük, lelkiismeret-furdalásuk van, valamint attól tartanak, ha támogatnak egy „töröttet”, akkor őket is kizárják.

A megoldás kulcsa: esélyegyenlőségi politika

A fogyatékkal élők az élet számos, szinte minden szegmensén hátrányos megkülönböztetés éri. Hogyan lehetne ezt a problémát úgy megoldani, hogy a társadalom egyik csoportja se érezze azt, hogy hátrányba került? Feltehetőleg egy nagyobb fokú akadálymentesség változást hozhatna az „épek” szemléletében.

Erre a problémára, sokak szerint, a mindenkori szociálpolitikának kell megoldást találnia. Mások a szegénypolitika feladatának tartják, hogy oldja meg és javítson a helyzeten. Először Ferge Zsuzsa hívta fel arra a figyelmet, hogy a szociális politikát nem lehet szegénypolitikává szűkíteni. A komplex gondolkodásban európai szinten és Magyarországon is egyre jobban előtérbe került az esélyegyenlőség fogalma, amelyben mind az egyének, mind a csoportok előtt megnyílnak a lehetőségek, és a személyes teljesítmény a társadalmi segítségre épül (Kósáné, 2007).

A megoldást az esélyegyenlősítő politika nyújthatja, mely a szociálpolitika azon ágazata, mely jelentős eredményeket érhet el ezen a területen.

Az esélyek egyenlősége jogi köntösben

A jogszabályok a törvény előtti jogegyenlőséget ugyan biztosítják, de nem teremtik meg automatikusan az esélyegyenlőséget. Abból, hogy valakinek joga van valamihez, nem következik, hogy élni is tud azzal, és lehetősége nyílik arra, hogy éljen az adott joggal. A törvény, amely kimondja, hogy a fogyatékos-sággal élő embernek joga van az akadálymentes és biztonságos környezethez, még nem jelenti az akadályok tényleges megszűnését, az Alkotmány és a diszkrimináció tilalmát kimondó törvények pedig nem járnak az előítéletek, a gondolatokat béklyóba verő, káros sztereotípiák felszámolásával. Ahhoz, hogy egy fogyatékos-sággal élő ember valóban egyenlő esélyekkel élhesse az életét, a legszélesebb értelemben vett módon, morálisan és fizikailag is akadálymentes világnak kell őt körülvennie (Kálmán-Könczei, 2002).

A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény (Fot.) megalkotása előtt ágazati törvények, valamint egyéb jogszabályok határozták meg a fogyatékos személyekkel kapcsolatos jogokat, kedvezményeket, támogatásokat. Törvényi szinten csak néhány jogszabály rendelkezett őket érintően is. A 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékosügyben *mint esélyegyenlőségi törvény* volt ismert, gyakran még most is így utalnak rá az érintettek. Mérföldkő volt ez. Nemcsak azért mérföldkő a magyar jogalkotásban és a fogyatékos emberek jogait illetően, mert eddig meg nem fogalmazott elvi deklarációkat tartalmaz, hanem azért is, mert a mindennapokban is érzékelhető konkrét dátumokkal, határidőkkel rendelkezik. Könczei György szerint az új törvény lehetővé tette azt, hogy elhagyjuk a fogyatékos személyekkel kapcsolatban a magyar jogrendszerben addig létező, sajnálkozó, atyáskodó, „könyörületes” és orvosi megközelítést, felváltva egy modern, az emberi jogokra fókuszáló hozzáállással, a nemzetközi jogszabályokkal összhangban. A törvény magas szinten deklarálja a fogyatékos emberek jogait; a jogok érvényesítése érdekében állami kötelezettségeket ír elő a jogvédelem eszközeivel, beleértve az előnyben részesítés adta lehetőségeket is (Nyárády, 2008).

Magyarországi helyzetkép

A fogyatékkal élők esélyegyenlőségének jelenléte ma még „csak” olyan formában van jelen, hogy megalkották az esélyegyenlőségi törvényt, melynek összes pontjának betartása még nem biztosított. Sajnos mindig vannak és lesznek olyan jogok, jogszabályok, melyeknek betartását fontosabbnak fogják tartani, mint az esélyegyenlőséget. Miért van ez? Talán a pénzihiány vagy az emberség, empátia

hiánya. Ezt nem tudhatjuk pontosan, de mindenesetre azért tapasztalható előrehaladás. Gondoljunk csak arra, hogy nagyobb esélyünk van bekerülni egy egyetemre a többletpontoknak köszönhetően, tudunk igényelni fogyatékosági támogatást, a közintézmények lassú ütemben ugyan, de folyamatosan akadálymentesítenek, igénybe vehetjük a jeltolmács-szolgálatot, vakvezető kutyák kiképzése elterjedtté vált, a járdák is úgy vannak már a legtöbb helyen kialakítva, hogy egy kerekesszékes is akadályok nélkül tud közlekedni (nincs kitéve annak a veszélynek, mint amelyet akkor élhet át, amikor autók között kell mennie) stb.

Ugyanakkor az általános gyakorlati helyzet még mindig elég siralmas képet mutat. A városi közlekedésben nincs könnyen elérhető paratranzitrendszer, a speciális szállítási módok drágák, az elérhető árú BKV-szolgáltatást csak szűk kör éri el. A közhasználatú épületek csupán elenyésző százaléka akadálymentes: ami azonban ennél lényegesen nagyobb baj, az az, hogy a törvénnyel ellentétben a mai napig adnak ki olyan építési, majd használatbavételi engedélyeket, amelyek figyelmen kívül hagyják az akadálymentességre vonatkozó törvényi előírásokat. Ezek a helyek diszkriminatívnak tekinthetők, hiszen nemcsak az adott ügyfél helyzetét nehezítik, hanem eleve kizárják, hogy valamilyen fogyatékossgal élő ember ott munkát vállalhasson (Kálmán–Könczei, 2002).

Továbbá számos esetben tapasztaljuk, hogy az emberekben még nem sikerült kialakítani egy olyan tudatot, véleményt a fogyatékossgal élőkről, miszerint ők is ugyanolyan emberek, akik néhány hétköznapi dolog végrehajtásához valamivel több segítséget igényelnek. A fogyatékkal élő nem béna – mint ahogy a legtöbben gondolják –, ő is ugyanúgy képes mindenre. Például nem azért kell kézen fogva átsegíteni az úttesten egy vakot, mert egyedül nem képes rá, mert „béna”, hanem így nagyobb biztonságban jut el a túloldalra. Sokan téves információkat alkotnak meg, illetve hordoznak a fogyatékkal élőkről, amelyeket továbbítanak, és az ilyen álinformációk halmozódnak, rögzülnek az ember tudatalattijában. Véleményem szerint ezért van sok embernek előítélete velük szemben.

Azon a véleményen vagyok, hogy kell az esélyegyenlőségi törvény – főként az alkalmazása, jogok betartásának lehetősége, mert így a sérült emberek (és a többi, hátránnyal küszködő ember) is ki tudják bontakoztatni tehetségüket, ők is hasznos tagjai lehetnek a társadalomnak. Mindez addig jó, míg ez a diszkrimináció pozitív marad, vagyis értük tesznek és nem ellenük. Természetesen mindenkiben ott van az az érzés, hogy így még jobban megkülönböztetik őket, de ha ez szükséges a jobb helyzet eléréséhez, akkor legyen. Örülni kell a lehetőségeknek, amit az esélyek egyenlősége biztosít, ugyanakkor hátránya is van, hiszen vannak, és mindig is lesznek, akik elítélik a fogyatékkal élőket segítő kedvezményeket, élesen kritizálják ezt a rendszert.

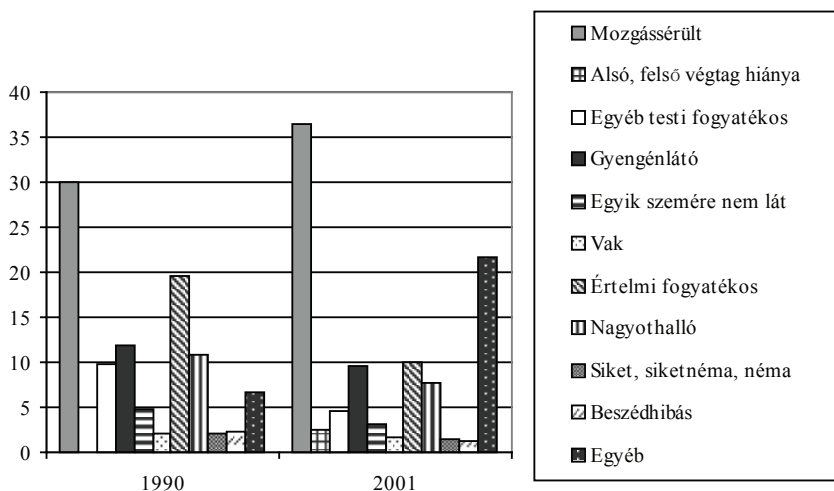
Sérült emberek Magyarországon

A fogyatékoság definiálása többféleképpen lehetséges, és a különböző definíciók eltérő létszámú és összetételű embercsoportot jelölhetnek (Bánfalvy, 2002). Ez komoly akadályokat állít a fogyatékkal élők számának és helyzetének feltérképezése elé. Az emberek különbözőképpen fogalmazzák meg, hogy számukra mi is a fogyatékoság. Továbbá az is nehézségeket okoz, hogy nincsenek pontos adatok a fogyatékosok számát illetően. Először a 2001. évi népszámlálás kérdezett rá konkrétan a fogyatékosyságra.

Mivel a kérdésekre a válaszadás önkéntes volt, vagyis senkit nem lehetett kötelezni arra, hogy felvállalja meglévő fogyatékosyságát, így a népszámlálás adatai nem feltétlenül, sőt véleményem szerint nem a teljes valóságot mutatják a fogyatékosok számának tekintetében. Az is problémát jelentett némely személynél, hogy nem voltak teljesen tisztában azzal, pontosan mit is takarnak a fogyatékosysági kategóriák, amelyek a kérdőívben szerepeltek.

A 2001. évi népszámlálás adatai szerint 577 000 (pontosabban: 577 006 fő) fogyatékosysággal küzdő ember élt Magyarországon, tehát a népesség 5,7%-a. Az 1990. évi népszámláláshoz képest (368 265 fő) a fogyatékosysággal élő emberek létszáma és aránya jelentősen emelkedett, ami betudható a fogyatékosyság nyíltabb felvállalásának, illetve a fogyatékosysági kategóriák pontosabb meghatározásának is (Tausz-Lakatos, 2004).

A következő táblázat a Magyarországon élő fogyatékosysággal élők arányát szemlélteti a fogyatékosyságuk jellege szerint. A táblázat összehasonlítja az 1990. évi és a 2001. évi népszámlálás adatait.

1. ábra

A fogyatékosysággal élő emberek megoszlása a fogyatékosyság jellege szerint (2001)

Forrás: www.meoszinfor.hu

Mint ahogy már a fentiekben említettem, a népszámlálási adatok nem a teljes valóságot tükrözik, de az mindenestre megkérdőjelezhetetlennek látszik, hogy a fogyatékoságügy a fogyatékosokat, családjaikat és a fogyatékosokkal közvetlenül foglalkozókat egybevéve milliós embertömeget érint (Bánfalvy, 2005).

Felsőoktatási helyzetkép

Az Oktatási Minisztérium évekkel ezelőtti felmérése szerint 309 fogyatékkal élő hallgató tanult a felsőoktatási intézményekben, ebből 37% mozgáskorlátozott, 13% halláskárosodott és közel 30% látáskárosodott, illetve 20% egyéb elváltozással élő, például beszédhibás. Az adatok azt mutatták, hogy Magyarországon az akkori helyzet szerint az ép populációhoz viszonyítva valamivel több mint 1% a mozgás-, látás-, halláskárosultak és az egyéb elváltozással élők aránya. Ez az arány azt mutatja, hogy a fogyatékkal élők esélye a felsőoktatásban való részvételre egytizednyi az épek esélyéhez.

Sok fiatal családjuk szociális helyzete vagy saját maga testi, érzékszervi fogyatékosága tart távol az oktatáson keresztül történő egyéni felemelkedés lehetőségétől. Az ép értelmű fogyatékkal élő fiatalok számára a fizikai munka helyett jobb perspektívát nyújtana a szellemi munka, ezért lenne a legmegfelelőbb megoldási mód a felsőoktatásban való részvételük. A felsőoktatás az egyéni és a társadalmi felemelkedés egyik legfontosabb eszköze lehet.

Az tény, hogy a fogyatékos személyek társadalmi beilleszkedéséért folytatott küzdelemben a felsőoktatás nem jelent meg kellő súllyal, de már vannak előrelépések, ugyanis napjainkban az esélyteremtés központi kérdéssé vált.

Az esélyegyenlőség megteremtése érdekében a felsőoktatás a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében vesz részt

- elsősorban a felsőfokú képzésben részesülők arányának növelésével, a képzési kapacitás bővítésével;

- másodsorban a tehetséges hallgatók tanulásának támogatási rendszerével;

- és nem utolsósorban a szociális szempontú elosztás előnyben részesítésével, a hátrányok leküzdésével (Teleki, é. n.).

A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény 74. §-a (1) bekezdésének o) pontja alapján az oktatási miniszter 29/2002. (V.17.) OM rendeletében különböző engedményeket rendelt el a fogyatékkal élő hallgatók számára. Többek között a hallgató kérheti a vizsgák alóli részleges vagy teljes felmentést, vagy annak más módon történő teljesítését, valamint a vizsgákon alkalmazható segítségnyújtást. Ehhez a fogyatékos hallgatónak szakvéleménnyel igazolnia kell fogyatékoságának típusát és mértékét. Például a súlyos beszédhibás fogyatékos hallgató a szóbeli vizsga helyett írásbeli vizsgát tehet, amely esetben hosszabb felkészülési idő is jár. A diszkalkuliás hallgatók a számítási feladatok alól felmentést kaphatnak,

illetve a vizsgák során igénybe vehetnek táblázatokat, számológépet, mechanikus és manipulatív eszközöket (Molnár, é. n.).

A kormány előnyben részesíti a fogyatékos tanulókat, de nem mentheti fel őket a szakképesítés megszerzéséhez szükséges alapvető tanulmányi követelmények alól. Ám a fogyatékossgal élő jelentkező esetén a középiskolai tanulmányok során nyújtott mentesítést, a vizsgázás sajátos formáját biztosítani kell (Fehér, 2007).

Jogszabályi szinten a fogyatékosok különleges gondozásához való joga maradéktalanul biztosított, szabályozott. Esélyegyenlőségüknek megteremtése szerkesen beépül a jogszabályokba. A jogszabályi háttér tehát adott, kérdés azonban az, hogy a napi gyakorlat szintjén ezek a jogi normák mennyire valósulnak meg (Molnár, é. n.).

A felsőoktatásban tanuló fogyatékosok száma, összetétele

A 2001-es népszámlálás adatai szerint ma kb. 577 ezer fogyatékos él Magyarországon. Továbbtanulás előtt kb. 14 ezer áll. Ebből a 14 ezer fiatalból az Oktatási Minisztérium 2005. február 15-i adatai szerint a magyar egyetemeken és főiskolákon 616 fogyatékossgal élő hallgató tanul: 37 százalékuk mozgáskorlátozott, 13 százalékuk halláskárosodott, 30 százalékuk látáskárosodott és 20 százalékuk egyéb belgyógyászati elváltozású.¹ Ugyanakkor minden képzési formán és tagozaton több mint 400 ezren tanulnak. Abban tehát egyetérthetünk, hogy a fogyatékos diákok száma a felsőoktatásban elenyésző (Fehér, 2007).

A középszintű oktatás után a felsőoktatás útvesztői következnek, ahol gyakran „elvesznek” a sérült emberek. A Kurt Lewin Alapítvány által végzett FOFE-kutatás (A felsőoktatásban tanuló fogyatékossgal élő hallgatók helyzetéről) eredményéről Héra Gábor, a kutatás egyik vezetője így nyilatkozott:

„Még ma is igen alacsony a felsőoktatásban résztvevő fogyatékosok száma, melynek okai közé tartozik a nem megfelelő akadálymentesítés (kommunikációs és fizikai egyaránt), valamint a társadalom passzivitása. Az alacsony hallgatói létszám egyfajta ördögi kört eredményez. A hallgatók – többek között – az akadálymentesítés elmaradása miatt nem jelentkezik bizonyos felsőoktatási intézményekbe. A sérült hallgatók igényei azonban az alacsony létszám miatt nem tudnak kellőképpen artikulálódni. Ennek (is) köszönhetően az egyetemek, főiskolák nem alakítottak ki egy, a fogyatékossgal élő hallgatók speciális igényeire támaszkodó oktatási stratégiát” (Botos, 2008).

¹ Aktív Szemeszter, országos felsőoktatási magazin, 2005. április, II. évfolyam, 3. szám.

A felsőfokú végzettséggel rendelkező munkavállalók a munkapiacra nagyobb eséllyel tudnak elhelyezkedni. A diplomaszerzés a társadalmi felemelkedés esélyeit növeli, a társadalmi-gazdasági státusz javulását vonhatja maga után. A fogyatékkal élők esetében a felsőfokú végzettség megszerzése kiemelt eszköze lehet az élethelyzet javításának. Ennél a csoportnál ugyanis a fizikai munkakör betöltésének a lehetősége az egészségkárosodás miatt legtöbbször korlátozott, ezért sokszor csak a szellemi munkavégzés jelent reális kereseti lehetőséget.

A 2003–2004-es statisztikai évkönyv adatai alapján a hallgatói létszám meghaladta a 400 ezret, ezzel párhuzamosan ugyancsak növekedett a fogyatékkal élő hallgatók száma is. Ezen növekedés ellenére azonban napjainkban még mindig igen alacsony a sérült hallgatók száma a felsőoktatásban. Ez több okra vezethető vissza (Héra–Kun–Liget, 2005).

A Debreceni Egyetem fogyatékkal élő hallgatói

Az egyetemen pontos adat nem áll rendelkezésre a fogyatékkal élő tanulók számáról, mivel azt tekintik hátrányos helyzetűnek, aki magát annak vallja. Továbbá az is befolyásolja az adatokat, hogy nem minden hallgató regisztrál mint fogyatékkal élő. Az egyetemen tanuló fogyatékkal élő hallgatók többsége gyengén lát vagy gyengén hall. Vakok és kerekesszékesek is vannak hallgatói jogviszonyban az egyetemmel. A képzésük nem különbözik a többi hallgatóétól, tehát nekik is ugyanaz a megoldandó feladat, mint mindenki másnak. Pár kedvezményt kapnak ugyan, de ezek inkább csak jelképesek, például kérhetnek külön ZH-időpontot egy olyan teremben, ahova ők is el tudnak jutni. Gyakorlatilag ez annyit tesz, hogy egyedül egy tanteremben külön megírhatják a zárthelyit. Ha egy kurzus nem elérhető helyen van, akkor egy másik kurzusra átmehetnek (feltéve, ha van kiírva több is).

Tanulmányom megírásának egyik legfőbb célja, hogy bemutassam, miként érik magukat a Debreceni Egyetemen a fogyatékkal élő hallgatók, milyen nehézségekkel találják magukat szembe, illetve milyen lehetőségeket vehetnek igénybe, amelyek tanulmányaikat és mindennapjaikat megkönnyítik. Ennek érdekében 10 hallgatóval vettem fel a kapcsolatot, akik regisztráltak fogyatékkal élő hallgatók. Mivel a sérült emberek számára – véleményem szerint – nem megszokott a kizárólag őket vizsgáló tanulmány, így a személyes kapcsolatra helyeztem a hangsúlyt, ezért a legmegfelelőbb módszernek az interjúkészítést tartottam.

A kutatás alanyaival a kapcsolatot az egyetem fogyatékosügyi koordinátorának segítségével és közreműködésével tudtam felvenni. Az adatfelvétel a legtöbb esetben hangrögzítéssel történt. Az interjúk időtartama többnyire 60 perces volt. A felvétel előtt a hallgatókkal ismerttettem a tanulmány témáját, az interjúfelvétel menetét és engedélyt kértem a hangrögzítésre. Tájékoztattam őket továbbá az

anonimitás és az önkéntesség biztosításáról is. A kutatás témájának pontos megfogalmazását és ismertetését fontosnak tartottam, hiszen az interjúalanyoknak tudnia kell, hogy milyen minőségében, szerepében lett megkeresve. Némely hallgató jelezte, hogy e-mailben szívesebben töltené ki a kérdőívet, így számukra lehetőséget biztosítottam erre is. Így a kitöltött kérdőívet elektronikus úton juttatták vissza a számomra. A tíz főből csupán nyolcan vállalták az interjút, melynek vázát egy előre felépített kérdéssor adta az alábbi fő pontokra tagolva: személyes adatok, fogyatékkal kapcsolatos kérdések, alap- és középfokú iskolai tanulmányok, felsőfokú tanulmányok, valamint a jövőkép.

SZOCIO-KULTURÁLIS JELLEMZŐK

A megkérdezettek közül 3-3 fő hallás- és látássérült, valamint 1-1 fő mozgás- és kommunikációban korlátozott. Köztük vannak olyanok is, akik egyszerre több fogyatékkal is élnek, melyek típusát és arányát a táblázatban tüntettem fel. A táblázatból kiolvasható, hogy a beszédhiba mint még meglévő fogyatékosági típus, a hallás- és mozgássérült hallgatók esetében áll fenn.

2. ábra

A fogyatékkal élő hallgatók megoszlása a fogyatékoság jellege szerint (2009)

	<i>Fő</i>	<i>További fogyatékoságok (fő)</i>
<i>Hallássérült</i>	3	1 (beszédhiba)
<i>Mozgássérült</i>	1	1 (beszédhiba)
<i>Látássérült</i>	3	0
<i>Beszédhiba</i>	1	0

A mozgássérült hallgató kerekesszékekkel közlekedik, állandó segítségre nincs szüksége. A hallássérült hallgatók mindegyike nagyothalló, azaz hallókészüléket viselnek vagy az egyik, vagy mindkét oldalon. A látássérültek az előzőektől eltérően, vegyesebben oszlanak meg: van vak, alig látó és gyengénlátó.

Ami a fogyatékoság eredetét illeti: többségben vannak azok, akiknek a fogyatékosága nem veleszületett állapot, hanem valaminek a hatására alakult ki. Az egyik hallássérült hallgató csak az egyik fülére siketült meg teljesen, valószínűleg egy kiskorában elkapott vírus (mumpsz) következtében. Mivel az egyik fülére nem hall, így a másik füle oly mértékben megerősödött, hogy abszolút hallása van, azaz olyan dolgokat is meghall az ép fülével, amiket elvileg a másik fülével kellene érzékelnie (pl. hallásvizsgálat során). Egy másik, gyengén látó hallgató esetében az egészségi állapot fokozatosan romlott. Elmondása alapján azért romlott meg nagymértékben a látása, mert kiskorában nagyon közelről nézte a televíziót. Ő kilencéves korában kapta az első szemüveget.

A megkérdezettek: 5 fiú és 3 lány. Az alábbi táblázatban láthatjuk, miként oszlik meg a fogyatékoság típusa nemek szerinti bontásban:

3. ábra
Fogyatékosággal élő hallgatók nemek szerinti bontásban (2009)

	Fiú	Lány
Hallássérült	2	1
Mozgássérült	0	1
Látássérült	2	1
Beszédhibás	1	0

Az életkorokat tekintve nincs jelentős különbség a hallgatók között. A legfiatalabb 21 éves, míg a legidősebb 30 éves. A többi hallgató e két korhatár között mozog. A megkérdezettek átlagéletkora: 23,75 év.

A hallgatók felének megyei jogú város és egynegyedének (2 fő) város az állandó lakhelye. 1-1 fő esetében viszont a főváros vagy valamely falu az állandó lakóhely. Tanulmányaik során mindannyian az egyetem, azaz Debrecen területén laknak, ebből hatan kollégisták. Mindannyian nappali tagozaton folytatják tanulmányaikat a Debreceni Egyetemen.

4. ábra
Fogyatékkal élő hallgatók megoszlása az állandó lakóhely típusa szerint (2009)

Település típusa	Fő
község	0
falu	1
város	2
megyei jogú város	4
főváros	1

A CSALÁDI HÁTTÉR JELLEMZŐI

A szűk családot vizsgálva elmondhatjuk, hogy a hallgatók többsége a szüleivel él egy háztartásban, de kiemelkedő azok száma (3 fő) is, akiknek a szülei elváltak. Hat hallgatónak van testvére. A testvérek közül egyik sem rendelkezik fogyatékos-sággal.

A szülők iskolai végzettsége nem tér el lényegesen, de az apákat alacsonyabb iskolázottság jellemzi: az apák fele, míg az anyák jelentős többsége rendelkezik főiskolai vagy egyetemi diplomával. Olyan szülőről nem tettek említést, aki nem szerezte volna meg a középiskolai érettségit. A hallgatók nagy részét magasan iskolázott szülői háttér jellemzi.

A szülők maximálisan segítették és támogatták a hallgatókat. Mindent megtettek annak érdekében, hogy javuljon a gyermekük állapota, időt és pénzt nem sajnálva. Az egyik interjúalany így nyilatkozott erről:

„Minden lehetőséget megragadtak és megadtak a gyógykezelésemre. Anya feladta a munkahelyét, csak apa dolgozik. Új lakásba kellett költözni a kerekesszék miatt. Budapesten Dévény Anna módszerét kb. 10 évig alkalmaztuk (ennek köszönhető jelenlegi állapotom). Mellette a Pető-módszer is segített valamicskét. Kipróbáltunk különböző táplálékkiegészítőket is (aloe vera, flavin stb.). Jelenleg heti 3 alkalommal házhoz jön a gyógytornász. Emellett a TIENS termékeit használjuk (táplálékkiegészítők és chi-energia-gépek). 3 éve átköltöztünk a panellakásból egy családi házba, ami speciálisan nekem épült. Teljesen akadálymentes.” – mozgássérült hallgató.

A hallgatók közül többen is jártak természetgyógyászhoz. A gyengén látó hallgató például gyógyteákat fogyaszt, illetve speciális gyógyszemüveget is visel. Továbbá rendszeresen végez jóga szemgyakorlatokat.

ALAP- ÉS KÖZÉPFOKÚ TANULMÁNYOK JELLEMZÉSE

Általánosan véve a hallgatók integrált óvodai és iskolai osztályokba, iskolákba jártak. Kivéve a vak és az alig látó hallgatókat, ugyanis ők a Vakok Állami Intézetében tanultak. Nem volt jellemző az iskola előtt külön felkészítő órákon való részvétel. Mind az általános iskola, mind a középiskola a saját településen volt, így nem kellett utazniuk egy másik településre. A tanulásban leginkább a szülők, elsősorban az édesanyák segítettek.

„Anyukám végigjárta velem az általános iskolát – természetesen órán nem volt benn. A gimnáziumot is anyával együtt jártuk, ugyanúgy, mint az általánost. Ott-hon is anya segített. Az iskolában az osztálytársaimtól kaptam jegyzetet. Meg a tanárok néha külön foglalkoztak velem” – mozgáskorlátozott hallgató.

Arra a kérdésre, hogy befogadta-e az osztálya, kivétel nélkül azt válaszolták, hogy igen. Bár többen is megjegyezték, hogy előfordultak csúfolódások is.

A középiskola kiválasztásánál több szempontot is figyelembe vettek, melyek közül az alábbiak a leginkább jellemzőek: presztízs, magas színvonalú oktatás, a hely közelsége, testvér is ott tanult.

„Német tagozatos voltam az általános iskolában, így német tagozatra mentem” – látássérült hallgató.

„Akadálymentesség és a tolerancia volt a legelső dolog, amit szemügyre vetünk” – mozgássérült hallgató.

Mind az általános, mind a középiskolai tanulmányok zökkenőmentesen alakultak. A hallgatók többsége rendszeresen vett részt tanulmányi (német, történelem, rajz) és sportversenyeken (labdarúgás 2. hely):

„Táncversenyt nyertem, sportban kiemelkedően teljesítettem” – hallássérült hallgató.

Az osztály, az iskola programjait sem hagyták ki. Ugyanúgy eljártak osztályki-rándulásokra, iskolai ünnepekre is:

„...törzsszurkolója voltam az iskolai kosárcsapatnak. Nélkülem nem kezdődhetett volna el egy meccs sem” – mozgássérült hallgató.

FELSŐFOKÚ TANULMÁNYOK JELLEMZŐI

Az egyetem választásánál szintén több szempontot figyelembe vettek: a hely közelsége, jó hírnév, illetve:

„Ide vettek fel” – látássérült hallgató.

„Anyá is ide járt régen, sok jót mesélt róla. Még ismerős tanárok is voltak, ami nem volt mellékes” – mozgássérült hallgató.

Valamennyien nappali tagozaton, de különböző szakokon tanulnak: angol, területfejlesztő geográfus, földrajz-történelem, környezettudomány ökológus, műszaki menedzser stb. A szakválasztásban az érdeklődési kör, vonzódás játszott döntő szerepet, illetve a kerekesszékes hallgató esetében szempont volt még az is, hogy az adott szakon (műszaki menedzser) nem kellett félni a gyakorlati alkalmasságtól.

Hogyan tájékozódik / tájékozódott arról, hogy milyen jogok, támogatások illetik meg az egyetemen? – erre a kérdésre eltérő válaszok születtek:

„Sehogy, igazából nincs is rá szükségem” – hallássérült hallgató.

„Nem igazából tájékozodom ez ügyben” – kommunikációban korlátozott hallgató.

„Eleinte csak magunkra számítottunk (természetesen itt is anyával együtt jártuk az egyetemet). Később a Támpont Irodán keresztül kaptunk tájékoztatást a jogainkról és lehetőségeinkről. Az egyetemen én voltam az első kerekesszékes hallgató, így nem volt előttünk példa” – mozgáskorlátozott hallgató.

„A Támpont Iroda keresett meg levélben” – látássérült hallgató.

A tanulmányokat leginkább a szociális támogatás segíti, amit egy hallgató kivételével mindannyian megkapnak a tavalyi évtől. Az egy hallgató azért nem kap támogatást, mert már a 15. félévet tölti itt, ami költségtérítéses.

„A szociális támogatás rengeteg terhet levesz édesanyám válláról, tehát maximálisan megkönnyíti tanulmányaimat” – kommunikációban korlátozott hallgató.

További segítséget jelent számukra a laptop, pendrive, diák-segítő, diktafon, amiket a Támpont Irodánál lehet „igényelni”. Az akadálymentesítés és a speciális, mozgáskorlátozottaknak megfelelő mellékhelyiség is elkészült, illetve még folyamatban van. Az egyetemi környezetet megfelelően támogatónak találják, mind a közlekedést, mind az infrastruktúrát tekintve. Egy hallgató viszont így vélekedett erről:

„Nem, mert az egyetemnek nincs pénze” – hallássérült hallgató.

A tanulmányi átlaguk 3,0 és 4,5 között mozog, amivel elégedettek a hallgatók. A látássérült hallgatók több nehézséget élnek át az előadásokon, hiszen a jegyze-

telés nekik nem megy olyan gyorsan, illetve a vizsgákra feladott irodalmakból speciális program (JAWS-program) segítségével készülnek fel, ami többletidőt és -energiát kíván.

„A tanárok legtöbbször nem veszi figyelembe, ha fáj a fejem, ami miatt gyakran vagyok álmos és pihentetni kell a szememet. Az olvasás, a számítógépezés nagyon megerőlteti a szememet” – látássérült hallgató.

A hallgatók többsége ismét a jelenlegi szakjukat választaná egy újabb döntés esetén, de:

„...akkor jobban vigyázok a szememre, így jobban is tudnék tanulni” – látássérült hallgató.

ELKÉPZELÉSEK A JÖVŐRE NÉZVE

A jelenlegi tanulmányok befejezése után a hallgatók egy része tovább kíván tanulni vagy az egyetemen belül, vagy pedig valamilyen tanfolyamon.

„Mivel a diplomához nem kell nyelvvizsga (egészségügyi felmentés miatt), egy nyelvvizsgát mindenképpen szeretnék. Tervezem még egy számítógépes tanfolyam elvégzését is, hogy még képzetebbnek tűnjek” – mozgáskorlátozott hallgató.

„Másoddiplomát mindenképpen szeretnék itt Debrecenben hidrobiológus mesterszakon. Illetve, ha lehetőségem nyílik rá, PhD-képzésben is részt szeretnék venni” – kommunikációban korlátozott hallgató.

Másrészüik viszont még nem tudja pontosan, hogy mit is szeretne csinálni az egyetem elvégzése után, igazából nem is gondolkodtak még el ezen.

A megkérdezett hallgatók mindegyike a saját szakmájában szeretne elhelyezkedni, bár többen is említették, hogy ha adódik jobb lehetőség egy másik területen, akkor azt is elfogadják. Az egyik látássérült hallgató szívesen elmenne pedagógusnak is, de elmondása alapján erre nem nagyon lesz lehetősége, így gondolkodik azon, hogy területfejlesztőként helyezkedik el, hiszen a bátyja is az, aki segítene az elhelyezkedésben. Egy hallássérült hallgató így válaszolt erre a kérdésre:

„A mai világban egy egészséges embernek is nehéz munkát találnia, hát még egy fogyatékkal élőknek. De nem adom fel!”

Konkrét karrierterveket még nem szöttek, hiszen most az a legfontosabb a számukra, hogy a jelenlegi tanulmányaikat sikeresen befejezzék. Egy hallgató megjegyezte ugyan, hogy a későbbiekben a jogával is szeretne foglalkozni, azon is elgondolkodott, hogy esetleg oktathá is.

Kikértem a véleményüket abban is, hogy mivel lehetne még bővíteni, fejleszteni az egyetemi programot, amely a fogyatékkal élő hallgatókat érinti. A hallgatók több ötletet is megfogalmaztak, melyek azt sugallják, hogy mire lenne még szükségük a meglévő lehetőségeken kívül. Az alábbiakat fogalmazták meg:

– a tanárokat fel kellene készíteni arra, hogy hogyan kezeljék a fogyatékoságot (vizsga, anyagleadás stb.),

- rendszeres tájékoztatás a támogatásokról, programokról, lehetőségekről,
- *„Jógatanfolyamot lehetne itt is szervezni. Népszerűsíteni kellene a jógát”* – látássérült hallgató.
- fejleszteni kellene a könyvtárat, hogy a látássérült hallgatók is minél több digitalizált könyvet tudjanak kikölcsönözni.

Esélyegyenlőség a Debreceni Egyetemen

Az Egyetemi Tanács 2002. október 10-én fogadta el *„A fogyatékkal élő hallgatók tanulmányainak folytatásához szükséges esélyegyenlőséget biztosító feltevételek”*-ről szóló szabályzatot. A szabályzat a 29/2002. (V. 17.) számú rendelet alapján készült el és a hallgatók számára a tanulmányi tevékenységük segítésének módjairól és az esélyegyenlőség biztosításáról fogalmaz meg alapvető tudnivalókat. A szabályzat alapján a karok saját fogyatékosügyi tanácsainak létrehozása és a helyi eljárási és támogatási rend kidolgozása van folyamatban (lelkiero.unideb.hu).

A Debreceni Egyetem rektora 2002. november 1-jével a mentálhigiénés program koordinátorát egyetemi fogyatékosügyi koordinátori feladatokkal bízta meg. Így a mentálhigiénés program ad keretet a fogyatékkal élő hallgatók támogató programjának. Megfogalmazódott az az igény, hogy fontos lenne közösen gondolkodni a fogyatékosok érdekvédelmi szervezeteivel és más felsőoktatási intézmények munkatársaival és hallgatóival, a fogyatékkal élő hallgatók helyzetéről és a segítségük lehetséges formáiról (lelkiero.unideb.hu).

2007-ben a Debreceni Egyetem együttműködve a Lelkierő Fiatalon a Fiatalokért Egyesülettel közösen létrehozta a Támpont Támogató Szolgálatot, amely a 18 és 35 év közötti súlyos fokban látás-, hallás- és mozgássérült fiatal számára nyújt szolgáltatásokat (lelkiero.unideb.hu).

Két kollégiumban és a Campus Hotelben mozgássérült hallgatóknak kialakított speciális szobák vannak, a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban JAWS felolvasóprogrammal ellátott számítógép, Braille-nyomtató is elérhető a látássérült hallgatóknak.

Az egyetem speciális gépkocsit vásárolt a fogyatékos hallgatók közlekedésének megkönnyítése érdekében, mely alkalmas a kerekesszékek elhelyezésére is. A jármű biztosítja számukra a campusok, a kollégiumok közötti közlekedést, illetve az egészségügyi, a szociális, a kulturális szolgáltatásokhoz való hozzájutást.

Az intézmény esélyegyenlőségi programjában szerepel továbbá a jegyzetelő szolgáltatás is. Ez egy olyan modellprogram, melyet amerikai mintára alakítottak ki, s legfontosabb célja, hogy a siket és nagyothalló hallgatók egyenlő eséllyel vehessenek részt a képzésben. A hallássérült hallgatók tanulmányait megkönnyítő program 2008 októberében indult a Rochester-program keretében.

Szabadon választható kurzusként 16 hallgató részvételével jelnyelvi tanfolyami képzést is indítottak.

Az egyetemnek még nagyon sok mindent meg kell valósítania ahhoz, hogy a lehető legnagyobb mértékben biztosítsa az egyetemen tanuló sérült hallgatók tanulmányainak folytatásához szükséges feltételeket. Itt nemcsak a jelenlegi fogyatékkal élő hallgatókra kell gondolni, hanem a jövőben továbbtanulni szándékozókra is. Az akadálymentesítés nagyon fontos, de az egyik legfontosabb feladatnak azt tartom, hogy az alacsony hallgatói létszám ellenére is mérjék fel a fogyatékkal élő hallgatók szükségleteit, végezzenek velük kapcsolatban megfigyeléseket annak érdekében, hogy a gyakorlatban is lássák, hol ütköznek akadályokba.

Indukciós hurok, vezetőszőnyeg, dombornyomásos panelek a termek ajtaján, lépcsőlift... – mind olyan technikák, melyek kiépítésére még nem volt lehetőség, így törekedni kell ezek biztosításáról is. Ennek érdekében olyan felsőoktatási intézményekkel is fel kellene venni a kapcsolatot, ahol ezek már megvalósultak, hiszen tanácsokkal szolgálhatnak ezen a téren.

Az esélyegyenlőség ne csak az akadálymentesítésre terjedjen ki, hanem valósuljon meg a tanulói és oktatói környezetben is. Azaz fel kell készíteni őket arra, hogyan is viszonyuljanak egy fogyatékkal élőhöz, mi az, amiben segítségre szorul. Ezt az igényt több interjúalanyom is megfogalmazta.

Az egyetemi évek nem zárulnak le a diploma kézhezvételekor. Folyamatosan követni kellene, hogy az adott hallgató, aki valamilyen fogyatékkal él, el tudott-e helyezkedni a munkaerőpiacon, a szakmájának megfelelő munkakörben és tisztességes körülmények között dolgozik-e.

Felhasznált irodalom

- Aktív Szemeszter, országos felsőoktatási magazin, 2005. április, II. évfolyam, 3. szám. <http://www.szemeszter.hu/index.php?at=egycikk&HirID=19> (letöltés ideje: 2008. december 12.).
- Bánfalvy Csaba (2002): *Gyógyypedagógiai szociológia. II. kiadás.* ELTE BGGYFK, Budapest.
- Botos Réka (2008): *Mindennapi akadályverseny – rámpákon a társadalomba...* SzocHáló online. <http://www.szochalo.hu/mozaik/hircentrum/article/109945/766/page/8/> (letöltés ideje: 2008. november 23.).
- Fehér Mária (2007): *Felsőoktatási törvény – többletpontok fogyatékos felvételizőknek.* Közelkép hírügynökség.
- Héra Gábor-Kun Eszter-Ligeti György (2005): *Fogyatékkal élők a felsőoktatásban. Kutatási beszámoló.* Készült: az Oktatási Jogok Biztosának Hivatala megbízásából. Kurt Lewin Alapítvány a toleranciáért, Budapest.

- <http://lelkiero.unideb.hu/page.php?17> (letöltés ideje: 2008. november 18.).
- <http://www.meoszinfor.hu/diszkr/doc/kiegeszitoanyag1.doc>. (letöltés ideje: 2008. november 7.).
- Kósáné Kovács Magda (2007): Az esélyegyenlőség éve. In: *Mérleg. Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok Magyarországon 2007-ben*. Szerk.: Kósáné Kovács Magda–Pető Andrea. Napvilág Kiadó és Táncsics Alapítvány, h. n.
- Kálmán Zsófia–Könczei György (2002): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Molnár László (é. n.): *A különleges gondozáshoz való jog a közoktatásban, valamint a fogyatékossgal élő felsőoktatásban részt vevő hallgatók esélyegyenlőségének biztosítása*. Demoszthenész online. <http://demoszthenesz.hu/cikkek/jogakozoktatásban> (letöltés ideje: 2008. október 5.).
- Nyárády Gáborné dr. (2008): *Esélyegyenlőség, egyenlő bánásmód. A hátrányos megkülönböztetés felismerése és kezelése a helyi közigazgatásban*. KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, Budapest.
- Tausz Katalin–Lakatos Miklós (2004): *A fogyatékos emberek helyzete*. Statisztikai Szemle, 2004/4.
- Teleki Judit dr. (é. n.): *Fogyatékos hallgatók a felsőoktatásban*. Demoszthenész online. <http://demoszthenesz.hu/cikkek/felsooktatás> (letöltés ideje: 2008. október 5.).

A Debreceni Egyetem hallgatóinak alkohol- és drogfogyasztással kapcsolatos attitűdjei¹

Bevezetés

Tanulmányunk középpontjában az alkohol- és drogfogyasztás mint társadalmi probléma áll, vizsgálatunk témájaként az ezekkel kapcsolatos attitűdöket választottuk.

A fogyasztás és a függőség nem csupán egyéni, hanem társadalmi probléma is, hiszen általában a szenvedélybetegek nemcsak egészségügyi problémákkal szembesülnek, hanem kirekesztődnek a társadalomból, a munka világából, az élet valamennyi területéről. A függőség kialakulása lehet oka és okozata is a kirekesztődésnek, tehát a társas kapcsolatok minőségi romlása, a függőség okozta fizikai és szellemi leépülés egymást gerjesztő jelenségek. Az alkohol- és drogfüggés hatalmas anyagi és erkölcsi károkat okoz, mind az egyének, mind a társadalom szintjén, ezért minél pontosabb képet kell kapnunk a jelenlegi helyzetről, reméljük, ehhez kutatásunk is hozzájárul.

Az alkoholproblémát nem kezelik súlyának megfelelően; sem a társadalom, sem a politikusok, sem pedig a szakemberek. Miközben hatalmas károkat okoz a túlzott alkoholfogyasztás, a közvéleményben nem jelenik meg eléggé hangsúlyosan, hogy a mértéktelen alkoholfogyasztás ellen tennünk kell. Sőt gyakran a média még támogatja is az egészségkárosító magatartásformák népszerűsítését. Sajnos, a magyar társadalomban a szenvedélybetegek száma kiemelkedően magas, társadalmi tudásunk része az az információ, hogy ritka az olyan család, melyet ne érintene.

Az ifjúság különösen veszélyeztetett csoport a szenvedélybetegségek kialakulása szempontjából. A középiskolások drogfogyasztásával kapcsolatban számos kutatás foglalkozott az utóbbi tíz évben, de az egyetemisták, fiatal felnőttek érintettségéről, attitűdjeiről keveset tudunk, ezért kutatásunk szűkebb tárgyát a Debreceni Egyetem hallgatóinak az alkohol- és drogfogyasztási szokásai, a szenvedélybetegségekkel kapcsolatos attitűdjei, valamint prevencióval kapcsolatos

¹ Jelen kötetben, a tanulmánynak terjedelmi korlátok miatt csak töredékét, a legfontosabb kutatási eredményeinket tudjuk közölni. A dolgozat eredeti formában letölthető a <http://infotars.extra.hu/doc/OTDK.pdf> linkről. A szerzők ezúton is kifejezik köszönetüket a szakmai iránymutatásért témavezetőjüknek, Czibere Ibolyának, ill. a Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Program munkatársainak.

véleménye képezi. Célcsoportunk az életkori sajátosságok, életmód, hirtelen környezetváltozás, a korábbi középiskolai kapcsolatok megszakadása, egy új közegbe való beilleszkedés, teljesítménykényszer okozta stressz miatt még inkább veszélyeztetett.

Fontosnak tartottuk, hogy ne pusztán a hallgatók szokásairól szerezzünk információkat, hanem a családjukban, szűkebb környezetükben előforduló, alkohol- és drogfogyasztási, függőségi trendeket is feltárjuk, hiszen a témával kapcsolatos attitűdjeiket ezek a környezeti hatások magyarázhatják.

Kutatásunk eredményeiből kiindulva áttekintjük, hogy a szociálpolitika milyen válaszokat adhat problémák kezelésére, mennyire hatékonyak a jelenlegi prevencióval és kezelés-ellátással foglalkozó szolgáltatások, javaslatokat teszünk azok fejlesztésére.

A kutatás ismertetése

TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA

A drogfogyasztás és az alkoholizmus társadalmunkban komoly probléma, ezért a társadalommal foglalkozók számára mindenképpen vizsgálendő és kezelendő. Különösen fontos, hogy bizonyos veszélyeztetett célcsoportok alkohollal és egyéb szerekkel kapcsolatban milyen attitűdöket mutatnak, de vizsgálendő az is, hogy ezen célcsoportok társadalmi kapcsolataiban milyen változások következnek be függőség kialakulása miatt.

Vizsgálatunkkal arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a kutatott populációban, az egyetemisták körében komoly problémát jelent a túlzott mértékű alkoholfogyasztás, és e jelenség meglétét szeretnénk empirikus adatokkal alátámasztani. Azért fontos ez számunkra, mert úgy véljük, az ellátórendszer kevesebb hangsúlyt fektet az alkoholprobléma kérdésére, mint az indokolt lenne.

Vizsgálatunk témájául tehát a droggal és alkohollal kapcsolatos attitűdöket választottuk egyetemista populáció körében vizsgálva, míg kutatásunk szűkebb tárgyát a *Debreceni Egyetem hallgatóinak alkohol- és drogfogyasztási szokásai, a szenvedélybetegségekkel kapcsolatos attitűdjei, valamint prevencióval kapcsolatos véleménye* képezi.

A VIZSGÁLAT MÓDSZERTANI HÁTTERE

Vizsgálatunk kezdetén néhány főbb kutatási kérdést² és hipotézist fogalmaztunk meg a hallgatók attitűdjeire, érintettségére, a prevenció programok ismere-

² Melyek ismertetésére terjedelmi korlátok miatt nincs most lehetőség, azonban a teljes tanulmányban megtalálhatóak.

tére és igényeikre vonatkozóan. Hipotéziseink alapjául elsősorban már meglévő helyi és országos kutatások, valamint az előzetesen elkészült „pilot study” eredményei szolgáltak:

- A nemek között különbség figyelhető meg az alkoholfogyasztás gyakoriságát illetően.

- A kortárscsoport jelentősége nagy az alkohol- és drogfogyasztással kapcsolatos attitűdöket illetően.

- Az intézményes segítség igénybevétele helyett a hallgatók problémák felmerülése esetén inkább a szűk környezetükben lévőktől igyekeznek segítséget kérni.

- A társadalmi távolság csökkenésével csökken a hallgatók környezetében lévő személyek lerészegedésével, alkoholfüggőségével, drogfogyasztással és drogfüggőséggel kapcsolatos tolerancia.

Önkitöltős, interneten kitölthető kérdőívekkel történt az adatfelvétel³, melyet a Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Program honlapján tettünk hozzáférhetővé.

A populáció 27468 főt jelent⁴, a válaszadók száma 2422 fő. Ez közel 9%-os válaszadási arányt jelent.

Eredmények

A következőkben empirikus vizsgálatunk alkoholfogyasztással kapcsolatos eredményeit mutatjuk be, amelyek jelen tanulmányunk szempontjából fontosak.⁵ Kiemeljük azokat a problémaköröket, amelyek felhívják figyelmünket az ellátórendszer hiányosságaira, illetve a prevenciós szolgáltatások igényére.

Annak ellenére, hogy dolgozatunk elsődleges céljához nem tartozik hozzá a válaszadók alapvető jellemzőinek ismertetése, mégis fontosnak tartjuk a későbbi összefüggések megértése miatt.

Megkeresésünkre 2422 válaszadó töltötte ki internetes kérdőívünket, többségében nők (72,3%). A populációban a nők és férfiak aránya némiképp másként alakul. 2008-ban az első féléves egyetemi adatok szerint a hallgatók 60%-a volt nő és 40%-a férfi. Mivel az internetes és önkitöltős kérdőívek reprezentativitása gyakorlatilag semmilyen szempontból nem biztosított, így *nemek szerint súlyoztuk a mintánkat*.

³ Az internetes lekérdezés előnyeinek és hátrányainak mérlegelése után választottuk ki a kutatási módszerünket, alkalmasnak találtuk az empirikus adataink összegyűjtéséhez. Az internetes lekérdezés lehetővé tette a teljes körű mintavételt, a megkeresés az egyetem egységes tanulmányi rendszerén keresztül történt, felhívás keretében.

⁴ 2008. március 15-i adatok szerint.

⁵ Vizsgálatunk eredményei rendkívül sokrétűek, így különböző szempontú elemzések tárgya lehet a továbbiakban, azonban most elsősorban azokat az összefüggéseket emeljük ki, amelyek az intézményrendszer hiányosságaira hívják fel a figyelmet.

A társadalomban uralkodó trend szerint megnőtt a *kortárscsoport hatása* a fiatalokra, elsősorban ez szolgál vonatkoztatási csoportként számukra. Ebből adódó feltételezés, hogy az életükben megjelenő nehézségek esetén a kortárscsoport tagjainak segítségét kéri leginkább. Ezt támasztják alá eredményeink is. A „Lelki gondjaid esetén kihez fordulnál?” kérdésre legtöbbször a barátot jelölték meg. *Több mint 2/3-uk fordul(na) barátjához lelki problémák esetén (71%).* A hallgatók barátai többnyire kortársai is, így látható, hogy milyen erős a kortárscsoporthoz való kötődés válaszadóink között.

A fiatalok alig több mint 10%-a jelölte meg a pszichológust. Ebből az eredményből arra következtethetünk, hogy még mindig nem vagyunk elég nyitottak arra, hogy lelki problémáinkkal szakemberhez forduljunk. A magyar társadalomban az ilyen jellegű szolgáltatások igénybevétele stigmatizál, emiatt az emberek nincsenek túl nagy bizalommal iránta. Érdekes az iménti adattal összevetni a következő változót. *Bár mindössze 10% mondta, hogy lelki problémái esetén pszichológushoz fordulna, ezzel szemben közel 18%-uk már járt szakembernél lelki gondok miatt.* Közel kétszeres az arány. Felvetődik a kérdés, hogy esetleg a már kapott szolgáltatással való elégedetlenség okozza-e, hogy most kevesebben kérnének segítséget szakembertől, vagy más okai vannak.

ALKOHOLFOGYASZTÁS

A hallgatók alkoholhoz való viszonyának vizsgálata során elsőként az alkohol-fogyasztás gyakoriságát kell tárgyalnunk. A mintánk tulajdonképpen három domináns csoportra osztható.

Egyaránt 30% körüli a *heti és havi rendszerességgel alkoholfogyasztók aránya*, és ugyanennyi azoké, akik szinte sosem. E megfigyelés magyarázatait két irányból közelíthetjük meg. Egyfelől jó eredménynek számít, hogy a hallgatók közel egyharmada szinte sosem fogyaszt alkoholt. Másfelől azonban problémákat vet fel a szintén közel egyharmadnyi „hetente” válasz. Egyetemista populáción vizsgálódva nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy hetente vagy akár hetente többször rendeznek „egyetemi bulikat”, így aki minden héten elmegy ezekre, és ott fogyaszt alkoholt, az szigorúan értelmezve valóban hetente iszik alkoholt. Ehhez azonban az is hozzátartozik, hogy az emberek többnyire nem vallanak be ilyen „rossz szokásokat”, többnyire még maguknak sem, így aki megjelölte a „hetente” választ, azok nagy részénél ténylegesen létező, (túl)gyakori alkoholfogyasztásról beszélhetünk.

Az alkohollal kapcsolatos attitűdök elemzése során felmerül a kérdés, hogy válaszadóink mit gondolnak általában az emberek ivási motivációjáról. Közel 70% azoknak az aránya, akik egyetértenek azzal, hogy azért fogyasztanak alkoholt, *mert jól akarják érezni magukat.* Nem egészen 50% ért egyet azzal, hogy azért isznak az emberek alkoholt, *mert problémáik vannak és meg akarnak feledkezni róla.*

Ezekén túl fontos kiemelni, hogy több mint 40% azoknak az aránya, akik egyetértettek azzal, hogy a társadalom tagjai *nem akarnak kilógni a sorból*, és az alkoholt fogyasztó társaságuk miatt isznak. Ez összefüggésbe hozható a kortárscsoport jelentőségével, hiszen többnyire saját korosztályunk tagjai alkotják baráti körünket.

Az alkoholfogyasztással kapcsolatos tolerancia logikailag összefügg azzal, hogy az emberek milyen legitim okok, motivációk esetében tekintik elfogadhatónak az ivást. Válaszadóink többen tartják elfogadhatónak, ha valaki valamit „ünnepel” vagy ha valami nagy öröm éri és emiatt iszik. *74%-uk tartja öröm esetén elfogadhatónak az alkoholfogyasztást, míg bánat esetén mindössze 44%-uk.* Úgy tűnik, abból az alkalomból, hogy megünnepeljünk valamit, inkább elfogadott inni, mint problémák felmerülése vagy esetleg bánat esetén, ebben a családi mintáknak lehet jelentős szerepe.

Vizsgáltuk a hallgatók alkoholfogyasztáshoz való viszonyát, ha nem ők a fogyasztók, hanem tágabb vagy közvetlen környezetükben lévők. Vélekedésünk szerint a tolerancia mértékét meghatározza a válaszadó és a kérdésben szereplő személy társadalmi távolsága. A toleranciát sajátos módon vizsgáljuk, a *Bogardus-féle társadalmi távolság-skálát vettük alapul*. A társadalmi távolság esetünkben azt jelentette, hogy az alkohollal és droggal kapcsolatos állapotok és tevékenységek elfogadására úgy kérdeztünk rá, hogy azokat a hallgató környezetében lévő személyekhez kötöttük, és e tevékenységek, illetve állapotok elfogadásának mértéke volt fő kérdésünk. Feltételezzük, hogy minél közelebbi személy alkohol- és drog-fogyasztásáról van szó, annál kevésbé toleráns az egyén.⁶

Érdekes jelenség, hogy *a legkevésbé közelálló hallgatótárstól a legközvetlenebb családtagig csökken a lerészegedés elfogadásának átlaga*, kevésbé toleránsak. Az egyes osztályzat azt jelentette, hogy egyáltalán nem tudja elfogadni az adott személy lerészegedését, az ötös osztályzat pedig, hogy teljesen el tudja fogadni. Ebben az osztályzási rendszerben a hallgatótárs lerészegedésével szembeni tolerancia a legmagasabb, átlagosan 3,51. A legalacsonyabb előzetes vélekedéseinkkel egyezően a családtag lerészegedésével szembeni elfogadás, mindössze átlagosan 1,72 az ötfokú skálán.

A nemeket külön tekintve elmondhatjuk, hogy *a férfiak a környezetükben lévő említett személyek lerészegedésével kapcsolatban toleránsabbak*, toleranciaátlaguk szignifikánsan magasabb, mint a nőké.⁷

Hasonló módszerrel igyekeztünk feltárni az alkoholfüggőséggel kapcsolatos attitűdöket a hallgatók körében. A tolerancia alacsony, a hallgatótárson kívül mind-egyik említett személy esetében kettő alatti átlagokról beszélhetünk, ami azt mutatja, hogy *nem tartják/tartanák elfogadhatónak, ha környezetükben bárki alkoholfüggő lenne*.

⁶ A módszerről bővebben a teljes tanulmányban.

⁷ Az átlagok összehasonlítása során anova-tesztet kértünk, melynek szignifikancia-értéke minden személy esetében 0,05 alá esett.

Az alkoholfüggőséget egyértelműen *betegségnek* tekintik válaszadóink, 95%-uk vélekedik így.

Különösen fontos azt is vizsgálni, hogy milyen *okokat* tartanak elképzelhetőnek a *rendszeres alkoholfogyasztásra*. Válaszadóink több mint kétharmada úgy véli, hogy az emberek azért fogyasztanak rendszeresen alkoholt, *mert problémáik vannak, és ezekről így próbálnak meg megfelelkezni (77%)*. A kémiai függőség 48% szerint oka a rendszeres alkoholfogyasztásnak. Kvázi problémamegoldási stratégiaként kerül itt szóba a rendszeres alkoholfogyasztás, hiszen a válaszadók szerint ezzel próbálnak az alkoholisták megfelelkezni a problémáikról.

Rendszeres alkoholfogyasztás kapcsán felmerül a kérdés, hogy ennek a problémának a megoldására milyen *problémamegoldási stratégiákat* tartanak működőképesnek a hallgatók. Válaszadóink úgy vélik, hogy elsősorban családi és baráti segítséggel hagyható abba a rendszeres ivás, majd ezt a két megoldást követi a rendkívüli önfegyelem és kitartás.

A válaszadók kétharmada úgy véli, hogy *családi segítséggel* megoldódhatnak az alkoholisták függőségi problémái (66%). A *baráti segítséget* is fontosnak tartják, a válaszadók 60%-a szerint segítségükkel megszüntethető az addikció. Fontosnak tartják az önfegyelmet is ebből a szempontból, hiszen közel felük, 49%-uk mondta, hogy abbahagyható a rendszeres ivás önállóan, nagy önfegyelemmel. Itt kiemelendő, hogy nem a társas kapcsolatokat tartják fontosnak, hanem az egyén saját személyiségét és akaratát. Ezenfelül azonban az is elmondható, hogy a többségük még mindig az orvosi felügyelettel egybekötött *elvonókúrákban* látja az alkoholról való leszokás egyik leghatásosabb lehetőségét (52%).

Ez azért különösen figyelemreméltó, mert a *hallgatók egyötödének családjában van olyan, aki napi rendszerességgel fogyaszt alkoholt*. Tehát érintettek családi környezetük miatt az alkoholizmus problémájában, hiszen ha azt a definíciót fogadjuk el, hogy akkor beszélünk alkoholizmusról, ha a rendszeres fogyasztás az egyénnek vagy környezetében bárkinek problémát okoz, akkor azt mondhatjuk, hogy válaszadóink ötöde számára probléma az alkoholizmus.

Az alkoholproblémában legérintettebb csoport jellemzői

Az igazán érintett csoportban, akik *napi és/vagy heti szinten fogyasztanak alkoholt, némiképp nagyobb a hajlandóság a pszichológustól való segítségkérésre*. A magyar társadalom sajátosságából adódik a bizalmatlanság a segítő szervezetek és szolgáltatások felé. Továbbá azt is meg kell említenünk, hogy az intézményekkel való kapcsolatba lépés stigmatizáló lehet. Ha egy problémával kerülnek szembe az egyének és külső segítséget kérnek, akkor problémásnak, adott esetben betegnek bélyegzik. Ezek együttesen eredményezhetik a segítő szervezetekkel, szakemberekkel és intézményekkel szembeni bizalmatlanságot.

A problémákról való megfélekezés vágya a rendszeres ivási motivációk között az első helyen áll, mind a teljes mintában, mind pedig a gyakori fogyasztók között. (Mindkét esetben 70% fölötti.)

Az alkohol mint drog kérdésében eltér a most elemzett csoport a teljes mintától. *Míg a teljes mintának közel kétharmada tekinti az alkoholt drognak, addig az alkoholt gyakran fogyasztóknak csak mindössze alig egyharmada.* A drog szó pejoratív többlettartalommal telített, így feltehetően ebből adódik, hogy a napi és/vagy heti fogyasztók némiképp szembesülve problémájukkal, többségében nem tekintik drognak.

A társadalmi távolság csökkenésével csökken az említett személyek lerészegedésével kapcsolatos tolerancia napi és/vagy heti ivók esetében is, csakúgy, mint a teljes mintában. Azonban fontos kiemelni, hogy *az alkoholt gyakran fogyasztó hallgatók elfogadási átlagai magasabbak minden személy lerészegedése esetén.* Az alkoholfüggőséget illetően azonban nincs eltérés. Részegség esetén elfogadóbak ugyan a gyakori fogyasztók, de a függőséget ők sem tolerálják, ez esetben elfogadási átlagaik egyaránt olyan alacsonyok, mint a teljes mintában.

A napi és/vagy heti ivók több mint 90%-a tartja az örömet legitim indoknak az alkoholfogyasztásra, ez a teljes mintában 77%. Ez a különbség megfigyelhető a bánat, mint elfogadható motiváció esetén is, hiszen a kiemelt csoportban ez 64%, míg a teljes mintában 44%. Látható tehát, az öröm- és a bánatélmény egyaránt legitimálja az alkoholfogyasztást a gyakori fogyasztók között, feltehetően ezzel is erősítve azt, hogy saját alkoholfogyasztásuk elfogadott. *Az alkoholt szinte sosem fogyasztók között, sem az öröm, sem a bánat nem tekinthető legitim indoknak, hiszen egyik esetben sem éri el az „igen” válaszok aránya az 50%-ot. Szerintük tehát sem örömélmény, sem bánatélmény esetén nem elfogadott alkoholt inni.*

A rendszeres alkoholfogyasztás megszüntetésére irányuló lehetőségek közül a baráti segítséget, a családi segítséget, valamint az önállóságot, nagy önfegyelmet jelölték meg legtöbbször. Ez azért érdekes, mert bár úgy gondolják, hogy az alkoholfüggőség betegség, mégsem elsősorban azokat a lehetőségeket emelték ki, amelyek segítségével egy beteg meggyógyítható. Az elvonókúrát alig felük jelölte meg, míg az ambuláns orvosi ellátást mindössze egynegyedük. Ez is talán az imént tárgyalt bizalmatlanság számlájára írható, de ezek csak sejtések. Érdekes összehasonlítani, hogy *míg a rendszeres ivási motivációk közül kiemelkedett a problémákról való megfélekezés vágya, addig a kiváltó problémák megoldása csak alig több mint 40%-uk szerint segítené abbahagyni a rendszeres alkoholfogyasztást.*

A gyakori alkoholfogyasztás megértéséhez elengedhetetlenül szükséges annak ismerete, hogy a fogyasztók környezetében találhatók-e olyan személyek, akik ugyanilyen problémával küzdenek. A naponta ivó hallgatótárs és barát, előbbi a válaszadók közel 20%-ánál fordul elő, utóbbi 15%-uknál, más jelentéssel bír számunkra, mint a naponta ivó családtag. Előbbiek az azonos szenvedéllyel bíró kortárs csoportot képviselik, akiknek viselkedése nem feltétlenül vált ki negatív hozzáállást válaszadónkból, azonban utóbbi, *az alkoholista családtag sokkal inkább.*

Negatív példaként szolgál a válaszadók együtödénel, ezzel együtt ök maguk is rendszeres és gyakori fogyasztókká váltak. Érdemes azonban itt megjegyezni, hogy *az alkoholt szinte soha nem fogyasztó fiatalok egynegyedének családjában fordul elő napi ivó*, tehát magasabb arányban, mint a napi és/vagy heti ivók családjában. Az összefüggés mindkét esetben adódik. Mindkét csoport családjából hozza a rossz mintát, azonban ez az alkoholt szinte soha nem fogyasztók esetében protektív tényezőként szolgálhatott, míg a gyakran alkoholt fogyasztók valószínűleg ezt a rossz mintát sajátították el.

Kiemelendő azonban, hogy bár a rendszeres ivás motivációi közül a problémákról való megfeleledkezést jórésztük kiemelte, mégis kevésbé értenek azzal egyet, hogy *„ha alkoholt iszom, elfelejtem gondjaim, problémáim”*. E kijelentés esetében az egyetértés átlaga 2,83. Ugyan nem arra kérdeztünk rá, hogy ö miért fogyaszt rendszeresen alkoholt, de feltételeztük, hogy saját motivációi alakítják elsősorban a választát. Ebből kiindulva tehát úgy tűnik, hogy bár azért isznak, hogy a problémákról megfeleledkezzenek, ez többnyire nem sikerül.

A napi és/vagy heti rendszerességgel alkoholt fogyasztó fiatalok egyértelműen a legérintettebb csoportot jelenti, ami az alkohol negatív hatásait illeti, azonban ki kell emelni, hogy *magas körökben azok aránya, akik már kipróbáltak valamilyen kábítószer*t, kétötödük válaszolt igennel az erre vonatkozó kérdésre. Ezzel szemben a rendszeres fogyasztók aránya jóval alacsonyabb, alig 4% körökben. Az alkoholt nagyon ritkán, *szinte soha nem fogyasztó* válaszadók körében már a kipróbálók aránya is nagyon alacsony, mindössze 8%. Úgy tűnik, hogy *a tudatmódosító szerek használatával, illetve kipróbálásával kapcsolatban elutasítóbbak*, és ezzel együtt ök kevésbé veszélyeztetettek a függőséget illetően.

A legfontosabb összefüggések, eredmények bemutatása

A nemek különbözösége mentén kialakított hipotézisünk az *alkoholfogyasztás gyakoriságára* vonatkozott. Eredményeink szerint *a férfiak gyakrabban isznak, mint a nők⁸, illetve a gyakoribb fogyasztást kifejező kategóriákon belül nő a férfiak aránya*. Ez azt jelenti, hogy míg a mindennap fogyasztók 80%-ban férfiak, addig a nagyon ritkán ivó, *„szinte soha”* kategóriát megjelölök ugyanilyen arányban nők.

Számunkra ez azt mutatja, hogy a leginkább veszélyeztetett csoportot többségében férfiak alkotják, és ezt mind az ellátórendszernek, mind pedig a prevenciószolgáltatásoknak figyelembe kell vennie. A férfi fogyasztóknál tehát nagyobb a kockázata komolyabb probléma kialakulásának. További kutatások tárgya lehet e kiemelkedő fogyasztásbeli nemenkénti eltérések okainak feltárása.

⁸ A Chi-négyzet-próba szignifikanciaértéke 0,00.

A kortárscsoport jelentőségére vonatkozó hipotézisünket támasztja alá, hogy a válaszadóink lelki gondok esetén leginkább barátjukhoz, barátaikhoz fordulnának, majd pedig partnerükhöz. Többnyire a saját korosztályunkból választjuk ki ezeket a hozzánk közelálló személyeket, ezért tartjuk a feltevésünket igazoló eredménynek.

Némiképp magyarázatra szorul, azonban mindenképpen ehhez kapcsolódik, hogy *válaszadóink közel fele gondolja azt, hogy azért fogyaszt valaki alkoholt, mert nem akar kilógni a sorból.* Mivel az a közösség, amellyel szórakozni járnak a fiatalok, általában hasonló korúakból áll, így ez a válasz egyértelműen jelzi a kortársak mint vonatkoztatási csoport jelentőségét. *A csoporthoz tartozás, a közösségbe integrálódás igénye tehát hipotézisünkkel összecseng,* miszerint a kortárscsoport jelentőséggel bír az alkoholfogyasztási szokások befolyásolását illetően.

A társadalmi távolság csökkenésével járó tolerancia csökkenésére vonatkozó hipotézist igazoltuk. Azt is kimutattuk, hogy szignifikáns különbség van a nők és férfiak között a környezetükben lévő személyek alkohol- és drogfogyasztásával, valamint alkohol- és drogfüggőségével kapcsolatban. Az az eredmény rajzolódott ki, hogy *a férfiak toleránsabbak, mint a nők, minden említett személy és mind a négy kérdés esetében.*⁹

Az intézményes segítség igénybevétele helyett a hallgatók problémák felmerülése esetén inkább a szűk környezetükben lévőktől igyekeznek segítséget kérni. Bár több lehetőséget is megjelölhettek válaszadóink, mégis mindössze 10%-uk mondta, hogy lelki problémái esetén pszichológushoz fordulna. Ismerve a magyar társadalom hozzáállását, akár elégedettek is lehetünk ezzel az aránnyal, azonban rendelkezésünkre áll egy másik információ is, miszerint a válaszadók 18%-a már járt szakembernél lelki gondok miatt. Ez azt jelenti, hogy *közel kétszer annyian jártak már pszichológusnál, pszichiáternél, mint akik jelenleg ezt megtennék.* Ennek oka lehet következtelen válaszadás, de a szolgáltatással való elégedetlenség is. Mindenestre az adatokból kiderül, hogy inkább barátaikban, partnereikben bíznak problémák felmerülése esetén, mintsem szakemberekben.

Hipotézisünknek látszólag ellentmond, hogy az alkoholizmus megoldását az intézményesült elvonókúrában (is) látja a válaszadók több mint fele. Több választ is megjelölhettek, és leginkább az egyéni megoldásokat, a család és barátok segítségül hívását tartják megoldásnak a válaszadók, de ezek mellett sokan jelölték meg az elvonókúrát is. Azonban a pszichológus, pszichiáter és az ambuláns orvosi kezelés, ami szintén az ellátórendszert képviseli, nem volt túl népszerű, így bizonyos szempontból igazolja ez a változónk a hipotézist, bizonyos szempontból pedig ellentmond neki. Azonban mindenképpen informatív, főként az ellátórendszerhez való viszony szempontjából.

⁹ Az említett személyek listája: hallgatótárs, csoporttárs, barát, partner, családtag, oktató, lakótárs, szobatárs. A kérdések: Mennyire tudnád elfogadni az alábbi személyek lerészegedését? Alkoholfüggőségét? Mennyire tudnád elfogadni, ha jelenlétében kábítószer fogyasztana...? Mennyire tudnád elfogadni, ha kábítószerfüggő lenne...?

Problémák és megoldási javaslatok

Az eredményeink alapján a hallgatók nagy része érintett az alkohol- és drogfogyasztásban. Egyharmaduk heti rendszerességgel fogyaszt alkoholt, és egyötödük családjában van alkoholista. Fontosnak tartjuk tehát a megfelelő segítségnyújtást, az egyetemi mentálhigiénés szolgáltatásokat. Ahhoz, hogy a problémával küzdő fiatalok elérjék ezeket, a népszerűsítésre nagyobb hangsúlyt kell fektetni, és a hallgatók aktivizálására kell törekedni.

Az egyetemi mentálhigiénés tevékenység fejlesztését két irányból kell folytatni. Egyrészt a hallgatók meglévő érdeklődésére építve a népszerű szolgáltatások, mint például a Mentálhigiénés Filmklub, egyetemi mentálhigiénés napok hagyományát meg kell tartani, ezek reklámozására nagyobb hangsúlyt kell fektetni. Másrészt fontos, hogy a jelenleg tapasztalható némi bizalmatlanságot a hivatalos segítőkkel (az egyetemen ingyenesen elérhető pszichológus, szociális szakemberek, helyi ellátórendszer) kapcsolatban csökkentsük és ezzel együtt a hallgatóknak több információt nyújtsunk. Erre válaszaik alapján igényük is van, úgy gondolják, fontos, hogy szó essen az egyetemen a drogprevenzióról. Nem szabad azonban az alkoholproblémáról sem megfeledkezni, a túlzott fogyasztás káros hatásaira is fel kell hívni a figyelmet. Úgy gondoljuk, hogy az egyetemisták körében különösen fontos a szemléletformálás, az egészség-magatartás fejlesztése, az ismeretek átadása azért is, mert a hallgatókból a jövő értelmiségi rétege, sőt pedagógusai lesznek.

Vizsgálatunk megerősítette azt a feltételezésünket, hogy a kortárs segítők nagyobb mértékű bevonása célravezető lehet. A hallgatók körében a kortárscsoport jelentősége nagy, bíznak hallgatótársaikban, szívesen fordulnak hozzájuk segítségért. Jelenleg működő szolgáltatás ez, és a jövőben még nagyobb hangsúlyt kell fektetni ezen önkéntes és speciálisan felkészített fiatalok bevonására. Jó kezdeményezésnek tartjuk a buliszerviz (Mozgótárs Szolgálat) szolgáltatást is, melyet a Debreceni Egyetem működtet és minden Campus-partyn jelen vannak a szakemberek és kortárs segítők. Nagy előnye, hogy akárcsak más alacsonyküszöbű bemutatott ellátásokhoz hasonlóan a probléma jelentkezésének helyén nyújtanak segítséget, ingyenesen, névtelenül – ezáltal kevésbé stigmatizáló – igénybevehető szolgáltatásokat.

A hallgatók között vannak alkoholisták és drogfüggők, akik aránya statisztikailag nem jelentős, azonban a szolgáltatásoknak leginkább őket kellene elérniük. Ezek az egyetemisták valószínűleg a helyi szociális és egészségügyi rendszerben sem kérnek/kapnak segítséget, mivel távolság van köztük és az intézmények között. Ezért úgy gondoljuk, a fiatalok körében még több alacsonyküszöbű, megke-reső ellátásra van szükség.

A szenvedélybetegség önmagában és következményeiben egyaránt tekinthető szociális és egészségügyi problémának egyszerre. Ennek megfelelően e két szféra együttműködésére van szükség a probléma kezelésében. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy a különböző területeken dolgozó, más szemléletű szakemberek képesek

legyenek az összefogásra és a kliensek komplex, valódi segítséget nyújtó szolgáltatásokat kaphassanak.

Az ellátások kapcsán elmondható, hogy többségük korrektív, a már kialakult problémát kezeli. Véleményünk szerint a prevenciós szolgáltatásokra nagyobb hangsúlyt kell fektetni, amelyek a tájékoztatásra, a lelki segítségnyújtásra, az egészséges életmód népszerűsítésére és a társadalmi integráció elősegítésére irányulnak. Vitathatatlan, hogy fontos a kezelés, az ellátások biztosítása, de látnunk kell azt is, hogy ha jobba tesszük az ellátásokat, attól a probléma még megmarad. Ezekbe az ellátásokba, kezelésekre ugyanis azok kerülnek be, akik esetében már súlyos gondokkal küzdenek. Természetesen felelősségünk, hogy segítsük őket, de még hatékonyabb, jobb lenne a korai megelőzésre, a prevencióra, egészségnevelésre nagyobb figyelmet fordítanunk, illetve az ellátórendszert oly módon átalakítani, hogy a megelőzésre, a korai kezelésre koncentráljon.

Más európai uniós tagállamokhoz viszonyítva hazánkban, akár a kiadások költségvetésen belüli arányát, akár a kiadások GDP-hez viszonyított arányát tekintjük, relatíve alacsonyak a kábítószerrel összefüggő kiadások. Az összes ráfordításról pedig elmondható, hogy a büntető igazságszolgáltatás aránya magas, háromszor annyi pénzt fordítunk rá, mint az egészségügyi és szociális jellegű ellátásokra, szolgáltatásokra. Ezt tükrözi az a szemlélet is, mely hazánkban még mindig jellemző: az illegális drogok kínálatának csökkentése, a bűnüldözés nagy szerepet kap, míg a valódi problémák megoldására, a függőség megszüntetésére, és leginkább megelőzésre, még mindig kevés időt, energiát és pénzt fordítunk. A drog-probléma kezelésében az egészségügyi és szociális ellátórendszernek, valamint fiatalok esetében az iskolának van a legnagyobb szerepe, ezért a kiadásoknak is ezzel arányosan kellene alakulniuk.

Szemléletváltásra is szükség van, a közvéleménynek, médiának, szakembereknek az alkoholizmust valódi súlyának megfelelően kell kezelniük.

A magyarok többsége, európai uniós vizsgálatok eredményei szerint, úgy gondolja, hogy az államnak jelentős szerepeket kell vállalnia az alkoholprobléma kezelésében. Ezzel szemben a Nemzeti Drogstratégiában az alkoholkérdés csak marginális szerepet tölt be, ezért úgy gondoljuk, erre szükség lenne, fontos lenne az alkoholizmus elleni küzdelem szakmai és anyagi megerősítése.

Felhasznált irodalmak

Andorka Rudolf: *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat, Bp., 1974.

Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Aula, Bp., 1992.

Aszmann Anna (szerk.): *Iskoláskorú gyermekek egészség-magatartása*. 2003.

http://www.hbsc.org/countries/downloads_countries/Hungary/Hungarian_NationalReportDec03.pdf

- Berényi András–Koller Éva–Szentkatolnay Miklós: Körkép a magyarországi szenvedélybeteg- ellátásról, ahogyan a kollégák látják. In: Berényi András (szerk.): *Kísérletek a szenvedélybetegek közösségi ellátásának kialakítására Magyarországon* – módszertani segédlet. Forrás Lelki Segítők Egyesülete, Debrecen, 2006. 152–166.
- Béres Csaba dr.: *Bevezetés a szociológiába* – egyetemi jegyzet (kézirat). Debrecen, 1997.
- Bojda Bea: Ifjúsági életszakasz és oktatási környezet. In: *Drogfogyasztók felsőfokon*. Szerk.: Murányi István. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Programiroda, Rexpo Kft. Nyomdaüzme, Debrecen, 2004. 6–28.
- Buda Béla dr.: *Alkoholpolitika- és stratégiatervezet, 2006*. Országos Addiktológiai Intézet. <http://www.eum.hu/hirek-esemenyek/hirek-kozlemenyek/2-sz-melleklet-pdf>
- Bugán Antal: Drogprevenció – avagy az egészséges társadalmi alkalmazkodás segítése. In: Münnich Ákos szerk. (2003): *A kábítószer kipróbálásának okairól*. ELTE Eötvös Könyvkiadó, Bp., 237–243.
- Csukonyi Csilla–Münnich Ákos: A „kábitószer kipróbálásának” vizsgálati mintája és mintavételi eljárása. In: Münnich Ákos szerk. (2003): *A kábítószer kipróbálásának okairól*. ELTE Eötvös Könyvkiadó, Bp., 11–17.
- Csukonyi Csilla és Münnich Ákos: A társas támasz, a proszociális viselkedés és a társas felelősség kapcsolata a kábítószer-fogyasztó viselkedéssel. In: Münnich Ákos szerk. (2003): *A kábítószer kipróbálásának okairól*. ELTE Eötvös Könyvkiadó, Bp., 123–139.
- Csukonyi Csilla–Máth János–Münnich Ákos: A kábítószer-fogyasztásra hajlamosító, ill. azt akadályozó tényezők egy modellje. In: Münnich Ákos szerk. (2003): *A kábítószer kipróbálásának okairól*. ELTE Eötvös Könyvkiadó, Bp., 221–237.
- Durkheim, Emile: *Az öngyilkosság*. Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- Elekes Zsuzsanna: *Alkohol és társadalom*. Országos Addiktológiai Intézet, Bp., 2004.
- Elekes Zsuzsanna: *A drogfogyasztás elterjedtsége és a fogyasztásra ható társadalmi tényezők iskolában tanuló fiatalok körében*. Demográfia, 2005. 48. évf. 4. szám, 345–374. http://demografia.hu/Demografia/2005_4/Elekes%20Zsuzsanna.pdf
- Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála: *Drogok és fiatalok, Középiskolások droghasználata, alkoholfogyasztása és dohányzása az évezred végén Magyarországon*. 1999. http://portal.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/hu/tanszekek/tarsadalomtudomanyi/mki/files/63/ESPAD99_ISMkotet.pdf
- Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála: *Középiskolások drogfogyasztása 2003-ban Budapesten. Helyzetkép és tendenciák*. Addiktológia, 2003, 3–4, 275–304. http://portal.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/hu/tanszekek/tarsadalomtudomanyi/mki/files/61/ESPAD_2003_BP.pdf

- Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála: *A 11–12. évfolyamos középiskolások alkohol- és drogfogyasztása Budapesten 2004-ben*. Addiktológia, 2004, 3, 308–330. http://www.addiktologia.hu/article_pdf/68.pdf
- Fedor György: A kábítószer-fogyasztás vizsgálatának alapvető kérdései. In: Münich Ákos szerk. (2003): *A kábítószer kipróbálásának okairól*. ELTE Eötvös Könyvkiadó, Bp., 17–37.
- Ferenczi Zoltán M. S.: *Drogprevenció, pedagógus, iskola*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2003.
- Gönczöl Katalin–Kerecsi Klára (szerk.): *A deviancia szociológiája – szöveggyűjtemény*. A Szociális Szakképzés Könyvtára sorozat, Bp., 1996.
- Horváth Tünde: Pályakezddés előtt. A kapunyitási pánik jelenségének vizsgálata a felsőoktatásban. In: Puskás-Vajda Zsuzsa (szerk.): *Felsőoktatásban tanuló fiatalok problémái, útkeresése, pályafejlődése a 21. század kezdetén Magyarországon*. Feta Könyvek 2., Bp., 2007.
- Kézdi Balázs (szerk.): *Iskolai mentálhigiéné – tanulmányok*. Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 1998.
- Kézdy Anikó: Fejlődési krízisek vizsgálata egyetemisták körében. In: Puskás-Vajda Zsuzsa (szerk.): *Felsőoktatásban tanuló fiatalok problémái, útkeresése, pályafejlődése a 21. század kezdetén Magyarországon*. Feta Könyvek 2., Bp., 2007. 49–69.
- Kiss István–Lisznyai Sándor: *A függőség háttértényezői a felsőoktatásban*. Felsőoktatási Tanácsadás Egyesület, Bp., 2003.
- Király Zoltán: Milyen szociológiai háttértényezők és környezeti hatások húzódnak meg a kábítószer kipróbálása mögött? In: Münich Ákos szerk. (2003): *A kábítószer kipróbálásának okairól*. ELTE Eötvös Könyvkiadó, Bp., 37–59.
- Kozma Judit (szerk.): *Szakmai ajánlás – A közösségi ellátás pszichiátriai betegek részére*. FSZH Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Bp., 2008.
- Kun Gábor: *Irányelvek a szenvedélybeteg-ellátás területén*. Nemzeti Drogmegelőzési Intézet, 2007. július 11. <http://www.ndi-szip.hu/Controls/DownloadNews.aspx?attId=0bcabaaa-c3f3-4002-9047-ef3bd0088afc>
- Murányi István (szerk.): *Drogfogyasztók felsőfokon*. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Program, Debrecen, 2004.
- Murányi István: Egyetemisták, drog és társadalom. In: *Drogfogyasztók felsőfokon*. Szerk.: Murányi István. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Programiroda, Rexpo Kft. nyomdaüzme, Debrecen, 2004. 129–219.
- Murányi István: Egyetemisták és drog – kutatási előzmények. In: *Drogfogyasztók felsőfokon*. Szerk.: Murányi István. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Programiroda, Rexpo Kft. nyomdaüzme, Debrecen, 2004. 63–77.
- Münich Ákos (szerk.): *A kábítószer kipróbálásának okairól – az egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálatok alapján*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2003.
- Paksi Borbála: *Drogok és felnőttek. A tizennyolc év feletti lakosság drogfogyasztása és droggal kapcsolatos gondolkodása az ezredfordulón, Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest, 2003. http://portal.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_

- upload/hu/tanszekek/tarsadalomtudomanyi/mki/files/58/Drogok_felnottek.pdf
- Paksi Borbála–Demetrovics Zsolt: *A magyarországi iskolai drogprevenciós programok jellemzői*. Nemzeti Kutatás Fejlesztési Program (1B/0001/2002) http://www.okm.gov.hu/letolt/drogprev_cd/html/glossary.html#T312
- Pék Győző: Drog és magatartás. In: *Drogfogyasztók felsőfokon*. Szerk.: Murányi István. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Programiroda, Rexpo Kft. Nyomdaüzme, Debrecen, 2004. 48–63.
- Pék Győző: Élmények, mikro-grammatika, védőfaktorok. In: *Drogfogyasztók felsőfokon*. Szerk.: Murányi István. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Programiroda, Rexpo Kft. Nyomdaüzme, Debrecen, 2004. 108–129.
- Péley Bernadette: Beavatási rítusok az iskolában. In: *Iskolai mentálhigiéné – tanulmányok*. Szerk.: Kézdi Balázs. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1998. 33–45.
- Pikó Bettina: *Dohányzás serdülő- és ifjúkorban: az attitűdöktől a magatartásig*. http://www.behsci.sote.hu/nok/w_dcikk3.htm
- Dr. Sipos Kornél (szerk.): *Drogmegelőzés az iskolában*. Nyomdaipari Kft., Szekszárd, 1995.
- Spéder Zsolt: Változások az ezredfordulón. Deviáns viselkedés. In: Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Bp., 2006. 629–640.
- Dr. Szemelyácz János (et al.): *Szenvedélybetegek részére nyújtott szolgáltatások – Nappali intézmények a szenvedélybetegek szociális ellátásában*. 2007. 3–4. http://www.szmi.hu/files/images/file/standard/SZEN-NAP_rev.doc
- Szentkatolnay Miklós: Drogmegelőzés a felsőoktatásban. In: *Drogfogyasztók felsőfokon*. Szerk.: Murányi István. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Programiroda, Rexpo Kft. nyomdaüzme, Debrecen, 2004. 28–48.
- Szentkatolnay Miklós: Fókuszcsoporthoz és drog. In: *Drogfogyasztók felsőfokon*. Szerk.: Murányi István. Debreceni Egyetem Mentálhigiénés Programiroda, Rexpo Kft. nyomdaüzme, Debrecen, 2004. 78–108.
- Varga Éva és Veressné dr. Gönczi Ibolya: *Problémafeltáró vizsgálat, fókuszcsoporthoz adatgyűjtés Debrecen város droghelyzetének feltárásához*. Kézirat, Debrecen, 2007.
- Vaskovics László: *A posztadoleszcencia szociológiai elmélete*. Szociológia Szemle, 2000/4.
- Veér András–Nádori Gergely–Erőss László: *Alternatív drogstratégia*. Animula Kiadó, Bp., 2001.
- A drogmegelőzés nemzetközi trendjei*. http://www.drogfokuszpont.hu/dfp_docs/?id=prevencio_nemzetkozi_trendjei.pdf
- Attitudes towards Alcohol – Special Eurobarometer*. European Commission. 2007.
- Az Európai Unió kábítószer-ellenes cselekvési terve (2005–2008)*. http://www.drogfokuszpont.hu/dfp_docs/?id=EUDrugsActionPlan_HU.pdf
- Az Európai Unió drogstratégiája 2005–2012*. <http://www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=329>

Death due to alcoholic abuse, by gender Standardised death rate by 100 000 inhabitant. [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996, 39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en&product=REF_TB_health&root=REF_TB_health/t_health/t_hlth/t_hlth_cdeath/tps00140](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en&product=REF_TB_health&root=REF_TB_health/t_health/t_hlth/t_hlth_cdeath/tps00140)

EMCDDA: A kábítószer-probléma Európában. Éves jelentés, 2007. http://www.drogfokuszpont.hu/dfp_docs/?id=ar_hu_2007.pdf

Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről, 2007. <http://www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=15339>

Kábítószer-használat az Európai Unióban: jogalkotási megközelítések. http://www.drogfokuszpont.hu/dfp_docs/?id=illegalis_kabszer_jogalkotasi_hu.pdf

Kézikönyv drogprevenciós beavatkozások tervezéséhez és értékeléséhez. http://www.drogfokuszpont.hu/dfp_docs/?id=drogprevencio_kezikonyv.pdf

Nemzeti Stratégia a kábítószer-probléma visszaszorítására. <http://www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=315>

Tájékoztató a szociális ellátásokról. A Szociális és Munkaügyi Minisztérium kiadványa, 2008. <http://szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=15116>

„Nagy Tüzes” és az abasári csempészhálózat

A két világháború közti, észak-magyarországi betyárkép emlékezete

Jelen írásom egy hároméves kutatást lezáró tanulmány rövidített változata, melyben elsősorban a magyarországi betyársággal kapcsolatos problémakörök felvázolására, a lehetséges kutatás-módszertani megközelítésekre és a kutatás eredményeinek rövid bemutatására törekedtem, kihagyva a bizonyító erejű idézetek jelentős részét.

Az elmúlt évtizedekben megtörtént a betyárság folklóranyagának elemzése, a 19. század második felétől gyűjtött balladák, mondák és prózai történetek rendszerezése és vizsgálata. Úgy tűnik, hogy a betyárság néprajzi vizsgálata javarészt befejeződött, az újabb gyűjtések száma nem jelentős, elemzésük pedig a korábbi kérdésfeltevést alkalmazva könnyedén illeszthető a már meglévő néprajzi ismeretanyagba. Azonban ha részletesebben megvizsgáljuk a problémakört, láthatóvá válnak azok a hiányosságok, melyeket pótolva véleményem szerint sokkal komplexebb képet kaphatunk a betyárság intézményéről. Ahhoz azonban, hogy ezeket a hiányosságokat felismerhessük, először meg kell vizsgálnunk, hogyan viszonyult eddig a néprajztudomány a betyárság kérdéséhez, mik voltak a kérdésfeltevésének a kulcspontjai, milyen válaszokat találtak ezen kérdésekre.

A betyársággal foglalkozó szakirodalmat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a tudomány kérdésfeltevésének az alapkérdései és vizsgált aspektusai a következők: 1. Kit nevezünk betyárnak? Hogyan jellemezhetőek, mint társadalmi vagy társadalmon kívüli csoport? 2. Kikből – mely társadalmi réteg(ek) tagjaiból – lettek a betyárok? Mi ennek az oka? 3. Hogyan viszonyul a nép a betyárokhoz? Milyen a kapcsolat az egyes társadalmi rétegek és a betyárok között? Milyen tényezők határozzák meg ezt a kapcsolatot? 4. Betyárfolklór. Hogyan jelenik meg a betyár a folklór művekben? 5. Egyéni életutak vizsgálata.¹

A terjedelmi korlátok miatt nincs alkalmam bemutatni a téma kutatástörténetének meghatározó szerzői által a fenti kérdésekre adott válaszokat, csupán az utóbbi évtizedek betyárképét, melynek ismerete feltétele a problémakör megértésének.

Az 1970-es években Szent-Györgyi Katalin tanulmányában az amerikai és magyar „betyárvilág” összehasonlítását végezte el. A betyár jellemzésénél elsődleges kritériumnak a törvényen kívüli létet tartja, vagyis a betyár olyan személy, „aki

¹ A továbbiakban az ezeknek a kérdéseknek a bázisán értelmezett kérdésfeltevésre a néprajztudomány „hagyományos kérdésfeltevéseként” fogok hivatkozni.

tudatosan él a törvényen kívül vagy a fennálló törvényekkel ellenkező tevékenységből.”² A folklórányag vizsgálata alapján azt állítja, hogy a betyár maga választja a betyáréletet, még ha kényszerítő körülmények hatására teszi is azt.³

Küllös Imola betyár meghatározásában végleg leszámol a század első felében élő pozitív betyárképzettel, jellemzésében a negatív vonások épp úgy szerepelnek, mint az elsősorban a folklórból táplálkozó pozitív jellemvonások:

„Az egyszerű emberek akkor is a megálmodott, megszépített valóságról szóló betyármondákkal szórakoztatták egymást, amikor maguk is (vagy apjuk, nagyapjuk) ismerték a környéken tevékenykedő betyárt, kényszerűségből részesei voltak egy-egy kalandjának, ami közben a hideg veríték csorgott a hátukon a félsztől. Mert az igazságosnak, nagylelkűnek, a szegényeket pártolónak emlegetett betyárok a valóságban gyakran kegyetlenek, kiszámíthatatlanok voltak, s a velük való találkozásról jobb volt elfeledkezni, mint mesélni.”⁴

A hazai és a külföldi – elsősorban angol – szakirodalomban a betyárdefiníció egyik lényeges eleme a társadalmi elnyomatottság elleni lázadás. Eric Hobsbawm, angol történész szerint *„legfőbb funkciójuk a társadalmi igazságtalanságok és a nemzeti elnyomás elleni küzdelem”* azonban, mint írja, nem várható el tőlük a társadalmi egyenlőség megteremtése, csupán hogy *„megmutassák az elnyomóknak: fordítva is állhatnának a dolgok.”⁵*

Ezek a rövid idézetek is mutatják, az egyik legkarakteresebb kérdése a tudománynak *a betyárok és a társadalom viszonya volt*, ezen keresztül próbáltak választ találni a döntőnek vélt kérdésre: a betyár társadalmi megítélése valóban oly pozitív volt-e, mint ahogyan az a folklórányagból tükröződik, vagy pedig a valóság épp az ellenkezője lehetett, vagyis a betyárok az adott kor kegyetlen bűnözői. Ennek a problémának a megértését szolgálták a vizsgált kérdéskörök is, kikből és hogyan lett betyár, milyen társadalmi okai vannak stb.

Véleményem szerint a feltett kérdések nem elégségesek a probléma megértéséhez. A vizsgálat során ugyanis a kutatók a betyárok egyéni életútjait vizsgálták, ebből próbálván meg föltenni a kérdést, mi vezette az egyént egy adott közösségben arra, hogy betyárrá váljon. Ebből a kérdésfeltevésből és az erre kapott választokból próbálták létrehozni a társadalom egészét érintő okokat.

Tanulmányom első felében egy csempészhálózat működésének a vizsgálatán keresztül kívánom értelmezni a helyi közösségek és a betyárok viszonyát. Kérdésfeltevésem középpontjában a társadalmi hálózat működésének az egésze áll. Ez ad alkalmat arra, hogy választ találjak a betyár lehetséges pozitív vagy negatív társa-

² Szent-Györgyi K. 1976. 85.

³ Szent-Györgyi K. 1976. 95.

⁴ Küllös I. 1988. 5–6.

⁵ Küllös Imola cikkében: <http://www.magyarhirlap.hu/cikk.php?cikk=128268>

dalmi megítélésére. Kutatási egységem tehát dolgozatom első felében rendhagyó módon nem az egyén, és nem maga a „betyáralak”, hanem a betyárokból és a velük érintkező helyi közösségek tagjaiból álló hálózat. Dolgozatom második részében a hagyományos kérdésföltevést követve próbálok bemutatni azokat a nehézségeket, melyek a hagyományos kérdésföltevésre keresett válaszokban torzításokhoz vezettek, és amelyek megkövetelik ebben a megközelítésben egy újfajta kérdésföltevés kialakítását. Ebben a megközelítésben tehát a hálózat legkarakteresebb tagját választottam kutatási egységemül.

Kutatásom az 1920 és 1940 közötti két évtizedet öleli fel, tehát tágan értelmezve a két világháború közti időszakot. Az általam választott csempészhálózat Észak-Magyarországon, illetve a Felvidéken tevékenykedett.

Dolgozatomban az adatközlőimmel készített interjúmra támaszkodom, akik közül ketten maguk is részt vettek egykor a csempészhálózatban, hárman rokoni kapcsolatban álltak az általam vizsgált Tüzessel, ketten ugyan abasáriak, de csak a róla szóló történeteket ismerték. Ezenkívül két határközeli⁶ és egy közvetlenül a határ mellett fekvő településen⁷ készítettem interjúkat, idős pásztorokkal, illetve olyan emberekkel, akik gyerekkorukat bojtárként töltötték az érintett területeken. Emellett felhasználtam a levéltárakban fellelhető korabeli újságcikkeket, az egyházi születési anyakönyvi kivonatokat, illetve „Tüzes” leveleit, melyeket barátjának és családjának írt. A bírósági tárgyalás anyaga a 20. század közepén valószínűsíthetően megsemmisült.

I. Az abasári csempészhálózat struktúrája és működése

A hálózati társadalom modelljét Manuel Castells dolgozta ki.⁸ Elméletét követve a hálózatot jelen esetben úgy határozom meg, mint egymással összeköttetésben lévő csomópontok halmazát, melyek egy nyitott struktúrát képeznek, ami képes a bővülésre és a fejlődésre. Fő szervezőeleme a részérdekek egymásba fonódása, működésének az alapja pedig az információáramlás.

A Gyöngyöshöz közeli Abasárról több mint 50 ember járt rendszeresen csempészet céljából Csehszlovákiába a két világháború között, illetve egy ideig még utána is. A csempészek kisebb csoportokban jártak. Kutatásom során egy olyan heterogén csoportot vizsgáltam, mely egy személy tevékenysége köré rendeződött.

⁶ Bárna és Mátranovák.

⁷ Szilasbogony.

⁸ Castells elméletét a modern társadalomra dolgozta ki, azonban számunkra az alapstruktúra a fontos, nem pedig az ebből következő modern társadalomra vonatkozó megállapítások.

A CSEMPÉSZHÁLÓZAT STRUKTÚRÁJA

A hálózat három fő meghatározó elemből állt, melyek mindegyikére szükség volt a sikeres működés érdekében. Bár mindhárom elem egyenlő fontossággal bírt a folyamatban, már most hangsúlyoznom kell, hogy a hálózatban egyértelműen kimutatható hierarchikus szerveződési elv. A hálózat elemeit előbb egyenként, mint önálló részegységeket vizsgálom, majd pedig működés közben, mint összetartozó rendszert.

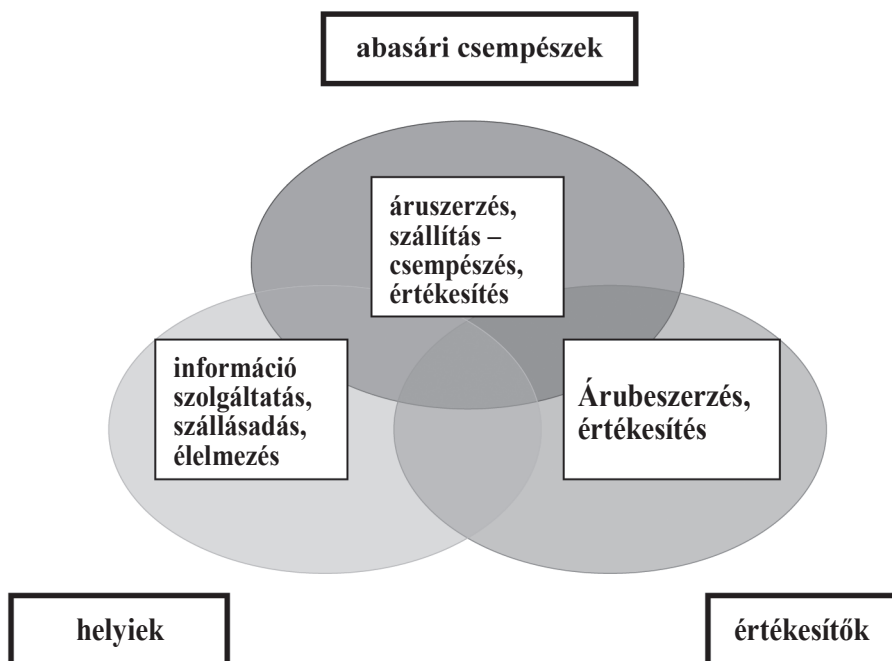
A csoportok – így az általam vizsgált is – leginkább a szociális háló mentén szerveződtek, vagyis egy tapasztaltabb csempész maga köré szervezte rokonait, ismerőseit, akik nem jártak együtt állandó jelleggel, hanem mindig csak az ment, akinek az adott helyzetben épp szüksége és lehetősége volt rá. A két kulcsadatközlőm a legtöbbször abban a csoportban tevékenykedett, melynek legmeghatározóbb tagja Tüzes volt, akinek személyét dolgozatom második felében részletesen vizsgálom. A csoportoknak nem voltak vezetőik, valamiféle hierarchia azonban mégis volt, a tapasztaltabbak szava mérvadó volt, de az igazi szabályozó erőt az a sajátos normarendszer jelentette, melyet maga a csempészéletforma alakított ki. Ez a hierarchia nemcsak az egyes csoportokon belül volt meg⁹, hanem az egész csempész-hálózatban belül is. Ezért is maradhatott meg adatközlőim emlékeztében Tüzes úgy, mint a csempészek vezére. Őt követte a rangsorban Szisza Tóni, Szisza Pista és Fino Antal, legalábbis adatközlőim visszaemlékezéseinek alapján. Őket négyüket nevezték meg név szerint adatközlőim, ők szerepelnek a visszaemlékezéseikben betyárként, illetve azok a „név nélküli” emberek, akik különböző alkalmakkor őket kísérték.

A csempészhálózat lényeges elemei azok a családok, egyének voltak, akik segítettek, élelemmel, szállással látták el a csempészeket a többnapos útjuk során. Ők azonban nem kiegészítői voltak a hálózatnak, hanem a működéshez szükséges lényeges elemei. Ezek az emberek részben szolidaritásból, részben mert anyagi érdekük kívánta, részben pedig voltak, akik félelemből segítettek a velük kapcsolatban álló csempészeknek. Néhány esetben az adott településről is csatlakozott pár ember egy-egy alkalomra hozzájuk. A segítségnyújtás nem korlátozódott a szállás- és az élelembiztosításra, hiszen ezeknek az embereknek meghatározó szerepük volt az információáramlásban, amit a későbbiekben részletesen fogunk vizsgálni. Az általam vizsgált csoport, a tevékenységéből kifolyólag is, leginkább a falun kívül elhelyezkedő pásztortanyákon, vagy legfeljebb a falu peremén élő emberekkel álltak kapcsolatban.

Volt azonban egy harmadik eleme is a hálózatnak, mely szintén meghatározó szereppel bírt. Ez azokból a kereskedőkből, kupeczekből, mészárosokból állt, akik a „hozott árut” piaci forgalomba hozták, vagyis felvásárolták, majd értékesítették, illetve azokból a hivatali emberekből, akik a hamis papírokat, járlatleveleket állították ki.

⁹ Újból hangsúlyozva, hogy nem zárt csoportokról van szó.

A hálózati modell tehát a következőképpen épült fel:

A CSOPORT MŰKÖDÉSE

Az abasári csempészek közül csak az általam vizsgált csoport foglalkozott állatcsempészéssel, ugyanis bár az igazán nagy hasznot a lopott jószág eladása jelentette, viszont csak pár ember akadt, aki el merete kötni a kiszemelt állatot: „*Jószágot mi nem! Eltulajdonítani, vagy ellopni azt csak Józsi bácsi (Tüzes) tudta megtenni, mert mi itthon voltunk törzs családos emberek. Mi ezt nem tettük volna meg, Isten őrizz, nincs az a pénz! Mert nekünk megvolt a tekintélyünk*” – mondta egyik adatközlőm. Ez a kijelentés is mutatja, hogy csak az engedhette meg magának a tolvajlást, aki valamilyen módon a falusi társadalmon kívül állt. A csempészek legtöbbje közösségének elismert, elfogadott tagja volt. Azonban az általunk vizsgált betyár(ok)¹⁰ elsősorban nem az imént említett falusi társadalommal érintkeztek, hanem leginkább annak egy sajátos rétegével, a falusi vagy magán-jószágálmományokat őrző pásztortársadalommal.

¹⁰ A továbbiakban megkülönböztetésként – és mivel a vizsgált közösségben is így emlékeznek rájuk – betyárként nevezem az állatcsempészettel foglalkozó 3 személyt.

A Tüzes vagy egy-két erre kapható ember által az uradalmakból elhajtott jószágot a 20-25 km-rel arrébb lévő pásztorszállások jószágai közé hajtották és ott pihentették egy-két napig. A távolság és hogy mennyi időt töltöttek a jószágok egy helyen, az függött részben attól, hogy milyen állatról volt szó. De függött a környék ellenőrzöttségétől és a „piaci” igényektől is. Tehát az adott állomásról annyi jószágot hajtottak tovább, amennyire szükségük volt. Ha kevesebbet tudtak csak átvinni a határon, mint amennyivel a tanyára érkeztek, akkor otthagyták a pásztornál a következő alkalomig. De ha többre volt szükségük, akkor elhajtották az adott nyájból, ám ez esetben az adott pásztor általában több jószágot kapott, mint amennyit nyájából elhajtottak. Míg feljutottak a határig, a jószágállomány száma mindig aszerint változott, hogy az adott területen mennyi jószágra volt szükségük, illetve mennyivel tudtak kellően biztonságosan haladni. A jószág cseréje a legtöbb esetben „némán” zajlott, vagyis erről szó a legritkább esetben esett, csak ha valami nagyon kedves jószágot akartak elhajtani és a kapcsolat már olyan régi volt, hogy megengedhette magának a pásztor. Ez az eset kivételnek számít, ellenben az alábbiak, ami jól ábrázolja, hogyan is zajlott a lopott állatok „csempészése”:

Nagyapáéknak fent volt a gulya a Verő alatt... s akkor arra ébredtek, hogy mozog a gulya. Semmit sem hallottak, a kutya sem ugatott. A kolomp az csak jobban szólt. Tehát nem hever a gulya, mert azt lehet hallani, hogy pityereg a kolomp, ahogy kérődzik. Hanem mozgott a gulya. Meg bógótt a tehen. De olyan sötét volt, hogy nem láttak semmit. Hiába gyújtottak tüzet is, nem láttak embert.

Reggel, ahogy virradt – már alig várták –, akkor látták, hogy 30-40 db marha, idegen marha van a gulyába. De senki nem volt ott, meg nem is jelentkezett senki érte. Várták egész nap, hogy majd biztos jönnek érte, gondolták azért, hogy majd jelentkeznek. Következő nap, s éjszaka még ott voltak.

Majd másodnap éjszakáján megint volt mocorgás, mozgás. Akkor már ugatott a kutya is, de lecsillapították, mert füleltek. Mi lehet? Gondolták is, de embert nem láttak egy darabot se. Pedig hát ők is fel voltak készülve mindenre. Meg értettek is a jószághoz.

Reggelre, megint mikorra kivirradt, akkorra észrevették, hogy az a 40 db marha, azt úgy elhajtották megint, mint ahogy jött. És az övékből egy darab nem hiányzott!

Ezt azért bírták megcsinálni, mert a gulya kiverte magából. Addig az 1-2 napra távol tartotta magától az idegen jószágot.

INFORMÁCIÓÁRAMLÁS

A társadalmi feltételekre épülve, a csempészet hatékonyságának a feltétele a szervezettség volt. Tevékenységük a fentebb említett folyamatos cserén alapszik, melynek az információcsere is meghatározó részét képezi. Az információáramlásnak három szintjét különböztetem meg: 1. az egyes csoporton belüli és különböző csoportok közti információcsere; 2. a csempészek és a velük érintkező lakosság közti információcsere; 3. a csempészekkel érintkező emberek és az egyéb lakosok vagy csendőrök közti kommunikáció, melynek célja az információ visszatartása vagy téves információ közlése volt.

Az első két esetben megkülönböztethetjük a kommunikációnak két további fajtáját, úgy mint a közvetlen, szóbeli kommunikáció és egy közvetett, sajátos jelrendszeren zajló kommunikáció.

A csempészek általában tudták, hogy mikor jár csendőr a környéken vagy a környező falvakban. A falusi mezőőrök, kerülők – mint például Mátranovák esetében Holecz Károly – szintén részesei voltak a hálózatnak. Ők voltak azok az emberek, akik „hivatalos tájékoztatást” adhattak az éppen a környéken tartózkodó csendőrökről. A pásztorok, bojtárok és egyéb helyi emberek megpróbálták mindezt a csendőrökkel szemben, a csempészek védelmében.

NORMARENDSZER

Általában a pásztort nem kérdezték meg, hogy odahajthatják-e a jószágot, de nem is parancsolták neki, hogy segítsen. A folyamatban mindenkinek megvolt a maga helye és feladata, amire nem kellett tanítani, hiszen ez a pásztorellettel járt. A pásztorok közt is akadt mindig olyan, aki lopásra vetemedett, mint a bárnai Lisztes vagy a Gregoly család, de ezeket a pásztorközösség nem tűrte meg sokáig maga között, a betyárok pedig még kevésbé.

A csempészeket segítő emberek és a betyárok kapcsolata kétoldalú volt. A pásztorok közötti kapcsolatok szorosabbak voltak, mint a falubeli emberek közti kapcsolatok, és ezt a kapcsolati hálót még tovább bővítette a betyárok tevékenysége. Ez a hálózat nem működhetett volna egységes gondolkodásmód, normarendszer nélkül. Ebben a normarendszerben mást jelentett a tisztesség, a becsület, az igazságosság fogalma, mint a falusi közösségben. Ezeket a fogalmakat és értékrendszert nem a csempészet alakította ki, hanem az egy hosszú folyamat eredménye, melyben véleményem szerint a sajátos életmódnak meghatározó jelentősége van. A betyárok tevékenysége ebbe a meglévő normarendszerbe ágyazódott bele. Aki a jószágot elkötötte, majd pedig nyom nélkül terelte az állat számára teljesen ismeretlen több tíz kilométeren át, annak bizony legalább úgy kellett értenie az állatokhoz, mint a pásztoroknak.

Nem véletlen, hogy a saját csapását megszokó juhnyájából általában a vezérürüt és még egy két idősebb jószágot szakítottak ki a legtöbb szállásról, ugyanis az ve-

zette az idegen nyájat az adott területen. A nyomeltakarítást pedig „némán” elvégezte a pásztor, akinek szintén érdekében állt, hogy ne tűnjön fel a jószágállomány változása.

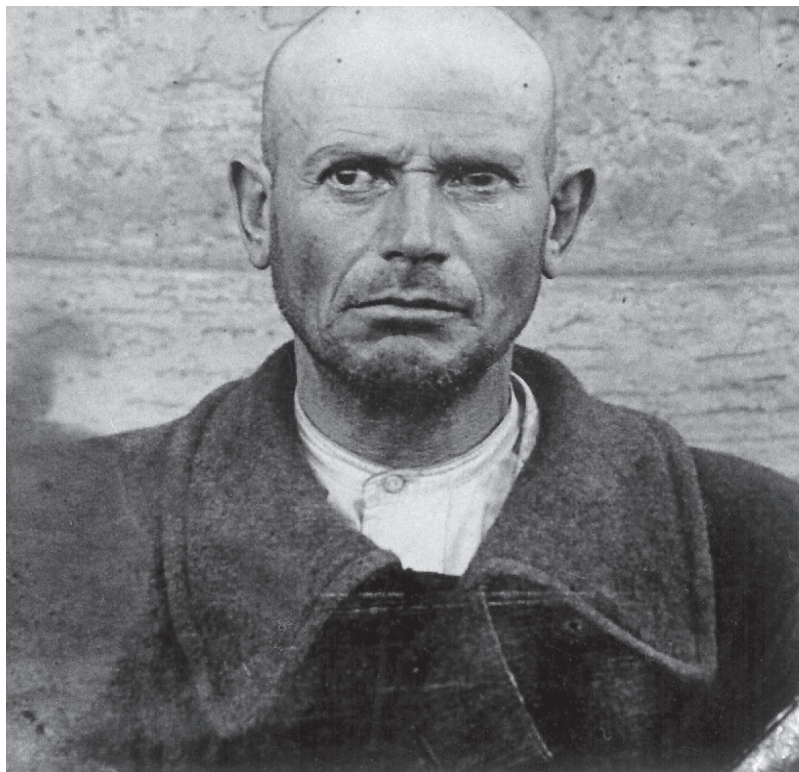
Föltehetnénk itt a néprajztudományban gyakorta központi szerepet betöltő kérdést, miért segítettek a pásztorok a betyároknak? Véleményem szerint azonban ez a kérdésföltevés nem állja meg a helyét, ezt bizonyítván adatközlőm erre a kérdésre adott egyszerű, de sokatmondó válaszát idézem: *„Nem! Nem kellett nekik segítenyi! Hát segítették, memmondanyi nekik, hogy hova mennyék, mőre mennyék...”* Vagyis a probléma az, hogy a fenti kérdés mögött ott rejtőzik a kérdező személyes értéktétele, mely feltételezi azt a pásztorról, hogy a csempészést vagy az állatokkal folytatott illegális kereskedést az éppúgy elítéli, mint ahogyan ő. A választ tehát a fentebb már említett közös normarendszer adhatja meg, ugyanis a pásztor számára természetes folyamat játszódott le, azzal a különbséggel, hogy az állatokkal való „üzletelést” más bonyolította le. Olyan valaki, aki a folyamatban nála nagyobb szereppel bír, vagyis rangban fölötte áll. Amennyiben ennek tudatában cselekszik a pásztor, akkor jól élhetett ebben a kapcsolati hálóban, amennyiben viszont ezt nem veszi tekintetbe, akkor valóban megtorlásra számíthatott. Vagyis amennyiben saját boldogulásának a vágyát összhangba tudta hozni a betyárok tevékenységéhez szükséges elvárásokkal, akkor a kapcsolatuk mondhatni „harmonikus” volt. A belső motiváció tehát a könnyebb boldogulás lehetősége volt, amiben a betyárok tevékenysége meghatározó szerepet játszott. Ami miatt mégis félték tőlük, az a hálózatban betöltött eltérő státusukból adódott, melynek fenntartására ügyeltek. Amennyiben nem úgy cselekedett a pásztor, ahogyan azt elvárták volna, akkor ezt bizony hamar a tudtára adták. Volt, aki nem úszta meg figyelmeztetéssel. Egyik adatközlőm emlékezett olyan esetre, mikor az áruló kupecet (lókereskedőt) a lova után kötözték, és úgy húzták a földön.

Az elmondásokban megfigyelhető, hogy a pásztorok és a betyárok „komának” nevezik egymást. Ez a kifejezés az eredeti jelentésétől¹¹ szélesebben értelmezett, de jól példázza az egymásrautaltságot és a kapcsolat belső tulajdonságait. A gyerekek a jószág mellett korán munkába álltak, ezért ők is hamar megtanulták, hogyan kezeljék ezeket az eddig átláthatatlan kapcsolatokat, ezáltal ők is belenevelődtek ebbe a normarendszerbe.¹²

¹¹ „...olyan férfi vagy nő barát, aki egy másik férfival vagy nővel általában valamilyen rítus folytán meghatározott, közeli viszonyba kerül. A koma sohasem rokon, de a komaság gyakran a rokonoknál személyesebb, közelebbi kapcsolatot jelent. A koma anyagi és erkölcsi segítséget nyújtó bázis, amely a rokoni és lokális kapcsolatokon túl összeköti az egyént a társadalommal.” – Néprajzi Lexikon.

¹² Ezt igazolja, hogy a 20-as, 30-as években bojtárként felnőtt pásztorok, a TSZ-rendszerben éppúgy „megtalálták a maguk számításait”, mint korábban az uradalmi nyájakat őrző elődeik. Ezt a magatartást számos eset igazolja, aminek vizsgálata azonban már egy másik kutatás feladata.

II. „Nagy Tüzes a Mátra utolsó betyárja”

„EGY KÉSŐI JÓKAI-ALAK TÖRTÉNETE

Egészen 1920-tól, tizennégy éven át hajszolta a Felvidék csendőrsége, 300 pengő vérdíjat tűztek ki a fejére, mégsem sikerült elfogniuk sem élve, sem halva. Amikor kézre került ez a múlt századot idéző betyár, ettől volt hangos a korabeli országos, különösen pedig a megyei sajtó. Az Egri Újság hasábjain 1934 tavaszán háromszor is terjedelmes cikkben számoltak be Takács József 41 éves abasári születésű gazdaember, szökött katonáról, aki – mint egy meglelevenedett regényhős – bújt elő a Mátra erdősegeiből.

Ezeknek az írásoknak a felhasználásával rekonstruáljuk az utolsó Heves megyei betyár történetét.”¹³

Dolgozatom második felében, az eddigiektől eltérő módon, a hagyományos néprajzi kérdésfeltevésre kapott válaszokat szó szerint idézem adatközlőimtől, illetve

¹³ Eger c. napilap, 1934. márc. 22.

sok esetben a korabeli sajtóból, ugyanis a pontos válaszoknak meghatározó szerepük lesz a végső értelmezésben. A területi korlátok miatt nincs alkalom Tüzes életútját és a hozzá kapcsolódó elbeszéléseket, anekdotákat bemutatni. Nagy Tüzes, polgári nevén *Takács József* Abasáron született 1895. aug. 22-én. Valószínűleg Hágában halt meg, Hollandiában 1984-ben.

NAGY TÜZES AZ ÉRINTETT TERÜLETEK LAKOSSÁGÁNAK EMLÉKEZETÉBEN

Takács József életpályája rendkívül gazdag és „élményekkel teli” volt. Előéletéről már akkor sokat beszéltek falubelije, mikor csempészkedni kezdett. Ez az ellopott és elhajtott jószágok számával párhuzamosan csak fokozódott. Egy vallásos falusi közösségben, mint Abasár volt, egy olyan ember személye, akit a csendőrség folyamatosan keresett, állandó beszédtema volt, igaz, sosem nyilvános téma. A falusi emberek is féltek Tüzes haragjától, ezért csak a legnagyobb körültekintéssel mertek róla beszélni. Véleményem szerint ez is hozzájárult a Tüzes iránti érdeklődés fenntartásához, ugyanis egy olyan dolgot, amiről nem lehet nyíltan beszélni, az emberek többsége fokozott figyelemmel követ. Mivel Tüzes csempészútjait nem magányosan tette meg, a hálózatban betöltött szerepénél is fogva, sok emberrel kapcsolatban állt. Ezen emberek legtöbbször – ismervén természetét, félve a bosszújától, vagy talán csak tiszteletből – sosem beszélt róla.¹⁴ Azonban azok a csempészek, akik személyesen nem, csak látásból ismerték, akikkel útjuk során találkozott vagy akiknek a legkisebb közös élményük is volt vele, igyekeztek a találkozást oly módon előadni, hogy az megfeleljen a majdani hallgatóközönsége elvárásainak, vagyis minél érdekesebbé, színebbé téve azt. A következőkben döntően az adatközlőimre támaszkodva mutatom be, hogyan jellemezték, milyen képességekkel ruházták fel a Nagy Tüzes.

Adatközlőim anekdotáiban, történeteiben Tüzes éppen úgy jelenik meg, mint a 19. század híres betyárjai. Jól élhetett volna a betyárságból, csempészetből, de rajta nem látszott meg a jó mód. *„Ő inkább odaadta másnak, mert látta, hogy hát be van fűzve az illetőnek a bakancsa, madzaggal, fűző helyett, akkor adott neki egy 10 pengőt meg egy 5 pengőt.”*¹⁵ Olyan esetre is emlékeznek, mikor egy kisgyereknek annyi pénzt adott, amiért vigyázott a lovára a réten, hogy az édesanyja hetekig főzött belőle. Egy másik adatközlőm szerint haragudtak rá a gazdagok, mert amit elvett tőlük, azt a szegényeknek adta.¹⁶

¹⁴ Adatközlőim is csak nehezen nyíltak meg Tüzeset illetően, ezt azonban a későbbiekben még részletesen tárgyaljuk.

¹⁵ Valikó Árpád adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

¹⁶ Kis Géza adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

„Kért menázsit, de az leginkább olyan helyekre ment be, a legszegényebb helyekre! Kért egy szelet zsíros kenyeret. Ha megkínálták, adtak neki szelet zsíros kenyeret, ő másik napra egy 80 literes zsírt vitt. 80 literes bödönnel ott volt a zsír neki az udvaron... A másik helyen meg egy kis tejet is kért. Mondta az asszony, hogy a kisgyerekeknek van egy kis tej félretéve, de egy kicsit tud belőle adni. Ott meg egy fejőstehén lett az udvaron.”

Más történetekben azonban Tüzes nemcsak adott, hanem el is vett. Rablásait azonban általában nem ítéli el a közvélemény, ugyanis azokról a rablásokról maradt fenn a legtöbb történet, melynek elszenvedői gazdag parasztok, kérkedő bírók¹⁷ voltak. A rablás „jogossága” még a történetben kiderül, vagy az ezt következő rövid előadói kommentárban, mint pl.: *„amúgy őket (a kárvallottat) a faluban senki nem nagyon szerette”* – ezzel egyben felmentve a bűnöst tette alól. Az újságok arról írtak, hogy Tüzes egy-egy lopása után az istálló falára írta fel, hogy *„Itt járt Nagy Tüzes.”*¹⁸ Erre adatközlőim egyike sem emlékezett, sőt határozottan állították az információ hamisságát. Adatközlőm szerint egy ízben történt hasonló eset:

„Az Abasáron vót! Mer a bíró aszonta, hogy az ő lovát nem lopná el senki se!

*Oszt akkor mondta (írta fel a bíró kapujára Tüzes), hogy melyik éjjel, ekkor és ekkor éccaka a lovát el fogja vinni. Hát őrizték a lovakat 10-en, 12-en, de akkor is elvitte!”*¹⁹

Az újságok emellett írtak természetfeletti képességeiről is, miszerint nem fogta a golyó és hogy különleges képessége segítségével, mindig megérezte, ha a csendőrök közeledtek, így tudott annyiszor elmenekülni.²⁰ Ez utóbbi motívum megtalálható adatközlőm elmondásaiban is:

*„Aludt. Állt, és egyszer csak kiugrott az ablakon. (Volt egy ilyen tudat alatti ösztöne, vagy én nem tudom, mi.) És alighogy kiugrott az ablakon, az első bokornál már látta, hogy jönnek a csendőrök. És ő a bokorból figyelte, hogy az egész házat végignézik a csendőrök. Valahonnan fülest kaptak a csendőrök.”*²¹

A csendőrök elől való meneküléseiről, illetve szökéseiről számos történet maradt fenn. Ezen történetek meghatározó helyszíne a temető. Ennek oka többek közt az a tény is, hogy testvéreinek házai közvetlenül az abasári temető mellett

¹⁷ Lásd alább.

¹⁸ Kis Újság, 1942.

¹⁹ Kis Géza adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

²⁰ Kis Újság, 1942.

²¹ Sári Sinkalovics Sarolta adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

voltak. A történetekben volt, mikor az ásott sírgödörben bújt el üldözői elől²², volt, mikor a halottasházban lévő koporsóban. Ez utóbbi az adatközlőim által egyik legismertebb történet:

„A temetőnél laktunk. Akkor még nem úgy hívtuk, hogy halottasház, hanem úgy híttuk: bódé. Mer végeredménbe bódé vót. Ilyen nagy széles deszkából vót megcsináva, teteje kakasülő, ahogy tartsa a tetőt. Slussz-passz, semmi több. Meg a kakasülön egy üres koporsó. Mer, hogy ha vót olyan, itt Abasáron is történt olyan, hogy agyonüttek egy embert. Oszt akkor azt, nem úgy vót, mint most, hogy elszállítja a hatóság, hanem oda be a bódéba elvitték. Oszt vót az a koporsó, oszt azt arra hasznáták, hogy az ilyeneket betegyék oda. Meg ott vót a Szent Mihály lova, oszt arra rátették, oszt kész. És itt helybe boncolták is fel.

Keresték a csendőrök, mer má fogták meg a temetőbe máskor is. Keresték a temetőbe a csendőrök. Ott járkáltak a bódé előtt. Ő meg a koporsóba feküdt a kakasülön.”²³

Több történetben magát betegnek, vagy éppen halottnak tettetve menekült meg.²⁴ A következő szintén egy szökevényről szóló idézet, kiváló példája az elbeszélések hitelességébe vetett hitnek:

„Emlékszek rája, hogy beszéte nagyanyám, olyan helyen vót ... a börtönbe bezárva, hogy napraforgó górébó vót a kerítése. Oszt az ajtón meg ekkora nagy lakat vót e! De hát mikor az énnekem eszembe jut, én mindé úgy nevetek magamba. Hát persze, hogy messzökött belőle! Hát szétlökte a napraforgónak a szárát, oszt akkor elgyűtt.”²⁵

Vagyis adatközlőmben nem merül fel a történet hitelességének megkérdőjelezése, ellenben jól mutat a börtönőrök „ostobaságán”. Számos történet maradt fenn arról is, hogy a csendőrök hogy félték tőle, hogyan gúnyolódott velük, majd verte meg őket. Az egyik történet egy csendőrrel való találkozás eredményeképp magyarázza állítólagos nagyon erős horkolását Tüzesnek. Sok történet maradt fenn hatalmas étvágyáról. Volt, hogy a fürt szőlőt egyszerre lenyelte, egyszerre megette egy nagy kerek kenyérnek a felét, mikor kínálták, hogy törjön belőle – utána mondogatták is sokáig Abasáron, hogy „Törjél a kenyérből, mint Tüzes Jóska!”²⁶ Külföldi „kalandjairól” két történet maradt meg, egy Olaszországból való, egy pedig az idegenlégiónhoz köthető.

²² Kiss Dezsóné adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

²³ Kiss Dezsóné adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

²⁴ Kiss Dezsóné adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

²⁵ Kiss Dezsóné adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

²⁶ Kiss Dezsóné adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

Tüzes haláláról különböző történetek láttak világot. Voltak, akik azt állították, hogy a határon lőtték le Cerednél, mert nem állt meg a lovával, mikor felszólították.²⁷ Volt, aki azt hallotta, hogy utóbb embert csempészett társaival, zsidókat, akiket aztán kifosztottak és lelőttek, de aztán társai lelőtték őt is, nehogy ellenük forduljon.²⁸

Összegzés

Ha a néprajztudomány hagyományos kérdésfeltevését nézzük, az általam vizsgált egyén minden olyan tulajdonsággal bír, amivel egy 19. századi betyár rendelkezett. A fennmaradt dokumentumok és az érintett közösségek emlékezetében megőrzött történetek alapján azt mondhatjuk: katonaszökevényként, felesége hűtlensége miatt vált betyárrá. A nemzeti határokat semmibe véve rabolt a gazdagoktól, támogatta a szegényeket, miközben a csendőrök állandóan üldözték, azonban különleges képességeinek birtokában számtalanszor elmenekült üldözői elől. Élete a vándorlásról szólt, állandó lakhelye nem volt. Haláláról alig tudunk valami biztosat, talán külföldre menekült, vagy társai végeztek vele csempészés közben. Vagyis ha a néprajztudomány hagyományos kérdésfeltevését követjük, azt mondhatjuk, Nagy Tüzes, polgári nevén Takáts József valóban betyár volt.

Azonban mégis fölteszem a kérdést újra: valóban betyár volt Nagy Tüzes? Kinek a szemében és miért lehetett az? Hogy a kérdés könnyebben értelmezhető legyen, nézzük meg, hogyan viszonyultak adatközlőim Tüzeshez.

Kis Géza bácsinak nagybátyja volt Tüzes. Ő volt az egyetlen a közvetlen a családban, akit elvitt magával csempészkedni, őt is csak akkor, mikor a legkevésbé volt veszélyes az útjuk. Az interjúkészítés során azonban Géza bácsi nagyon nehezen, családjának az unszolására kezdett el beszélni Tüzesről, mondandóját azzal kezdte: *„Nagybátyámnak a ragadványnevét nem ismerjük. Takáts Jóskának ismerjük.”* De többször elismételve, hogy *„nem lehet arról beszélni!”* Mikor mégis elmesélte emlékeit – melyek az adatközlőim elbeszélései közt a legpozitívabb képet festik Tüzesről – feszült, zavarodott lett és arra kért, ne írjak a Tüzesről, ugyanis eszébe jutott édesanyja és a családja, akik két házukat is elvesztették, és nagyon sokat nélkülöztek miatta. Azt mondta, *„édesanyám nem akarná, hogy Tüzesről könyvet írjanak!”* Vagyis a történetmondás során döntően az érzelmi kötődések játszottak szerepet. Míg az anekdoták és az egy-egy eseményre vonatkozó történetek az ő személyes pozitív emlékképének hatását tükrözték, addig az élettörténet többi elemében a családdal átélt negatív emlékek tükröződnek vissza.

²⁷ Dér József adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

²⁸ Kiss Dezsőné adatközlőm elmondása alapján (kéziratban).

Valiskó Árpád bácsi, akivel több interjút is készítettem, egyike azoknak, akik a legjobban ismerték Jóska bácsit. A beszélgetések során gondosan ügyelt arra, hogy csak azokat a tényeket erősítse vagy cáfolja, melyek az egykori újságokban szerepeltek. Jóska bácsiról mindig tisztelettel beszélt, de történetmondását a csempészet köré építette, kitérő választ adott a legtöbb olyan kérdésre, mely negatív fényt vethetett volna Tüzesre. Vagyis annak tudatában mondta el történeteit, hogy azok fel lesznek használva egy társáról, barátjáról szóló tanulmányban, akit az újságok és a falubeliek is betyárnak tartanak.

Azoknak az adatközlőimnek a viszonyulása Tüzeshez, akik bojtárként találkoztak vele, vagy szüleiktől hallottak róla, egy újabb aspektusban kialakult viszony. Hiszen ők szintén részesei voltak annak a hálózatnak, melyben Tüzes tevékenykedett, viszont ahogyan azt részletesebben is megvizsgáltuk, ebben a sajátos hierarchiában ők Tüzes alatt álltak. Ez a tény, ebben a normarendszerben értelmezve azt is jelenti, hogy számukra Tüzes valóban a hatalmat, az erőt szimbolizálta, mely segítségükre lehet a könnyebb anyagi boldogulás elérésében.

Adatközlőim negyedik csoportját azok a döntően abasári emberek alkották, akik Tüzeset leginkább a róla szóló anekdotákból, történetekből ismerték. Az újság-cikkek hatása ebben a csoportban a legnagyobb. A közvélemény hozzáállását nagyban meghatározzák azok az információk, amelyet az újságíró közvetít felé. Ennek természetesen az újságíró teljes mértékben tudatában van, éppen ezért az az interpretáció, amellyel ő előáll, az az olvasóközösség értékrendjének a leginkább megfelelő, a közönségben fölmerülő kérdésekre a legteljesebb magyarázatot adó interpretáció. Ezen a szinten tehát számolnunk kell a kölcsönös egymáshatással. Az újságíró az olvasóközönség és saját maga értékrendszerén keresztül mutatja be a történeteket, azonban ahogyan teszi, az nagyban meghatározza a közvéleményt.

Az általunk felépített betyárkép tehát számos különböző egyéni és csoportos attitűdöt tartalmazó ismeretanyagból áll. Vagyis az a kép, melyet a különböző hagyományos kérdésekre kapott válaszokból egységgé alakítottunk, nem reprezentálja igazából egyik forrásunkként szolgáló adatközlőnk Tüzeshez való viszonyát sem. Ez a torzítás az, amely véleményem szerint hiányos következtetésekhez vezetett a betyárok társadalmi szerepének korábbi megítélésében. Ennek a hiánynak a felismerése vezette Veszelné Gémes Eszter is, mikor fölteszi a kérdést: „*Ki nevezte ki Rúzsát hősnek? A nép nem! Annak elég volt 40 év rettegés*”.²⁹ Azonban ez nem jelenti azt, hogy meg kell szabadítanunk betyárképünket a folklórhagyomány által adományozott köpönyegétől, és kegyetlen bűnözőt kell faragnunk alakjából. Véleményem szerint a fenti hiányosságot a megközelítésmódunk megváltoztatásával tudjuk kiegészíteni. Amennyiben a már sokszor említett viszonyt próbáljuk ábrázolni, nem elég csupán a betyár személyét és tevékenységét vizsgálnunk, ugyanis történhet ez a vizsgálat a legkülönbözőbb társadalmi nézőpontból, nem

²⁹ Veszelné G. E. 1982. 12.

fogjuk érteni azokat a finom különbségeket, melyek nyilvánvalóvá válnak, amint a betyárokat visszahelyezzük abba a társadalmi kontextusba, melyből tudatos kutatói munkával korábban kiemeltük. Az egyén „betyár” mibenléte ugyanis ezekben az egyéni és hálózati kapcsolatokban fogalmazódik meg, e nélkül a betyár az életben pusztán csak tolvaj, rabló, gyilkos, hagyományainkban pedig csupán népünk szellemi teremtőerejének költői megnyilvánulása volna.

Felhasznált irodalom

Bálint Sándor

1961 *Történetek a szegedi betyárvilágból.* Szeged, 6.

Boross Zoltán

1985 A csempészés emlékei a Medvesalján a két világháború között. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza.* I. 179–183. Debrecen.

Castells, Manuel

2005 *Az információ kora.* Gondolat Kiadó. Budapest.

Dankó Imre

1988 *Rendkívüli vételformák, szerzési módok.* Separátum. Debrecen, 8.

Eger c. napilap XLV évf. 75. szám: Nagy Tüzes kalandos útja.

XLV évf. 70. szám: Kézre került Parádon Nagy Tüzes.

Katona Imre

1973 Észak-bánáti betyárballadák. 15–41. Novi Sad, a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. V. évf. 15. sz.; 15.

Kis Újság 1942. Nagy Tüzes, a Mátra legendás betyárja.

Küllös Imola

2007 Kik voltak a betyárok? forrás: <http://www.magyarhirlap.hu/cikk.php?cikk=128268>

1988 *Betyárok könyve.* Mezőgazdasági Kiadó. Budapest, 5; 6; 7; 9.

Laczkó István

1973 A hegy- és dombvidéki gazdálkodás ökonómiai alapjai. 14–28.

Nagy Czirok László

1965 *Betyárélet a kiskunságon.* Magvető Kiadó. Budapest, 9; 12; 60.

Nagy Molnár Miklós

1985 A medvesaljai községek gazdasági jellegű falun kívüli kapcsolatai In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza.* I. 179–183. Debrecen

Szent-Györgyi Katalin

1976 A magyar betyárköltészet nemzetközi párhuzamai. 84–102. Ethnographia LXXXVII. évf. 1–2. sz. Budapest, 85; 95.

Szenti Tibor

1999 *Betyártörténetek.* Máyer Nyomda és Könyvkiadó, Budapest, 21.

Szücs Sándor

1969 *Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek*. Magvető Kiadó. Budapest, 6.

Ujváry Zoltán

1982 Interetnikus kapcsolatok Gömör népi kultúrájában. In: Viga Gyula szerk.: *A gömöri falvak néprajza*. Miskolc, 60.

Új Nemzedék, 1934. március 23.: Kézre került a Nagy Tüzes

Veszelkáné Gémes Eszter

1982 *Történetek Rózsa Sándorról*. Szerkesztette és az utószót írta Küllös Imola. RTV-Minerva, Budapest. 12.

Viga Gyula

1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen, 18; 97; 161–162.

A szférák zenéje Dante Alighieri közvetítésében

Dante sokoldalúsága, zsenialitása egyértelmű, erudíciója felülmúlta legtöbb kortársáét. „Nincs nemzet, amelynek egyetlenegy fia annyira összpontosította volna magában honi géniuszának nagylétét, mint ahogy Dante az olasz Génuszét.”¹ Jelentős Dante-szakirodalom áll rendelkezésre mind olasz, mind magyar nyelven. A tudományok-irodalmi műfajok szinte mindegyikében korszakalkotó jelentőségű volt munkássága. Ő az első nyelvész, italianista, irodalomtörténész is. „Dante a világirodalomnak nemcsak a legnagyobb, de alighanem a legnehezebb költője is. Költészetének magasrendűsége és mélysége talán a két legismertebb vonása, s míg az első csodálatot ébreszt, a második félelmet kelt.”² Az eddig megjelent kutatások részletesen foglalkoznak ezen tudományok feltárásával az *Isteni Színjáték*-ban, mint a dantei életmű összszegző művében.

„A hazai italianisztika, a dantisztika, az irodalomtudomány, a filozófia, a teológia, az etika, az esztétika, a csillagászat, a költészet, a prózairodalom, a képzőművészetek, a színpadi rendezők képviselői a legkülönbözőbb időszakokban foglalkoztak Dante művészetével.”³

A fenti felsorolás majdnem teljes, ám itt sem szerepel a zeneművészet, vagy ahogy Dante tekintett rá, a zene tudománya. Annak ellenére, hogy milyen erős hatást gyakorolt Dante műve a zeneirodalomra, és mennyi jelentős középkori zeneelméleti példa szerepel műveiben, a Dante és a zene kapcsolatát vizsgáló tanulmányok száma szinte elenyésző.

„Az *Isteni Színjáték* egész tárházát kínálja a még feltárandó értékeknek, annak ellenére, hogy a világon szinte mindenhol foglalkoztak már vele. Talán nem túlzás, ha kimeríthetetlennek mondom. Hiába választ el akármekkora időbeli és térbeli távolság ettől a remekműtől, mégis mindig lenyűgöző szellemi feladatot kínál a benne való elmélyedés”.⁴

A szinte mindent felölelő Dante-szakirodalomban igen kevés olyan példát találtam, amely részletesen foglalkozna Dante zenei képzettségével, és szorosabban az

¹ Honti Rezső: *Dante*, Fővárosi Könyvkiadó, Budapest, é. n., 35.

² Madarász Imre: „*Költők legmagasabbja*” – *Dante-tanulmányok*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2001, 81.

³ Szabó Tibor: *A sokszólamú Dante*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2006, 14.

⁴ Csőry Barbara: Adalék a számok szerepéhez az *Isteni Színjáték*-ban, in: *Italianistica Debreceniensis VI.*, Madarász Imre szerk., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999, 9.

Isteni Színjáték zenei elemeivel. Kutatásom célja a *Paradicsom* zenei elemeinek, zeneművészeti értékeinek feltárása, részletes elemzése, és ezen zenei komponensek közti összefüggések vizsgálata. Ebben a tanulmányomban a *paradicsomi* zenének észlelhetőségével, valamint az udito mint hallás problematikájával foglalkozom. Azt vizsgálom, hogy Dante mikor, milyen körülmények között hallja a szférák zenéjét, milyen zenei ismeretekkel rendelkezik, és hogyan ábrázolja ezt az auditív élményt olvasói számára.

A szférák zenéje Danténál

Dante valószínűleg a ferenceseknél és a dominikánusoknál végezte alapiskoláit, majd később a bolognai egyetemen jogot, retorikát, orvostudományt és művészeteket tanult. A ferenceseknél és a dominikánusoknál bizonyára a liturgiákon is részt vett, így jól ismerte azok menetét és tartalmát. Művészeti (artes) tanulmányai során elsajátíthatta a kottaolvasás és zsoltáréneklés alapjait is, bár a liturgiákon Dante idejében hivatásos énekesek voltak a templomi szertartások fő énekesei. Ismerte továbbá a trubadúrköltészet hagyományait, s azt a gyakorlatot, melyben a versszövegeket lantkíséréssel adták elő. Érdekes Barbara Reynolds felvetése, miszerint „Dante állítólag dallamra szerezte korai verseit, amelyeket barátja, a zeneszerző Casella énekelt is: ám erre semmilyen bizonyítékunk nincs”⁵. Korai canzonéit a kor gyakorlatának megfelelően bizonyára lantkíséréssel, énekelve adták elő, ám az, hogy ezeket a dallamokat Dante alkotta volna, igen valószínűtlen, mivel a *Paradicsom* XIV. *cantó*jának 120. sorában egy hasonlatban ír a zsig és hárfajáték lejegyzéséről, kottájáról. Itt azt feltételezi az olvasóról, hogy nem ismerte ezeket a lejegyzéseket: „da cui la nota non è intesa”, „a kótát nem érted”. Itt számtalan más hasonlatot hozhatott volna a költő, ám valószínű, hogy saját tapasztalatból írta éppen ezt, mivel a lant és hárfajáték notációja bonyolultabb volt, mint a zsoltározásé. Casellával az Antipurgatóriumban találkozik, s arra kéri, hogy énekeljen neki. Casella el is éneklí „A szerelem, mely szólogat szivemben” kezdősorú dalt, amely Dante *Convivio*jának második canzonéja.

Dante a zenét mint tudományt igen nagyra tartotta. A *Convivio* Második *Értekezésének* XIII. *fejezetében* ír a zenéről. A Mars egéhez a Zenét rendeli hozzá. Mindkettőben a „legszebb viszonya” érvényesül. A Mars ege a középső ég, így egyenlő mértékben osztja a távolságot a humana és sacra között. Bármelyik oldalról vizsgáljuk, ötödik helyen található, így az égi struktúra mértani közepe.

Dante a zenében a platóni elméletet követi, miszerint a mérték az alapja minden szépnek, s ez a zenében abszolút megfigyelhető. (A septem artes liberales ré-

⁵ Reynolds, Barbara: *Dante*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008, 12.

szeként, a quadrivium tudományágai közt az aritmetika, dialektika és asztronómia mellett található, melyeket „arti superiori”⁶-nak is hívtak.) „A másik tulajdonság szerint a Mars heve hasonlít a tűz hevéhez, amely „kiszáritja és felégeti a dolgokat”⁷, ugyanúgy, mint a zene az aggályokat és bűnös gondolatokat az emberi elméből és lélekből. „Ez a két sajátosság megvan a Zenében, amely teljesen viszonyított, ahogyan a megzenésített költeményekben és az énekekben látjuk, ezeknek annál édesebb a dallama, minél szebb a viszonyítás, amely ebben a tudományban különösképpen szépen valósul meg, hiszen elsősorban erre törekszik.”⁸ Nicolò Mineo is kiemeli a Mars zeneiségét, szerinte a Marshoz tartozik az a zene, mely a szív (lélek) mozgatója. Nemcsak a Dante által leírt Mars-zene analógiáját emeli ki, hanem a *Színjáték* Mars egében jelen levő dinamikus zene és mozgás kapcsolatát is.⁹

A Paradicsom

A *Pokol* a szenvedés helye, a *Purgatórium* a megtisztulásé, a *Paradicsom* pedig az örök boldogságé. A *Paradicsomba* 1300. április 13-án, húsvét utáni szerdán lép Dante. Beatricével indul a *Purgatórium* hegyének tetejéről, a Földi *Paradicsomból* – Ádám és Éva egykori lakhelyéről. A *Pokolhoz* és *Purgatóriumhoz* hasonlóan a *Paradicsom* szerkezete is hierarchikus rend szerint épül fel, ám itt hierarchia nem az üdvözülés mértékét jelenti, hanem azt a viselkedést, erényt, melynek köszönhető az itt található lelkek üdvözülése. „A *Paradicsomnak* is megvan a sajátos etikai rendje, mégpedig az üdvözült lelkek érdemei szerint. Ezek az érdemek a platóni tanításnak, az arisztotelészi és ptolemaioszi égi struktúrájának, asztronómiának és asztrológiának megfelelően megegyeznek azoknak a bolygóknak emberre gyakorolt befolyásával, amelyeknek a jegyében születtek és élnek.”¹⁰ Az nyer bebocsátást a *Paradicsomba*, aki előtte megtisztult a Létke vizében. A platóni elvek szerint a Létke a felejtés vize. Az ide érkező lelkek vezeklése véget ért, a változóból az örök állapotába lépnek. Így szükségük van egy új gondolkodásmód, értékrendszer átvételére, melyhez az eddigi korlátolt, mundana gondolkodásmódjuk kevés. Ezután az Eunoé vizében merül el, mely emlékezteti az erényekre. A *Paradicsom* körei egyre tágabbak, s Dante ezeken keresztül jut egyre fentebb. Az első égi körhöz, a Hold egéhez a Tűz övén át jutnak, amely felé minden földi tűz lobog. Az első hét égi

⁶ Malato, Enrico: *Dante*, Salerno Editrice, Roma, 1999, 340.

⁷ Alighieri, Dante: *Vendégség*, ford. Csorba Győző és Szabó Mihály, in: *Dante Alighieri összes művei*, Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1965, 210.

⁸ Alighieri, Dante: *Vendégség*, 211.

⁹ Mineo, Nicolò: *Dante*, Editori Laterza, Roma–Bari, 1970, 255.

¹⁰ Szabó Tibor: *Dante életbölcsélete*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008, 135.

kör a három teológiai erényt képviseli. A Hold ege a hitet, a Merkúr ege a reményt, a Vénusz ege pedig a szeretetet. A következő négy kör a négy sarkalatos erényt szimbolizálja. A Nap ege az okosságot, a Mars ege a lelkierőt, a Jupiter ege az igazságosságot, a Szaturnusz ege pedig a mértékletességet. Danténak az Állócsillagok egében kell számot adnia a tanultakról, hogy majd az Empyreumban az üdvözültek alkotta misztikus rózsa közepében megpillanthassa az „Örök Fényt”. A *Paradicsom* mint helyszín az abszolút transzcendenciát képviseli. A *Purgatórium* egy átmeneti funkcióval bír, ami a földi és égi tényezők közt található, ám a *Purgatórium* és *Paradicsom* közt is található átmenet. Morális szintjét tekintve egyértelműen elkülönülő, magasabb szintet képvisel a *Paradicsom*, melynek első fele még hordoz egyfajta földi jelleget és földi elképzeléseket. Majd a *XVIII. cantótól* kezdve „a földi motívumok egyre ritkábbak, s a nyelvezet, a képek és epizódok intellektuálisan és érzékelés tekintetében crescendóban nyernek megformálást”¹¹. A *XVIII. cantóban* igen sok zenei eszközt használ Dante. A *Paradicsom* első *cantói*hoz képest itt szignifikánsan nő a megszólaló zenei idézetek száma, illetve a zenei utalások, hasonlatok és metaforák száma. Az „Örök Fény” közvetlen szolgálója az Angyali Kar, s az angyalok kilenc körének centruma az Isten. Az angyali karnak egyetlen feladata van, örökké zengi Isten dicsőségét, s ezáltal működteti, mozgatja a Teremtést. Erre utal a *Convivio Második értekezésében* is: „Voi, che, intendendo il terzo Ciel movente”, „Ti harmadik Ég értő mozgatói”. Ezt a mondatot idézi az *Isteni Színjáték* is, a *Paradicsomban* (VIII. 8.). Ezen az úton kísérői Beatrice, akit isteni kinyilatkoztatás világít meg, és aki a teológia jelképe, és Chiaravallei (Clairvaux-i) Szent Bernát.

Az udito mint hallás problematikája

A *Paradicsomban* folyamatosan jelen vannak a zenei hangok. A dantei dramaturgia szerint a hangzó zene kontinuitása állandó. Mégis számos helyzetben egyértelműen leírja a költő, hogy nem hallja a zenét. Ezt vagy direkt úton teszi meg, mint a *Purgatórium XXXII. 61–63. sorában*:

„Io non lo 'ntesi, nè qui non si canta
l'inno che quella gente allor cantaro,
nè la nota soffersi tutta quanta.”
(Purg. XXXII. 61–63.)

„A himnuszt, mely körülünk erre támadt
ki se bírtam végig földi fülemmel
és nem is nyitom rája földi számat.”

¹¹ Vittore Branca: A *Paradicsom XVIII. éneke*, in: *Dante a középkor és a renaissance között*, Kardos Tibor szerk., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 355.

vagy indirekt úton:

„E prima, appresso al fin d'este parole, »Sperent in te« di sopr'a noi s'udi; a che rispuoser tutte le carole.” (Par. XXV. 97–99.)	„Erre, alighogy ajakam bezárul »Sperent in Te« – így hallok gyűlni vig dalt, s a többi hang mind záporozva ráhull.”
---	---

Egyértelműen kiderül, hogy Dante számára nem volt hallható ez a folytonos zene, mivel az „így hallok gyűlni vig dalt” jelzi, hogy ez a dal kezdete, és itt nem csak a kezdősor miatti indításról van szó, hanem a zene érzékelésének kezdetéről is. Mielőtt a *Sperent in Te* zsoltárt meghallotta Dante, a reményről kellett vizsgáznia. Itt hozta példának a IX. Dávid-zsoltárt, mely Dante magyarázata révén jelenik meg az emberi gondolkodásmód által. Ez azért különleges, mert zsoltárok igen nagy számban szerepeltek a Purgatóriumban, ahol a vezeklő lelkek énekelték azokat, a *Paradicsomban* viszont csak két zsoltár hangzik el.

A zene meghallásának előfeltétele egyfajta megértés. A transzcendentális helyszín emberfeletti tényezőinek megértése. A *Paradicsom XIX. cantó*jában a Sas szavai is erre utalnak: „Quali son le mie note a te, che non le 'ntendi”, Mint neked e dal, ki azt nem érted”. A *XXIX. cantó*ban Beatrice szavai: „tovább szólok, hogy legyen földerítve előtted a tan”.

A *XXVIII. cantó*ban is Beatrice segítségét kéri Dante, hogy megértse az értekek feletti világ, és annak tükörképe, a világ közti különbségeket. „Magamtól nincs sejtésem e csudáról” (57. sor). Ebben a dramaturgiai helyzetben nem látja tisztán Dante környezetét, és zenét sem hall. A teljes megértés folyamatában első szint a magyarázat megértése, majd a látás, és végül a hallás. Beatrice válasza a fenti kérésre: „Figyelj, mit mondok, és vágyad betellhet, csak eszedet jól élesítsd a szóra” (62–63. sor). Majd egy magasabb rendű, a földi látásmódtól eltérőt magyaráz neki:

per che, se tu a la virtù circonde la tua misura, non a la parvenza de le sustanze che t'appaion tonde, tu vederai mirabil conseguenza” (73–76. sor)	„Hát csak az Erő fokával jelöljed a nagyság mértékét, ne testi látszat szerint, mely itt szemedben körbe görbed: és csodálatos összhangzást találsz majd”
--	--

A magyar szöveg már a hallás szintjére is utal, az eredeti csak a látás szintjét érinti (*vedrai*), a hallásra később utal, a teljes megértést követően. Ekkor három egymást követő terzina kezdősorai a megértés három szintjét fejezik ki:

„E poi che le parole sue restaro” (88. sor)	„S hogy eddig jutva megállt a beszédben”
„L'incendio suo seguiva ogne scintilla;” (91. sor)	„Szikrák követék lángjait azoknak”
„Io sentiva osannar di coro in coro” (94. sor)	„És karról karra szent <i>hozsánna</i> támadt”

Beatrice nem folytatta a magyarázatot, hiszen Dante megértette azt. Majd leírja vizuális tapasztalatait: a szikrákat, lángokat, és egyre teljesebb képet lát az angyali karokról, majd éneküket is meghallja.

A XXI. *cantó*ban szintén ugyanez a probléma. A Kristály Égben az aranylépcsőnél szintén egy olyan dramaturgiai helyzetbe kerül Dante, amit földi gondolkodásával nem képes megérteni.

„e di perché si tace in questa rota la dolce sinfonia di paradiso, che giú per l'altre suona sí divota». »Tu hai l'udir mortal sí come il viso», rispuose a me; »onde qui non si canta» (Par. XXI. 58–62.)	„És mondjad: miért hallgat itt az Éden édes szimfóniája? Más körökben oly áhitattal zeng, oly égi-szépen!» »Hallásod, mint látásod, gyenge« – röppen válasza hozzám – »s így nem zeng az ének,«
---	--

A sorrend megegyezik az előzővel. Nem értés (megértés folyamata), látás, hallás. A magyarázattal ismét egyre élesebb képet lát Dante, és később (136. sor) a többi lángot is látja, „A questa voce vid'io piú fiammelle”, majd a szférák itteni zenéjét is meghallja, de még nem érti tökéletesen, ezért magas hangnak, zajnak érzékeli:

„e fero un grido di sí alto suono, che non potrebbe qui assomigliarsi; né io lo 'ntesi, sí mi vinse il tuono.” (Par. XXI. 140–143.)	„és újjongás szállt és nőtt oly erőre, hogy földön példát nem tud arra senki, s meg sem értettem, a hangtól legyőzve.”
--	--

A Pokolban a káosz uralkodik, s ehhez a káoszhoz társulnak a zörejek, zajok. A *Paradicsom*ot a rend jellemzi, így a zene kapcsolódik hozzá. Itt Dante elméjében nincs rend, s így ő zajnak érzékeli a zenét.

Ez az ijedtség jellemzi Dantét a következő *canto* elején, majd Beatrice tesz egy megjegyzést:

„Come t'avrebbe trasmutato il canto, e io ridendo, mo pensar lo puoi, poscia che 'l grido t'ha mosso cotanto” (Par. XXII. 10–13.)	„Látod, milyenné tenne még az ének, és mosolyom milyenné tenne már itt, ha egy újjongás lelked' így lepé meg?”
--	--

Beatrice itt utal arra, hogy több türelem szükséges Dante részéről az előrehaladáshoz, és több megértés, hiszen ha nem érti meg, amiket tapasztal, akkor nem éri el célját. Erre inti Dante is olvasóit a *Paradicsom II. cantó*jában: „felszólítja olvasói zömét, hogy ne olvassák tovább a művét, melyet csak azon »kevesek« érthetnek meg, akik »ettek« a filozófia, a teológia »kenyeréből»”.¹²

A XXXI. *cantó*ban Dante még tovább viszi a megértés-látás-hallás folyamatát. Kiegészíti tapasztalatainak megörökítésével, az elbeszéléssel, vagyis a leírással:

¹² Madarász Imre: *Az olasz irodalom története*, Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003, 43.

„Certo tra esso e 'l gaudio mi facea libito non udire e starmi muto.” (Par. XXXI. 41–42.)	„Öröm s csodálat közt beléakadtam a hallásba is, nemhogy még a szóba!”
---	---

A fenti idézetben az első két szinten aktív a költő, de már hallani és leírni nem képes, amit lát. Amint tudatossága helyett az új benyomások csodálata lesz erősebb a költőben, már nem képes hallani „földi füleivel” az égi hangokat. Dante ezen kijelentésében korrespondencia figyelhető meg a *Purgatórium XXXII. cantó*-jának 61–63. sorával. Mindkét esetben arról beszél, hogy a földi hallása – tágabb értelemben véve földi érzékelése – kevés arra, hogy a tapasztaltakat felfogja, megértse és továbbadja. Közvetítő szerepében megakad, mint a *Paradicsom XXX. cantó*-jának 22. sorában: „Da questo passo vinto mi concedo”, „E pontnál tollamat legyőzve érzem”. Kísérője, Beatrice, majd a *Paradicsomban* a XXXI. *cantó*tól Szt. Bernát lesz segítségére a megértés folyamatában.

Dante *Paradicsoma* betekintést ad az olvasóknak a költő által ábrázolt transzcendens világ szféráiba. Ebben a világban az auditív művészet igen nagy szerepet játszik, hiszen az Angyalok Kara által ez mozgatja a teremtest. Ezáltal az itt állandóan jelen lévő lelkeknek – akiknek helyzete örök – egy fő feladatuk van, Isten nevét és dicsőségét éneklük. Így a költő a zenét a legtökéletesebb közvetítő eszközként ábrázolja a transzcendens világ és a humana gondolkodás között, mely utat mutat a legfelsőbb körök irányából. A *Paradicsomban* jelen levő összetett filozófiai gondolatok megértésében a racionális magyarázat, a vizuális érzékelés, az auditív érzékelés vezetnek a befogadói szinten elérhető legmagasabb szinthez, majd Dante ezt a szintet is meghaladva leírja tapasztalatait. Befogadóból közvetítővé válik, így biztosítva olvasóit arról, hogy az általa tökéletesen megértett filozófiai gondolatmeneteket olvashatják művében.

Felhasznált irodalom

- Alighieri, Dante: *Isteni Színjáték*, ford. Babits Mihály, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Alighieri, Dante: *La divina commedia*, Oscar Mondatori, Milano, 2004.
- Alighieri, Dante: *Vendégség*, ford. Csorba Győző és Szabó Mihály, in: *Dante Alighieri összes művei*, Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1965.
- Bodye, Patrick: Dante Alighieri in: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 5, Sadie Stanley ed., Macmillan Publishers Limited, London, 1980.
- Csöry Barbara: *Adalék a számok szerepéhez az Isteni Színjátékban*, in: *Italianistica Debreceniensis VI.*, Madarász Imre szerk., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999.

- Dobszay László: *A gregorián ének kézikönyve*, Editio Musica, Budapest, 1993.
- Gülke, Peter: *Szerzetesek, polgárok, trubadúrok*, Zeneműkiadó, Budapest, 1979.
- Honti Rezső: *Dante*, Fővárosi Könyvkiadó, Budapest, é. n.
- Kaposi Márton: *Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2006.
- Kardos Tibor szerk.: *Dante a középkor és a renaissance között*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- Kedves Tamás: *Esztétika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- Kelemen János: A skolasztika summái és Dante szintézise, in: *Vigilia* www.vigilia.hu, 2004/05.
- Madarász Imre: *Az olasz irodalom története*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003.
- Madarász Imre: *„Költők legmagasabbja” – Dante-tanulmányok*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2001.
- Malato, Enrico: *Dante*, Salerno Editrice, Roma, 1999.
- Mineo, Nicolò: *Dante*, Editori Laterza, Roma–Bari, 1970.
- Monterosso, Raffaello: „Tuba”, in: *Enciclopedia Dantesca Vol.V.*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1970.
- Reynolds, Barbara: *Dante*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Szabó Tibor: *A sokszólamú Dante*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2006.
- Szabó Tibor: *Dante életbölcsélete*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008.
- Wilson-Dickson, Andrew: *Fejezetek a kereszténység zenéjéből*, ford. Reviczky Béla, Gemini Budapest Kiadó, Budapest, 1998.

Háború mint üzlet? A dárfüri konfliktus gazdasági dimenziója az „új háború” elméletének tükrében¹

Új háborúk vagy új elméletek?

A nemzetközi kapcsolatok fejlődését tekintve lassan már közhelyesnek számít a megállapítás: az 1980-as évek közepétől kezdve a diszciplína kritikai fordulata mellett, azzal összefüggésben, egyre inkább középpontba kerültek a nem-állami szereplők, az államközi konfliktusok helyett a polgárháborúk, államon belüli konfliktusok. Ezen fordulat egyik következménye, hogy a kialakuló akadémiai diskurzus megváltoztatta a polgárháború hagyományos képét, amely a jelenséget az anarchiával és az intézményrendszerek csődjével azonosította – helyette a haszon és a politikai hatalom kérdései kerültek a középpontba. A kvantitatív, elsősorban közgazdasági és politikai gazdaságtani módszertanokat használó új iskola két legfontosabb tézise a gazdasági élet militarizálása, az ún. háborúgazdaság kialakulása, illetve az erőszak alkalmazásának gazdasági motivációja.² Eme megközelítés azonban a konfliktusban szereplő szervezetek politikai programjának újrakonceptualizálását tette szükségessé: a gazdasági érdekek elsődlegessége miatt a politikai érdekek többé nem magyarázhattak meg önállóan egy konfliktust.

Az ezredforduló körüli években eme kvantitatív iskolák mellett megjelent az „új háborúk” fogalma is, amely a helyi gazdasági érdekek és a globális gazdaság, illetve politika között szoros összefüggést vélelmezett: az irányzat megszületését elsősorban Mary Kaldor 1999-ben megjelent *New & Old Wars. Organized Violence in a Global Era* című könyvéhez szokás kötni.³ Az új háborúkkal foglalkozó szerzők a „kapzsiság” – gazdasági előnyszerzés, illetve érdek – válaszát adják arra a kérdésre, mi is motiválja az újonnan megjelenő, jellemzően államon belüli konfliktusokat, míg a „sérelmek” – gazdasági érdektől független politikai okok – katalizálják a folyamatot. A formalizált közgazdasági megközelítéssel dolgozó iskola „bottom-up” megközelítését tehát felváltja egy „top-down” keret. Mindez a gyakorlatban azt je-

¹ A tanulmány a XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának Nemzetközi tanulmányok II. tagozatán első helyezést elérő „A dárfüri konfliktus, avagy az „új háború” téziseinek vizsgálata” című dolgozat gazdasági fejezetének szerkesztett változata.

² Karen Ballentine and Jake Sherman, eds., *The Political Economy of Armed Conflict. Beyond Greed and Grievance* (New Delhi: Viva Books Private Limited, 2005). 2–3.

³ Mary Kaldor, *New & Old Wars. Organized Violence in a Global Era*, 1st Indian ed. (Dehradun: Natraj Publishers, 2005).

lenti, hogy az új háborús teoréma a globális folyamatok elemzésével, azok helyi hatásaival magyarázza az egyes konfliktusokat, illetve az azokat összekötő globális hálózatot. Eme elméleti keretbeli különbséget kiegészíti egy módszertani eltérés is: az irányzat a nemzetközi kapcsolatok klasszikus, behaviorizmus előtti módszertanát idézi, vagyis nem használ komoly statisztikai-matematikai apparátust, inkább az esettanulmányokból leszűrt sajátosságokat próbálja egyetlen keretbe szintetizálni: nem bízik a kvantitatív statisztikai elemzés egyszerűsítésre való hajlamában.⁴ Ebből következik, hogy az új háborúval foglalkozó szerzők műveinek elsődleges célja „nem bizonyítani, hanem megérteni”.⁵ A globális keret egyben azt is jelzi, hogy az új háború nem egyszerű kauzális kapcsolatok keresésében látja az általa vizsgált konfliktusok gyökerének azonosítását. Éppen ennek köszönhető a fogalom tág értelmezése: a neokolonializmus, közgazdasági racionalitás, esetleg az etnikai konfliktusok tanulmányozóinak kutatási eredményeit nem vitatja az irányzat, de ahogy az új háborúk egy másik fő képviselője, Herfried Münkler is megjegyzi, mindezek az irányzatok egyetlen okot állítanak a középpontba, nem képesek kezelni az új háborúkra jellemző bonyolult hálózatot.⁶

A teoréma alapján az új háborúk egyik legfőbb megkülönböztető jellege az alacsony intenzitású hadviselés relatív olcsósága, amely lehetővé teszi a gazdaság és háború klasszikus modelljének megfordítását. Az új háború olcsósága természetesen nem jelenti azt, hogy ezen konfliktusok tartósan fenntarthatóak lennének finanszírozás nélkül, azonban számos különböző forrás felhasználható erre a célra. Ezek közül fontos a helyi lakosság sérelmére elkövetett zsákmányolás, a nemzetközi segélyek felhasználása, illetve a térség erőforrásainak kiaknázása.⁷ A fegyverkereskedelem és csempészet, vagy a pénzmosás területe legalább annyira mozgásterévé vált az új háborúban érdekelt szervezeteknek, ahogy a legális pénzforrások üzemeltetése.⁸ Az új háborúk háborús gazdasága azonban – habár a háborúgazdaság kifejezés pontosabban visszaadja az angol fogalmat – egészét tekintve éppen ellentéte az államközi háborúkra jellemző erősen centralizált termelésnek.⁹ Míg utóbbiban a gazdaság célja a háború fenntartása, az új háborúkban nincs ilyen világos különbség, a konfliktus célja éppen a politikai és gazdasági hatalom megtartása és kiterjesztése egy ördögi körben. A hálózatba szerveződött szervezetek között a legális gazdaságban is fontos és stabil, határokon átnyúló kapcsolat vagy együttműködés jöhet létre, amely messze meghaladja a szervezetek közötti esetle-

⁴ Martina Fischer and Beatrix Schmelzle, eds., *Transforming War Economies. Dilemmas and Strategies*, Berghof Handbook Dialogue Series (Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung, 2005). 13.

⁵ Michael Brzoska, „New Wars’ Discourse in Germany”, *Journal of Peace Research* 41, no. 1 (2004). 108.

⁶ Herfried Münkler, *The New Wars* (Cambridge: Polity Press, 2005). 8–9.

⁷ Kaldor, *New & Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. 49–50.

⁸ Mark Duffield, „War as a Network Enterprise: The New Security Terrain and Its Implications,” *Journal for Cultural Research* 6, no. 1 (2002). 157.

⁹ Kaldor, *New & Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. 90.

ges földrajzi vagy ideológiai közelség mértékét.¹⁰ Eme hálózati szerveződés miatt egyre elterjedtebb az 'árnyékglobalizáció' kifejezés a jelenség leírására, amely a hagyományos fogalmaknál – feketegazdaság, informális szektor – érzékletesebben szemlélteti annak természetét.¹¹ A definíálás nehézségei mellett egyetértés mutatkozik a fő jelenségek azonosításában, amelyeket Karen Ballentine és Heiko Nitzschke a következőkben foglal össze:

- a formális, informális és kriminális gazdaságok közti határ elmosása;
- a civil lakosság elleni erőszak, kizsákmányolás az erőforrások megszerzéséért;
- decentralizált és privatizált jelleg;
- a harcoló felek egyre erősödő függősége az erőforrások kiaknázásától/kereskedelmétől;
- határon túlnyúló hálózatok, illegális és legális szereplők jelenléte, akik érdekelték a konfliktus fenntartásában.¹²

Az új háború szerzői szerint paradox módon a humanitárius segélyek is hozzájárulnak az új háborúk fenntartásához, mivel külső erőforrásokat juttatnak el ezekbe az övezetekbe, ahol a menekülttáborok feletti kontroll a hadviselők kezébe kerül, kimeríthetetlen profitforrást biztosítva.¹³ A kora újkor Charles Tilly által vélelmezett államépítő háborúival ellentétben ezek a konfliktusok nem külső ellenség ellen mozgósítják a belső erőforrásokat, hanem belső ellenség ellen hasznosítják a külső erőforrásokat.¹⁴ Ami a belső erőforrásokat illeti, az új háborúk elmélete kevésbé részletezi azt, hogy a hálózati jelleg mellett pontosan hogyan is működnek ezek a szervezetek és milyen egyéni jellegzetességeik vannak. Ezen a téren azonban a kvantitatív iskola kimerítő kutatásokat végzett: az irányzat képviselői különbséget találtak a könnyen kitermelhető/szállítható és a nehezen kitermelhető/szállító nyersanyagokra épülő konfliktusok között a szeparatista/nem szeparatista tengely mentén. A háborúgazdaság és az árnyékgazdaság közti határ nem éles, a szakirodalomban megjelenik egy harmadik fogalom is, a túlélési gazdaság („coping economy”). Utóbbi a lakosság jelentős részének gazdasági megélhetési stratégiáját jelenti, vagyis az egyének és kis csoportok önfenntartásához szüksé-

¹⁰ Duffield, „War as a Network Enterprise: The New Security Terrain and Its Implications.”

¹¹ Peter Lock, „War Economies and the Shadow of Globalization”, in: *Transforming War Economies. Dilemmas and Strategies*, ed. Martina Fischer and Beatrix Schmelzle (Berghof Handbook Dialogue Series: Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung, 2005). 46.

¹² Karen Ballentine and Heiko Nitzschke, „The Political Economy of Civil War and Conflict Transformation”, in: *Transforming War Economies. Dilemmas and Strategies*, ed. Martina Fischer and Beatrix Schmelzle (Berghof Handbook Dialogue Series: Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung, 2005). 12.

¹³ Münkler, *The New Wars*. 17.

¹⁴ Daniel Biró, „The (Un)bearable Lightness of... Violence. Warlords as an Alternative Form of Governance in the »Westphalian Periphery?«”, in: *INEF Reports 87: State Failure Revisited II. Actors of Violence and Alternative Forms of Governance*, ed. Tobias Debiel and Daniel Lambach (University of Duisburg-Essen, 2007). 12.

ges termelési és kereskedelmi tevékenységet – a határok természetesen itt is inkább analitikusak, mintsem a valóságot hűen tükrözőek.¹⁵

Jelen dolgozat célja a Szudán három nyugati tartományában, Dárfúrban folyó konfliktus gazdasági vetületeinek áttekintése a fenti keret alapján. Habár a térség a 20. század második felében rendszeres elszenvédője volt különböző interkomunális összecsapásoknak, illetve kiképzési célokat szolgált a Dél-Szudán elleni konfliktus során, a lázadó csoportok (az SLM/A és a JEM – Szudáni Felszabadítási Mozgalom/Hadsereg és Igazság és Egyenlőség Mozgalom) és a kormányzat, illetve az általa támogatott fegyveres milíciák között 2003-ban kitört konfliktus néhány hónap alatt szokatlanul súlyos következményekkel járt. A Kartúm által támogatott felkelésellenes műveletek az etnikai tisztogatás – számos vélemény szerint a népirtás – eszközt használva radikálisan megváltoztatták a tartomány társadalmi-gazdasági arculatát. Az ENSZ Világélelmzési Programjának adatai szerint a konfliktus Dárfúr 6 000 000 főre becsült lakosságából 3,7 millió fő mindennapi megélhetését befolyásolta valamilyen formában.¹⁶ Habár megbízható adatokat nehezen találni, a nemzetközi szervezetek adatainak összevetése alapján mintegy 350-400 ezer halálos áldozat, kétmillió belső menekült (IDP) és menekült, illetve a fenti 3,7 millió érintett tűnik a legmegbízhatóbb becslésnek. A műholdas megfigyelésnek köszönhetően jóval megbízhatóbb adatokat lehet mondani az elpusztult településekről: 2007 végéig 2066 falu elpusztítását és további 685 település komoly megrongálását regisztrálta az Egyesült Államok külügyminisztériuma.¹⁷ Ezen adatok ismeretében felmerül a kérdés: milyen gazdasági élet lehetséges az alacsony intenzitású hadviseléssel és az attól gyakran nehezen elválasztható banditizmussal sújtott térségben?

Hagyományos gazdasági tevékenységek a konfliktus előtt és közben

Mivel a konfliktus kirobbanását több szakértő – ahogy a lázadó szervezetek is – Dárfúr gazdasági marginalizációjával is magyarázza, az árnyékgazdaság vagy háborúgazdaság elemeinek keresése előtt feltétlenül ki kell térni a tartomány gaz-

¹⁵ Margie Buchanan-Smith and Abduljabbar Abdulla Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study* (Feinstein International Center, 2008). 15.

¹⁶ Daly Belgasmi, „Humanitarian Action and Cooperation”, *Refugee Survey Quarterly* 26, no. 4 (2007). 244.

¹⁷ *Darfur, Sudan. Confirmed Destroyed and Damaged Villages, February 2003 – October, 2007*, (US Department of State, 2007), [http://www.reliefweb.int/rw/fullMaps_Af.nsf/5b3f56ab63e9d040412569ce004f4e30/814481f76c71a187852573ae007dd044/\\$FILE/hiu_DMG_sdn071205.pdf](http://www.reliefweb.int/rw/fullMaps_Af.nsf/5b3f56ab63e9d040412569ce004f4e30/814481f76c71a187852573ae007dd044/$FILE/hiu_DMG_sdn071205.pdf).

dasági helyzetére az elmúlt két évtizedben. Dárfúr jelentős ásványkincsekkel nem rendelkezik, gazdasága alapvetően mezőgazdasági termékekre épül, ezek közül komolyabb kereskedelmi értékkel a gabonán kívül a dohány (*tombak*), a gumiarábikum, a narancs, a környezet miatt a fa, illetve az állatok közül a szarvasmarha és a juh bírnak. A tartomány gazdasága általában elégséges az élelmiszer-szükségletek fedezésére, habár az elmúlt évszázadban a térséget sújtó szárazságok miatt visszatérő jelenség volt a tömeges éhínség is.¹⁸ Érdemes azonban megjegyezni, hogy a térség fejletlensége nem csupán kiváltó okként, de egyben eszközként is szerepelt bizonyos esetekben, mivel egyes dokumentumok alapján az arab–afrikai viszályok kezdetén a felek az infrastruktúra szándékos rongálását és megsemmisítését célozták meg ellenségeik életminőségének rontása érdekében.¹⁹ Utóbbi folyamat a fegyveres akciók nélkül is érezhető a térségben – a konfliktustól függetlenül az 1970-es évek óta Dárfúr víz- és fakészletei komoly csökkenésen mentek keresztül, a létfontosságú fa termőterülete stabil ütemben, évi 1%-kal csökken.²⁰

A békés idők gazdasági tevékenységei közül az egyes etnikumok közti kereskedelem ugyan visszaesést mutat a konfliktus előtti állapothoz képest, de változatlanul zajlanak üzleti tranzakciók arab és afrikai csoportok között is.²¹ Az efféle üzleti kapcsolatok jól ismertek az új háborúk irodalmából, amely elsősorban a gazdasági motiváció elsődlegességének bizonyítékát látja bennük. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ezek egyben egyéni megélhetési stratégiák, a túlélési gazdaság részei, amelyek nem feltétlenül jelentik azt, hogy ne lennének mellettük sérelmek. Ahogy egy dárfúri menekült fogalmaz: „Tudom, hogy ki támadta meg a falumat 2004-ben, beszélek velük a piacon és köszönök nekik. Az igazságtétel most nem lehetséges. Egyszer eljön a nap, mikor ezek az emberek le lesznek tartóztatva. De addig is köszönök nekik és nem mondok semmi mást.”²² Ez is rámutat arra, hogy a konfliktus alatti gazdasági tevékenységek nem feltétlenül tükrözik a politikai frontokat, a konfliktus során változatlanul továbbélnek.

Eme továbbélést azonban nehezíti a közbiztonság hiánya: egyes útvonalakon a szállítási költségek ötszörösre emelkedtek.²³ Más hagyományos gazdasági területek azonban hasznot húztak a konfliktusból, illetve a nemzetközi humanitárius jelenlétből: a Dárfúrhoz érkező élelmiszersegélyek miatti alacsony helyi ár paradox

¹⁸ Margie Buchanan-Smith and Susanne Jaspars, „Conflict, camps and coercion: the ongoing livelihood crisis in Darfur”, *Disasters* 31, no. 1 (2007). 561.

¹⁹ *Darfur Rising: Sudan's New Crisis*, ICG Africa Report no 76 (International Crisis Group, 2004), <http://www.crisisgroup.org/home/getfile.cfm?id=1132&tid=2550&type=pdf&l=1>. 10.

²⁰ *Sudan. Post-Conflict Environmental Assessment* (United Nations Environmental Programme, 2007). 205.

²¹ Buchanan-Smith and Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*. 22.

²² Idézi: Jonathan Horowitz and Manu Krishnan, „Promoting Peace Through Accountability in Darfur”, *Peace Review* 20, no. 2 (2008). 185–186.

²³ Buchanan-Smith and Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*. 30.

módon azt eredményezte, hogy a gabonafelvásárlók a terményt több alkalommal Kartúmban adták el.²⁴ Különösebb természeti kincsek híján az egyetlen olyan közvetlen erőforrás, amely megszerzéséért harcok folynak, maga a földterület – pontosabban a művelésre vagy legeltetésre alkalmas földek. A 2004 után kezdődő időszakban a már említett fragmentáció, illetve az AU és az ENSZ beavatkozásának növekvő valószínűsége azzal járt, hogy az arab törzsek közötti viszályok is kiújultak, mikor egyes csoportok megpróbálták stabilizálni uralmukat a megszerzett földek fölött.²⁵ Ez újabb konfliktuspotenciált jelentett a Dél-Dárfúrban földbirtokkal rendelkező törzsek, illetve az újonnan érkező csoportok között.²⁶ Az ilyen földfoglalások jelzik, hogy a nomád-földműves konfliktus is elsősorban modernizációs keretben értelmezhető: a törzsek többsége ugyanis a nomád életmód helyett a részleges letelepedést választaná, de ez szabad föld híján lehetetlen volt.²⁷ A konfliktus miatt lakhelyüket elhagyók magas száma azonban lehetővé tette számos dárfúri és csádi csoportnak, hogy a térség jogi hagyományait figyelmen kívül hagyva szerezzen földet a kartúmi kormány aktív segítségével – beleértve a belső menekült családok földjeit is.²⁸ Ez a jelenség jól mutatja, hogy a konfliktust Kartúm és az általa támogatott csoportok felhasználták számukra politikai-gazdasági okokból kedvező körülmények megteremtésére. Miután azonban ennek a kérdésnek a tisztázása csak a békefolyamat során lehetséges, mindenekelőtt érdemes kitekinteni a konfliktus közvetlen gazdasági következményeire is.

Dárfúr – egy új gazdaság kiépülése

Habár a helyi gazdaságot vizsgáló kutatások általában megállapítják annak tényét, hogy a zsákmányolásra és erőszakos zsarolásra épülő háborúgazdaság épül ki Dárfúrban, a részletekkel kapcsolatban kevés a biztos információ.²⁹ Az egyetlen olyan nyersanyag, amely Dárfúrban igazoltan szerepet játszik, a faanyag: Dél-Dárfúr területéről érkező jelentések szerint egyes milíciák kifejezetten profit-

²⁴ Ibid. 34.

²⁵ *Darfur's New Security Reality*, ICG Africa Report No.134 (International Crisis Group, 2007), <http://www.crisisgroup.org/home/getfile.cfm?id=3202&tid=5180&type=pdf&l=1>. p.i.

²⁶ Mohamed Baraka and Mohamed Nurain, „The Decline of Darfur”, *Peace Review* 20, no. 2 (2008). 194.

²⁷ Adam Mohammed, „The Rezaigat Camel Nomads of the Darfur Region of Western Sudan: From Co-operation to Confrontation”, *Nomadic Peoples* 8, no. 2 (2004). 237.

²⁸ Katy Glassborow, Tajeldin Abdhalla Adam, and Blake Evans-Pritchard, „ICC – Africa Update Special Report: Land Rights Confusion Hinders Darfur IDP Returns”, http://www.iwpr.net/?p=acr&s=f&o=357745&apc_state=henh.

²⁹ Buchanan-Smith and Jaspars, „Conflict, camps and coercion: the ongoing livelihood crisis in Darfur”. 560.

szervezési céllal folytatnak fakitermelést, illetve tartják kézben a tűzifa kereskedelmét.³⁰ 2008 nyarán egy kutatócsoport arra a megállapításra jutott, hogy „bár Dárfúrban világosan jelen van egy virágzó háborúgazdaság – nem utolsósorban a humanitárius jelenlét erőforrásaival, így a négykerék-meghajtású járművekkel –, a jelenség jóval mélyebb kutatást igényelne”.³¹ Habár a gépjárművek egy része feltehetően harci célokra lett átalakítva, dárfúri és csádi táborokban is feltűntek már lopott autókból származó alkatrészek, vagyis a lopott autók bevételi forrásként is szerepelnek.³² 2007-ben az ENSZ és humanitárius szervezetek 181 gépjárművét lopták el, de ez a szám folyamatosan növekszik.³³ 2008 első hónapjában a Világélelmzési Program 23 járműve tűnt el, az év októberéig összesen 225 autó, illetve csak az év második felében az UNAMID 9 további járműve.³⁴ A zsákmányolásra épülő háborúgazdaságot továbbá elősegítette, hogy Kartúm a dzsandszavid milíciák kibővítéséhez köztörvényes elítéltek közül toborzott harcosokat.³⁵

Az árnyékgazdaság természeténél fogva szintén nehezen kutatható szféra, a kormányzati közigazgatás hiánya az IDP-táborokban pedig lokális adómentes övezeteket teremtett, amelyek számára rendelkezésre áll az olcsó munkaerő is: ennek köszönhetően a táborok a legális és illegális gazdaság találkozási pontjai.³⁶ Szintén fontos megemlíteni a biztonság piacát, amely érthető okokból rendkívül megnőtt. Az ENSZ emberi jogi képviselője szerint „Dárfúr egyes területein anarchikus állapotok uralkodnak, ami kiterjedt banditizmust tesz lehetővé az egész régióban”.³⁷ Ezen a téren észrevehetőek a háborúgazdaság egyes nyomai: az egyes lázadó csoportok vámokat szednek az áthaladó kereskedőktől, néhány pedig az ennek köszönhető versenyelőnynek köszönhetően maga is beszállt az általa irányított terület kereskedelmébe.³⁸ A vámok mellett a másik hasonló pénzszerzési módszer, a védelem biztosítása is stabil megélhetési forrássá vált: Dárfúr területének nagy

³⁰ Buchanan-Smith and Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*. 52. és Susanne Jaspars and Sorcha O’Callaghan, *Challenging choices: Protection and livelihoods in Darfur*, HPG Working Paper (London: Humanitarian Policy Group, 2008). 15.

³¹ Buchanan-Smith and Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*. 15.

³² Ibid. 21.

³³ Jaspars and O’Callaghan, *Challenging choices: Protection and livelihoods in Darfur*. 5.

³⁴ Buchanan-Smith and Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*. 29. és *Darfur Humanitarian Profile No.33.: Situation as of 01 October 2008* (Khartoum: Office of UN Deputy Special Representative of the UN Secretary-General for Sudan, UN Resident and Humanitarian Co-ordinator, 2008).

³⁵ *Darfur’s New Security Reality*. 9.

³⁶ Buchanan-Smith and Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*. 21.

³⁷ Johan Brosché, *Darfur – Dimensions and Dilemmas of a Complex Situation*, UCDP Paper No 2. (Uppsala: Uppsala University, 2008). 48.

³⁸ Buchanan-Smith and Fadul, *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*. 24.

részen a biztonság teljes privatizálása tapasztalható.³⁹ 2003 óta a védelemmel nem rendelkező települések közül több is fegyveres csoportokat bérelt fel saját védelmére, míg más településektől az említett csoportok zsarolással szereztek védelmi pénzeket.⁴⁰

Globális gazdaság?

Az „új háború” elmélete által feltételezett külső finanszírozás mértékére vonatkozóan becslések sincsenek, de amerikai kormányzati források szerint az SLM/A anyagi hátterének megteremtésében szerepet játszott néhány dárfüri származású, az Öböl-térségben élő üzletember is.⁴¹ Ez, illetve a környező államok támogatása azt jelzi, hogy a dárfüri konfliktus valóban egy nagyobb gazdasági hálózat része, ahogy azt az új háború teorémája vélelmezi: azonban értékes helyi nyersanyag híján ez a becsatornázás egyoldalú. Az emigráns közösségek szerepe Dárfúr esetében jóval csekélyebb, mint azt az új háborús irodalom hangsúlyozza: az SLM/A kezdeti kísérletei a diaszpóra politikusainak ellenállásával találkozottak, ezért a támogatói hálózat kiépítése helyett a dárfüri szervezet beolvasztotta azok helyi erőit is.⁴²

Az új háborúk szimbólumává két fegyver vált: az AK fegyvercsaládba tartozó gépkarabélyok, illetve a négykerék-meghajtású terepjárók, platójukon valamilyen felszerelt géppuskával, légvédelmi fegyverrel – elterjedt angol nevén „technical”. Dárfúr környezeti sajátosságai miatt utóbbi itt is meghatározó – számos jelentés számol be lovasok és gépjárművek keverékéből álló csoportokról, az ezek által elkövetett támadásokról.⁴³ Ezen fegyverek használata annyira elterjedt, hogy egy ENSZ-fegyverembargónál hatékonyabb lenne a nagy autógyártó cégek exportjának ellenőrzése – egy olyan folyamat, amelynek érdekében a Ford Motors 2007-ben lépéseket is ígért.⁴⁴ Egyes csoportok az AMIS katonáitól is zsákmányoltak felszerelést, azonban az így szerzett eszközök mennyisége feltehetően nem számottevő.⁴⁵ Az embargót előíró ENSZ-határozatok jórészt hatástalanok maradtak, 2005

³⁹ Ibid. 27.

⁴⁰ Jaspars and O’Callaghan, *Challenging choices: Protection and livelihoods in Darfur*. 9.

⁴¹ Ted Dagne, *Sudan: The Crisis in Darfur and Status of the North-South Peace Agreement*, Report for Congress (Congressional Research Service, 2008). 13.

⁴² Victor Tanner and Jérôme Tubiana, *Divided They Fall: The Fragmentation of Darfur’s Rebel Groups*, HSBA Sudan Working Papers 6 (Small Arms Survey, 2007). 21.

⁴³ *Sudan: Arms continuing to fuel serious human rights violations in Darfur* (Human Rights Watch, 2007), http://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR54/019/2007/en/dom-AFR540192007_en.pdf. 22–25.

⁴⁴ Ibid. 25.

⁴⁵ András Türke, *A dárfüri krízis. Az Európai Unió tapasztalatai és tervei a térségben és az induló EUFOR Csád/KAK művelet*, Magyar Külügyi Intézet Hírlevél I. évf. 10. (2007). 4.

után is komoly mennyiségű fegyver érkezett a térségbe.⁴⁶ Ezek közül leginkább a kínai szállítmányok keltettek komoly nemzetközi visszhangot – habár a szudáni hadiipar szintén kínai segítséggel történő fejlesztése után az ország önállóan is képes egyes technikailag elmaradottabb fegyverrendszerek gyártására, és ezek inkább a katonai szempontból jelentősebb Észak–Dél konfliktus újbóli kiéleződéséhez köthetőek.⁴⁷

Mivel a konfliktus kapcsán rendszeresen visszatér az olajkincs és Kína problémája, röviden fel kell vázolni az ezzel kapcsolatos tényeket is. Jelenlegi ismereteink szerint Dárfúr területén nem található számottevő olajmező – a szudáni olajkincs, illetve az olajkoncessziós területek délebbre, elsősorban Dél-Kordofán tartományban találhatóak.⁴⁸ 1979-ben ugyan azonosítottak Dárfúr területén is olajmezőket, de a jelenlegi – kiaknázatlan – koncessziós területek csupán Dél-Dárfúr egy kisebb déli szegletére terjednek ki, amely terület a legkevésbé érintett a konfliktusban.⁴⁹ Ezért az olajkincs feletti uralom kérdése az Észak–Dél konfliktus egyik legfontosabb eleme, de Dárfúr esetében csak igen közvetve merül fel. Mindazonáltal az olajkincs közvetve hozzájárult a konfliktus fenntartásához is, mivel az ebből származó bevételek tették lehetővé Kartúm számára, hogy finanszírozhassa a több fronton való harcot: egyszerre Dél és Nyugat ellen.⁵⁰ Az olajjal kapcsolatos másik jelenség a dárfúri lázadók azon akciói, melynek során olajlétesítményeket rongálnak meg, illetve azok személyzetét rabolják el váltságdíj fejében. Ezen akciók sikere a lázadó csoportok és a kormányerők eltérő beszámolóí miatt vitatott: az mindazonáltal kétségtelen, hogy a műveletek célja csak a károkozás volt, az olajinfrastruktúra bármely fontosabb elemének elfoglalása és megtartása meghaladja a dárfúri csoportok képességeit. Ez egyben azt is jelenti, hogy az Észak–Dél konfliktusra jellemző, olajra épülő háborúgazdaságnak nincs realitása, tehát az olajkincs változatlanul csak közvetve fog hatni a jövőben is.

Mint a fejezet elején részleteztem, a gazdaság szempontjából kiemelendő a térségbe érkező humanitárius segély is. A nemzetközi szervezetek erőfeszítései azonban akadályba ütköznek a helyi fegyveres csoportok részéről is, a konfliktus második szakaszában nem csupán a kormányzat által állított bürokratikus akadályok, de a csapatok, a lázadó egységek, de még a civilek is több ízben támadást intéztek az NGO-k munkatársai ellen.⁵¹ A 2003 körül a térségbe települő, esetleg korábban is itt projekteket üzemeltető humanitárius szervezetek közül több 2006 végére megszűntette vagy jelentősen korlátozta jelenlétét a térségben, különösen

⁴⁶ Sudan: Arms continuing to fuel serious human rights violations in Darfur 6.

⁴⁷ Arms, oil and Darfur. The evolution of relations between China and Sudan, Sudan Issue Brief 7 (Small Arms Survey, 2007). 5–6.

⁴⁸ Ibid. 3.

⁴⁹ Neil Middleton and Phil O’Keefe, „Politics, history & problems of humanitarian assistance in Sudan”, *Review of African Political Economy* 33, no. 109 (2006). 547.

⁵⁰ The militarization of Sudan. A preliminary review of arm flows and holdings, Sudan Issue Brief 7 (Small Arms Survey, 2007). 4.

⁵¹ Darfur’s New Security Reality. 1.

a legnehezebben elérhető, egyben legveszélyeztetettebb távoli településeken.⁵² Ennek ellenére 2006 második fél évében tizenkét NGO-alkalmazott vesztette életét, 2007 végéig további tizenkettő hunyt el erőszakos cselekményekben.⁵³ A nehézségek ellenére a nemzetközi jelenlét folyamatos – 2007-ben a térségben az ENSZ és civil szervezetek összesen 163 projektet folytattak, 650 000 000 millió dollár tervezett költségvetéssel.⁵⁴ A helyi körülmények azonban komoly stresszt jelentenek az NGO-k munkatársai számára – egy nem reprezentatív felmérésben résztvevő segélymunkások fele nem-pszichotikus pszichiátriai esetnek minősülne, és olyan mértékű traumatikus stresszt lehetett kimutatni náluk, amely eléri egy repülőgép-szerencsétlenség túlélői körében tapasztalhatót.⁵⁵ Az IDP-táborok ellátása komoly problémákba ütközik, különösen a sivatagos területen ritka és értékes tűzifa tekintetében: a táborok lakói lassan felélik közvetlen környezetük faanyagát, ezzel a környezeti probléma mellett biztonsági problémával is szembesülnek, mivel a fagyűjtésre induló asszonyok akár 10-15 kilométer hosszú útvonalának rendszeres védelmére a nemzetközi szervezetek nem készültek fel.⁵⁶ A hiányosságok ellenére a dárfúri humanitárius projekt a jelenlegi legnagyobb ilyen jellegű segélyezési művelet, mintegy 75 szervezet és tucatnyinál is több ENSZ-ügynökség 12 600 munkatársával.⁵⁷

A dárfúri háborúgazdaság jelenségének tekinthetjük a térségbe érkező nemzetközi segítség sajátos felhasználási módját: a nemzetközi szervezetek civil dolgozóinak elrablását váltságdíjért cserébe. Az ENSZ BT-jelentései az utóbbi két évben az egyik fő problémaként említik meg a jelenséget, amely nem csupán közvetlenül hozzájárul a csoportok finanszírozásához, de egyben komoly kockázatot jelent az NGO-k számára is. A rendszeres emberrablások miatt a humanitárius szervezetek nem képesek hatékonyan működni a leginkább rászoruló vidéki területeken – a dolgozat írásának időpontjában a Nemzetközi Vöröskereszt korlátozta határozatlan ideig dárfúri és csádi műveleteit munkatársainak elrablása miatt.⁵⁸

⁵² *No dialogue, no commitment. The perils of deadline diplomacy in Darfur*, Sudan Issue Brief 4 (Small Arms Survey, 2006). 6.

⁵³ *Sudan: Arms continuing to fuel serious human rights violations in Darfur* 4. és Brosché, *Darfur – Dimensions and Dilemmas of a Complex Situation*. 45.

⁵⁴ Belgasmi, „Humanitarian Action and Cooperation”. 245.

⁵⁵ Saif Ali Musa and Abdalla A. R. M. Hamid, „Psychological Problems Among Aid Workers Operating in Darfur”, *Social Behavior and Personality* 36, no. 3 (2008).

⁵⁶ *Sudan. Post-Conflict Environmental Assessment*. 106.

⁵⁷ Brosché, *Darfur – Dimensions and Dilemmas of a Complex Situation*. 45.

⁵⁸ „Sudan/Chad: ICRC reduces field activities as staff remain in captivity. Interview with Daniel Duvillard.” International Committee of the Red Cross, <http://www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/sudan-interview-181109>.

Konklúzió

Az új háborús teoréma által valószínűsített háborúgazdaság Dárfúrban speciális formákban jelentkezik. Egyrészt a dárfúri földkérdés kiemelkedő szerepe miatt nehezen elválasztható a gazdasági és politikai dimenzió a mezőgazdasági szektorban, másrészt számos polgárháború jellegű konfliktussal ellentétben a térségben nincs olyan kiaknázzható erőforrás, amelyet közvetlenül lehetne becsatornázni a globális gazdaságba. Habár a háborúgazdaság bizonyos formái – segélyek felhasználása, autólopás, fakeskedelem – megjelentek Dárfúrban, értékes helyi nyersanyag híján a globális és a helyi gazdaság között ez a kapcsolat egyoldalú maradt: a konfliktus felhasználja a térségbe érkező külső erőforrásokat. A biztonság piacosítása a konfliktus kezdeti szakaszában még nem volt jellemző, ezért nem tekinthető a konfliktus céljának, csupán az elhúzódó bizonytalanság gazdasági kihívásaira adott válaszlépésnek. Kartúm és a lázadó csoportok motivációja ugyan gazdasági, de nem az új háborúkra jellemző háborúgazdaság kiépítését tekintve, hanem a Szudán egészét jellemző állami újraelosztás problémái miatt, amelyek részletezése túltekint a dolgozat keretein.

Összességében tekintve a dárfúri konfliktus gazdasági vetülete számos elemében egyezik az új háborús teoréma által feltételezett folyamatokkal és jelenségekkel, de ezek között nem található meg az elmélet alapján vélelmezett közvetlen összefüggés: vagyis a háború maga nem üzlet a fő hadviselő felek számára, ha abból származhat is némi bevételi forrásuk. A háborúgazdaság meglevő elemei így nem értelmezhetőek egységes rendszerként – háborúgazdaság helyett helyesebb túlélő gazdaságról beszélni, vagyis a konfliktus hatásait vizsgálni a lehetséges megélhetési forrásokra. Ugyan konfliktus által generált biztonságihiányos környezet valóban lehetőséget nyújtott a békés időszakban megszokott gazdaság új típusú megcsapolására, de ez a jelenség jól ismert reguláris konfliktusokból is. A kérdés további tanulmányozásához az esettanulmányt tekintve a dárfúri gazdaság és a békefolyamat összefüggéseinek feltárása szükséges, míg az elméleti problémák szintjén a szakirodalomban említett háború-, túlélő-, árnyék- és békefenntartó gazdaságok közötti összefüggés, vagyis a gazdaság mikro- és makroszintjei közötti kapcsolatának kutatása. Mint azt a Dárfúrban folyó kutatások is igazolják, a gazdasági kapcsolatok a konfliktus dinamikáját nem csupán negatív, de pozitív irányba is befolyásolhatják: a gazdaság terén szükséges együttműködés egyes esetekben kiterjedhet politikai együttműködésre is. A további kutatás sokat segíthet annak felderítésében, hogy strukturális szükségletek és egyéni döntések által pontosan hogyan is alakul át egy „normális” gazdaság egy alacsony intenzitású konfliktus során. Dárfúr példája felhívja a figyelmet arra, hogy a térségi, kistérségi szintű vizsgálatok új megvilágításba helyezhetik a makrogazdasági jelenségeket is, ezért további kutatásuk elengedhetetlen. A konfliktus gyökereit tekintve tehát biztosan állíthatjuk, hogy az új háborúk által ajánlott globális keret helyett Dárfúr esetében a helyi, illetve regionális dimenziók vizsgálata tűnik célravezetőbbnek –

a lokális és globális közti összefüggés nem mindig az elmélet által vélelmezett kétirányú csere.

Felhasznált irodalom

- Arms, oil and Darfur. The evolution of relations between China and Sudan.* Sudan Issue Brief 7: Small Arms Survey, 2007.
- Ballentine, Karen, and Heiko Nitzschke. „The Political Economy of Civil War and Conflict Transformation.” In: *Transforming War Economies. Dilemmas and Strategies*, edited by Martina Fischer and Beatrix Schmelzle, 11–35: Berghof Handbook Dialogue Series: Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung, 2005.
- Ballentine, Karen, and Jake Sherman, eds. *The Political Economy of Armed Conflict. Beyond Greed and Grievance.* New Delhi: Viva Books Private Limited, 2005.
- Baraka, Mohamed, and Mohamed Nurain. „The Decline of Darfur.” *Peace Review* 20, no. 2 (2008): 192–99.
- Belgasmi, Daly. „Humanitarian Action and Cooperation.” *Refugee Survey Quarterly* 26, no. 4 (2007): 243–49.
- Biró, Daniel. „The (Un)bearable Lightness of... Violence. Warlords as an Alternative Form of Governance in the „Westphalian Periphery?”.” In: *INEF Reports 87: State Failure Revisited II. Actors of Violence and Alternative Forms of Governance*, edited by Tobias Debiel and Daniel Lambach, 7–50: University of Duisburg-Essen, 2007.
- Brosché, Johan. *Darfur – Dimensions and Dilemmas of a Complex Situation*, UCDP Paper No 2. Uppsala: Uppsala University, 2008.
- Brzoska, Michael. „New Wars’ Discourse in Germany.” *Journal of Peace Research* 41, no. 1 (2004): 107–17.
- Buchanan-Smith, Margie, and Abduljabbar Abdulla Fadul. *Adaptation and Devastation: The Impact of the Conflict on Trade and Markets in Darfur. Findings of a Scoping Study*: Feinstein International Center, 2008.
- Buchanan-Smith, Margie, and Susanne Jaspars. „Conflict, camps and coercion: the ongoing livelihood crisis in Darfur.” *Disasters* 31, no. 1 (2007): 57–76.
- Dagne, Ted. *Sudan: The Crisis in Darfur and Status of the North-South Peace Agreement*. Report for Congress, 33: Congressional Research Service, 2008.
- Darfur’s New Security Reality*. ICG Africa Report No.134: International Crisis Group, 2007, <http://www.crisisgroup.org/home/getfile.cfm?id=3202&tid=5180&type=pdf&l=1>.
- Darfur Humanitarian Profile No.33.: Situation as of 01 October 2008*. Khartoum: Office of UN Deputy Special Representative of the UN Secretary-General for Sudan, UN Resident and Humanitarian Co-ordinator, 2008.

- Darfur Rising: Sudan's New Crisis*. ICG Africa Report no 76: International Crisis Group, 2004, <http://www.crisisgroup.org/home/getfile.cfm?id=1132&tid=2550&type=pdf&l=1>.
- Darfur, Sudan. Confirmed Destroyed and Damaged Villages, February 2003 – October, 2007*. US Department of State, 2007, [http://www.reliefweb.int/rw/fullMaps_Af.nsf/5b3f56ab63e9d040412569ce004f4e30/814481f76c71a187852573ae007dd044/\\$FILE/hlu_DMG_sdn071205.pdf](http://www.reliefweb.int/rw/fullMaps_Af.nsf/5b3f56ab63e9d040412569ce004f4e30/814481f76c71a187852573ae007dd044/$FILE/hlu_DMG_sdn071205.pdf).
- Duffield, Mark. „War as a Network Enterprise: The New Security Terrain and Its Implications.” *Journal for Cultural Research* 6, no. 1 (2002): 153–65.
- Fischer, Martina, and Beatrix Schmelzle, eds. *Transforming War Economies. Dilemmas and Strategies*, Berghof Handbook Dialogue Series: Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung, 2005.
- Glassborow, Katy, Tajeldin Abdhalla Adam, and Blake Evans-Pritchard. „ICC – Africa Update Special Report: Land Rights Confusion Hinders Darfur IDP Returns.” http://www.iwpr.net/?p=acr&s=f&o=357745&apc_state=henh.
- Horowitz, Jonathan, and Manu Krishnan. „Promoting Peace Through Accountability in Darfur.” *Peace Review* 20, no. 2 (2008): 184–91.
- Jaspars, Susanne, and Sorchá O'Callaghan. *Challenging choices: Protection and livelihoods in Darfur*, HPG Working Paper. London: Humanitarian Policy Group, 2008.
- Kaldor, Mary. *New & Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. 1st Indian ed. Dehradun: Natraj Publishers, 2005.
- Lock, Peter. „War Economies and the Shadow of Globalization.” In: *Transforming War Economies. Dilemmas and Strategies*, edited by Martina Fischer and Beatrix Schmelzle, 45–55: Berghof Handbook Dialogue Series: Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung, 2005.
- Middleton, Neil, and Phil O'Keefe. „Politics, history & problems of humanitarian assistance in Sudan.” *Review of African Political Economy* 33, no. 109 (2006): 543–59.
- The militarization of Sudan. A preliminary review of arm flows and holdings*. Sudan Issue Brief 7: Small Arms Survey, 2007.
- Mohammed, Adam. „The Rezaigat Camel Nomads of the Darfur Region of Western Sudan: From Co-operation to Confrontation.” *Nomadic Peoples* 8, no. 2 (2004): 230–40.
- Musa, Saif Ali, and Abdalla A. R. M. Hamid. „Psychological Problems Among Aid Workers Operating in Darfur.” *Social Behavior and Personality* 36, no. 3 (2008): 407–16.
- Münkler, Herfried. *The New Wars*. Cambridge: Polity Press, 2005.
- No dialogue, no commitment. The perils of deadline diplomacy in Darfur*. Sudan Issue Brief 4: Small Arms Survey, 2006.
- Sudan. Post-Conflict Environmental Assessment*. United Nations Environmental Programme, 2007.

- „Sudan/Chad: ICRC reduces field activities as staff remain in captivity. Interview with Daniel Duvillard.” International Committee of the Red Cross, <http://www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/sudan-interview-181109>.
- Sudan: Arms continuing to fuel serious human rights violations in Darfur* Human Rights Watch, 2007, <http://www.amnesty.org/en/library/asset/AFR54/019/2007/en/dom-AFR540192007en.pdf>.
- Tanner, Victor, and Jérôme Tubiana. *Divided They Fall: The Fragmentation of Darfur's Rebel Groups*. HSBA Sudan Working Papers 6: Small Arms Survey, 2007.
- Türke, András. *A darfuri krízis. Az Európai Unió tapasztalatai és tervei a térségben és az induló EUFOR Csád/KAK művelet*. Magyar Külügyi Intézet Hírlevél I. évf. 10., 2007.

Textuális életek és női intertextualitás Charlotte Perkins Gilman *A sárga tapéta*, Sylvia Plath *Az üvegbura* és Margaret Atwood *Lady Oracle* c. műveiben

1. Textualitás és intertextualitás

„Gondoljatok úgy az életekre, mint egy naplóra, amit írtok” (204) – mondja Margaret Atwood *Lady Oracle*-jének egyik excentrikus mellékszereplője.¹ Atwood egész regényében meghatározó az a mechanizmus, amit ez az „intés” kiemel: az élethez, az identitáshoz mint szöveghez, narratívához való viszonyulás. Életének ilyesfajta textusát a regény főszereplője, Joan Foster az irodalom és a populáris kultúra szövegeihez hasonlóra szeretné formálni – azonban azzal is számolnia kell, hogy saját „élet-szövegét” az általa használt narratív sémák és diskurzusok akaratán kívül is (felül)írják. A különféle szövegek viszont nem csupán Joan személyes életére vannak hatással: az általa észlelt világot is átírják, mivel Joan a konkrét textusokon, illetve egyes diskurzív mintákon keresztül érzékeli a világot, minden tapasztalatot a korábban olvasottakhoz viszonyít. Textualitáson tehát itt azt értem, hogy az önazonosság, illetve a világ különböző vetületei szövegek révén válnak megtapasztalhatóvá, valamint szövegekben képződnek meg. Atwood regényének ezt a regiszterét az angolszász nőirodalom két kanonikusnak és kultikusnak számító szövegével összeolvasva izgalmas intertextuális kontúrok rajzolódnak ki előttünk. Ugyanis Sylvia Plath *Az üvegbura* c. regényét olvasva is szembetűnő, hogy a főszereplő, Esther Greenwood Atwood Joanjához hasonlóan különböző diskurzusok, szövegek, kulturális narratívák mátrixában alakítja ki identitását, majd tervezi meg öngyilkosságát. Sajátos szövegközi kapcsolatot teremt a két regény között, hogy azon túl, hogy mindkét hősnő az egész világot szöveggént érzékeli, a számára elérhető textusokat episztemológiai eszközökként használja. A regényeknek ez a kapcsolata azonban egy újabb fontos intertextust hív elő, hiszen ezen regiszter trópusai, narratív eljárásai visszavezethetők Charlotte Perkins Gilman *A sárga tapéta* című 19. századi novellájára. Hiszen az, ahogyan Atwoodnál Joan Foster és Plathnál Esther Greenwood a különféle szövegekhez viszonyul, azokat befogadja, folyamatosan felidézi azt, ahogy Gilman novellájának hősnője vizsgálja, már-már olvassa a vészjósló tapétát. Mindezen túl Gilman írása a mentális prob-

¹ A *Lady Oracle*-ból, illetve a felhasznált szakirodalomból származó valamennyi idézet saját fordítás.

lémákkal küzdő hősnő önpusztításának is szimbolikus példája az angolszász irodalomban. Az önpusztításnak a legvégső pontja pedig az öngyilkosság – amely mind Atwood, mind pedig Plath regényében központi szerephez jut.

A női szövegek ilyesfajta intertextualitása, a motívumok, elbeszéléstechnikai módszerek átcsapásai azért különösen fontosak, mert alternatívát kínálnak annak a problémának a feloldására, ami a nőirodalom definitív tradíciójának hiányát állítja középpontba (főként a Harold Bloom-féle hatásiszony fogalmával jelölt maszkulin jellegű hagyomány hiányát kiemelve). Anette Kolodny is erre utal, amikor azt mondja, hogy azáltal, hogy „szimbolikus példázatosságával visszatükrözi azokat a sémákat, amik a nők empirikus világa mögött húzódnak, *A sárga tapéta* előre vetítette saját recepcióját” (155) – mind Atwood, mind Plath ehhez a „szimbolikus példázatosságához” nyúl vissza, amikor hősnői textuális sorsát viszi színre. Az ilyesfajta intertextualitást Susan Wolstenholme a „textuálisan nőként kódolt olvasók és írók közötti szimbolikus csereként” (13) írja le. Barbara Godard is erre a sajátos összefüggésre épít, amikor a 'filliation' [átszövődés, egymásba szövődés] fogalmával írja le a női szövegek összjátékát, hiszen szerinte az írónők „trópusok, képek, utalások” sokaságát osztják meg egymással, így „kölcsonös idézetek hálóját szövik írásaikban” (id. Becker 67). Susanne Becker szerint pedig a 'filliation' „túlhaladja és destabilizálja a lineáris fejlődés gondolatát és a szövegek egymásra utaltságának új dimenzióját nyitja meg”, illetve „felülírja és feminizálja Harold Bloom hatásiszony-elméletét” (67). Az alábbiakban Gilman, Plath és Atwood szövegei „egymásra utaltságának új dimenzióját” vizsgálom a bennük érvényesülő textuális mechanizmusok szempontjából.

2.1. A SZÖVEG MINT EPISZTEMOLÓGIAI ESZKÖZ

Az irodalom és a populáris kultúra szövegeinek világértelmezési és -befogadási technikáinkra való hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni. A legkülönbözőbb típusú textusok szolgálnak episztemológiai eszközként, amelyek segítségével tudásra teszünk szert, és amelyek kognícióinkat befolyásolják. Habár az egyes szövegek képesek arra, hogy felülírják a világról alkotott képünket, egyes élmények mégis arra kényszerítenek minket, hogy ezeknek a képzeteknek a fikcionális voltát elismerjük. Ilyen élményben van része Atwood regényében a kanadai Joan Fosternek: amikor Angliába utazik, rá kell döbbernies, hogy a valóság nem mindig felel meg azoknak a képzeteknek, amelyeket kedvelt olvasmányai alapján alakított ki, bármennyire is szeretné látni a „kastélyokat és hercegnőket, Shalott kisasszonyát, ahogy egy kanyargó folyón úszik a bárkája, ahogy azt az *Elbeszélő költemények középiskolásoknak* szöveggyűjteményben olvastam kilencedikben” (143) – az az Anglia, amit ő lát, túl kicsinek és zsúfoltnak tűnik számára, valójában semmi nem emlékezteti az olvasmányaiiban megképződő Anglia-képre. Azonban egy ilyen mértékű különbség a valóság és az irodalom által inspirált elvárások között sem készíteti arra Joant, hogy a világértelmezés másfajta stratégiáihoz forduljon. Valójában

egyre jobban ragaszkodik saját módszeréhez – a világ és a percepció hangsúlyozottan textuális metaforáival él: „kezdttem úgy érezni, hogy Anglia egy titkosított üzenet, amit nem tudom, hogyan kell dekódolni, és hogy még rengeteg könyvet kell elolvasnom ahhoz, hogy megértsem” (145). Azzal, hogy kitart az elképzelése mellett, hogy a fikcionális sémák, képzetek helyettesíthetik a személyes élményeket (sőt érvényesebbek is annál), csak megerősíti azt a diskurzív keretet, ami miatt azt érezte, hogy képtelen Angliát valójában megismerni. Ez viszont nemcsak azt jelenti Joan számára, hogy a könyvek szolgálnak fő viszonyítási alapként, hanem hogy megkímélhetik az embert a személyes felfedezés viszontagságaitól.

A textuális sémák nem csupán Joan megismerését irányítják – élettörténetét is általuk konstruálja. Joan konkrét részleteket kölcsönöz kedvenc regényeiből, hogy életének olyan narratíváját alakítsa ki, amely azért tűnik autentikusnak a számára, mert a könyveiben megismert történetmintáknak felel meg. Első szexuális tapasztalatának történetét is ilyen elvek alapján alakítja át, mivel a lengyel gróffal eltöltött éjszaka nem felel meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket Joan könyvekben megismert történetek alapján alakított ki: „Nyaranta összevissza fetrengtem a házban, ettem és ponyvát olvastam, néhány könyvben még pikáns részletek is voltak. Ezeket használtam életem történetében; muszáj volt kölcsönöznöm, mert a lengyel gróffal töltött első éjszaka egyáltalán nem volt erotikus” (150). Joan úgy érzi, hogy kötelessége életét a ponyvairodalomhoz igazítani, hiszen nem meri felvállalni saját élményeit – számára az a valóságos tapasztalat, ami követi azokat a szövegekből elvont formulákat, amelyeket a regények széles körű népszerűsége hitelesít. Ezek a szövegek, sémák irányítúként szolgálnak számára, minden élményét ezekhez méri, ez alapján integrálja élettörténetébe őket vagy törli onnan, és ha élete nem hasonlít ezekre a mintákra, akkor azt inadekvátnak, alacsonyabb rendűnek tekinti.

Joan azonban nem csak önmagával szemben érvényesíti ezeket a narratív mintákat, hanem mások gondolkodásmódját is ezek alapján „olvassa”. Amikor egykori szeretője, a lengyel gróf meglepetésszerűen felbukkan a regény második felében, megretten Joan baloldali kötődései miatt. Joan így képzelel el, mi lehet Paul rémálma: „veszélyes kommunisták, állig felfegyverkezve agymosó-készülékekkel és gyilkos retorikával, köztük pedig én, zsargonjukkal megkötozve” (283). Vagyis Joan szerint Paul a radikális politikai csoport diskurzusát, nyelvhasználatát találja veszélyesnek és gyilkosnak – ennek van olyan ereje, ami megfélemlíteni és manipulálni tudja az embereket.

Plath hősnője, Esther Greenwood is hasonló stratégiákkal olvassa saját életét. Amikor megtudja, hogy elektrosokk-kezeléseket fog kapni, Esther a következőképpen reagál: „éles kis szúrást éreztem a kíváncsiságtól, mintha valaki másról olvasnék éppen egy szörnyűséges főcímet az újságban” (128). Ezzel a gesztussal Esther metaforikusan beilleszti saját történetét azoknak az újságcikkeknek a sorába, amiket depressziója alatt megszállottan olvas, és eltávolítja magát saját tapasztalatától. Ez a kép a regény nyitó motívumával, a Rosenberg házaspár 1953-as kivégzésével is kapcsolatot létesít. Ez az esemény a regény számos szintjén megha-

tározó: a regénybeli történet idejét ez az utalás határozza meg, így Esther történetét eleve ezzel az eseménnyel kötjük össze. A Rosenberg házaspár halála mellett a kivégzés módja – a villamosszék borzalma – is hangsúlyosan beépül Esther tudatába: „Ha csak rágondolok, milyen is az, villanyszékben végezni, rosszul leszek tőle, márpedig az újságokban egyébről sem volt szó, mint erről [...]. Semmi közöm az ügghöz, mégis folyton az járt az eszemben, milyen lehet, amikor elevenen még é az ember, amikor az idegszálakon végigfut a tű” (5). Habár Esther ekkor még azt hiszi, hogy neki semmi köze a villamosszék általi kivégzéshez, ezek a sorok valójában Esther elektrosokk-kezelését vetítik előre. Ez a rész az egyes szövegek nyugtalanító hatását is színre viszi: habár Esther úgy érzi, hogy semmilyen kapcsolatban nem állnak ezek az események az életével, mégsem tud másra gondolni, hiszen a kivégzésről szóló újságcikkek mindenhová követik: „az újságokban egyébről sem volt szó, mint erről – gülüszemű főcímeik meredeztek felém minden utcasarkon” (5). Ha figyelembe vesszük ennek a kivégzésnek és Esther elektrosokk-kezeléseinek motivikus hasonlóságait, nem meglepő, hogy Esther a hasonló újságcikkek kontextusába helyezi magát, amikor megtudja, hogy elektrosokk-terápiában fog részesülni.

2.2. DISKURZÍV KONFLIKTUSOK

Mivel az irodalmi beszéd- és gondolkodásmód ennyire meghatározó az elemzett művek főszereplőinél (akik kivétel nélkül írónők), az egyes diskurzusok iránti elkötelezettség nem csupán nyelvi stratégiát jelöl, hanem episztemológiai pozíciót, világlátást deignál. Ezért lehet Gilman, Plath és Atwood szövegeiben egyaránt meghatározó motívum az a személyes ellentét, amit különböző diskurzusok alkalmazása, érvényesítése okoz. Charlotte Perkins Gilman *A sárga tapéta* c. novellájában az irodalmi és a tudományos beszédmód közötti ellentét és hatalmi hierarchia központi probléma. A novella elbeszélőjét hisztériával diagnosztizálják és a hírhedt pihenőkúrára „ítélik”. Az elbeszélő szeretne írni, intellektuális ingerekre vágyik, azonban a férje eltiltja őt az ilyesféle élményektől. Felesége állapotának alaposabb vizsgálatát is elutasítja, és megfosztja őt attól a lehetőségtől, hogy saját állapotáról érvényes megállapításokat tegyen: „Mit tehetnék, ha egy jónevű orvos, aki ráadásul a férjem, azt bizonygatja a rokonaimnak és a barátaimnak, hogy valójában semmi bajom, legfeljebb pillanatnyi idegkimerültség, enyhe hajlam a hisztériára?” (10). A férj az intellektuális, irodalmi tevékenységeket is veszélyesnek tartja, szerezte ezek az ellenkező hatást gyakorolják, mint az egyértelmű, racionális tudomány: „Szerinte fantáziadús írói agyam és ideges gyengeségem mindenféle túlfűtött képzetekhez vezethet, úgyhogy inkább arra kéne használnom akaraterőmet és józan eszemet, hogy ennek gátat vessek” (15). Azonban a narrátor minden áron írni szeretne, hiszen úgy gondolja, ez a kulcs a felépüléséhez: „Néha azt kívánom, bárcsak elég erős volnék az íráshoz, mert megszabadítana a nyomasztó gondolatoktól és megnyugtathatna” (15). A férj hasonlóságot mutat Esther Greenwood „ellen-

pontjaival” *Az üvegburában*, a racionalitás és a tudományos nyelv iránti szeretetével: „John a végtelig praktikus. Hallani sem akar hiedelmekről, idegesítik a babonák, és gúnyt űz mindenből, amit nem lehet látni, érezni és számokban kifejezni” (10). A narrátor végül csak úgy tudja imaginatív hangját érvényesíteni az orvoslás elnyomó nyelvével szemben, hogy kreatív energiáit a szobájában levő tapétára összpontosítja – ez azonban elhatalmasodó összeomlásának tünete is lesz egyben.

Gilman narrátorához hasonlóan Esther Greenwood is az irodalmi beszédmód érvényességéhez ragaszkodik, amikor olyan diskurzusokkal találja szembe magát, amelyek megkérdőjelezzik sajátjának legitimitását. Két olyan alternatív nyelvezet van, amely különösen ellenséges Esther számára: a tudomány, illetve a gyorsírás nyelve. Esther e nyelvezetekhez való viszonya azt is színre viszi, hogy hogyan küzd meg ezeknek a diskurzusoknak a képviselőivel, akik személyes veszélyt jelentenek számára: Mr. Manzival, a fizika- és kémiaprofesszorral, aki egyetemi karrierjét veszélyezteti, valamint saját édesanyjával, akinek jelentős szerepe van Esther összeomlásában. Mind a tudomány, mind a gyorsírás nyelvét „folyamatokat megölő absztraháló aktusokként” (Tucker 23) értelmezi Esther, amelyek megsemmisítik az irodalmi beszédmód szépségét és lenyűgöző komplexitását. Leginkább ellenségesnek a tudományos nyelvet tartja, képtelen elviselni, hogy „minden betűvé meg számmá zsugorodjon” ahelyett, hogy a természet nagyszerűségét közvetlenül reprezentálná, „levélformák és a levelek légzópórusainak felnagyított rajza helyett” (36). Vagyis a tudományos képletek a nyelv esztétikai aspektusát tagadják: „a táblát borító varázsos szavak [...] – karotin! xantophil! – csúf egymásba tekergő, skorpióforma [képletekké]” (36) válnak. Ebben az esetben a szavak különleges hangzása vonzó Esther számára – de ezeket elnémitják a „rút rövidítések” (36), amelyek miatt Esther agya „halott-üres lesz” (36). Ugyanez a probléma Mrs. Greenwood gyorsírásának jeleivel: „ezek a kis gyorsírásjelek anyám könyvében ugyanolyan visszataszítóknak látszottak, mint mondjuk az, hogy: $t = \text{idő}$, $s = \text{távolság}$ ” (74). Ez a látásmód, ami mindent rövidítésekbe és egyértelmű definíciókba tömörít, közvetlen konfliktusban áll Esther imaginatív gondolkodásával. A „rút rövidítések” a dolgok diverzitását tagadják, megfosztják őket összetettségüktől és megcsonkítják jelentéseiket, amelyeket mesterséges tartalommal töltenek fel. Vagyis ezek a „rút rövidítések” egy olyan problémát jelképeznek, amely nem csupán esztétikai jellegű: igazából itt kétfajta világlátás küzd egymással, és a köztük levő különbség alapvetően episztemologikus természetű. Ezek a problémakörök diskurzív gyakorlatokban nyilvánulnak meg, megerősítve azt a tételt, hogy az identitás és annak perspektívái diskurzív hálózatok prizmájában határozódnak meg.

Esther pedig rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel saját gondolkodás- és beszédmódját érvényesíti a fenyegető nyelvekkel szemben. Amikor meg kellene adnia magát a fizika absztrakt képleteinek, ahelyett, hogy szorgalmasan jegyzetelné azokat, így tesz: „[Mr. Manzi] hangját is igyekeztem kirekeszteni a fülemből, bemagyarázva magamnak, hogy csak egy szúnyog döng nagy messze, így

aztán csak ültem ott, [...] és oldalszám irkáltam a villanellákat és szonetteket” (38) – vagyis teljesen kiszorítja a fizikaprofesszor által használt nyelvet, hogy a sajátját juttassa érvényre. Esther emellett a barátja, Buddy Wilard által képviselt tudományos diskurzust is semlegesíti a maga módján. Amikor Buddy kijelenti, hogy egy vers nem több mint „egy csipetnyi por” (55), Esther azzal szeretne visszavágni, hogy Buddy orvoslása nem sokban különbözik a versek hatásától – sőt sokkal hatástalanabb is annál: „Akárcsak azok a holttestek, amiket te trancsírozgatsz. Akárcsak azok az emberek, akiket, azt hiszed, meggyógyítottál. Azok is mind porból vannak, és porrá lesznek. Biztos vagyok benne, egy jó vers lényegesen hosszabb ideig fennmarad, mint akár száz ilyen ember is együttvéve” (56). Esther drasztikus kijelentése ismét annak a hitnek ad hangot, hogy életünkre az irodalom van a legnagyobb hatással – az ő felfogásában az irodalmi művek azért lehetnek ránk nagyobb befolyással, mert életünk kritikus pontjain pontosan ezekhez fordulunk: „Az emberek javarészt porból vannak, és én semmiképpen nem látom be, miért érne többet a rajtuk való doktorkodás a versírásnál, hiszen a versekre később visszaemlékezhetnek az emberek, felidézhetik őket, ha szerencsétlenek vagy betegek, és nem tudnak elaludni” (56). Azonban fontos megjegyeznünk, hogy Esther ekkor nem fejezi ki nyíltan a véleményét: az előbbi harcias kijelentések csupán a Buddyval való beszélgetésre visszaemlékezve jutnak eszébe, valójában csak egy engedelmes „tényleggel” (55) felelt – ekkor még sikerül Buddynak Esther imaginatív nyelvét elhallgattatni.

Atwood *Lady Oracle*-jének házaspárja is ugyanezt a diskurzív konfliktust viszi színre. A hősnő férje, Arthur egy radikális baloldali csoport folyóiratának a szerkesztője, amit csak „a szerkesztők olvasnak, néhány egyetemi tanár és a rivális radikális csoportok, akik a saját folyóiratukat szerkesztik, és minden szám egyharmadát egymás támadására fordítják” (247), míg Joan álnéven gótikus románcokat ír. Arthur kifinomult értelmiségiként tetszeleg, rengeteg lábjegyzettel ellátott könyveket olvas, amiket racionálisnak és megkérdőjelezhetetlennek vél. Ezzel szemben Joan gótikus románcai a szélsőséges irracionalitást testesítik meg, regényeit „a legalantasabb szemétnak” (34) tartanák, hiszen sematikus hősöket, gonosztevőket, „tehetetlen és üldözött” (34) nőket és természetfeletti eseményeket szerepeltetnek. Joan kihívóan kitart szövegeinek értékei és lehetőségei mellett férje leereszkedő szembenállásának ellenállva: „Nem ismertem olyan embert, aki olvasta volna az *Újjáéledést* [...]. De legalább százezer ember olvasta az én könyveimet, és köztük voltak a nemzet anyái” (247). Azonban mégis „fogyatékosnak és valahogyan abszurdnak, egy intellektuális falu bolondjának” (34) érzi magát az „intellektuális” Arthurral szemben. Gilman és Plath hősnőihez hasonlóan Joan is csupán „magányos éjjeli öngazolásai” (34) közben tudja megvédeni írásmódját, férjének jelenlétében megadja magát az általa választott diskurzusnak.

2. 3. A SZÖVEG MINT TŰNET

Azonban ezek a „magányos éjjeli önigazolások” elégtelenek arra, hogy valós módon oldják fel az írók problémáit, és az elfojtott imaginatív energiák a szorongásokkal összefonódva valamilyen módon elkerülhetetlenül felszínre törnek. Ez a kérdéskör adja a három elemzett szövegnek azt a metszéspontját, ahol a trópusok és motívumok leginkább keresztezik egymást: amikor a szereplők mentális állapota egyes szövegekre (vagy Gilman esetében egy kvázi-szövegre) vetítődik ki, és ahol a szöveg mint *tűnet* jelenik meg. Barbara Godard 'filiation'-fogalmán túl a három szöveg kapcsolatát az irodalmi arabeszk elmélete is árnyalja. Amint azt látni fogjuk, az arabeszk nem csupán annyiban alkalmazható ezekre a szövegekre, hogy a szavak és betűk ilyesféle formát vesznek fel a hősnők tudatában, hanem az arabeszk mint motívum, mint narratív eljárás is meghatározó ezekben a művekben. Amint arra Jacob Rama Berman rámutat az irodalmi arabeszkről szóló tanulmányában, már a romantikusok, köztük Schlegel is, az arabeszkben eleve meglevő öntükrözési lehetőség miatt méltatták ezt a formát – ugyanis az arabeszk ornamentika a szimmetriára épül: a minta egyik része pontosan tükrözi a másikat (134). Ez a tükrözés számunkra azért különösen fontos, mert az egyes művekben az arabeszk formát felvevő szavak és betűk egyrészt a szereplők tudatállapotát verik vissza, másrészt ennek az eljárásnak az alkalmazásával a *Lady Oracle* és *Az üvegbura* egymást és Gilman novelláját is tükrözi. Ez a fajta tükrözés és az arabeszk minta sokoldalú burjánzása komplex szintek összjátékában jelenik meg a művekben.

Amikor Atwood főhőse, Joan Foster egyik gótikus regényének írásakor alkotói válságba kerül, a probléma feloldására megpróbálkozik az automatikus írással. Miután először elvégzi ezt a rituálét, és ahogy ő fogalmaz, „belép a tükörbe” (218), a „bow” szót találja a füzetében. Joan úgy érzi, hogy ez a „bugyuta szó [...] semmi képp sem segíthet a regény[e] megírásában” (220) – hiszen ez a szó több, széttartó jelentéssel bír, ő pedig valami konkrétat, egy végleges megoldást várt az automatikus írással való kísérletezéstől. Ahogy Jessie Givner megjegyzi, Joant megdöbenti, ahogy „egy szó dezintegrálódik, végtelen jelentések sorára forgácsolódik szét. Csakúgy, mint Foster vágya a lezárásra, az igazságra, a szó is korrumpálódik” (142). Amit Joan itt csupán egy szón tapasztal meg, az az egész életét tükrözi, hiszen így írja le azt: „Az életem egyik végteltől a másikig kígyózott”, és „hajlamos volt szétterjedni, elernyedni, kacskaringózni és indázni, mint egy barokk tükör kerete” (7). Végleges, egyértelmű lezárások helyett Joan állandóan a jelentések és történetek hálójába gabalyodik bele.

Joannek ezek a szavai felidéznek azt, ahogy Gilman narrátora írja le a novellabeli vészjósló tapétát, annak a mintáját: „Értek valamicskét a művészethez, és megállapítottam, hogy ez a minta minden törvényszerűségnek ellentmond; se nem váltakozik, se nem ismétlődik, szimmetria sincs benne” (18), illetve „Terjengős, burjánzó mintái egyébként felrúgnak minden létező képzőművészeti szabályt” (13). Itt azonban nem csupán arról van szó, hogy a tapéta kidolgozott mintája,

Joan életéhez hasonlóan, híján van bármilyen racionális elvnek. Gilman narrátora felfedezi az ilyen minták baljós és fenyegető erejét: „nyomát sem látom semmiféle rendszernek, ez maga a rendszer tagadása, folyamatos, pimasz kihívása az egészséges elmének. Az alattomos ábra hátrabukfencet vet, orron fricskáz, leüt és rád tapos” (22).

Az *üvegburában* Esther Greenwood hasonlóan félelmetesnek és fenyegetőnek érzékeli a rejtélyes, nyugtalanító mintákat. Esther már-már megszállottja lesz a szinte mindenütt jelenlevő újsághíreknek és szalagcímeknek – ahogy ezek a főcímek megjelennek, előhívja azt, ahogy Gilman narrátora látja a tapéta mintáját –, amikor megpróbálja értelmezni, megfejtetni a mintát, a következőket veszi észre: „Van egy visszatérő pont a mintában, ahol egy motívum elbicsaklik, mint egy törött nyak, és két kiguvadt szem néz az emberre alulról fölfelé. [...] azok a lehetetlen, üveges szemek mindenütt jelen vannak” (15). Ez egy permanens, fenyegető tekintet, pontosan olyan, mint a „gülüszemű főcímek”, amelyek Estherre „mereztek [...] minden utcasarkon” (5) *Az üvegburában*.

Azonban még inkább rémitő Esther számára, hogy azok az „eleven”, étellel teli szavak is, amiket korábban csodált, fokozatosan kezdik elveszteni jelentésüket és már-már visszasztító „lényekké” transzformálódnak. Eleinte úgy tűnik, hogy ez a folyamat csak a kifejezetten gyűlölt gyorsírás szimbólumait érinti. Amikor Esther anyja akarátának megfelelően megpróbálja elsajátítani a gyorsírást, ráébred, hogy nem akar olyan állást, ahol ilyen tudásra van szükség, és a figyelme elillan – és a gyorsírás szimbólumai a tudatában ugyanezt teszik: „a kis fehér krétakacsakarín-gók merő zagvasággá mosódtak össze [előtte]” (115). A szavak ilyen szétbomlása azonban később túllép azon, hogy csak Esther védekezési stratégiája legyen, és egyre inkább a mentális állapotának válsága felé mutat, hiszen már azok a magukkal ragadó szavak is, amikért korábban rajongott, groteszkké, jelentés nélkülivé és élettelenre tárgyasulnak. Korábban teljesen elbűvölte az olyan szavak ze-neisége, mint a „xantophil”, azonban ekkor már egy nem kevésbé izgalmas és különleges szó Joyce *Finnegan ébredése* c. regényéből képtelen étellel teliként megragadni Esthert, amikor ezt mondja róla: „Úgy hangzott, mintha egy súlyos, fából készült tárgy gurulna le a lépcsőn, bumm, bumm, bumm, ugrálva egyik lépcsőről a másikra” (117). Ez a változás azért különösen tragikus Esther számára, mert ezt a fajta ürességet és passzivitást korábban mindig csak a rövidítésekkel és képletekkel azonosította, most pedig már az utolsó mentsvára, a művészet egyéni nyelve is cserbenhagyja.

Ezek után, ha a szavak egyáltalán képesek elevenként megjelenni Esther előtt, akkor már csak szürreális, értelmetlen jelenségekként tűnnek fel számára. Ezt a változást Esther is észreveszi, amikor a következőket mondja: „Valamiképpen ismerős szavak úsztak el előttem, de kifacsarva, eltorzítva, mint egy arc a görbe tükörben. Agyam üveges felszínén nem maradt nyomuk” (117). Egy következő lépésként pedig a szavak szörnyeszerű lényekké válnak, „a betűkből kampók nő[n]lek, kosszarvak tekered[n]lek” (117) – olyan fenyegetővé válnak, mint Gilman tapetájának mintája, amiről a narrátor ezt mondta: „Az alattomos ábra hátra-

bukfencet vet, orron fricskáz, leüt és rád tapos.” Végül a szavak már teljesen elvesztik az értelmüket, és megfejthetlenné és idegenné válnak: „Egyenként vettem szemügyre mindet, külön-külön, és láttam, hogy ugrálnak örült mód föl-le. Aztán fantasztikus, lefordíthatatlan képletekké álltak össze, akár az arab vagy a kínai írásjegyek” (117).

Ha közelebbről megvizsgáljuk azokat a formákat, amiket Gilman novellájában a tapéta mintája, Joan Fosternek az életéről alkotott képe vagy Esther Greenwood esetében az elfolyó szavak felvesznek, akkor azok a romantikusok által dicsőített arabeszk mintára emlékeztethetnek. Azonban, mint már előbb utaltam rá, az arabeszknek az eredeti, tükröző funkciójával is bírnak, mivel a hősnők tudatállapotát vetítik vissza. Ezen a ponton az arabeszk azért is jelentős, mert amint arra J. R. Berman rámutat, azzal, hogy az arabeszk rávetül a valóság elemeire, a statikus minták dinamikus terrorrá változnak. Ezzel párhuzamosan arra kell rádőbbernünk a szereplőknek, hogy az „én” egyre inkább a „másikká” válik (139) – ezzel a krízissel mindhárom hősnőnek szembe kell néznie.

Esther Greenwood önmagától való elidegenedésének egyik végső eleme, amikor már kézírása is olvashatatlanná válik a valóságosan szétfolyó betűk miatt – ez már egy kézzel fogható, szövegszerű tünete elharapózó összeomlásának. Így beszél kézírásáról: „kezem óriási, kriksszkrasz betűket kanyarított a papírra, akár egy gyereké, és a sorok balról jobbra lejtettek, csaknem átlósan, mintha spárgahurkok lennének a papíron, de jött valaki, és arrébb fújta őket” (122–123). Az írás már nem megnyugtató, örömteli tevékenység Esther számára, mint korábban – hanem már csak az elvesztett kontrollnak és önmagától való elidegenedésének fájdalmas bizonyítéka.

Berman arra hívja fel a figyelmet, hogy az arabeszk által generált elidegenedés végső fázisa a realitás és a textus világa közötti határvonal megszüntetése (143), amikor a főhős saját magát ismeri fel a „másikban”. Gilman narrátorával pontosan ez történik: legrémítőbb „felfedezése”, hogy úgy látja, a minta egy rács, ami mögött egy nő van, aki szeretne kiszabadulni. Ezután a narrátor leszaggatja a falról a tapétát, és a folyamat végére már saját magát azonosítja a tapéta mögötti nővel, a „másikkal” – ezzel egyben eltörölte a határvonalat a vizsgált tapéta képzeletbeli mintái és a valóság között. Ahogy Anette Kolodny fogalmaz, „teljesen megadja magát saját textusának, vagy inkább saját magának mint textusnak” (157).

Esther Greenwood is hasonló stratégiát alkalmaz, amikor életéről és lehetőségeiről egy fügefá képevel mesél. Ez egy különösen gyakran elemzett része a regénynek – azonban ez a kép nem teljesen autentikus: Esther csak azután beszél az életéről mint fügefáról, miután elolvas egy novellát egy antológiában, amit ő és a kollégái egy ételmérgezés után kaptak. Ebben az antológiában olvas egy gyönyörű novellát egy apácáról és egy zsidó férfiről, akik egy fügefánál találkoznak. Esthert elbűvöli ez a történet, és habár teljesen tudatában van, hogy ez csak egy szöveg, Gilman narrátorához hasonlóan el szeretné mosni a határt az empirikus és az imaginárius élmények között, amikor ezt mondja: „szerettem volna bebújni a feke-

te betűs, nyomtatott sorok közé, ahogy kerítéseken bújik át az ember, hogy ott lehessenek, elalhassak e szép nagy zöld fügefa alatt” (54).

3. Összegzés

Az elemzett művek olyan textuális univerzumokat hoznak létre, amelyek hősnőinek viszontagságos identitáskeresését és világértési törekvéseit az őket körülvevő narratívák segítik, ugyanakkor veszélyeztetik is. Esther és Joan már-már túlságosan közélről tapasztalja meg a szövegek világot felülíró hatását (legyenek azok irodalmi, publicisztikai vagy személyes írások), azonban azt is belátják, hogy semmilyen koherens önazonosság nem hozható létre a kulturális diskurzusokon kívül, hanem csupán a velük való viszonylatban lehetséges az identitás felépítése. Ennek a problémakörnek a tematizálásával Atwood, Plath és Gilman szövegeinek metszéspontjai a nőirodalom intertextualitásának sajátos viszonylatait és „szimbolikus cseréjét” illusztrálják, ezzel a női szövegek kapcsolatának eddig nem hangsúlyozott értelmezése felé mutatnak.

Felhasznált irodalom

- Atwood, Margaret (2007): *Lady Oracle*. Virago, London.
- Becker, Susanne (1999): *Gothic Forms of Feminine Fictions*. Manchester UP, Manchester.
- Berman, Jacob Rama (2005): *Domestic Terror and Poe's Arabesque Interior*. English Studies in Canada 31.1., 128–150.
- Gilman, Charlotte Perkins (1989): A sárga tapéta. In: Martin H. Greenberg, Charles G. Waugh (szerk.) *Lopakodó árnyak*. 10–30. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Givner, Jessie (1989): *Mirror Images in Margaret Atwood's Lady Oracle*. Studies in Canadian Literature 14.1., 139–146.
- Kolodny, Annette (1992): A Map for Rereading: Or, Gender and the Interpretation of Literary Texts. In: Catherine Golden (szerk.) *The Captive Imagination: A Casebook on The Yellow Wallpaper*. 149–167. Feminist Press, New York.
- Plath, Sylvia (1977): *Az üvegbura*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Tucker, Lindsey (1994): *Textual Escap(e)ades: Mobility, Maternity and Textuality in Contemporary Fiction by Women*. Greenwood Press, Westport.
- Wolstenholme, Susan (1993): *Gothic (Re)Visions: Writing Women as Readers*. State University of New York Press, Albany.

A balladisztikus novella mint poétikai interferencia Petelei István novelláiban

I. Bevezetés

A 19. századi magyar irodalomtörténet-írás vissza-visszatér a novella műfajában fellépő poétikai interferenciák tisztázatlanságára. A prózapoétika számára egyelőre megoldatlan problémát jelentenek a századvégen-századfordulón fellépő novellaváltozatok, s a rájuk talált elnevezések is problematikusak. Az új novellaváltozatokra eddig olyan elnevezések születtek, mint például líra, drámai vagy anekdotikus novella. Ezek az elnevezések viszont sokszor nem helytállóak, s legtöbbször csak metaforikus értelemben használhatók. E dolgozat az egyik, századvégen fellépő poétikai interferencia, a „balladisztikus novella” leírását kísérel meg. A novellaváltozatot Petelei István ilyen típusú elbeszélésein keresztül szeretném bemutatni, illetve megkísérlem a „balladisztikus novella” fogalmának egy új értelmezését adni.

A novella sok új változata mellett egyben a ballada műfajából ismert témák, jegyek és jellemzők jelentek meg. A szakirodalom e forma balladával rokonítható jegyei miatt legtöbbször a „balladisztikus novella” vagy „balladás novella” terminussal illeti ezt a novellaváltozatot. A novella ballada felé transzformálódása megtalálható Mikszáth Kálmán és Tömörkény István életművében is, de legmarkánsabban Petelei István írásaiban jelentkezik, ezért az irodalomkritika legtöbbször az ő művein keresztül foglalkozik a balladisztikus novella kérdésével. (A recepció-történet áttekintésének tanulságairól helyhiány miatt itt csak néhány mondat áll rendelkezésemre.) A ballada hatását, az elbeszélésekben való jelenlétét már a kezdetektől észrevették az irodalomkritikusok (pl. Bisztray Gyula¹, Kozma Dezső²). Ezt elsősorban – Péterfy Jenő, a korban meghatározó irodalom-felfogása után – a századvég tragikus iránti fogékonyságának újabb megnyilatkozásának tekintették. Arany János hatását fedezi fel a novellákban többek közt például Németh G.

¹ Bisztray Gyula: Petelei István, 32., in: Petelei István: *Lobbanás az alkonyatban. Válogatott elbeszélések és rajzok*. Bev., vál. és jegyz.: Bisztray Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955.

² Kozma Dezső: *Egy erdélyi novellista. Petelei István*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

Béla³ és Györke Ildikó⁴. Arany hatását többféle szempontból értékelték, magyarázták, főleg konkrétan, Arany műballadái által keresve a kapcsolatot, s nem az irodalmi szemléletben. Németh G. Béla olvasata sokáig meghatározta az íróról való gondolkodást: a realizmus jegyében, a századvégi társadalmi viszonyok tükrözőjének, a „kisember írójának” nevezték, s novelláinak elemzésekor főleg a lélekrajzra, a mélylélektanra helyezték a hangsúlyt. Dobos István tanulmányában⁵ vizsgálókat végez ballada és novella kapcsolatára, illetve áttekinti az ide tartozó szakirodalmat is (Kántor Lajos, Vargyas Lajos). Petelei elbeszéléseit „balladás hangulatú” elbeszéléseknek nevezi, s Arany János irányait fedezi fel bennük. Dobos szerint a Petelei-novellák „megfoghatatlan tragikumot” sejtetnek, de a hősök soha nem a sokat emlegetett végzet által buknak el, hanem az erkölcsi meghatározottság miatt, mely a keresztény világképből és az ebből következő erkölcsi rendből fakad – ezzel Németh G. Béla véleményéhez csatlakozik: a balladák „zordon erkölcsi világ” érvényesül az elbeszélésekben, „a bűn nyomában jár a bűnhődés, a vétkezők sohasem kerülhetik el a kárhozatot”⁶. Ez véleményem szerint nem minden esetben van így. Vannak olyan elbeszélések, például a *Két fehérnép* című novella, amelyben a bűnös – legalábbis a novella keretén belül – elkerüli a büntetést. S a balladák igazságszolgáltatása szerintem semmiképpen nem azonosítható csak a keresztény világképpel. A ballada világa valami sokkal archaikusabb, ősbib, természetesen mélyen átítatva a keresztény ember gondolkodásával.⁷ Dobos István az *Őszi éjszaka* kapcsán teszi azt a – számunkra fontos – kijelentést, hogy az elbeszélésben ősi képzetek merülnek fel, s archaikus valóságtudat nyilatkozik meg még a lelkiismereti konfliktusban is – erről azonban többet nem mond. Korábban már Németh G. Béla is utalt az ősi szimbólumok, toposzok felhasználására: „Szereti az ősi toposzokat a maga világába helyezve újraformálni.”⁸ Többek közt Ophelia, Rómeó és Júlia, Don Quijote motívumait hozza példának.

³ Németh G. Béla: *A válságba jutott kisember. Petelei István*. In: uő: *Századutóról-századelőről*. Magvető, Budapest, 1985, 970.

⁴ Györke Ildikó: *A balladaszerű novella megjelenése Petelei Istvánnál*. In: *Irodalomtörténet* 1992/1. szám.

⁵ Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

⁶ Dobos, i. m., 1995, 95.

⁷ Gondolhatunk itt Mikszáth Kálmán *A gózoni Szűz Mária* című elbeszélésére, vagy akár a *Paraszthibliára*, ahol tökéletesen és természetesen keveredik a keresztény hit és a babona világa.

⁸ Németh G. Béla, i. m., 1985, 973.

II. Műfaji kérdések

Az eddigiektől eltérően, a Petelei-novellák egy újfajta megközelítését kísérelem meg, az elbeszélések új olvasatára látva lehetőséget, elsősorban a mítoszkritika eredményeire támaszkodva. A klasszikus műfajtipológia által eddig nem sikerült magyarázatot találni a „balladisztikus novella” létezésére, hiszen az elsősorban a műnemi hármasság felől közelíti meg ballada és novella összefüggéseit. A ballada elhelyezése a klasszikus műfajtipológia alapján is problematikus, lévén, hogy az általánosan ismert megállapítás szerint a ballada olyan verses formájú mű, amely egyesít magában epikus, drámai és lírai elemeket is. A ballada azonban nem az arisztotelészi eredetű műfaji rendszer része, a benne található „lírai”, „drámai jegyek” elkülöníthetetlen részei, összetevői a ballada formájának. A mítoszkritika, ezen belül Northrop Frye irodalomelméleti megközelítése által azonban elképzelhető a ballada és novella kapcsolatának felfejtése, s e formák ötvöződésének feltárása, elsősorban Petelei István elbeszéléseiben.

II. 1. BALLADA ÉS NOVELLA, AZAZ EPIKA ÉS FIKCIÓ – A „BALLADISZTIKUS NOVELLA” MINT AZ EPIKA ÁTVÁLTÁSA A FIKCIÓBA

Northrop Frye *A kritika anatómiája*⁹ című, négy esszét tartalmazó művének bevezetőjében abból indul ki, hogy a műfajok kritikai elmélete jószerével Arisztotelész után megragadt. Az antik irodalom a prózai műveket nem osztályozta, az elmúlt évszázadok „új” műfajai viszont ezt szükségessé tették – ha egy átfogó műfajtipológiában szeretnénk megkeresni a „balladisztikus novella” lehetséges helyét. Frye irodalomkritikája új szempontból közelíti meg a műfajok elkülönítését is. Rávilágít arra, hogy eddig a műfaji megkülönböztetés alapja elsősorban az irodalmi mű formája. A műfaji megkülönböztetés az irodalmi művek *ideális előadásmódján* alapul, függetlenül attól, hogy hogyan valósul meg ténylegesen. Az „epika” szót alkalmazza minden olyan műre, amelynek előadásformája szóbeli, ezáltal „az irodalom minden fajtáját jelenti, akár verses, akár prózai, amennyiben őrzi magában az élőszóbeli recitálással és a művet hallgató közönséggel kapcsolatos konvenció fenntartásának igényét.”¹⁰ Ez alapján minden olyan mű, amely megszólítja, elképzei hallgatóközönségét: epika. A régi, archaikus szokás szerint működik, elmondja a történetet, s nem leírja. Az „epika” szót én is ilyen értelemben használok e tanulmányban.

Frye a legnagyobb problémát abban látja, hogy a görögöktől örököltük három vagy négy műfaj nevét, azonban akkor még nem létezett nyomtatás és a könyv által az olvasó számára történő megnyilatkozáson alapuló műfaj. A „fikció” szót

⁹ Northrop Frye: *A kritika anatómiája. Négy esszé* (ford.: Szili József), Budapest, Helikon Kiadó, 1998.

¹⁰ Frye, 1998, 209.

használja a nyomtatott betűn alapuló műfaj jelölésére. A *fikciót* azonban meg kell különböztetni a többi olyan műfajtól, melynek létezése pusztán gyakorlati okokból „könyvhöz kötött”.¹¹ Frye ezt egy történeti példával illusztrálja: „A beszélő költő és az őt hallgató közönség közötti kapcsolat még valóságosan fennállhatott Homérosz vagy Chaucer esetében, de hamarosan mindinkább elméletivé vált, s ezzel párhuzamosan az epika észrevétlenül átment fikcióba.”¹² Ez az a folyamat, amely által – szerintem – megfogható a novella balladisztikus változatának születése is: ha Frye fenti gondolatait vesszük alapul, akkor a ballada *epikus*, azaz *szóbeli* jellegének átváltása a novella *fikciójába* hozhatja létre ezt a műfaji interferenciát. Ennek tükrében nem is a két műfaj keveredésének, hanem egy meglévő tapasztalat (a ballada) új felhasználásának, új formába öntésének, reinkarnálódásának¹³ lehetünk tanúi. Fontos, hogy a ballada nem lassan alakul át „balladisztikus novellává”, hanem egy tudatos, írói szándékról van szó, amelynek itt fő törekvése az ősi tapasztalatok, törvények működésének megmutatása a modern kor *olvasójának*. A közlés itt már nem elmondásra, hanem olvasásra van szánva.

II. 2. BALLADA – MŰBALLADA ÉS „BALLADISZTIKUS NOVELLA”

A népballada népköltés, valódi hallgatóságnak szánt történet. A műballadák megjelenését értelmezhetjük annak a határkőnek, mely az addig csak szóbeli műfajt átmozdította az írásbeliség, a fikció területére. A népballada már akkor sem epika (frye-i értelemben), ha le van jegyezve, mert médiumváltás történt, már nem az adott közeg olvassa. (Arany János balladáival megmutatható ez a folyamat. A korai balladák még nem utalnak a hallgatóság jelenlétére, a ballada maga a történetmondás – Arany csodálatos és utánozhatatlan nyelven –, az életmű végén viszont balladái, például a *Tengeri-hántás*, vagy legszembetűnőbben *A képmutogató* – már tökéletesen imitálják a hallgatóságot, sőt az utóbbi esetében a nézőközöniséget,¹⁴ megteremtve ezáltal a műballadában a népballadának legfontosabb – mint epika – jellemzőjét, a szóbeliség imitációját a műben. Arany itt egy olyan fikciót valósít meg, mely az elveszett epika megteremtésére törekszik: ide tartoznak egyes balladák vagy a *Toldi* is.)

Petelei balladai motívumokat megjelentető novelláinak a szakirodalom szerint (jellemzően) forrásai a székely népballadák és Arany műballadái együttesen. Előbbi (véleményem szerint) mint téma, világkép, erkölcsi rend, utóbbi mint kijelölt

¹¹ Mivel ma már az eredetileg szóbeli meghallgatásra szánt műveket is elolvashatjuk, például egy alkalmi beszédet, parlamenti felszólalást, színházi szövegkönyvet, dalszöveget stb.

¹² Frye, 1998, 210.

¹³ Ezen azt értem, hogy a ballada műfaja újjászületik a novella keretein belül, előző formájából számos sajátsgot megtartva, de az új „időkhöz”, környezethez, társadalmi meghatározottsághoz alkalmazkodva.

¹⁴ Arany János: *A képmutogató*: „Ezt ne nézze terhes asszony, / Mert úgy jár, mint amit lát,”

irány (a népköltészeti értékek megmentése, felhasználása¹⁵). E gondolatmenetet követve a ballada – mint epikus forma – fikcióba váltása valóban elképzelhető, hiszen a novellairó már olvasásra szánja művét, így a Petelei-novellának már nem jellemzője az epika megszólító imitációja, s feltehetőleg az írónak nem is volt ilyen törekvése. (Aranynak viszont igen, mert ő a ballada műfajában alkotott, s a népköltészet mítoszeremtő, világteremtő vagy ezeket fenntartó jellegét próbálta minél tökéletesebben visszaadni. S valóban, az előző példáknál maradva a *Tengeri-hántásban* és *A képmutogatóban* nemcsak a történet, hanem „interaktív” módon a hallgatóság köre, így a ballada egész világa is megteremtődik. Arany egyes műballadáiban egy [funkcionálisan] tökéletesen működő világ megalkotására képes.) A novella formájában is találhatunk azonban példát az epika megszólító jellegének imitálására, az orális jellegű elbeszélésre, például Tömörkény István szintén balladisztikusnak tekinthető *Tiszai legenda* című elbeszélésében: „...aki nem ért hozzá, ide se hallgasson, mert úgy sem tud meg ebből a történetből semmit.”¹⁶

A népballadától lényeges eltérő forma a német műballada. A műballada formája a német romantikában született, Arany János költészetére és a kor irodalmára is nagy hatással volt. Érdemes ezért megvizsgálni, hogy a műballada formájában érvényesült-e a népballada epikus természete, megszólító jellege. A német műballada – a legnagyobb vonalakban – erősen lírai, népmondai, népi témákból merít, s feltöltődik a kísérteties fantasztikum romantikus és a germán folklorra jellemző sejtelmes, homályos jegyeivel. A zenei meghatározottság mellett fontos a végzet-szerűség dominanciája. Szinte az összes költeményről elmondható, hogy nem az epikus (frye-i értelemben) jelleg az elsődleges bennük. A klasszikus értelemben vett tiszta epika, tiszta történetmondás, a népballadai témák, töredékek felhasználása – a népi, orális kultúrából kiemelve, kiragadva – elveszti „táptalaját”, saját világától megfosztva kerül az irodalom körébe, s így a ballada eredeti, közösségi jellege erősen transzformálódik, sőt teljesen átalakul. Külön érdemes megvizsgálni Goethe *A tündérkirály* című balladáját. Goethe ebben a költeményben az egyik szereplői tudatba helyezi az archaikus struktúrákat: a természetfeletti jelenségek a kisfiú számára láthatóak vagy a tudatában jelennek meg. Goethe tökéletesen játszik a transzcendens-immanens váltogatásával:

„Hát nem látod ... ott – nem látod, apám:
a tündérlányok már várnak reám. –
»Fiam, fiam, én jól látom: amott
A nedves fűzfák törzse ragyog.«”

¹⁵ Arany János: *A magyar népdal az irodalomban*, 1860 k.: „... »Szilágyi és Hajmási« kalandja, meg a sokat emlegetett egy pár balladás költemény, oly benső teljességet mutatnak az elbeszélés illető fajaiban, melylyel a műköltés csak versenyezhet, de sehol még túl nem haladta.”

¹⁶ Tömörkény István: *Tömörkény István válogatott elbeszélései* (Magyar Klasszikusok), Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 109.

A szöveg az olvasót tökéletes bizonytalanságban hagyja a természetfeletti képzetek igazságát-hamisságát illetően. Ugyanez a „játék” jelenik meg Arany *Bor vitézében*, amelyben meghal a menyasszony, s szintén eldönthetetlen, hogy valóban kísértetek jártak az éjjel, vagy a lány tudata hasonlott meg. Az olyan balladák viszont, ahol csak a tudatban jelennek meg (tehát a többi szereplő nem reflektál rá) az archaikus képzetek, transzcendens jelenségek, például az *Éjjeli párbaj*, *Ágnes asszony* vagy az *V. László*, a mélylélektani magyarázat által (pl.: Ágnes megháborodott) már a novellához állnak közelebb, ahol a természetfeletti reális magyarázatot kap. Azzal viszont, hogy a transzcendens jelenségek már nem maguktól értetődő módon vannak jelen, hanem megkérdőjeleződnek a műballada formájában, már Goethe és Arany művei is előzményeinek tekinthetők a Petelei István által is képviselt írói gondolkodásnak és törekvéseknek. Goethe említett balladája és Arany egyes balladái is a fikció felé haladnak. Arany azonban a fikcióba való áttétellel egy másik lehetőségét is kihasználja – életműve végére –, a fikción belül képes az epikus helyzet imitálására és működtetésére.

II. 3. „BALLADISZTIKUS NOVELLA” MINT ARCHAIKUS TAPASZTALATOK MEGJELENÍTŐJE A MODERNSÉGBEN; A „BALLADISZTIKUS NOVELLA” A FRYE-I TENGELYEN

Feltehetjük a kérdést: a „balladisztikus novellának” mi lehet a „célja”, „létének értelme”? Valóban csak a századvég irodalmának tragikusra fogékony kora hozta volna létre a novella e változatát, a balladai tragikus témákat, hangulatot kihasználva? S miért szükséges a ballada tapasztalatát azon kívül, egy más formába áthelyezni? A modernségben az orális kultúra elvesztette életterét: már nincs költő, aki elbeszéljen, s nincs közösség, aki meghallgassa. A kommunikáció átalakult, a világ kitágult, az emberi közösségek természetes, hagyományos formái¹⁷ is jórészt felbomlottak, az erkölcsi rend korlátai megváltoztak. A modern kor világának leírására a legmegfelelőbb forma a fikció lett, folyamatos jellegével. De mitikus motívumok, így a balladából ismertek, a ballada által közvetítettek megjelennek a fikcióban is. A balladából ismert archaikus elemek azonban már nem működnek, működhetnek közvetlen módon a modern irodalomban, a frye-i értelemben vett realizmus valóságigénye miatt. Működhetnek azonban *átvitt* módon (displacement);¹⁸ erre adhat lehetőséget a novella tágabb kerete.

Frye egy függőleges tengelyen képzei el a műfajok elhelyezkedését annak alapján, hogy milyen távol esnek a mítosztól, amely irodalmon kívüli, itt képletesen szólva irodalom feletti létező. A tengely legtetetjén a mítosz áll, legalul pedig az ironia. Frye megfigyeli, hogy az európai irodalom folyamatában az irodalmi művek

¹⁷ Például a falu korábban zárt egysége: a fiatal lányok a városba mennek cselédnek.

¹⁸ „Átvitel (displacement): A mítosz és a metafora adaptálása az erkölcsiség és a hihetőség kánonjaihoz.” In: Frye, 1998, 315.

egyre lejjebb és lejjebb ereszkednek ezen a függőleges tengelyen. Az alsóbb fokon lévő formák azért mind magukba építik a felettük álló formák, így a mítosz elemeit is, mintegy indexikusan visszautalnak, visszautalhatnak a „felettük” álló tartományokra. Az irónia által a paródia viszont kifordíthatja a mítoszt is ellenkezőjére. S ha a mítoszt azonosítjuk a kozmosszal, mint a világgal, amelyben minden a helyén, rendben van, s a paródiát azonosítjuk a káosszal, mint ahol nincs rend, s a kozmosz ellentéte; a törvény szerint a káoszból kell az új kozmosznak születnie. „A mitológia alapértelme a káoszok kozmoszá szervezése, a kozmosz pedig már kezdetektől fogva tartalmaz értékrendi és etikai szempontokat is. [...] A mítosz megmagyarázza és szentesíti a fennálló társadalmi és kozmikus rendet, e rendet pedig úgy értelmezi, ahogyan az az adott kultúrára jellemző [s] a mítosz a rendszeresen ismétlődő rítusokban reprodukálódik” – írja Jeleazar Meletyinszkij.¹⁹

A műfajok alakulásának ilyen típusú elképzelése összefüggésbe hozható Gerard Genette tanulmányával²⁰. Genette a líra-dráma-epika hármas tagolódásának problémáival foglalkozva eleveníti fel Julius Petersen német esztéta „műfaj-kerekét”. Ennek három küllője a három alpműfaj, s ábrázolhatóak benne az átmene-ti műfajok is, s ott is legbelülre, a kerék közepébe helyeződik el az „Ur-dichtung”, azaz az ősköltészet. Ehhez legközelebb pedig a „spontán, populáris műfajok”²¹ állnak. A rendszerben azonban nem minden műfaj helyezhető el, és a különböző műfaji oppozíciók sem ábrázolhatóak, ezért Genette a rendszer térbeli ábrázolásá-ra tesz javaslatot. Határvonalat húz „természeti formák” és irodalmi kategóriák között: a *műfajok* irodalmi kategóriák, hiszen bennük kidolgozott és tudatos esztétikai formák működnek, ellentétben a *módokkal*, ahol nyelv és nyelvhasználat mint természeti tény jelenik meg. A líra, dráma, epika problémáját pedig úgy oldja fel, hogy *ősműfaj-típusoknak* nevezi őket, mint minden irodalmat megelőző tényezőket. Goethe-nél is megjelenik a líra-dráma-epika ősi jellegének elképzelése, s éppen a balladát hozza példának arra, amikor mind a három egy formában jelen van: „Csak három eredeti természeti formája van a költészetnek: a tisztán elbeszélő, a lelkesülten felajzott és a személyesen cselekvő: eposz, líra, dráma. E három költői mód együtt vagy elkülönülve is hathat. Gyakran a legkisebb költeményben is meg lehet találni őket együtt, s gyakran a legszűkebb térben való egyesülésük hozza létre a legnagyobb képződményt, ahogyan arról az összes nép legértékesebb balladáiban megbizonyosodhatunk.”²²

¹⁹ Meletyinszkij, Jeleazar, *A mítosz poétikája* (ford.: Kovács Zoltán), Budapest, Gondolat Kiadó, 1985, 216.

²⁰ Genette, Gérard: *Introduction à l'architexte*. Seuil, Paris, 1979. (Rövidített magyar változatát lásd: *Műfaj, „típus”, mód*. Ford.: Simonffy Zsuzsa. In: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Szerk.: Kanyó Zoltán és Síklaki István. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 235.)

²¹ Genette, 230.

²² Goethe, Johann Wolfgang: *Noten und Abhandlungen zu besserem Verstandnis des West-östlichen Diwans* (1819), ford.: S. Varga Pál, in: *Goethes Werke*, Hamburger Ausgabe, Bd.2, München 1981, 187.

A népballada mint népköltészet a mítoszhoz közel álló forma. Ősi képzetek, *archetipusok*, s *rítusok* megjelenítője. A műballada részben elképzelhető egy korábbi világ konzerválásaként,²³ a balladisztikus novella pedig olyan formának, melyben a ballada archaikus tapasztalatai jelennek meg – vagy érvényesülnek, vagy nem –, azonban a természetfeletti elemek már nem működnek, hiszen a modern gondolkodás már nem engedi meg, vagy ha igen, csak a hősök tudatában megjelenő képzetekként. Sok századvégi novellairó játszik viszont a hihetőség határaival, az olvasó elbizonytalanításával (Mikszáth Kálmán: *Galandáné asszonyom*, Csáth Géza: *A béka*). Hol helyezhetjük el konkrétan Petelei „balladisztikus novelláit” Frye tengelyén (mítosz, románc, magas mimézis, alacsony mimézis, írónia)? A korszakból adódóan az alsó mimetikus mód fokán kellene keresnünk. A Petelei-elbeszélésekben balladából ismert csodás elemek már nem jelennek meg (szellem stb.), s főleg az alsó mimetikus kultúra, a realizmus tapasztalata érvényesül. De bár már nincs a természetfeletti beleszólása az események alakulásába, viszont a ballada tapasztalata, például a korábban már említett módon, az *Őszi éjszakában* megjelenik. S jelen van a *Paraszttségben*, a magát a bűn el nem követése ellenére, csak a közösségi vélekedés miatt is vízbe öló Eszter alakjában, vagy az *Elítélve* Klemijének elbujdosásában is. Az elbeszélés viszont a balladai tapasztalat ellenében is alakulhat, itt a novellában ismert csattanóval kerül általában érvényre.

II. 5. RÍTUS, LÁTOMÁS, ÁLOM A „BALLADISZTIKUS NOVELLÁ”-BAN

Mítoszkritikai szempontból (klasszikus hármas felosztás alapján) a drámai művek a rítussal (rítus mint közösségi vagy egyéni cselekvés, a mítosz újrateremtése), a lírai művek pedig az álommal vagy a látomással (egyéni, személyes kapcsolat a transzcendentálissal vagy a tudatalattival) tartanak kapcsolatot. A ballada ilyen tekintetben kiemelt helyzetben van, hiszen megjelenik benne álom és látomás, s rítusokat is megjelenít. Sok olyan eleme van – például az előbb felsorolt rítus, látomás, álom – amelyek indexikusan elhelyezett mítoszi elemek, akár csak a szimbólumok és az archetipusok. A ballada komplex, sűrű jelentéstartalmú jellegét az adja, hogy szorosan kapcsolódik az ember legősibb tudásának alapjához, évszázadok, sőt valószínűleg évezredek átszűrt tapasztalatát jeleníti meg. A ballada komplex jellegét tükrözi az általános elképzelés is – a klasszikus műfaji felosztás alapján –, hogy a ballada epikus, lírai és drámai elemeket egyesít magában. Ez azzal magyarázható, hogy a ballada, mint *naïv* költészet, a többi naïv formával együtt, mint például a népmese vagy a népdal, eleve szorosabb kapcsolatban áll a

²³ Gondolva itt arra, hogy saját korától függetlenül megőrzi a ballada világát, annak hitét, természetfeletti elemek jelenlétét, s mindezek működnek is benne: szellemek, ősi rítusok stb. Azonban ha a műballada már nem csak „mesemondás” akar lenni, szintén alkalmazkodnia kell a hihetőséghez.

mítosszal azáltal, hogy mint „kollektív műfaj” működik, s a közösségnek s a közösségről szóló szóbeli forma. A balladisztikus novellában viszont a rítus, látomás és álom már *csak* displacement-elemként jelenhet meg. Például az *Őszi éjszaka* fő törekvése lehet, hogy egy balladában látott *rítust*, a tetemre hívást ismétli meg: a novellában ugyanaz a rítus ismétlődik meg, mint Arany János *Tetemre hívás* című balladájában. A balladával ellentétben viszont a novella törli a külső transzcendens szempontokat, a rítus a lélekben fejt ki hatását. Ez az átvitel (displacement), amellyel a „tetemrehívás” a racionális nyomozási pszichológia elemévé válik. S mint a balladában, a novellában is eléri célját, a bűn bevallását, leleplezését. Nem kell már a természetfelettinek beavatkoznia, nem is avatkozhat be a modern élet szemlélete, a realizmus tapasztalata miatt, de a tudatban, a lelkiismeretben mégis működik, s lezajlik a folyamat. A rítus eléri tehát célját a balladisztikus novellában is, a nő bevallja a bűnt. Nem szükséges már a természetfeletti megjelenése (vérző seb), a rítus tudati szinten játszódik le, s működik. Az archaikus elemek azonban nem csak a századvégi novellában érvényesülhetnek tudati szinten. A *Tetemre hívás* – *Őszi éjszaka* sorába állíthatjuk Móricz Zsigmond *Barbárok* című novelláját (később még lesz róla szó). A displacement itt viszont már sokkal rejtettebb módon érvényesül; a Petelei-novellákban még erősebb az átvitel felismerésének lehetősége.

II. 6. A „BALLADISZTIKUS NOVELLA” RITMUSA MINT MŰFAJI SAJÁTSÁG

Frye szerint az epika „az ismétlődés ritmusa”, míg a próza a (folytonosság) „kontinuitás ritmusa”. Az epikában, mely alapját tekintve szóbeli megnyilatkozás, jellemző valamilyen „szabályos versmérték”,²⁴ a fikcióban, mely alapvetően olvasásra szánt, a prózai ritmus az uralkodó, mivel csak „a próza rendelkezik azzal a folyamatos ritmussal, amely megfelel a könyv folyamatos formájának”²⁵. Az epika, az ismétlődés ritmusa (mint nyomaték, mérték és a hangalakzatok komplexuma²⁶ – itt most csak az ismétlés alakzatait vizsgálom meg). Ha valami ugyanúgy van megismételve egy szövegben, az már többletjelentéssel ruházódik fel, s a mű kompozíciójának eszköze lehet. Az ismétlés elsősorban a nyomatékosítás ősrégi stílus-eszköze:

„Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben.”

²⁴ Frye, 1998, 211.

²⁵ Frye, 1998, 211.

²⁶ Vö.: Frye, 1998, 212.

„Mindenik mond néki nyájasat vagy szépet,
Mindenik derít rá egy mosolygó képet;”

(Arany János: *Toldi*)

A népballadák jellemzője az utóismétlés, mely teraszos szerkezetet is kialakíthat:

„Hogy felépítenék félvéka ezüstér
Félvéka ezüstér félvéka aranyér”

(*Kőműves Kelemenné, székely népballada*)

Az ismétlés pedig, ahogy a *Kőműves Kelemenné*-ben is látjuk, erős kohéziós eszköz, s a kompozíció létrehozásának egyik alapeleme. A szituációk, helyzetek is ismételődhetnek, például a népmesék próbái vagy tárgyunkhoz kapcsolódva az *Őszi éjszakában* a bűn háromszori bevallása. Az ismétlés ilyen típusú alakzatait is értelmezhetjük átvitt módú összetevőként. A prózában lévő ritmus „a jelentés szemantikai ritmusa”²⁷, mely a próza folytonosságát biztosítja. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Petelei „balladás novelláiban” megvan a próza ritmusa, a kontinuitás, hiszen „folyó szövegek”, formájukat tekintve prózai művek. De az író egyes novelláiban, főleg a tárgyalt novellák körében (pl. *Parasztiségyen*, *Őszi éjszaka*, *Elítélve*) gyakran él az ismétléssel, az epika ritmusával is:

„– Eszter! hej! – A legény a mély víz túlsó martján állott előregörbedve, ügylve a pizkos, kis falusi udvart.

– Eszter! hej! – A házikón az ajtók be voltak zárva, az ablakban álmodozott néhány cserép virág, s az alkonyat homályában aludni látszottak a hitvány fészerek.

– Eszter! haj! – hallod-e?”

(*Parasztiségyen*)

„»Mily oktan« ... Zajosan becsukta az ajtaját, és vetkezetlenül heveredett le. »Mily oktan.«”

(*Elítélve*)

A következő novellarészlet egyenesen a balladával analóg:

„– Sokat bántasz, Sándor, mióta hazajöttem.

– Sokat bántasz, Eszti, mióta hazajöttél...

– Azelőtt csak nyájas szavad volt hozzám.

– Azelőtt csak hozzám volt nyájas szavad, Eszti...”

(*Parasztiségyen*)

²⁷ Frye, 1998, 225.

A Petelei-elbeszélésekben a folytonosság ritmusa elsődleges, mert a novella prózában írt műfaj, a balladisztikus novellában viszont erősen érvényesül az ismétlés ritmusa is. Az epikai ritmus nagyon eltérő mértékben jelentkezik a novellákban, legjobban az *Őszi éjszaka* és a *Paraszttségysen* jellemzője. Elgondolkodtató Frye azon kijelentése is, hogy „a próza önmagában áttetsző közeg: amikor a legtisztább – azaz amikor a legtávolabb esik az epikától ... –, ... tárgyát, témáját úgy láthatjuk, mintha egy kirakat síküvegén át néznénk.”²⁸ Petelei balladás novellái – elsőként az *Őszi éjszaka* vagy a *Lobbanás az alkonyatban* – azonban nem átlátszóak, sőt sajátos jellemzőjük a balladától örökölt homály. S ezt a balladai homályt nemcsak szemantikai nem egyértelműséggel éri el Petelei, hanem felhasználja a ballada (azaz az epika) ritmusát, az ismétlést is. Az ismétlések a feszült hangulat megteremtői, s az ismétlődő részek valamit sejtetnek. A tárgyalt novellák így semmiképpen nem lehetnek „tisztán” prózai műfajok. S ha a ballada nemcsak témában meghatározó egy műformában, hanem poétikában is, ott már nem beszélhetünk csupán novella műfaji változatról, hanem a két műfaj mélyebb ötvöződéséről.

III. A „balladisztikus novella” műfaji sajátosságai Petelei István novelláiban

A balladisztikus novella, ahogy az előző fejezetekből láthatjuk, nagyon sok elemet, sajátóságot átemel a ballada formájából.

1. Megállapíthatjuk, hogy a modern korban a ballada már nem „életképes” műfaj, mivel elvesztette természetes táptalaját, az ember népi, természettel és Istennel való egységtudatát. A benne lévő archaikus struktúrák, tapasztalatok megmutatásához, érvényre juttatásához így átkerülnek elemei a novellába, úgyis mint a formába, amiben megszólítható a modern kor olvasója, s úgyis mint egy keretbe, mely adaptálni tudja a balladában található archaikus struktúra elemeit a lehetőség szerint. A balladisztikus novella olvasója már nem a ballada világában él. A balladák olvasása szép, de – szélsőséges példával élve – az antik görög irodalomhoz hasonlóan idegen. A novellában lehet ismerőssé tenni.

2. A balladisztikus novellát írói szándék hozza létre, amely egy tipikusan orális forma témáit és poétikai eszközeit ágyazza be a novella elbeszélő szerkezetébe. Ez a szándék összefüggésbe hozható Arany János irodalmi útmutatásaival is.

3. A balladisztikus novella az archaikus struktúra elemeit átvitel (displacement) jeleníti meg. A displacement-elemek áthallást biztosítanak archaikus, mítoszi tartalmak felé, így a balladisztikus novellák jellemzője a szemantikai és értelmi

²⁸ Frye, 1998, 227.

megterheltség. A displacement elemei legtöbbször viszont csak odaérthetőek, nem kényszerítő erejűek. Az olvasó vagy él asszociatív tartalmuk értelmezésével, vagy nem. Például a *Mayer, a zsidó suszter* című novellában a Mayer család története balladai távlatot idéz. Isten keményen megbünteti Mayert ősei hitének elhagyásáért (ezért lehet fordított Jób-történet is). Ez Mayer értelmezése. A befogadó számára azonban kétféle értelmezési lehetőség is van. Lehet transzcendens értelmezés: a család tragédiája Isten büntetése; de lehet immanens is: fatális véletlenek sorozata is (ez a valóság logikájának magyarázata). Mayer azonban csak a transzcendens mód szerint tudja értelmezni a történeteket, és ezáltal próbálja még családjá megmaradt tagját menteni, hitét venné vissza. Kegyetlen átkot szór az őt hitéből kiforgatókra: „Oh, farkasok vagytok, vad farkasok vagytok; kő van a szívetek helyén. A Jehova verjen meg titeket...” Maga az átok és a szóhasználat metaforikus sága szintén átvitt értelemben működik, az Ószövetséget idézi fel. (Az átok megjelenik Petelei az *Alkonyat* című novellájában is: „Ha meg akarod ölelni, eszedbe jussak; ha mosolyog, eszedbe jussak; és eszedbe jussak, ha sír.”)

4. A Petelei-novellák esztétikai minősége nagyon árnyalt. Alapvető jellemző a tragikus légkör, ami azonban sokszor valami ki nem mondott dologhoz kapcsolódik, nem lehet *tudni* az okát, csak *érezni*. Sokszor az elégikus tájleírás alapozza meg a tragikus, vészjósló hangulatot (*Őszi éjszaka*). A tragikus hang mellé viszont kapcsolódhat az irónia, a humor is, tragikomikussá hangolva egyes elbeszéléseket (*Két fehérnép*, *Árva Lotti*). A tragikus hang főként a balladás elbeszélések jellemzője, az irónia pedig sokszor jelenik meg ott, ahol az elbeszélés a ballada logikájának ellenében alakul. A tárgyalt Petelei-novellákban a befogadóban keletkező feszültség azonban sohasem tud kioldódni, sem az ironikus csattanó (*Két fehérnép*), sem a végzetszerű, tragikus befejezés (*Lobbanás az alkonyatban*) által. A tragédia vagy elmarad, vagy „értelmetlen”, nincs megtisztító katarzis, csak szomorúság.

5. Ahogy arról már volt szó, a balladisztikus novella nemcsak témákat, motívumokat s az archaikus struktúra elemeit emeli át a novellába, hanem poétikai eszközeit is használja. Az ismétlés alakzatának átvétele az egyik eszköz, amellyel a balladai homály megteremthető a prózai szövegben is (ismétlődő részek valamit sejtetnek), de maga az ismétlés is lehet displacement-elem, ilyen például a bűn háromszori bevallása az *Őszi éjszakában*.

6. A balladisztikus novella narratopoétikai eszközei:

A klasszikus novella zárt kompozíciójú. Jellemzője a hármas tagoltság (bevezetés, bonyodalom, megoldás), az arányosan felépített szerkezet és a célvű történetvezetés. A Petelei-novellák ettől a meghatározástól sokszor eltérnek:

– Gyakori a lezáratlanság, a történet nyitva hagyása (*Őszi éjszaka*, *Parasztsgygyen*, *Elítélve*).

– Jellemző a novellákban az előzmények elhagyása, az analitikus szerkesztésmód, ami hasonló a balladai történetek szerkesztésére is, s analóg a balladai homállyal.

– A kihagyások, a hézagos előadásmód, elhagyáson alapuló eszközök, melyek a novellák szövegét redukálják, a balladából ismert módon működnek a balladisztikus novellában is. Az elhallgatott, kihagyott rész általában a tragédia. A szöveg többi eleme viszont a metaforikusság és a szimbolizáció által többletjelentést kap, s teremti meg a balladára jellemző sugallatos, utalásokkal teli nyelvet, s a balladára jellemző megfoghatatlan, tragikus hangulatot. A kihagyásos szerkesztés nem tartozik a novella fő szerkesztési módjaihoz, ezért valószínűleg ez Peteleinél a ballada hatása. A kihagyás azonban másként működik az epikában, és másként a fikcióban. Az epikában nem kell mindent elmondani, mert a közösség tudja a kihagyott részeket. A fikcióban viszont a kihagyás a bizonytalanság, a kétértelműség helye lesz, s teret nyit az olvasói aktivitásnak.

– Mint a századfordulón sokszor jellemző, az elbeszélt már nem a közvetlen elbeszélés, hanem annak valamilyen reflexiója (gondolat, érzések, lélek). Ebben az összefüggésben jelenik meg az a sokat hangoztatott gondolat, hogy a Petelei-történetek hasonlóak az Arany-balladákhöz abban, hogy nem magát a tragikus eseményt beszélik el, hanem annak a lélekre kifejtett hatását, a belső történéseket festik le.

– A párbeszéd, a monológ túlsúlya gyakran háttérbe szorítja az elbeszélést, történetmondást a Petelei-novelláknál. A balladához hasonlóan sokszor a szaggatott párbeszéd, töredezett magánbeszéd elemi csak utalnak a tragédiára, ami a háttérben marad.

– A történet háttere a balladából ismert módon marad homályban. Az elbeszélés tárgya viszont így, a kiemeléssel reprezentatív válik, s egymagában képes egy egész történetet jelképezni, visszakapcsol, asszociál egy ismert emberi helyzethez, történethez. Például a *Parasztiségyen* alapmotívuma az egy nőért versengő két férfi témáját dolgozza fel. (Hasonló téma például a *Szilágyi és Hajmási* című balladában található.)

– Jellemző a szimbolizáció, a történet szimbolikussá emelése, azaz az adott történet kifejezője lesz egy egész folyamatnak, világnak. „A novella nem az élettörténet, hanem a sorshelyzet műformája.”²⁹ – Az adott rövidprózai történet nemcsak önmagát interpretálja, hanem az összes mögötte álló asszociatív réteget, így értelmezheti újra mindazt, amire utal. (Például a *Mayer, a zsidó suszter* című novellában a végkifejlet, Mayer otthonából, házából való „elmenekülése”, kislányának elvitele a történeten túl a zsidó ember általános sorsára is utal. Örök vándorlás, kivetettség, menekülés. Ez ad tragikus hangot Mayer alakjához, s emeli a zsidóság általános példájává, s hozza a novellába az „örök zsidó” toposzát.)

²⁹ Thomka Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1986, 25.

IV. Displacement-elemek Petelei István novelláiban

A Petelei-novellákban számos átvitt értelmű, displacement-elem található. Ezeket a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. *Rítus, látomás, álom*: Mítoszi struktúrákra utaló elemek, mitikus tartalmuk mutatható ki, de a modernségben már mélylélektani magyarázatot kapnak. Példának állhat itt a tetemre hívás rítusa az *Őszi éjszakában*.

2. *Pszichológiai archetípusok*: A novellák szereplői közt találunk sok példát archetípusok megjelenésére, erősen stilizált figurákat. Ilyen például a *Felhőkben* Judit, akit az amazon nő képére formál Petelei, s felidézheti akár a bibliai Juditot vagy a Nibelung-énekből Brünhildét, a magyar irodalomból pedig Az istenhegyi székely leány Lónáját. A csábító alakja jelenik meg *A fülemilében* Páli Gyula alakjában vagy az *Alkonyat* Zúdor Imréjében.

3. *Szereplői tudatok*: Egy-egy novellaalak képviselheti egy egész világ tudatát. A *Parasztcségyen* című novellában Virág Eszti szereplői tudata a falu zárt világáét képviseli. A novella két világ, két világnézet összeütközését vizsgálja. A faluét és Marciét, aki kívül helyezkedik el a falu erkölcsi rendjén. A novellaindító folyó képe is Marci kívülállását szimbolizálja, ő a túlparton van. Eszter belül, a falu világában helyezkedik el, hiába került ki egy időre belőle. Eszter öngyilkossági kísérlete vagy öngyilkossága is csak ezáltal érthető meg: Eszter a falu világában él, számára a közösségi vélekedés maga a valóság vagy igazság, s becsületének elvesztése egyenlő azzal, mintha tényleg bűnt követett volna el, s így nincs többé élet számára a faluban – s máshol sem, mert ő ennek a világnak a szerves része.

4. *Ősi szimbólumok*: A Petelei-novellákban a szakirodalom szerint is kiemelkedő szerepe van a víznek. Sok novellában megjelenik több szimbolikus értelmében is. Például a *Lobbanás az alkonyatban*, *Parasztcségyen* című novellákban az öngyilkosság helyszíne a folyó. A Maros hömpölygő képe Petelei egész novellisztikáján végigvonul, akár mint az emberi sorsokat determináló s keretbe foglaló elem. A *Parasztcségyenben* értelmezhetjük a vizet a Dantétól ismert férfit és nőt elválasztó Léthe folyóként is. A tűz a *Két fehérnép* című novellában ironikus felhangokkal jelenik meg – a férj a lehető legméltatlanabb módon (az állati ürüléket elvezető lyukon bújik ki), gyáván menekül el a „tisztító tűz” és a fehérnépek elől; de Tömörkény István *Pusztai tűz* című novellájában a tűznél a démoni alak, a rettegett betyár tűnik fel. A Hold az *Őszi éjszakában* mint a nőiség ősi szimbóluma értelmezhető. A Hold perszifikációja a novella hőseit vetíti előre. A novella asszociálhat (vaddisznót riogató kürt) Arany *Tengeri-hántás* című balladájára – a nőiség ott szintén a hold képével van szimbolizálva.

5. *Színek*: A Petelei-novellák jellemzője a hangulatteremtő tájleírás, s a természet és a történet szoros egysége. Ez az eszköz a balladák sajátja is, például a *Kőműves Kelemennében* a természet „aktívan” közreműködik, hogy a veszélyt jelezze, s távol tartsa az asszonyt Déva várától. A természeti képek sokszor a színszimbolika által többletjelentéssel telítődnek. Az *Őszi éjszaka* című novellában a

szóvátai őszi látvány leírására az erőteljes színszimbolika jellemző, a „veres”, „megsárgult”, „sápadt”, „szürke”, „fekete” színek az elmúláshoz kapcsolódnak. A veres a vért, az erőszakot és a szerelmi szenvedélyt egyaránt felidézheti. A színek szerepét Györke Ildikó is megfigyeli a már idézett tanulmányában. Ő elsősorban a szecesszió és az impresszionizmus hatásaiként értelmezi a Petelei-novellák erőteljes színhasználatát.

V. Összegzés

A balladisztikus novella olyan értelmezésére vállalkoztam, amely nem a balladai témák átemelésében vagy a balladára jellemző sajátos jellemzők felhasználásában és kimutatásában keresi e poétikai interferencia lényegét. A balladisztikus novella egy nehezen körvonalazható, de mégis markánsan jelenlévő novellatípus a 19. század vége és a századforduló irodalmában. A balladisztikusság lényegét abban látom, amit a novella adaptálni tud az archaikus struktúrákat működtető balladából, s érdekes módon a novella még ott is tud meríteni a balladából, ahol már éppen az ellenében működik.

Felhasznált irodalom

Arany János: *A magyar népdal az irodalomban*, 1860 k.

Naiv eposzunk, 1860

Arany János balladái, Zichy Mihály rajzaival. Budapest, Magyar Helikon, 1957
Bisztray Gyula: *Petelei István*. In: PETELEI, 1955.

Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

Frye, Northrop: *A kritika anatómiája. Négy esszé* (ford.: Szili József). Helikon Kiadó, 1998.

Goethe, Johann Wolfgang: *Noten und Abhandlungen zu besserem Verstandnis des West-östlichen Diwans* (1819), ford.: S. Varga Pál, in: Goethes Werke, Hamburger Ausgabe, Bd.2, München 1981.

Greguss Ágost–Beöthy Zsolt: *Magyar balladák*, Budapest, Franklin Társulat, 1900.

Györke Ildikó: *A balladaszerű novella megjelenése Petelei Istvánnál*. In: Irodalomtörténet 1992/1. szám.

Imre László: *Arany János balladái*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.

- Imre László–Nagy Miklós–S. Varga Pál: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- Kozma Dezső: *Egy erdélyi novellista. Petelei István*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969.
- Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája* (ford.: Kovács Zoltán), Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- Németh G. Béla: *Századutóról-századelőről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1985.
- Petelei István: *Lobbanás az alkonyatban. Válogatott elbeszélések és rajzok*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.
- Nemes rozsda. *Válogatott elbeszélések* (Populart Füzetek), Budapest, 1994.
- Gát a lejtőn: novellák, levelek*, Marosvásárhely, Impress, 2001.
- Péterfy Jenő: *Válogatott művei* (szerk.: Sótér István), Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
- Thomka Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1986.
- Tömörkény István: *Tömörkény István válogatott elbeszélései*. (Magyar Klasszikusok), Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Testre vetett tekintet

Madame de Sévigné a női testről és az azzal kapcsolatos vizualitásról

Vajon miért lehet hasznos a 21. század irodalom- és kultúratörténet iránt érdeklődő embere számára egy 17. században élt, fiatalon megözvegyült márkiné, bizonyos Madame de Sévigné (1626–1696) magántermészetű levelezését olvasni? Úgy gondolom, az interdiszciplinaritás és a mikrotörténelmi kutatások korában nem engedhetjük többé meg magunknak, hogy bármit is csak egyfelől nézzünk. Ha egy korszak gondolkodásáról képet akarunk alkotni, nem elég csupán a „nemes műfajokat” (a 17. sz. esetében például a klasszikus tragédiákat) olvasnunk, mellékesnek tekintvén az egyébként sajtó alá rendezett és publikált magánlevelezéseket. Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagynunk azt a mindig is jelenvolt, nemekkel kapcsolatos társadalmi kódrendszert, amelynek működése azt eredményezi, hogy minden korból mást lát meg és mást ír le egy nő, mint egy férfi. Dolgozatomban épp ezt a másik, ritkábban emlegetett oldalt szeretném valamelyest bemutatni: azt, hogy hogyan gondolkodik, illetve mit sejtet magántermészetű levél-szövegeiben egy női szerző a nőről és a női testről.

Az általam vizsgált szövegtestet Madame de Sévigné 1669-től 1671 márciusáig (egész pontosan március 11-ig) vejének, Monsieur de Grignannak, illetve leányának, Madame de Grignannak írt levelei alkotják. Azért választottam ezt a korszakot, mert ekkorra tehető Mademoiselle de Sévigné férjhezmenetele, Párizsból Provence-ba költözése, illetve a márkiné első unokájának, Marie-Blanche de Grignannak születése. Úgy gondoltam, ezek olyan fontos események egy nő életében, amelyekkel kapcsolatban várni lehet a mindenről véleményt formáló Madame de Sévigné-től nőiséggel, illetve esetleg annak testi aspektusaival kapcsolatos megjegyzéseket, utalásokat.

Mindenekelőtt azt szeretném néhány példával megvilágítani, hogy milyen alapvető különbségek mutatkoznak a márkiné általam vizsgált leveleiben a férfiak, illetve a nők külsejéről való beszéd módjában, és hogy ebből adódóan milyen eltérések mutatkoznak az egyik, illetve a másik nemet leíró fogalmi kategóriák között.

Vejét, Monsieur de Grignant a márkiné úgy írja le – az általam vizsgált szövegtesten egyébként kívül eső egyik levelében – rokonának, Bussy-Rabutin grófnak, mint a világ lehető legkíváncsabb férjét¹, majd föl is sorolja, mely tulajdonságai

¹ „...le plus souhaitable mari qui [...] soit au monde” Sévigné, Madame de. *Correspondance I*, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1972, 114. (A levelekből és a forrásként használt szakirodalmakból vett idézetek a továbbiakban is a saját fordításaim.)

teszik azzá: középkorú emberként már rendelkezik kellő élettapasztalattal, ismeri a társaság és az udvar viselkedésformáit, képes zavarbaejtő, ám szórakoztató butaságokat művelni stb.² Láthatjuk, hogy burkoltan ugyan, de besorolódik a kíváncsú férj attribútumai közé az a képesség, hogy testi reakciót váltson ki környezetéből, ugyanis a zavarbaejtő butaságokról szólván Madame de Sévigné azt tartja kíváncsúnak, ha ezek a butaságok arcpirítóak.³ Látni fogjuk azonban, hogy a test mint tényező távolról sem mondható dominánsnak Monsieur de Grignan jellemzésénél.

Valósággal dicsőíti tehát vejét (az előbb említett rokon legalábbis ezt veti szemére a válaszelevélben⁴), de teszi ezt úgy, hogy külső tulajdonságait, mintha tökéletesen irrelevánsak volnának, egyáltalán nem említi. (Tudható egyébként, hogy Monsieur de Grignan nem volt szép ember⁵, ám sem erre, sem ennek ellenkezőjére nem történik utalás az ideális férj leírásánál.)

A vizsgált szövegtesten belül a 113. levél az egyetlen, amelyben Monsieur de Grignan testi adottságairól esik szó⁶, mégpedig a márkiné által adott rövid jótanácsban: „Ügyeljen a hangjára, ügyeljen a tartására [...]”.⁷ (A *tartásra* használt francia szó, a *taille* termetet is jelent.) A hang és a tartás/termet meghatározó tényezői tehát a férfi fizikai jelenlétének, sőt társadalmi jelentőséget adnak annak. Gondoljunk csak a Madame de Sévigné által sokszor emlegetett homiliákra, és az azokat elmondó, komoly tekintéllyel rendelkező férfiakra, egyházi szónokokra, akik épp hangjuk és beszédük által nyernek társadalmi elismertséget.⁸

Könnyen megérthetjük az erős hang és az egyenes tartás, az impozáns (vagy legalábbis annak mutatott) termet jelentőségét akkor is, ha beleolvasunk Castiglione 1528-ban keletkezett művének, az *Udvari embernek* harmadik könyvébe, ahol a szerző leírja, hogy szerinte a férfinak szilárdságot és életerőt kell mutatnia, a nőnek pedig nőiesnek mondott finomsággal kell átszóni mozdulatait, ilyen módon tanúsítva „gyengéd és finom érzékenységet”.⁹ Láthatjuk tehát, hogy a reneszánsztól kezdve egészen mást árulnak el és más célt szolgálnak a külsőségek férfiak és nők esetében.¹⁰

² „Je ne sais pas ce que j'aurais fait d'un jobelin qui eût sorti de l'Académie, qui ne saurait ni la langue ni le pays, qu'il faudrait expliquer partout, et qui ne ferait pas une sottise qui nous fit rougir.” Sévigné 114.

³ L. előző jegyzet.

⁴ „...le même ton de panegyrique pour son mari [...] est plus excusable en une femme nouvellement mariée qu'en une belle-mère”, Sévigné 115.

⁵ „...assez laid d'ailleurs et couvert de dettes”, *Littérature française d'Arthaud* 163.

⁶ Eltekintek most a Marie-Blanche de Grignan születését leíró 115. levél utolsó bekezdésétől, amelyben a márkiné mások ironikus megjegyzéseit idézve arra céloz, hogy ha a kislány édesapjára hasonlít majd, akkor nem lesz lélegzetelállító szépség. (Vö. Sévigné 134.)

⁷ „N'abandonnez point votre voix, n'abandonnez point votre taille [...]” Sévigné 131.

⁸ Vö. pl. 118. levél utolsó bekezdése, Sévigné 137.

⁹ Castiglione, Baldassare. *The Book of the Courtier*, Penguin Books, Harmondsworth, 1967, 211., idézi Grieco, Sara F. Matthews. „Corps, apparence et sexualité”, in: *Histoire des femmes*.

¹⁰ Véronique Nahoum-Grappe írja, hogy a 19. századra kialakuló, józan semlegességgé maszkírozott maszkulin önreprezentáció tételezi leginkább a férfit úgy, mint komoly és normatív szo-

Tetten érhető ez a gondolatmenet Madame de Sévigné leveleiben is, aki egészen másért tartja ideális feleségnek a leányát, mint amiért vejét ideális férjnek. A 112. levélben, a házasságkötés után nem sokkal a márkiné ezt a költői kérdést teszi föl vejének: „A világ legcsinosabb nőjét adtam önnek, nem igaz?”¹¹ Mintha ezzel mindent el is mondott volna leányáról, csak a *csinos* mint gyűjtőfogalom után (és alá) sorolja a további tulajdonságokat (tisztességes, egyenes, ragaszkodó, keresztény, dolgos stb.).¹² Igaznak tűnik ebben az esetben Véronique Nahoum-Grappe állítása, amely szerint a 17. századi gondolkodásban „a szépség tényének pusztá említése elegendő a női szubjektum azonosításához”¹³, akár egy orvosi diagnózis. A nő léte tehát elsősorban esztétikai érzéklet, nem társadalmi fontosság. Ha inkább volna társadalmi tényező, mint látvány(osság), akkor az első jelző valószínűleg nem a „csinos”, hanem például a „tiszt(es)éses” volna, annál is inkább, mivel a kor nyelvezetében a francia *honnête* egyszerre jelöl erkölcsi (*tisztességes*) és szociális (*tiszt(es)*) kategóriát.¹⁴ Madame de Grignan jellemzésében azonban ez a kategória másodlagos az esztétikai besorolás mögött.

A nő testi adottságai tehát – leegyszerűsítve – két irányba mutathatnak, ám ezeknek egyike sem a jelentékenysége: a nő egyszerűen szép vagy csúnya lehet. Utóbbi az egyszerűbb eset; a csúnya nőn ugyanis nem látszik a nőiség, mint szexualizált identitás, így az ábrándos lelkű költő, a gaz csábító és a szépséget az erénnyel összeférhetetlennek tartó moralista figyelme is elkerüli őt.¹⁵ Viszonylagos semlegességbe burkolóznán, szinte azonosítatlanul esik kívül azon a kulturális képalkotási folyamaton, amely az „igazi nőt” szükségszerűen szépnek és nőiesnek képzei, határozza meg, sőt írja elő.¹⁶ Épp ez a képalkotás az a mechanizmus, amely a szép nővel szemben egyrészt több elvárást támaszt, másrészt több lehetőséget nyújt számára.

Elvárást, hiszen a szép nőnek jobban kell ügyelnie az erkölcsre¹⁷, hogy elkerülje azt a balvégzetet, amely előre megírt forgatókönyv szerint sújthatja, ha enged a szépsége keltette férfiúi vágyaknak. A szépségből fakadó *látszódás* főként a szép, de szegény nő számára veszélyes, akit valós nyomorúságba dönthet, ha enged a csábítónak¹⁸, és aki ráadásul nem kapott jó neveltetést, amely megvédené az eré-

ciális jelenlét, azonban már századokkal hamarabb elkezdődik az erre kifutó folyamat, ahogyan ennek ellentéte is: a nő – feltűnést kereső és keltő külsejéből adódóan – egyre inkább passzív esztétikumként, sőt sokszor társadalmilag nem is „szalonképes”, esetenként frivol létezőként tételeződik. (Vö. Véronique Nahoum-Grappe, „La belle femme” in *Histoire des femmes*, 101–102.)

¹¹ „Est-ce qu'en vérité je ne vous ai pas donné la plus jolie femme du monde?” Sévigné 129.

¹² Vö. 112. levél, Sévigné 129.

¹³ Nahoum-Grappe 99.

¹⁴ Vö. Larousse Dictionnaire du Français Classique 272.

¹⁵ Nahoum-Grappe 100.

¹⁶ Nahoum-Grappe 101.

¹⁷ Vö. „Les beaux hommes au gibet, les belles femmes au bordeau.” közmondás, idézi Véronique Nahoum-Grappe, „La belle femme”, 96.

¹⁸ Vö. Nahoum-Grappe 96.

nyét fenyegető veszélyektől: „[...] a szépség hiányról árulkodik: a »kultúra«, az »elvek« és az »erkölcs« hiányáról, amelyek a fiatal leányt saját csinosságától volnának hivatottak megvédeni”.¹⁹ A szépség ráadásul nemcsak az egyénre (a szép nőre, illetve a szép nő által való megcsalástól tartó férfira) nézve veszélyes, hanem a hierarchián és gazdasági természetű ésszerűségeken alapuló rendszerekre is, amennyiben képes azok mellett, kivülesőként megjelenni a maga testi természetű esztétikájában.²⁰ Ahogyan Beatrice eltereli a firenzei templomba belépő Dante tekintetét és figyelmét a templom építészeti és spirituális központjáról, az oltárról²¹, úgy képes általában a nő szépsége feledtetni, akár ha csak pillanatokra is, a kötelességek rendjét, a partiarchális rend kötelezőségét.

Ezek a pillanatnyi feled(tet)ések veszélyt jelentenek ugyan az abszolútumokon nyugvó hierarchiára, ám ugyanakkor, épp szubverzív jellegüknél fogva, lehetőségeket is rejtenek a szép nő számára. Lehetőséget ha nem is a publikus jelentékenység elnyerésére, de az egyszeri megszólalásra, a szépség láttán elnémult férfi fölé való – igaz, múlt – helyeződésre igen. Ahogyan Véronique Nahoum-Grappe fogalmaz: „Itt már nem szexualitásról vagy érzékiségről van szó, hanem társadalmi hatékonyságról.”²²

Ez a társadalmi hatékonyság persze inkább az intim-, mint a közszféra szintjén tud működni. Így például Monsieur de Ventadour leendő feleségének esetében, akit szépsége mintegy följogosít arra, hogy akár a társaság teljes tudtával, sőt jóváhagyásával tartson szeretőt²³, ami egyfajta szabadságjog az intimitás terén, de a szerető szociális helyzetétől és hatalmától függően akár társadalmi befolyással is járhat. (Az erotizált test intim térben való kommunikációs hatékonyságára egyik legkézenfekvőbb példa egyébként a prostituált, akinek az egzisztenciája függ attól, hogy mennyire akad meg a szexualitás ígéretét hordozó női testen a férfitekintet.)

A közszférában, ha a nő el is némitja szépségével egy pillanatra a férfit, mégis utóbbi birtokolja a diskurzust és marad a kultúrmechanika mozgatója, így például a nőiséget egyszerre költői magasságokba emelő és a maga nyers testiségében le(sőt elő)író „test-költemények” (blasons du corps féminin) szerzője.

A nő szépsége egyrészt Istentől való adottság²⁴, másrészt egy hatásmechanizmus, illetve maga a vizuális ingerből felfogott hatás.²⁵ A nő, az esztétikumként fölfogott női jelenlét és az azt megragadó vizuális érzékelés nem elválasztható fogalmak. Madame de Grignan maga is többször jelenik meg elutazása után közve-

¹⁹ Ua.

²⁰ Nahoum-Grappe 106.

²¹ Vö. ua.

²² Nahoum-Grappe 104.

²³ „Je voudrais bien voir qu’une mère, une tante, une amie s’avisât de gronder une femme comme celle-là parce qu’elle haïrait son mari et qu’elle aurait un galant; ma fois, elles auraient bonne grâce.” Sévigné 171.

²⁴ „...c’est un présent de Dieu qu’il faut conserver” Sévigné 172.

²⁵ „Le champs de l’esthétique n’est donc pas ici lié à certains objets [...], mais à une perception spécifique, qui se nourrit d’un certain type d’informations.” Nahoum-Grappe 103.

tített képként²⁶, illetve ad testet egy egyébként csak verbálisan megfogalmazott eszménynek.²⁷ A nő szépség tehát nem annyira eszményként van jelen, hanem tipikusan látványként konstruálódik, és mint ilyen, (le)leplezés által mutatkozhat meg leginkább.

A 133. levélben Madame de Sévigné egy egész paragrafust szentel a leplező(őd)és problémájának:

De nem akarom, hogy azt mondja rólam, függöny voltam, aki önt elrejtette. Ha el is rejtettem, annyi baj legyen; ettől ön csak még szeretetreméltóbbnak tűnt akkor, amikor a függöny elhúzódott. Föl kellett önt fedni ahhoz, hogy teljes tökéletességében mutatkozhassék meg; ezerszer megmondtuk. Ami pedig engem illet, úgy tűnik, én teljesen mezítelen vagyok, lecsupaszítva rólam mindent, ami szeretetreméltóvá tett.²⁸

Ebben az esetben a függöny mögül való kibújás, illetve az azt követő látszódás és nézettség kedvez a nőnek, Madame de Grignannak, sőt felvetődik, hogy nézettség nélkül nincs is tökéletesség: a női szubjektum mint kép, a nézésben konstruálódik tökéletessé, ha úgy tetszik, „valós”, legitim létezővé. (Természetesen ellenpélda is akad, vagyis olyan eset, amikor épp a nő „tökéletlenségét” tárja föl a nézés, így Marie-Blanche de Grignan születésénél, amelyre a későbbiekben fogok kitérni.) A függöny által való elrejtettség tehát csak fokozza a nő vonzerejét (hiszen amit fátyol takar, abban mindig több a lehetőség, mint abban, ami már föltárult), de nem haszontalan számára a lepleződés sem, amikor is ez a vonzerő csúcspontjára jut azáltal, hogy találkozik az őt befogadó maszkulin(izált) tekintettel²⁹, így konstruálva meg a képbe kódolt női szubjektumot.

²⁶ Édesanyjának mentális képet ad Madame de Grignanról egy közvetítő („Je veux voir le paysan de Sully [...]. Je le trouve bien heureux de vous avoir vue.” Sévigné 154), Madame de La Fayette számára pedig materializálódik a kép, amely ráadásul másolat, tehát az áttétel kétszeres. („Je lui [à Madame de La Fayette] ai donné une belle copie de votre portrait; il pare sa chambre, où vous n’êtes jamais oubliée.” Sévigné 185).

²⁷ „Dès que j’entends quelque chose de beau, je vous souhaite.” Sévigné 173 (kiemelés tőlem).

²⁸ „Mais je ne veux point que vous disiez que j’étais un rideau qui vous cachait. Tant pis si je vous cachais; vous êtes encore plus aimable quand on a tiré le rideau. Il faut que vous soyez à découvert pour être dans votre perfection; nous l’avons dit mille fois. Pour moi, il me semble que je suis toute nue, qu’on m’a dépouillée de tout ce qui me rendait aimable.” Sévigné 155.

²⁹ Ha már fölvetettem, hogy a nőre vetett tekintet nemcsak maszkulin, de maszkulinizált is lehet, akkor meg kell jegyeznem Madame de Sévignével kapcsolatban, hogy női író (pontosabban női levélíró, azaz *épistolière*) létere egész érezhetően jelen van a szövegeiben – legalábbis az általam olvasottakban – a maszkulin látásmód (így a leányára vetett gyönyörködő-vágyódó tekintet), aminek lehet köze ahhoz, amit Elisabeth Badinter a 17. századi anyákról *A szerető anyja* című könyvében ír. Badinter kifejti, hogy az ekkor élt asszonyok többnyire támogatták a patriarchális társadalmi rendet, özvegyé válva pedig képesek voltak azonosulni az ez által felmutatott értékekkel (Badinter, 28). Mint fiatalon megözvegyült asszonynak, Madame de Sévignének viszonylag hamar lehetősége nyílt a maga urává lenni, és így bizonyos mértékben internalizálni az uralkodó (azaz jellemzően maszkulin) gondolkodás- és látásmódot, tekintetet.

Érdekes a megjegyzés, amelyet Madame de Sévigné a leleplezés kapcsán saját megfosztottságára tesz, és amely azt sugallja, hogy ebben az aktusban a függöny valóban pusztán vehikulum, amely jelentését veszti, miután fölfedte a mögé rejtett formát. Fölvívnám itt a figyelmet test és textus párhuzamára: a függöny mögül úgy bukkan elő a látvány-test, ahogyan – a márkiné felfogásában – a szavak mögül az igazság. (Szemben a hazugsággal, amely „megragad a szavak alá halmozva, nem lévén képes a meggyőzésre”.³⁰)

A függönnyel való elrejtés fölvet a vizualitáson kívül egy ahhoz szervesen kapcsolódó problémát, a birtoklásét. Ha valamit, illetve valakit függönnyel elrejtünk a világ szeme elől, akkor úgy fejezzük ki adott dolog birtoklását, hogy nem engedjük azt másoknak látni. Gondoljunk a szobrászra, aki lepellel fedi el, amit alkotott, és ami így egészen a leleplezésig nem lehet a befogadó közönségé, hanem a művészé marad. Hasonlóképpen gondolkodik Madame de Sévigné a leányáról, akit ő alkotott, mégpedig látványnak³¹, ő bocsát mások csodálatára, illetve rendelkezésére³², sőt – bár ezt már némi (ön)íróniával említi – ő vehet vissza a befogadótól³³.

Összeérni látszik tehát a *látni* és a *birtokolni* (franciául *voir* és *avoir*) igék szemantikai mezeje: ha kizárjuk a mások által való látást, vagyis a tekintetet kisajátítjuk, akkor válik lehetségessé a birtoklás; amit *én* látok, azt *én* birtoklom. (Mellékesen jegyzem meg, hogy valószínűleg a magyar nyelvbe sem véletlenül kerültek olyan kifejezések, amelyek közelítik egymáshoz a látást és a birtoklást, mint a „szemmel tart” vagy a „tekintetbe vesz”).

Az általam vizsgált levelekben a látás valóban tulajdonviszonyokat állít föl nem egyszer, mégpedig úgy, hogy a tulajdon nem más, mint egy (vagy a bábra gyűlekező díszes hölgykoszorún végigtekintő király esetében több³⁴) nő, a birtokos pedig egy férfi. Az egyik példa erre a 140. levélben található, ahol Madame de Sévigné a következőt írja leányának: „úgy tűnik, [Monsieur de Grignan] boldog volt, hogy *viszontlátta és visszakapta* önt”³⁵. (A franciában *revoir* és *ravoir*.) A másik példa ugyanebben a levélben található, kicsit előbb. A márkiné azt meséli, mekkora fölháborodást keltett az udvarban az a hallatlan eset, amikor Mazarin felesége, a férje beleegyezése nélkül utazott el Rómába, vagyis kilépett annak látó-, és így hatásköréből.

³⁰ „[...] le mensonge demeure accablé sous les paroles sans pouvoir persuader; plus elles s'efforcent de paraître, plus elles sont enveloppées.” Sévigné 155.

³¹ „Il me semble qu'on me va trouver bien habile en Provence d'avoir fait un si jolie visage, et si doux et si régulier.” Sévigné 172.

³² „Comment! ne me remercier d'un tel présent [il s'agit de Madame de Grignan], ne me point dire qu'il [Monsieur de Grignan] est transporté! Il m'écrit pour me la demander, et ne me remercie pas quand je lui donne.” Sévigné 182.

³³ „Pour M. de Grignan, il peut bien s'assurer que si jamais je puis revoir sa femme, je ne lui rendrai pas.” Sévigné 182.

³⁴ „[...] il y avait quarante dames à table. [...] Le Roi vint, et fort gravement regarda tout sans se mettre à table.” Sévigné 152.

³⁵ „Il nous semble qu'il [Monsieur de Grignan] a été ravi de vous *revoir* et de vous *ravoir*.” Sévigné 171 (kiemelés tőlem).

A nézés, a látás – lévén szó általában véve emberi, nem kizárólag férfi, illetve női testek közötti érzékelésaktusról – természetesen nemcsak férfi és nő között állíthat föl birtokviszonyt (és így aszimmetriát), hanem akár nő és nő között is. Legkézenfekvőbb, ha magára Madame de Sévignére gondolunk, aki csak addig tudta a leányát magáénak, amíg az a szeme előtt járt-kelt.³⁶

A vizuális érzékelés csupán egyik vetülete test és test közti interakciónak, ráhatásnak. Olyan megjegyzésekkel sejteti ezt a szöveg, amelyek az egyik fél testi épségét a másik létezésének feltételeként szabják („Legyen irántam könyörülettel; vigyázzon *magára*, ha azt akarja, hogy [én] éljek”³⁷), vagy éppen alapvető életfunkciókról állítják, hogy csak a másik egészségi állapotának ismeretében működnek.³⁸ Madame de Sévigné nyíltan kimondja, hogy számára drágább a leánya egészsége, mint maga Madame de Grignan számára, vagyis esszenciálisként tünteti föl a testi mivoltában értelmezett két ember közötti kapcsolat fönmaradását, még akkor is, ha belép közéjük az egészségi állapotról tudósító levél mint közvetítő közeg. Amikor pedig párhuzamról olvasunk a két, térben egymástól távol elhelyezkedő test ugyanazon részének működésével kapcsolatban („Könyörgök önnek, drága kedvesem, őrizze meg szemei épségét; ami az enyémetek illeti, ön is tudja, hogy azoknak az ön szolgálatában kell elpusztulniuk”³⁹), akkor a testek közti interakciót olyan magától értetődőnek érezzük, mint hasonló és hasonlított kapcsolatát egy metaforán belül.

Madame de Grignan elutazása után ez a fajta kölcsönhatás különleges formát ölt, hiszen az egyik test helyén a hiány lép föl jelölőként. A másik embernek (az ő fizikai valójának, testének) a hiányára adott reakcióról hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy lelki tünetekben (szomorúságban) nyilvánul meg, azaz – főleg ha nem búcsúzkodó szerelmesekről, hanem anyáról és leányáról van szó – elsősorban éteri módon, nem testi szinten működik, még ha testhez kötődő metaforákkal szokás is leírni (pl.: meghasadó szív). Meg is erősítene egy ilyen feltételezést Madame de Sévignének az a leánya Provence-ba tartó utazása során újból és újból előbukkanó gondolata, amelyet a 134. levélben így fogalmaz meg: „Egy pillanatra sem hagyom önt magára.”⁴⁰ Tudjuk, hogy a márkiné nem testi valójában, hanem gondolatban követte leányát vízen és szárazföldön⁴¹, amiből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a test hiányára a szellem reagál. Nem erősít azonban meg bennünket ebben a feltételezésben a következő idézet: „[az ön elutazása óta] sem lélegzetvételnél is időt, sem békét nem hagyok neki [testemnek], épp ahogy lelkem-

³⁶ „Ah! ma bonne, que je voudrais bien vous voir un peu, [...] vous voir passer [...]. Je sens qu'il m'ennuie de ne vous plus avoir.” Sévigné 162 (kiemelés tőlem).

³⁷ „Ayez pitié de moi; conservez-vous, si vous voulez que je vive.” Sévigné, 158 (kiemelés tőlem).

³⁸ „[...] je ne respire que d'en recevoir.” [Madame de Grignan leveleiről van szó] Sévigné 161.

³⁹ „Je vous conjure, ma chère bonne, de conserver vos yeux; pour les miens, vous savez qu'ils doivent finir à votre service.” Sévigné 160.

⁴⁰ „Je ne vous quitte pas un moment.” Sévigné 159.

⁴¹ „Je vous suis aussi fidèle sur l'eau que sur la terre.” Sévigné 169.

nek sem.”⁴² A másik ember hiánya által kiváltott reakció tehát két síkon működik, sőt a testi sík a vizsgált szövegben aktívabbnak tűnik a lelki-szelleminél; gondoljunk csak a gyakori sírásra⁴³ vagy néhány ennél is hevesebb reakcióra.⁴⁴ A hiányra adott válasz testi természetének legvégletesebb megmutatkozása, ugyanakkor a hiányreakciók időrendi sorában az első, vagyis a legelemibb reakció az, amikor a márkiné (közvetlenül az elválás után) úgy érzi, kitépték szívét és lelkét, teste pedig csak ösztönös, és ösztönösségében végtelenül őszinte reakciókra képes: sírni és haldokolni.⁴⁵ Meg is jegyzi később, mennyire testi szinten, fizikai módon érzi a lélek fájdalmát: „Szívemet és lelkemet fájdtja ez az elválás, ami olyan nekem, mintha a testem volna beteg.”⁴⁶ Még magáról a zokogásról is kiderül, hogy Madame de Sévigné előbb köti – mint fiziológiai folyamatot – a testhez, minhogya a lélek áradásának tartaná.⁴⁷

(A másik fél testi hiányára adott reakció egyébként hangsúlyozottan testi természetű a férfi-nő viszonylatban: Madame de Grignan szenvedélyesen vágyik férje után⁴⁸, és olyannyira aggasztja távollévő férje egészsége, hogy a márkiné a „fájdalmak” [peines] szót használja állapotának leírására.⁴⁹)

Amint Madame de Grignan helyébe a hiány lép, megindul a vele kapcsolatos véleményformálásnak egy végeláthatatlan láncolata, hiszen az anyai rajongás mellé társul a társaság elismerése. Ez utóbbi pedig olyan mértékű, hogy maga a márkiné is csodálja, mennyire élénk az érdeklődés a hiányzó személy iránt.⁵⁰ Édesanyja leveleinek tanúsága szerint Madame de Grignán általában kedvesnek, szeretetreméltónak (*aimable*) tartja a közvélemény, és az emberek többsége barátsággal gondol vissza rá, miután Párizsból elutazott, ám hogy egy percig se legyen kétségünk afelől, hogy min alapul ez a jó vélemény, a márkiné maga fejt ki, hogy „nincs még egy olyan szeretetreméltó dolog, mint szépnek lenni”.⁵¹ Ismét azzal szembesülünk tehát, hogy a női testbe foglalt létezés (legyen az testében jelenlévő, avagy hiányzó) alapvetően úgy szemlélik, mint a gyönyörködő tekintet tárgyát.

⁴² „...je ne lui [à mon corps] donne ni paix ni trêve, non plus qu'à mon esprit” Sévigné 180.

⁴³ „...il faut bien que je pleure en lisant vos lettres” Sévigné 160.

⁴⁴ „Je me dévore, en un mot.” Sévigné 163.

⁴⁵ „Je m'en allai donc à Sainte-Marie, toujours pleurant et toujours mourant. Il me semblait qu'on m'arrachait le coeur et l'âme, et en effet, quelle rude séparation!” Sévigné 149.

⁴⁶ „Cette séparation me fait une douleur au coeur et à l'âme, que je sens comme un mal du corps.” Sévigné 162.

⁴⁷ Vö. „elles [les larmes] ne vous sont pas si saines qu'à moi” Sévigné 160.

Elragadtatott túlzás volna azt állítani, hogy a másik hiányára adott testi reakciók utalásszerű felvázolásával Madame de Sévigné aláásná a test-lélek dikotómiát, de érezhetően sújt ad a testnek a lélekkel szemben, amikor például a könnyeket – akár valami testgyakorlatot – egészségesnek, illetve egészségtelennek ítéli.

⁴⁸ „Peut-on souhaiter plus passionnément d'être avec vous?” Sévigné 129.

⁴⁹ „Elle a été dans des peines de votre santé qui ne sont pas concevable.” Sévigné 130.

⁵⁰ „Je n'ai jamais vu une personne absente être si vive dans tous les coeurs.” Sévigné 180.

⁵¹ „Il n'y a rien de si aimable que d'être belle [...]” Sévigné 172.

Ha már említettem az esztétikumot, mint az érzékelés alapját, talán érdemes röviden megvizsgálni, hogy abban a korban, amelyben a vizsgált levelek íródtak, milyen az uralkodó esztétikai irányzat. Meggyökeresedett már a klasszicizmus, de tudható, hogy korstílusok között a váltás sosem éles, egy-egy új stílus szövetén átsejlő nosztalgiaként mindig jelen van a régi, vagyis esetünkben a barokk. A vizsgált levelekben több módon is tetten érni vélem a szépséget sokszor díszítettségbe fojtó, úgy is mondhatnám, a szépség jelenlétét végtelen lelkesedéssel „szajkózni” akaró, barokkos gondolkodásmódot, amelyet épp ezen kicsapongásai és regényes álmodozásai miatt ítél el az utókor, így például Pascal.⁵²

Gondoljunk csak arra, hogy a Madame de Grignan Párizsból Provence-ba történő utazásának idején keletkezett levelekben milyen gyakran kérdezi meg leányától a márkiné, hogy szép volt-e egyik vagy másik városba való megérkezésekor⁵³, milyen ruhát viselt⁵⁴ stb., később pedig ezekre a kérdésekre több forrásból is pozitív válaszokat kap.⁵⁵ Ebben a szépségre vonatkozó, örökös kérdésmegerősítés mintázatban felfedezni vélem egy olyan korstílus és formaigény, a barokk hozadékát, vagy legalábbis emlékét, amely nemcsak eszmeiként igyekszik a szépséget fölmutatni, hanem próbálja azt minden részletében megragadni és leképezni. Ha pedig arra gondolunk, hogy az új esztétikai irányzatok általában főntről, vagyis a nemes műfajokból indulnak (ilyennek számít ebben az időszakban a klasszikus tragédia), akkor nem nehéz belátni, hogy a magánlevél, mint alacsony presztízsű műfaj tovább megőrizhetett egy letűnő formaeszményt.

Lehet-e véletlen, hogy Madame de Grignat újra és újra angyalhoz hasonlítják⁵⁶, és fizikai megjelenését, szépségét éppen testtel nem is rendelkező szellemi lényekéhez mérik? Véleményem szerint egy ilyen hasonlat rögzüléséhez⁵⁷ szükséges, hogy a kultúra emlékezzen saját magának arra az épp csak lezárult korszakára, amikor a középkori katedrálisok kőből faragott, zord arkifejezésű, kezükben kardot tartó, ítélethozó angyalfiguráit fölváltotta a pompázatosabb aranyozott, finomabb anyagokból testet öltő angyal, akit a barokk templom újból és újból materializál.

Van persze korstílustól független oka is, hogy a szépség jelenléte – akár az angyal-hasonlatban, akár másként – újra és újra konstatálódik. Ha jobban meggondoljuk, a szépség valójában pillanatnyi állapot, és az azt felfogó, esztétikai természetű érzékelés (ellentétben a tudati megismeréssel) nem átgondolt döntés eredménye. Pont ezen átgondolásnak a hiányából fakad az, hogy az esztétikai ér-

⁵² Sgard, Jean. *Le Roman français à l'âge classique*, 61.

⁵³ „J'ai fort envie de savoir [...] comme vous vous serez trouvée à Lyon, si vous y avez été belle [...]” Sévigné 161.

⁵⁴ „Quels habits aviez-vous à Lyon, à Arles, à Aix?” Sévigné 180.

⁵⁵ Például: „[...] je sais, ma bonne, que vous êtes arrivée à Lyon en bonne santé et plus belle qu'un ange, à ce que dit Monsieur du Gué.” Sévigné 167.

⁵⁶ Vö. például Sévigné 132, 157, 169.

⁵⁷ Ez a hasonlat nyilván nem Madame de Sévigné költői remeklése, sokkal inkább a korszak általánosan és gyakran használt formulája.

zéklet spontán alakul ki, és mindig van. Ha látunk egy emberi testet, ösztönösen tudhatjuk, hogy tetszik-e nekünk vagy sem; ha pedig tetszést vagy nemtetszést váltott ki belőlünk a másik ember a maga testi valójában, azzal vagy megnyílik, vagy lezárul kettőnk között egy *szociális* tér. A test tehát nem csupán, sőt elsősorban nem az intimszféra „tartozéka”, „kelléke”, hanem nagyon is megjelenik, sőt fontos szerepet tölt be a társasági-társadalmi közegben. (Igaz ez a női és a férfitestre egyaránt, azzal a korábban kifejtett különbséggel, hogy ugyanabban a szociális szférában a férfi inkább cselekvő, a nő pedig többnyire esztétikumká némitott tényező.)

Nézzük, mi olvasható Madame de Sévigné-nél az intim és a társadalmi szféra viszonyáról. Két esetben szűrt szemet nekem, hogy mennyire összekeveredhet nála a magánszférában létező és a közszemlére kitett test. Az egyik ilyen eset az, amikor vejének arról ír, hogy leánya társaságban szerzett hírnevének, elismertségének jót tenne, ha Párizsban szülné meg gyermekét.⁵⁸ A mai olvasó számára furcsának tűnhet, hogy épp egy olyan bensőséges testi folyamat, mint a szülés kapcsán szerezhethet valaki társadalmi-társasági elismertséget. Mindez kevésbé meglepő, ha tudjuk, hogy épp a 17. században dokumentálták az első háton szülést, XIV. Lajos egyik szeretőjénél, mert a király ülve akarta végignézni a folyamatot. Még kevésbé meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a kor szokása egyáltalán nem tiltotta idegeneknek abba a szférába való behatolását, amelyet ma a szűk család, sőt a szülést követő első pár napban csak az anya és a gyermek képezte buroknak mondanánk. Ahogyan Elisabeth Badinter is leírja Sébastien Mercier beszámolóira támaszkodva, a gyermek születését a többi társasági összejövetelhez hasonló vizitekkel ünnepelték Párizsban.⁵⁹ Madame de Sévigné is utal arra, hogy barátok és ismerősök többen is jelen voltak a szülésnél⁶⁰, illetve olvashatunk Provence egyik előljárójáról, aki közvetlenül a szülés után érkezik gratulálni, így fejezvé ki a politikai terveket dédelgető újdonsült apa iránti barátságát.⁶¹

A kor szokásait ismerve is szembeötlő itt két közegnek az összemossa, és nincs ez másként a márkiné szomszédainak tüzeseténél sem, ahol részletes leírást olvashatunk arról, hogy a társaság előkelő hölgyei és urai (köztük egy nagykövet és annak titkára) hogyan szaladtak ki az égő házból az utcára hálóingben, alsószoknyában, mezítláb vagy éppen félmeztelenül.⁶²

Hogyan lehetséges tehát két, elsőre elkülönülőnek gondolható szféra, az intim és a társadalmi közeg efféle keveredése? A kérdést – legalábbis az én olvasatomban – maga Madame de Sévigné válaszolja meg, mégpedig a 112. levélben, ahol ezt írja leányáról: „Csodálom a viselkedését, ahogyan a többiek is; de annál inkább

⁵⁸ „[...] rien ne sera si bon pour sa santé, et même pour sa réputation, que d’y accoucher au milieu de ce qu’il y a de plus habile, et d’y être demeurée avec la conduite qu’elle a.” Sévigné 130.

⁵⁹ Badinter, Elisabeth. *A szerető anyja*, 96.

⁶⁰ „Nous ne savions tous où nous en étions.” Sévigné 133 (kiemelés tőlem).

⁶¹ Vö. 117. levél, Sévigné 136.

⁶² Vö. 137. levél, Sévigné 163.

csodálom én, amennyivel *közelebbről* látom őt”⁶³, kicsivel később pedig hozzáteszi, hogy „a világ is megad neki minden dicséretet, ami csak megilleti”.⁶⁴ Egybeesik tehát a közösség, illetve az édesanya által kialakított vélemény, és ne feledjük, hogy ezek a vélemények alapvetően külsőségeken, Madame de Grignan elbájoló szépségén alapulnak. A test tehát ugyanúgy látható és nézhető a családi, intim-szférában és a társasági életben; különbség a proxémikában, a nézés távolságában van.⁶⁵

Azt, hogy a közletről néző magánszféra és a távolabbról néző társadalmi közeg mennyire érhet össze, több tényező határozza meg. Az egyik ilyen feltehetően a korstílus, hiszen valószínűleg távolabbról néz a klasszicista esztétika, amely a „nagy egésznek” az ész diktálta struktúráját tekinti, mint a ragyogóan kidolgozott részleteket közletről megfigyelő barokk. Ez persze nem minden esetben érvényes, az viszont kijelenthető, hogy a mindenkor társadalmi szokásrend (korstílustól függetlenül) nagyban meghatározza a nézés távolságát, és eszerint elkülöníti vagy éppenséggel összemossa a magán- és a társadalmi szférát. Ha arra gondolunk, hogy a 17. század nagyasszonyai (arisztokraták és gazdag polgárnők egyaránt) úgynevezett alkóvokban (franciául *ruelle*) fogadták vendégeiket, ami nem volt más, mint saját hálószobájuk, ahol ők maguk az ágyon ültek vagy feküdtek, vendégeik pedig rangjuk szerint foglaltak körülöttük helyet székeken, zsámolyokon⁶⁶ vagy éppen a földre terített felöltőiken, akkor már nem is olyan meglepő, hogy Madame de Sévigné teljes lelki nyugalommal teszi – a tüzesetnél például – közszemlére társasági emberek általában elfedett testrészeit, sőt nem fél takargatnivaló testi hiányosságokat még nevetségessé is tenni.⁶⁷ Úgy tűnik tehát, legalábbis a vázolt szokások (gyermekágyi vizitek, alkóvok) tükrében, hogy a 17. század megengedi a közletről való nézést, megkönnyíti a tekintetnek a testhez való férkőzését.

Ez természetesen rejt magában némi kockázatot az egyébként is látszódásra ítelt női nem számára. Persze nem a felékesített, önmagukat tudatosan látványosságnak szánó hölgyek számára, mint amilyenek a 132. levélben említett, Mlle d'Harcourt esküvőjére érkező felékszerezett dámák vagy a különösen ragyogó királyné,⁶⁸ és nem is általában a szép nők számára, hanem például egy leány cse-

⁶³ „[...] c'est que j'admire sa conduite comme les autres; et d'autant plus que je la vois *de plus près*.” Sévigné 129 (kiemelés tőlem).

⁶⁴ „[...] le monde aussi lui rend bien justice, et qu'elle ne perd aucune des louanges qui lui sont dues.” Sévigné 129.

⁶⁵ Bizonyos, proxémikán alapuló különbséget maga a márkiné is tesz a szociális és a magánszféra megfigyelései között. Előbbieket megbízhatónak tartja („le public n'est ni fou ni injuste” Sévigné 130), de elismeri, hogy utóbbiak mégiscsak pontosabbak („mes yeux pour vous sont plus justes que ceux des autres” Sévigné 180).

⁶⁶ Vö. „[...] toutes les dames se mirent à genoux autour de la Reine, sans distinction de tabourets.” Sévigné 153.

⁶⁷ „Mais son secrétaire était admirable. Vous parlez de la poitrine d'Hercule! vraiment, celle-ci était bien autre chose.” Sévigné 165.

⁶⁸ „Hier un grand bal et un grand souper au Roi, à la Reine, à toutes les dames parées [...]. La Reine entra [...] fort éclairée, fort parée.” Sévigné 153.

csemó számára, aki a fürkész tekintetektől sem eltávolítani, sem elmaszkírozni nem tudja még magát.

Gondoljunk a márkiné első unokájának, Marie-Blanche-nak a születésére. A kislány születése előtti napokban Madame de Sévigné bizakodva írja vejének, hogy „úgy tűnik néhány napja, hogy fiú lesz ebből a gyermekből”⁶⁹, sőt megszületésekor is először fiúnak hiszik a csecsemőt, csak amikor *közelebbről megnézik*, akkor derül ki, hogy az örökösért való minden fohászkodás ellenére lánygyermek született.⁷⁰ A közletről való nézettség veszélye tehát – ebben az esetben legalábbis – az, hogy fény derül a nőnek, a leánynak arra a természettől eleve adott másságára, amelyet ebben a korszakban – főleg egy elsőszülöttnél – alapvető tökéletlenségnek tekintettek, vagyis arra a tényre, hogy a nő nem férfi.

Vizsgáljuk meg, mit tudhatunk Madame de Sévigné gyermekáldással, anyasággal, azaz a női test egyik legelemibb „funkciójával” kapcsolatos álláspontjáról. Hogy ne csak Marie-Blanche de Grignan születésének leírása alapján tudjuk ezt megítélni, nézzük meg, mit ír egyik – a vizsgált szövegtesten egyébként kívül eső – levelében a márkiné rokonának, Bussy-Rabutin grófnak, amikor megszületik annak második fia:

Láttam a feleségét, aki csinált önnek egy szép kis Rabutint [kisfiút]; unokahúgomat csinosnak és szellemesnek találtam, örülnék, ha elhozná hozzám. Isten áldja, Gróf.⁷¹

Szemet szúr az olvasónak, hogy a márkiné épp csak megemlíti a kisfiú születésének tényét, majd – anélkül, hogy gratulálna – csinos kis unokahúgának dicséretébe fog. Mindez nemcsak akkor meglepő, ha tudjuk, milyen hihetetlen egyenlőtlenség mutatkozott a 17. században a gyermekekkel való bánásmódban nemük és születésük sorrendje alapján⁷², hanem akkor is, ha összevetjük a márkiné reakcióját Mme de Montmorencyével⁷³, aki kislány születéséhez nem is gratulált volna. Persze azért a márkiné sem tagadja meg a dicséretet: az ő sokszor ironikus hangján a „beau petit Rabutin” kifejezés már elismerésnek könyvelhető el, amely nem másnak, mint a kötelességtudó feleségnek jár, aki fiúgyermeket „készített” férje számára, ahogyan az el is várható.

⁶⁹ „Il nous semble même que depuis quelques jours cet enfant est devenu un garçon.” Sévigné 132.

⁷⁰ „[...] et puis quand nous le regardâmes de plus près, nous trouvâmes que c'était une petite fille.” Sévigné 133.

⁷¹ „J'ai vu madame votre femme, qui vous a fait un beau petit Rabutin; j'ai trouvé ma nièce jolie et spirituelle, je voudrais bien que vous l'eussiez amenée. Adieu, Comte.” Sévigné 114.

⁷² Badinter 71.

⁷³ Roger Duchene a kritikai kiadáshoz készített végjegyzetében összeveti a márkinétól idézett passzust egy bizonyos Mme de Montmorency gratulációjával, ugyanezen kisfiúnak a születése kapcsán. Utóbbi kifejti, hogy kislányhoz nem is gratulált volna, hiszen egy újszülött kislánynál még nem lehet tudni, lesz-e olyan csinoska, mint a nővére, viszont egy kisfiú mindenképp biztosítja a Rabutin név továbbvitelét. Sévigné 952.

Így is érdekes azonban, hogy nem időzik hosszan ezen a fajta kötelességteljesítésen (a fiúgyermeken), hanem rögtön mellérendeli a kislányt, aki csinos és szellemes, mintha csak éreztetni akarná, hogy leányt nem annyira kötelességből, mint inkább saját gyönyörűségére szül a nő. Nem látszik megalapozatlannak ez a gondolatmenet, ha tudjuk, hogy Madame de Sévigné mennyit gyönyörködik saját leányában. Olyannyira kedvét leli Madame de Grignanban, hogy Marie-Blanche-ra is az iránta érzett szeretetet terjeszti ki⁷⁴, sőt a kislányt édesanyja replikájának tekintí, egyetlen még meglévő, kézzelfogható emléknek, amely a kirámolt szobában Madame de Grignan után maradt.⁷⁵

Bármilyen csinos és szellemes is tud azonban lenni egy kislány, bármennyire gyönyörködhet is benne saját kedvére az édesanyja, azért érezhető némi csalódottság Madame de Sévigné szavaiból, amikor vejének arról ír, hogy sajnos nem tudathatja kisfiú érkezését:

Csodálatra méltó mindaz, amit a kislányáról ír. Nem is kételkedtem benne, hogy leányom jó egészsége mindenért megvigasztalja önt. Nagy öröm lett volna számomra, ha egy kisfiú születését tudathatom önnel; de az már túl sok lett volna a jóból, és túláradt volna bennem az öröm, amelyet mindig is érzek, ha jó hírt közölhetek.⁷⁶

Hasonló megfigyeléseket tehetünk unokája születése után írt első levele kapcsán. Ebben a levélben nem pusztán tudatja a kislány világra jöttét, hanem tréfásan megjegyzi, hogy leánya és jómagam nem adhattak fiút Monsieur de Grignannak, mivel az kislányt hagyott nekik.⁷⁷ A megjegyzés jó kedélyű, mégsem lehet nem kihallani belőle a meglegedettség hiányát, hiszen az első gyermek nem fiú. Az örökös biztosítása egy 17. századi nemesi családban kulcskérdés, aminek természetesen nem elhanyagolható, a kultúrtörténet által leírt okai vannak.⁷⁸

⁷⁴ „J’aime votre fille à cause de vous; mes entrailles n’ont point encore pris le train des tendresses d’une grand-mère.” Sévigné 183 vagy „Savez-vous bien que je l’aime cette petite quand je songe de qui elle vient?” Sévigné 159.

⁷⁵ „Cette chambre où j’entraîs toujours, hélas! J’en trouvais les portes ouvertes, mais je vis tout démeublé, tout dérangé, et votre pauvre petite fille qui me représentait la mienne” Sévigné 150.

⁷⁶ „Tout ce que vous écrivez de votre fille est admirable. Je n’ai point douté que la bonne santé de la mienne ne vous consolât de tout. J’aurais eu trop de joie de vous apprendre la naissance d’un petit garçon; mais c’eût été trop de biens à la fois, et ce plaisir que j’ai naturellement à dire de bonnes nouvelles, eût été jusqu’à l’excès.” Sévigné 137.

⁷⁷ „[...] si vous avez envie d’avoir un fils, vous preniez la peine de le faire [...]. Vous nous avez laissé une petite fille, nous vous la rendons.” Sévigné 133.

⁷⁸ Elisabeth Badinter a következőket írja erről: „Az apának minden leánygyermekkel hozományt kell adnia, anélkül, hogy bármit is jövedelmezne neki [...]. Az anya gyengédségének és büszkeségének kincsestárát legidősebb fia számára tartogatja, az atyai örökség, és – amennyiben szülei nemesek – a címek egyvedüli várományosának.” Badinter 71.

Fölmerülhet mégis a kérdés, hogy a gazdasági természetű okoktól eltekintve miért lehet(ett akkoriban) baj az, ha az asszonynak leánya születik, pláne első szülésénél. Elisabeth Badinter a politikai abszolutizmus működésének mintájára írja le a családfő, vagyis az apa hatalmát gyermekei fölött, illetve az anya helyét ebben a hierarchiában:

Amennyiben közelebbről szemügyre vesszük, észrevevessük, hogy az összes említett viszony csak egy harmadik, rejtett vagy legalábbis elhallgatott terminusnak köszönhetően működik. Isten, a Király, az Apa és a Pásztor olyan éber közvetítők segítségével irányítják teremtményeiket, alattvalóikat, gyermekeiket vagy nyájaikat, mint az egyház, a rendőrség, az anya és a terelőkutya.⁷⁹

A nő, az anya tehát úgy jelenik meg, mint a nevelés eszköze, illetve – ha a fogalmakat egy kicsit kitágítjuk – mint mediális közege valaminek, ami formát akar öltetni, hiszen az apa nyilván igyekszik saját elvei szerint, a maga képére alkotott felnőtté formálni gyermekeit (elsősorban persze az örökösöket, vagyis a fiait), az anya mint öntőforma segítségével. Bátran alkalmazhatjuk tehát a nő státusának leírására a platóni Tér fogalmát, a Létezővel (apa) és a Keletkezővel ([fiú]gyermek) szemben.⁸⁰ A Térnek magának nincsenek attribútumai, hiszen épp az a feladata, hogy jelöletlen maradjon, így biztosítva a közeget, amelyben a jelölő a jelölttel találkozzon. Hasonlóképpen a nőnek sem – volna „ideális” esetben – szabad saját tulajdonságait belevinnie az átörökítés folyamatába, amely a patriarchátus mechanizmusában úgy volna tökéletes, ha az apa „befolyás nélkül” termelődne újra a fiúban.

A kislány születése azért problematikus, mert rávilágít az ilyennek idealizált átörökítési modell hibásságára; a patriarchális rend mintegy saját diszfunkcionalitásával szembesül, amikor olyan utód születik, amely nem viseli magán az átörökítő (patriarchális rendben: az apa) elsődleges attribútumát: uralkodásra predesztináló nemi hovatartozását.

Platón gondolatrendszere másik ponton is kapcsolódik a vizsgált problémához. A reneszánsz és a rá következő néhány évszázad épp a neoplatonizmus jegyében fordul szembe a középkori monasztikus gondolkodással, amely tartott a szép nő démoni hatalmától, és értékeli föl a szépséget, mint a belső jóság külső burkát, átlátszó borítékát.⁸¹ Közelítsünk most ennek fényében ahhoz a kérdéshez, hogy vajon miért lett a nőkhöz való viszonyulás két alapeleme – amint azt korábban kifejtettem – épp a látás/nézés és a birtoklás?

Ha csak szép testben rejtezhet jóra való lélek, akkor a nőt testestől-lelkestől szépsége mértékével azonosítják. A nő tehát saját szépségével egyenlő, a szépség

⁷⁹ Badinter 28.

⁸⁰ Platón 355.

⁸¹ Grieco 70.

pedig – legalábbis a maga idea-világbeli tökéletességében – csak két módon létezhet: egyrészt az egyszeri és múló pillanatban (az érzékelés pillanatában), másrészt pedig az emlékezésben, és annak elsőszámú médiumában, a retrospektív elbeszélésben.⁸² A pillanatnyi szépség befogadásának aktusa a látás, míg az elbeszélése a narráció, ami nem tesz mást, mint megragad, vagyis kisajátíthatóvá, *birtokolhatóvá* tesz bizonyos érzéketeket. A nézés és a birtoklás tehát a legkézenfekvőbb hozzáállások egyrészt a szépséghez mint jelenséghez, másrészt annak elsőszámú vehikulumához, a nőhöz. A nézés és a beszéd (a narráció eszköze) által történő birtoklás vágya Madame de Sévigné 133. levelében egészen összeér:

Ha látna [Madame de Grignan] engem [Madame de Sévigné], azt látná, hogy keresem azokat, akik hajlandók nekem erről [Madame de Grignan utazásáról] *beszélni*; ha hallana engem, azt hallaná, hogy én másról sem *beszélék*.⁸³

Meggyőződése, hogy az érzékleti hálónak, amelyet látásból, hallásból és érintésből⁸⁴ leánya köré fon a márkiné azzal a céllal, hogy magánál tartsa, ha nem is az inger forrását, de legalább az érzékletet, nagy szerepe van abban, hogy a leányához írt levelek hangvétele hasonlít a szerelmes levéléhez, és a két levelező közötti kapcsolat inkább tételeződik érzékiként, mint éteriként.

Érvelésem záró aktusaként szeretném megjelölni, mi volt a célom jelen dolgozat megírásával. Inkább a primer szöveget, Madame de Sévigné leveleit, mint a mögötte álló (irodalom)elméleti háttérrel és az arra való reflexiót olvasva próbáltam megérteni és – ugyanezen szoros olvasás segítségével – bemutatni, milyen természetesen fonódnak egybe olyan fogalmak, mint szépség, testiség (akár a funkcionális, például életet adó, akár a hiányzó test), vizualitás, birtoklás, és hogy mindezeket mennyire körül-, sőt fölülírja vizsgálódásaim gyűjtőpontján, a testen elkerülhetetlenül megjelenő nemi karakter. Mivel a társadalmi nemek tudománya Madame de Sévigné levelezéséhez képest borzasztóan fiatal, és 17. századi irodalomra tudtommal viszonylag ritkán alkalmazott kutatási szemlélet, igyekeztem elkerülni, hogy a módszer fölébe nőjön a vizsgálat tárgyának, mégpedig egyrészt az által, hogy nem terheltem túl ilyen szemléletű szakirodalmi referenciákkal a dolgozatomat, másrészt pedig úgy, hogy állításaimat a primer szövegből pontosan idéztem, akár aprólékos részletekkel támasztottam alá, ahol csak tudtam. Azt a célt tűztem ki magam elé, hogy szorosan olvashatóként, és így közvetlenül hozzáférhetőként tételzek egy olyan primer szöveget, amelyhez az olvasó általában nem mer irodalom-

⁸² Véronique Nahoum-Grappe ezt írja erről: „[...] la beauté occupe le terrain particulier du temps infiniment court de la perception esthétique. [...] sa perfection [...] ne se réalise pleinement que dans l'instant discontinu, le souvenir ou le récit rétrospectif.” Nahoum-Grappe 107.

⁸³ „Si vous me *voyez*, vous me *verriez* chercher ceux qui m'en veulent *parler*; si vous m'écoutez, vous entendriez bien que j'en *parle*.” Sévigné 157 (kiemelés tőlem).

⁸⁴ „Ah! ma bonne, que je voudrais bien vous voir un peu, vous entendre, vous embrasser, vous voir passer, si c'est trop que le reste!” Sévigné 163.

és/vagy nyelvtörténeti segítség nélkül nyúlni. Ez által igyekszem a szövegtestet nem pusztán élővé és frappánssá (hiszen stílusában és szellemességében önmagában is az), hanem *maivá* tenni, legalábbis problémafelvetésében.

Felhasznált irodalom

- Sévigné, Madame de, *Correspondance I*, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1972.
- Badinter, Elisabeth, *A szerető anyja*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999.
- Clarac, Pierre, *Littérature française – l'âge classique II 1660–1680*, Arthaud, Paris, 1969.
- Dubois, Jean-Lagane–René, Lerond, Alain, *Dictionnaire du Français Classique*, Larousse, Paris, 1992.
- Grieco, Sara F. Matthews, „Corps, apparence et sexualité” in: *Histoire des Femmes en Occident 3*, Plon, 1991.
- Nahoum-Grappe, Véronique, „La belle femme” in: *Histoire des Femmes en Occident 3*, Plon, 1991.
- Platón, „Timaios” in: *Platón összes művei III*, ford. Kövendi Dénes, Európa, Budapest, 1984.
- Sgard, Jean, *Le Roman français à l'âge classique 1600–1800*, Le Livre de Poche, Paris, 2000.

Csengerűjfalu határának helynevei

I. Bevezető

1. A VIZSGÁLT TERÜLET ELHELYEZKEDÉSE

Csengerűjfalu a Szatmári-síkságon fekvő határ menti település. A hajdani Szatmár vármegyéhez tartozott, amely az első magyarországi népszámlálás adatai szerint nagy kiterjedésű, népes vármegye volt. 298 község, 16 mezőváros, 2 szabad királyi város: Nagybánya és Szatmárnémeti, valamint Felsőbánya szabadalmas bányaváros tartozott ide. Trianon után az egykori megye területének 71,6%-a, lakóinak 69,8%-a az új határon túlra került. Településeiből is csupán 94 maradt az országban (vö. Pók 1993: 46–47), köztük Csengerűjfalu is.

A község ma már nem meglévő természeti környezetben fekszik, az egykori Ecsedi-lápon. Az Ecsedi-láp és környéke külön vidék volt, külön történettel és természetrajzzal. Ez a hatalmas mocsárvilág a holocén folyamán alakult ki a Szatmári-síkság nyugati részén, a Szamos-meder feltöltött partja és a Nyírség által övezett sekély mélységű medencében. Táplálója a Kraszna vize, de mesterségesen is nagyobbították a régiségben a Báthoryak hatalmas ecsedi várának erősebbé tétele érdekében. 1730-ban tett mérések szerint 7 mérföld hosszú, és 4-5 méter széles volt, később mintegy 4 négyzetmérföldnyi területet tett ki, amely a Kapolyon és Kis-Majténytől Ecsed felé Kocsordig, onnan Tyukodon át Bagosig terjedt (lásd alább a térképen is). Már a 18. század eleje óta nagy gondot és költséget fordítottak a láp ingoványainak termékennyé tételére (vö. Borovszky 1891: 373–374). Száraz időkben nagy veszedelmet jelentett a talajtűz, hatalmas lépégésre volt példa 1863-ban és a lecsapolást követően is. Ilyen jellegű természeti jelenség tanúságtételére találunk példát Csengerűjfalu határnevei között is, pl. *Égés*.

A lápot a lecsapolása előtt a következő 20 település vette körül. A Nyírség oldaláról: Mátészalka, Nyírcsaholy, Fábíánháza, Nagyecsed, Tiborszállás, Mérk, Vállaj. Az Erdőhát felőli oldalról: Domahida, Kismajtény, Csengerbagos, Csengerűjfalu, Ura, Tyukod, Porcsalma, Ökörítőfülpös, Gyórtelek, Kocsord. A Szatmári-síkság felől Kálmánd, Kaplony, Börvej, Csanáros (lásd a térképen is).

A települések határában lévő helynevek névadási mozzanatában befolyásoló tényező volt a lápi környezet. Ennek nyomai mind a mai napig megőrződtek a névanyagban.

(A térkép forrása: Maksai 1940: 4.)

2. A SZATMÁRI HELYNÉVGYŰJTÉSEKRŐL

Csengerújfalu határneveinek összegyűjtése a többi szatmári helynév egybeállításával vette kezdetét, az 1960-as évek helynévgyűjtő mozgalmaival. A Nyíregyházi Főiskola nyelvészeti tanszéke a szabolcsi részek feltérképezését, a Debreceni Egyetem nyelvészeti tanszéke a szatmári helynevek összegyűjtését tűzte ki célul, ami sikeresen meg is valósult, s az anyag több kötetben napvilágot is látott (vö. ehhez részletesebben is Kálnási 1993: 4).

1974-ben kezdte el Sebestyén Árpád a Csengei járás földrajzi neveinek összegyűjtését, majd később Kálnási Árpád is felajánlotta ehhez a segítségét. A gyűjtési munkálatok alatt már nem volt meg a Csengeri járás mint közigazgatási egység, de a munkálatvezető úgy gondolta, hogy az új viszonyok mellett is érdemes lesz az összegyűjtött anyagát a Csengeri járásra vonatkoztatnia. Ezzel a munkával fejeződött be a szatmári részek helyneveinek teljes körű feltárása és kiadása (vö. Kálnási 1993). Ebben a gyűjteményben 24 település kap helyet, köztük Csengerújfalú is, bár a település közigazgatásilag több járáshoz is tartozott: a 19. század közepéig a Krasznai járáshoz, a század közepétől 1969-ig a Csengeri járáshoz, majd a Mátészalkai járáshoz.

Munkámnak egyik feléhez az 1994-ben kiadott gyűjteményben szereplő adatokat használtam fel olyan módon, hogy a Csengerújfalura vonatkozó határnévi adatokat három adatközlőtől újra megkérdeztem, hiszen az elnevezés az utóbbi tíz évben változhatott. A Kálnási Árpád által közzétett anyag és az általam gyűjtött névállomány azonban nagy vonalakban fedi egymást. Legfeljebb olyan különbségeket érzékeltem, ami egyrészt a nevek lokalizálhatóságában jelentkezett (abban tudniillik, hogy a névhasználók ismerték ugyan az adott névalakot, de annak denotatív vonatkozásaival, vagyis magával a jelölt objektummal nem voltak tisztában). Előfordult továbbá olyan jelenség is, hogy egy-egy névnek a Kálnási-féle gyűjteményhez képest újabb alakváltozata alakult vagy szinonim névforma keletkezett: az 1980-as években keletkezett *Goda-tag* határnévnek pl. az én gyűjtésem idején *Godály* variánsa is élt. A névanyag egybeállítását követően adatbázist készítettem, amelyben a nevek elemzéséhez a Hoffmann István által megalkotott helynévelemzési modellt használtam fel (vö. Hoffmann 1993: 27–32).

3. HATÁRNEVEK A KORÁBBI SZAKIRODALMAKBAN. RÉGI MODELLEK

A korábbi munkák közül érdemes említést tennünk néhányról, elsősorban azért, mert egyes esetekben a hazai névkutatásra évtizedeken keresztül nagy hatással voltak (vö. Tóth V. 2001a: 3), valamint azért is, mert többnyire a határnevek tanulmányozása sem hiányzik belőlük. Számos olyan önálló monográfiát ismerünk, amelyben ez a névfajta is nagy figyelmet kap. Benkő Loránd például „A Nyárádmente földrajzi nevei” (1947) című munkájában a határnevek csoportosításával (jelentéstani, alaktani, fejlődéstörténeti) és egyidejűleg többféle szempont alkalmazásával világosan átlátható képet igyekszik adni e névfajta jellegzetességeiről. Az itt tapasztalható tagolás valójában több tekintetben is emlékeztet a Hoffmann István által 1993-ban kidolgozott modellre, hiszen ott is hármas felosztás adja a rendszerezés alapját (vö. 27–32): e munka ugyanis funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és történeti vizsgálati szinteket különít el. Kázmér Miklós Alsó-Szigetköz helyneveit bemutató 1957-ben keletkezett munkája lényegében Lőrincze Lajos módszerét igyekszik továbbfejleszteni. Három fő alapkategóriát alapít meg: 1. alapelemek, 2. megkülönböztető elemek, 3. kettős funkciójú elemek.

Makó és a környező települések határának földrajzi neveit Inczei Géza betűhívrendben közli, történeti adatokkal együtt, magyarázatokkal ellátva (1970). Egyfajta szótárkezdeménynek is tekinthető ez a közzététel. Kálnási Árpád Szatmári helynévtípusokat bemutató munkájában (1996) „a határrésznevek tipológiájában külön alfejezet elemzi a természeti névi alapelemeket, illetve a műveltségi névi alapelemeket” (vö. Lévai 1996: 39). Korábbi, 1993-as munkája, a már itt is említett „A Csengeri járás földrajzi nevei” ugyancsak nagy tömegben tartalmaz szócikkess formában közreadott határneveket.

4. HATÁRNEVEK A VIZSGÁLT TERÜLETEN

A külterületi helynevek Hoffmann István felosztása alapján – az általunk jelölt helyek fajtái szerint – különféle csoportokba rendezhetők. Vannak közöttük szántóföldek, kertek, gyümölcsösök, szőlők, legelők, legelőrészek, kaszálók, erdők, ligetek, bokros helyek, erdőrészek, vágások, irtások nevei egyaránt. Az egyes helynévfajták azonban nem mutatnak egymástól mereven elválasztható rendszert, már csak azért sem, mert vannak olyan perifériára szoruló elnevezések, amelyek nem sorolhatók be egyértelműen bizonyos meghatározott kategóriákba. Nem lehet például határozottan eldönteni, hogy egy *pásztorlak* utótagú megjelölés, amely nem tartozik az adott falu belső területéhez, lakott területet, épületet, vagy éppen a vele szomszédos földterületet jelöli-e (1993: 33, 41). Az általam vizsgált területen ezért pl. a *Pongrácz-tagosi-pásztorlak* elnevezésű területet a határnevek közé sorolom.

Csengerűjfalu határában lévő helynevek között találunk egyrészt vízneveket. Szatmárban a Szamoson és a Túron kívül sok egyéb kisebb vízfolyás található (Kálnási 1994: 16), az *Ecsedi-láp* lecsapolásakor pedig számtalan mesterséges ér és vízfolyás keletkezett. Az erek a csapolás emlékét őrzik, és a határhoz tartozóvá váltak, tájékozási pontként funkcionálva. Ezek, ha ténylegesen már nem is mindig, de a névhasználók emlékezetében előfordulhatnak. A határnevek a vízneveken kívül nagy számban, körülbelül 70%-os többségben tartalmaznak továbbá szántóföldneveket. Ezek képe színes, mivel mind a fordulós: *Első-forduló*, mind a nyilas földosztás: *Kis-nyilas*, a tagosítás: *Jeney-tag*, *Bíró-tag*, és végül a nagyüzemi gazdálkodás nyomai: *I-1* is felfedezhetők az elnevezések között, és nagyon markánsan rányomják bélyegüket a földterületek elnevezéseire. A mindennapokban azonban a régi tagos (*Goda-tag*, *Jeles-tábla*), nyilas (*Kis-nyíl*), sőt még a fordulós (*Első-forduló*), elnevezés inkább az, ami használatos. Az időben egymást követő földosztások nyomai tehát jól kitapinthatóan jelen vannak mind a mai napig a határnevek körében.

Noha beszélhetünk mesterséges és hivatalos névadási formákról a határnevek kapcsán is, ezek azonban e névfajta esetében sokszor nagy mértékben összefonódnak. Jól tetten érhető ez például abban is, hogy napjainkban a *-tag* utótagú nevek

is inkább a hivatalos elnevezések sorába illeszkednek, jelentős nyomást gyakorolva a természetes nevek kialakítására is. Persze ezt a tényezőt úgy is tekinthetjük, mint a névmodellek hatásának megnyilvánulását. Ezek miatt a bizonytalansági tényezők miatt nem vállalkoztam munkámban a mesterséges és természetes névformák szétválasztására.

II. A helynevek rendszertani leírása

1. A HELYNEVEK RENDSZEREZÉSÉRŐL ÁLTALÁNOSÁGBAN

Csengerűjfalu határának helyneveit a Hoffmann István által kidolgozott helynévelemzési modell alapján, annak fogalomrendszerével és alapelemeit felhasználva igyekeztem rendszertanilag jellemezni. Ez a névvizsgálati modell ugyanis lehetővé teszi az egyes elemzési szintek egymáshoz való viszonyítását, illetőleg a névrendszerben bekövetkező elmozdulások követésére is jól alkalmazható. Ez a névelemzési tipológia három vizsgálati szinten mutatja be a neveket. A helynevek kapcsolatát a valóság ismeretelméleti kategóriáival a funkcionális-szemantikai analízis tükrözteti. A helynévadás egy adott közösségben minden esetben már meglévő minták alapján történik, amely meghatározza a keletkezett nevek típusát és magukat a neveket is. A lexikális névmodellek bemutatására a lexikális-morfológiai vizsgálat látszik a legalkalmasabbnak. Végül pedig a rendszer mozgékony-sága, a nevek keletkezési folyamatai és a változások a történeti elemzés keretében követhetők nyomon (vö. 1993: 17–30).

2. FUNKCIONÁLIS-SZEMANTIKAI ELEMZÉS

„A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a névrész. Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a helynév jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban vizsgáljuk.” (Hoffmann 1993: 44). Ebben a rendszerben három névrésztípus fordulhat elő, vagy önmagában, vagy egymással kombinálódva. A névrész állhat ugyanis a hely fajtáját meghatározó fajtajelölő funkcióban (F), a sajátosságát kifejező sajátosságfunkcióban (S), és a meglévő helyneveket vagy az átvett neveket jelölő megnevező funkcióban (M).

2. 1. A hely fajtájának megjelölése (F funkció)

A helynevekben a nyelvi elemek egyrészt kifejezhetik azt a névfajtát, amelybe a jelölt dolog tartozik. Ezt a szemantikai szerepet fajtajelölő funkciónak nevezzük és lexikális szinten csakis a földrajzi köznevek tölthetik be. A fajtajelölő funkciójú névrész állhat önmagában is, ez a vizsgált területen 13%-ban jellemző e funkcióra (*Halom, Láp, Sziget*), de inkább – 87%-os többségben – kétrészes helynevek második névrészeiben fordul elő, főként sajátosságfunkciójú névrészhez kapcsolódva (S+F szerkezetű nevet eredményezve): *Ástom-rét, Felmenő-ér, Gémes-tó, Ibékeilegelő, Recsege-dombi-csatorna, Tar kuta, Volvár-tanya*.

Fajtajelölő funkciójú elem megnevező funkcióban álló névrészhez is kapcsolódhat, az efféle M+F struktúra azonban ritka jelenségnek számít a térségben: a láp fő vonulataként szolgáló *Erge* víznévhez másodlagosan kapcsolódott a *patak* vízrajzi köznév, *Erge-patak* víznevet teremtve.

2. 2. Megnevező szerepű névrészek (M funkció)

Megnevező funkcióban mindig valódi nevek szerepelnek. Az ilyen típusú helynevek állhatnak önmagukban (M): pl. *Nóva*, előtagként szerepelhetnek földrajzi köznévi utótaggal (M+F): pl. *Halom-domb, Fonnyadó-ér*, lehetnek második névrészi funkciójúak is, amikor is az első névrész sajátosságfunkciójú nyelvi elem (S+M): pl. *Kis-Meggyesta, Nagy-Borsán*, de kapcsolódhat – bár nagyon szórványosan – két megnevező funkciójú helynév egymással is (M+M). Ilyen névstruktúrára azonban a vizsgált névkorpuszban nem akadtam. Az itt említett nevek szemantikai szerkezetét ilyen módon írhatjuk le: 'a Nóva nevű (ti. hely)', 'a Fonnyadó nevű ér', 'a Meggyesta nevű hely kisebbik része' stb.

2. 3. Sajátosságfunkciójú névrészek (S funkció)

A sajátosságfunkció minden helynévrendszerben a legmegterheltebb szemantikai kategóriának számít. Sajátosságot kifejező funkcióban a helynevek Csenger-újfalu határában is 89%-os gyakorisággal fordulnak elő. Ezek nemcsak annak köszönhetik nagy előfordulási számukat az adott területen, hogy szemantikailag igen változatosak lehetnek, hanem annak is, hogy sok egyforma struktúrájú név is szerepel közöttük. Nagy többségben birtoklás kifejezése jelentkezik a sajátosságfunkciójú nevekben (*Zafir-tag, Jeney-tag*).

Sajátosságfunkcióban állhat egyrészes névforma (*Horgos, Jelesé, Zafiré*), illetve megtalálhatjuk ezt a szemantikai szerepet kétrészes nevek első névrészeiben is, akár fajtajelölő (*Nádas-rét*), akár megnevező funkciójú elemmel összekapcsolódva (*Kis-Borsán*). A név vagy névrész a hely tulajdonságára (méretére, alakjára, funkciójára) is utalhat (*Mély-rét, Nagy-láp, Nagy-lapos, Kis-rétke, Csúcs-tábla, Hosszú-*

ér, Sátor-ér, Horgos-ér), éppen úgy, mint a növényzetre (*Gyümölcsös, Körtés, Mák-föld*) és állatvilágra (*Bivaly-tó, Csík-verem, Disznó-legelő, Gémes-tó, Gulya-legelő, Lúd-fürdő*).

Birtokosi viszony kifejezését többféle módon is fellelhetjük a nevekben. Egyrészes nevek esetében pusztá személynév (*Botos, Macsuga*) kifejezheti a birtokos és birtok közötti kapcsolatot éppen úgy, mint az *-é* birtokjellel ellátott személynévi forma (*Taré, Zafiré*). A birtokjellel ellátott alakulatok Csengerújfalu határának helynevei között igen számottevő, 20%-os arányt érnek el. A kétrészes nevek esetében ugyanígy el lehet különíteni két alapvető típust. Az egyik esetben pusztá személynévhez – keresztnévhez vagy vezetéknevhez – valamilyen utótag kapcsolódik jelöletlen birtokos jelzős szerkezetet hozva létre: *Bíró-tag, Jeney-tanya, Petibalkány, Bócsi-tanya, Jeles-tag, Szűcs-tábla, Gereben-tanya, Fazekas-tanya*. Ez a helynévtípus a legjellemzőbb a birtokviszony kifejezésére (50%). A másik típust a kétrészes nevek körében a birtokon jelölt birtokos jelzős szerkezet képviseli: *Gróf Tisza István tagja, Rozsályi papné tagja, Sipos János tagja, Sályi erdeje* (30%).

2. 4. Többféleképpen elemezhető és kategorizálhatatlan nevek csoportja

Bizonytalan eredetű névrészek is akadnak Csengerújfalu határának helynevei között. Az ilyen típusú helynevek részletesebb vizsgálata sem ad támpontot arra vonatkozóan, hogy milyen funkciót tölthettek be a nevek a keletkezés pillanatában. Ilyen például az *Ástom-rét*, amelynek a történeti adatai sem nyújtanak megbízható támpontot arra nézve, milyen névadási motivációt keressünk benne. A *Bene-kosári-dűlő* esetében tudjuk, hogy a *kosár*nak a régiségben 'szétszedhető karám' jelentése is volt (ÚMTSz.), arra viszont nincs egyértelmű információ, hogy a *Bene* mire utalhat: lehetett-e például birtokos neve. A *Rendényes-ér* a nyelvérzékre hagyatkozva akár úgy érezhető, hogy a *rend* szóval áll kapcsolatban, *-ény* cselekvés eszköztét kifejező főnévképzővel ellátva (Keszler 2000: 317), sőt ezt követően egy *-s* melléknévképző is szerepel a szóban, de a *rendényes* szó értelme így sem világos. A *Tilalmas-ér* sem dönthető el, hogy a *tilalmas* azt fejezi-e ki, hogy arra a területre nem lehetett állatokat hajtani, vagy éppen ellenkezőleg, azt a helyet jelöli, ahol éppen hogy lehet állatokat legeltetni. Ezt mutatja Kálnási kétféle jelentésmeghatározása is a szó kapcsán: 1. védett hely: legelő, erdő, rét; 2. különösen fontos állatok számára fenntartott hely (1993: 544).

3. LEXIKÁLIS-MORFOLÓGIAI ELEMZÉS

A lexikális-morfológiai elemzés során azt kell figyelembe venni, hogy a helynév létrejöttékor az adott területen milyen morfológiai és grammatikai eszközök azok, amelyek részt vesznek a helynévi forma megalkotásában. Így a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai elemzés szorosan összekapcsolódik (vö. Hoff-

mann 1993: 55). „Ha tehát a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezetfajtáknak a nevekben realizálódó kapcsolattípusait leírjuk, akkor ezzel a vizsgált névközösség (település, nyelvjárás, nyelv) helynévadási normáját mutatjuk be. E normához természetesen hozzátartoznak azok a szintagmatikus eszközök is, amelyek a névrészek nyelvi kapcsolatát biztosítják.” (1993: 31).

A helynevek létrehozásában közzavak és tulajdonnevek egyaránt szerepet játszhatnak, s a lexémák állhatnak önmagukban (*Halom, Kereszt, Bivaly*) és toldalékformájával ellátva is (*Jelesé, Gyümölcsös, Égés, Csengeri út*).

3. 1. Egyrészes helynevek

Az egyrészes helynevekben szereplő közzavak több szófaji csoportba sorolhatók: lehetnek főnevek (*Erge, Sziget*), melléknevek és melléknévi igenevek (*Felmenő, Fonnyadó*) vagy a melléknév alkategóriájának tekintett számnevek.

A vizsgált területen a személynevek azok, amelyek a tulajdonnevet tartalmazó egyrészes helynevek csoportját alkotják. A pusztán személynévi lexémából formáns hozzákapcsolása nélkül alakult név ritka, csupán a *Borsán* és hangtani alakváltozata, a *Borsány*, valamint a *Macsuga* helynév az, ami példaként említhető. Ez utóbbinak szintén van hangtani alakváltozata: *Macsuka*. Képzett formákkal az egyrészes személynévi elemek között nem találkozhatunk, a névszójelek személynévhez való kapcsolódása viszont jóval általánosabbnak mondható az egyrészes helynevek alkotásában. Ez a névszójel az -é birtokjel: *Jelesé, Szűcsé, Taré, Tóthé, Zafiré*. Nemcsak egyelemű személynevek szerepelhetnek birtokjeles formában: a *Szabó Lacié* alak vezeték- és becézett alakú keresztnév formájú név, a *Papp fiúk* esetében pedig *Papp* vezetéknevű család fiainak földjére utaló névforma szolgál a határ egy darabjának megnevezésére. Sajátos jelenség a birtokosra utaló nevek körében az, hogy a *Szűcsé, Szűcs-tábla* és a *Taré, Tar-tábla* névváltozatok például ugyanazt a földterületet jelölik meg. E variánsok azt jelzik, hogy a birtokjel funkciója a nevekben valójában a földrajzi köznév szerepével rokon. Ennek a jelenségnek az előfordulása ugyanakkor nem mondható nagy arányúnak az adott területen.

3. 2. Kétrészes helynevek

„A kétrészes helynevek utótagjuk alapján kétfélek lehetnek: második névrészként kizárólag földrajzi köznév vagy valódi helynév szerepelhet, ilyen pozícióban más köznévi lexéma vagy személynév nem állhat.” (Tóth V. 2001b: 648).

Földrajzi köznév és földrajzi köznév összekapcsolódása ritka: *Halom-ér, Láp-fok*. A személyt vagy csoportot jelentő főnév és földrajzi köznév-struktúrában olyan nevek említhetők, amelyek előtagjában foglalkozást vagy személyt jelentő főnév

található: *Gulyás-ház, Kántor-tag, Tanító-tag, Pap-tag*. A nevek előtagjában funkcionálisan egyöntetűen birtokosi, tulajdonosi funkció szerepel.

A nem személyt jelentő főnév és földrajzi köznév kapcsolata esetén az előtagban állatot jelölő közszó szerepel a *Bivaly-tábla, Csík-verem, Disznó-legelő, Disznófürdő, Lúd-fürdő, Gémes-tó* határnevekben. A példák közül a *gémes* előtag a tó körül található madárvilágra utal, -s képzővel ellátva. A növényeket jelölő főnév képzetlen alakban csupán néhány kétrészes névben fordul elő: *Sás-ágy, Kőrté helye*.

Képzetlen melléknév és földrajzi köznév összekapcsolódása ugyancsak ritka a vizsgált rendszerben. Példaként is csak a *Kerek-ér, Kis-rétke, Mély-ér, Új-telep* nevek említhetők meg. A *Kis-rétke* alak érdekes formát mutat, hiszen már a melléknévi első névrész is a hely méretére utal, és ezt mintegy megerősíti a -*ke* kicsinyítő képzővel ellátott földrajzi köznévi utótag.

Képzett melléknév és földrajzi köznév összekapcsolódása sem szolgáltat teljesebb példamagyarázatot, viszont az előző alkategóriához képest mégis nagyobb elemszámú: *Horgos-ér, Kereszti-tábla, Lápi-mellékcsatorna, Nádas-ér, Nádas-erge, Szérűs-kert, Szigeti-kút, Zsíros-kút*.

A *Felmenő-ér, a Fonnyadó-ér* a folyamatos melléknévi igenév és földrajzi köznév kapcsolatára, míg az *Igényelt-föld* a befejezett melléknévi igenév és földrajzi köznév kapcsolatára lehet példa.

A számszavak közül főként sorszámnevek fordulnak elő a helynevekben, még hozzá olyan nevekben, amelyek a forduló rendszer jelenlétére utalnak, és a fordulókat külön sorszámmal különböztetik meg egymástól: *Első-forduló, Második-forduló, Harmadik-forduló*.

A személynév és földrajzi köznév összekapcsolódása alkotja a legnagyobb elemszámú csoportot a kétrészes nevek között. Százalékos eloszlásban mintegy 70%-os többségben szerepelnek a többi kétrészes név rovására. Ezek a nevek egységes funkcióeloszlást mutatnak: valamennyi személynév első névrészként birtoklásra, tulajdonosra utal: *Borsán-tábla, Jeles-tag, Jeney-tag, Macsuga-tábla, Szűcs-tábla, Tóth-tábla, Volvár-tábla*. Jelölt birtokos jelzős szerkezet is előfordul a nevek között: *Barkász gyepje*. Archaikusnak nevezhető az egyik kútjelölő megnevezés: *Tarkuta*. A *kútja* szótenderd forma helyett a *kuta* alak használata a helynevekben alakítani természetű archaizmusnak tekinthető (Tóth V. 2004: 185). A fent említett személynév családnevek voltak, a vizsgált területen csupán egy név őriz keresztnévi, ráadásul becézett keresztnévi formát: *Peti-balkány*, ahol a *balkány* 'mély láp' jelentésű földrajzi köznév (SzamSz.), valamint többbelemű személynév is előfordul a birtokos kifejezésére: *Papp József nádja*.

Egyrészes képzett helynév (a vizsgált terület közelében elhelyezkedő településnév + -i képzős alak első névrészként) és földrajzi köznév kapcsolata hozza létre a következő határneveket: *Bagosi-oldal, Bagosi út, Csengeri út, Csengeri-legelő, Urai-csatorna, Urai-ösvény*.

Kétrészes képzett helynév és földrajzi köznév összekapcsolódása pedig a következő példákban fedezhető fel: *Ástom-réti-kaszáló, Pongrácz-tagosi-pásztorlak, Pongrácz-tagi-legelő*.

A helynévi utótagú kétrészes helynevek altípusában a melléknévi előtagú egy- és kétrészes nevek szerepelnek. Az előbbire példa a *Kis-Borsán*, *Nagy-Borsán*, *Kis-Meggyesta*; míg az utóbbira a *Kis-Pongrácz-tag*, *Kis-Horgos-ér*, *Úrbéri-első-forduló*, *Úrbéri-második-forduló* elnevezések.

4. KELETKEZÉSTÖRTÉNETI VIZSGÁLAT

„A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a helynevekbe való bekerülését” (Hoffmann 1993: 67). „A történeti tipológia kategóriájába mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket” (Tóth V. 2001a: 166). A történeti elemzés általában kritikus pontot jelent a helynévrendszertani vizsgálatokban, mivel nem könnyű megítélni az idő távlatából egy-egy helynév keletkezését. „Vannak olyan nevek, amelyek funkcionális jellegük és lexikális felépítésük alapján több történeti típusba is besorolhatóak lennének.” (2001a: 166).

4. 1. Csengerújfalu határnevei körében a helynévi formák többnyire szintagmatikus szerkesztéssel alakultak (vö. Hoffmann 1993: 70). Ez a szerkesztés mindig kétrészes helynevet eredményez, és mivel a vizsgált terület határnevei 89%-os többségben kétrészes nevekből állnak, elmondható, hogy szintagmatikus szerkesztéssel jött létre ezeknek a neveknek a nagy többsége.

Jelzős szerkezetből alakult helynevek közül minőség- (*Nagy-lapos*, *Csengeri út*) és mennyiségjelzős szerkezetek egyaránt fellelhetők.

A vizsgált területen keletkezéstörténeti szempontból a jelzős szerkezeteken belül a legnagyobb elemszámú előfordulási arányt a birtokos jelzős szerkezetek adják. Ezenbelül is a jelöletlen birtokos jelzős szerkezet az, ami szinte egyeduralkodó. Ennek illusztrálására elegendő csupán a tagos, birtokos, dülő földosztás nyomait tükröző szerkezeteket felidézni: *Bíró-tag*, *Goda-dülő*, *Volvár-tábla*, *Jeles-tag*, *Komoróczy-tag*, *Pongrácz-tag*, *Herceg-tag*, *Kántor-tag*, *Tanító-tag*. A *Barkász gyepje* és a *Tar kuta* esetében viszont a birtokon megtalálható az E/3 személyű birtokos személyjel: e névformák tehát jelölt birtokos jelzős szerkezetek. Lokális viszonyt fejeznek ki továbbá a szintén birtokos személyjelet tartalmazó alakok: *Halom ere*, *Halom vize*, *Harmadik-forduló kútja* stb.

4. 2. A másik jelentős keletkezéstörténeti kategória a vizsgált terület határnevei körében az egyrészes névformák létrejöttében kiemelt szerepet játszó morfeamatikai szerkesztés. „A morfeamatikai szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá” (Hoffmann 1993: 73).

Helynévképzővel alkotott nevek közül az -s képzővel alkotott neveket kell megemlíteni: *Gyümölcsös, Horgos, Huszas, Körtés, Makkos, Rekettyés*. A képzés alapjául növényzetre utaló köznév éppúgy szolgálhat, mint tárgynév.

Névutós szerkezetek ugyancsak szerepelnek a vizsgált területen (*Szín alatti, Gyümölcsös mellett*).

A névszójelek közül kiemelt jelentőségűnek az -é birtokjel tűnik, amit már a lexikális morfológiai elemzés során is említettem, ugyanis ez a jel személynevekhez kapcsolódva fejez ki birtokosi funkciót. Ez a vizsgált területre jellemző, hiszen „Szabolcs-Szatmárban a másfél százat is eléri a számuk” (Hoffmann 1993: 85). „A birtokjeles helynevek szerkezeti változással nem magyarázhatók, legfőljebb a szinonim nevek párhuzamos alakulása vethető fel. E nevek soha nem fejezik ki a jelölt hely fajtáját: éppen a földrajzi köznévi utótagot helyettesíti ugyanis az -é” (i. m. 86), ahogy ezt jól mutatja a vizsgált területen a korábban már szintén idézett *Jelesé* és a szinonimájaként álló *Jeles-tag* viszonya.

4. 3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett helynevek is találhatóak a terület határnevei körében. Főként a jelentéshasadásra kell gondolnunk azokban az esetekben, amikor egyszerű földrajzi köznév szerepel tulajdonnévi szerepben, az adott területrész fajtájának kifejezésére: *Halom, Égés*.

A metonimikus névkeletkezés altípusai közül kiemelhető az építmény és az abból metonimikusan alakuló hely, ahol található. Erre jó példa a *Pásztorlak* vagy az egyes elszórt tanyák a határban, amelyek az ott lévő földterület megnevezésére is szolgáltak, és a tanyák emlékét a nevükben ma is őrzik, holott az épületnek már az alapjait is régen széthordták. Állatnévből vált metonimikus névadás útján helynévvé a *Bivaly* névforma, amelyről a helyi névhasználat kétféle motivációs hátteret is felidéz: 1. A lápi talaj égésekor egy bivalycsorda süllyedt el benne. 2. A földbirtokos bivalyai legeltek rajta. Kálnási Árpád az utóbbi lehetőséget véli valószínűbbnek (vö. 1993: 139).

4. 4. Szerkezeti változással alakult helynevek.

„A szerkezeti változás a név hangtestében növekedést és csökkenést eredményezhet, s mindkét folyamat lehet névrésznyi vagy ennek kisebb egységeként névelemnyi módosulás” (Tóth V. 2001a: 208). A részletes tárgyalás helyett itt mindössze néhány változási folyamatot mutatok be. Kiegészülés például az a folyamat, amely az egyrészes helynévhez földrajzi köznevet told: így alakult például az *Erge* víznéből az *Erge-patak*. Deetimologizációval alakulhattak a *Botosta* és *Meggyesta* határnevek (az elsődleges *Meggyes + tava, Botos + tava* szerkezet elhomályosulásával). E névváltozási folyamat során elsődlegesen a helynevek funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezetének elhomályosulása következik be, ami utóbb a hangalak szabálytalan megváltozását eredményezi (vö. Hoffmann 1993: 139).

III. Történeti kitekintés

Csengerújfalu jelenkori határneveinek történeti adatai után kutatva azt tapasztaltam, hogy a mintegy 300 mai helynévnek csak igen kis töredékét lehet történeti, levéltári adatokkal is dokumentálni. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy maga a település levéltári forrásokban ritkán fordul elő. Magyarázható ez a periferián való elhelyezkedéssel, azzal tudniillik, hogy közel helyezkedik el a román határhoz, sőt 1919-ben mintegy hat hónapig Romániához tartozott. Így akár meglévő dokumentumok is elkallódhattak, vagy véglegesen megsemmisülhettek. A település kialakulására vonatkozóan ugyanakkor léteznek elképzelések, amelyeket a hagyomány őriz, és ehhez bizonyos vonatkozásban megerősítést adhatnak a település határában lévő helynevek is. A következőkben erről is igyekszem képet adni.

1. ELKÉPZELÉSEK A TELEPÜLÉS KIALAKULÁSÁRÓL

Csengerújfalu neve adatok alapján 1435-ben tűnik fel először a Káta nemzetség Csaholyi ágának birtokosai között (Mező-Németh 1972: 40), más elképzelések szerint azonban már korábban, 1383-ban *Wyfalu* néven feljegyezték. Az *Újfalu* elnevezés a település korára utal, arra tudniillik, hogy később keletkezett, mint a szomszédos helységek. Minden jel szerint Csenger határából szakadt ki, és az *Újfalu* elé helyezett előtag a település viszonyított helyzetére is utal, hasonlóképpen a közeli *Szamosbecs*, *Szamosangyalos* stb. településnevekhez, bár ott az előtag a Szamos folyó közelében való megtelepítettséget mutatja (vö. Kálnási 1994: 13).

A település természetesen már jóval korábban is létezhetett, mint ahogy a feljegyzésekben szerepel. Ezt vallja Szirmay Antalra hivatkozva Katona Zoltán is, ám leginkább a tudományosság igénye nélkül, néhol csak a szájhagyományra hagyatkozva.

A szájhagyományban két elképzelés él a falu kialakulására vonatkozóan. Az egyik az, hogy a település határában négy kis település emléke maradt fenn, és ezek együtteséből alakult ki a mai falu. A másik elképzelés úgy tartja, hogy a negyedik egykori település helyén maradt fenn a jelenkori Csengerújfalu (Katona 1998: 51).

Ez utóbbi elképzelés kapcsán tehát az egyik elpusztult falu helye lehetett az a mag, ahonnan kiindulva a jelenkori falu meggyökeresedett. Ez akár igaz is lehet, bár elégséges bizonyítékok erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre. Ám vannak példák arra, hogy egy település újra benépesült, gyakran ugyanazon a helyen. Szabó István megjegyzi, hogy a 14–15. századokban már meglévő falvak újbóli benépesítésére vagy lakosokkal való meggyarapításra irányuló szervezett földesúri törekvések indultak. Előfordulhatott, hogy egy-egy faluból a lakosság teljesen eltűnt, ugyanakkor az elnéptelenülő vagy már teljesen üres falvak utóbb

olykor megújultak, és melléjük új települések sorakozhattak fel. Erre vonatkozóan Szabó István Szatmár megyéből is hoz fel példát (vö. 1966: 100–104).

Az sem elhanyagolható tényező, hogy a mai Csengerújfalú úgy jött létre Csenger város mellett, hogy az ott élő földesurak, birtokosok betelepítettek oláh lakosságot. Fényes Elek Geographiai Szótárában is Csengerújfalú mint oláh falú szerepel (Fényes 1851: 233). Problémát jelent az egyes elpusztult falvak esetén az is, hogy nem követhetők nyomon a korabeli forrásokban az adatolások, vagy éppen tévesek is lehetnek. A középkorban természetes folyamat volt, hogy a lakott területen az új falú általában valamely, már meglévő falú határából szakadt ki, s lakossága is, bár ritkábban, a területet adó falú lakosságából sodródott. A források valamely falut igen gyakran kimondottan egy másik falú határai között tartanak számon. A falvak ketté is hasadhattak, s ezáltal új falú született a régiak határai között, ami sokszor éppen az *Újfalú* nevet kapta. Számolni kell mindemellett azzal a tényrel is, hogy a 14–15. században az írott forrásokban szép számmal találkozunk álfalvakkal is (vö. 1966: 121–126).

A falvak keletkezésével egy időben mindemellett állandóan folyt a már meglévő falvak eltűnése, újra betelepülése, mint láttuk olykor telepítő mozgalmak nyomán, és néha az újraterlelt falvak maguk alá temették a korábbi falú életének nyomait. Az eltűnt falú neve gyakran ma is megtalálható a falú határában dűlöt, falúrész stb. jelölve (vö. Szabó 1966: 139–142). Erre van is példa a vizsgált település mellett elhelyezkedő Csenger város esetében is. Pesty anyagában a következő szerepel: „Külső határ Sanyi kert: nevét látszik venni egy ottan hihetőleg hajdan Sanyi létező Sanyi falutól, mivel ottan építkezések nyoma most is látszik.” (Mizser 2001: 31). Ezt a megállapítást erősítheti az a tény is, hogy temetkezés maradványai kerültek elő erről a helyről (lásd a Csengeri Helytörténeti Múzeum kiállítótermében). Ám ehhez hozzájárul még egy tényező: egy korai Csaholyi-birtok összeírásában *Senye* nevű település szerepel azon a helyen, ahol a későbbiek során *Sanyikert* található a határban. Valószínű tehát, hogy tényleg település lehetett egykor, neve valamelyest meg is őrződött a határnevében, ám megértelmesítéssel, ún. népetimológiával. Ilyen jellegű megjegyzések azonban nem csupán a környező településekre, hanem magára Csengerújfalura vonatkozóan is akadnak, de alátámasztani ezeket meglehetősen nehéz.

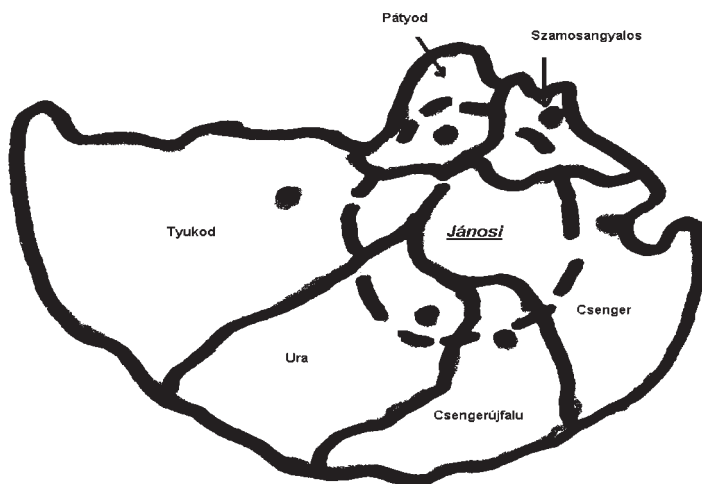
Katona Zoltán a határnevekből, annak lejegyzéseiből és a lápi világ adta lehetőségekből próbálta visszavezetni Csengerújfalú régi történetét. A lápi adottságok miatt sok esetben az elárasztott települést elhagyva, másik helyre telelelték át a lakosok. Az elnéptelenedett települések utóbb aztán beolvadhattak a szomszédos települések határába, ott határrészek nevéként élve tovább. A határrésszé vált egykori települések lokalizálásakor a továbbélő határnevek aztán igen fontos és megbízható fogódzót nyújthatnak.

2. HATÁRNEVEK ÁLTAL MEGŐRZÖTT EGYKORI TELEPÜLÉSEK

Katona Zoltán négy olyan határnevet tart fontosnak kiemelni, amelyek mögött valamikori települések sejthetők: *Ástom-rét*, *Halom-domb*, *Gecse-rét*, *Recsege*. Nem említi külön azt a nézetet, miszerint a valamikori *Meggyes* település is ilyen elnéptelenedett falu lehetett, mivel azt egybekapcsolja a *Gecse-rét*re vonatkozó adatokkal. Ezek részletesebb vizsgálata sem bizonyította be kellően a feltételezést, viszont a kutatások idején egy fontos mozzanatra bukkantam.

Jánosi népes település volt Csenger és Bágos irányában, amelynek emlékét többek között Csengerújfalú határának helynevei is őrzik. Csánki is úgy említi, mint ami a „mai Csenger város mellett elterülő *Jánosi pusztának* felel meg” (Cs. 1: 476). „A községnévben a *János* keresztnév (egyházi latin *Johannes*) -i birtokképzős alakja van, eredeti jelentése tehát: *Jánosé*” (Mező-Németh 1972: 40). Csengerhez hasonlóan korán betelepülhetett, és még a középkorban is lakott település volt, nyomai a forrásokból feltárhatók. Egykori helyének lokalizálását nagyban segíti, hogy határrésznevként továbbélt, nemcsak Csengerújfalú, hanem a környező települések: Csenger, Pátyod, Szamosangyalos, Tyukod és Ura határában is: *Jánosi-telek*, *Jánosi-puszta*, *Jánosi-kút*, *Jánosi-út*, *Jánosi-rész*, *Jánosi-telek*-féle helynevek őrizhetik a hajdan volt falu emlékét. E helyneveket térképen ábrázolva viszonylag nagy pontossággal lokalizálható az egykori *János(i)* település (lásd az alábbi térképen is). Hasonló módszert alkalmazva rajzolta meg Szentgyörgyi Rudolf a tihányi apátság alapítólevelében említett egykori *Kesztölc* területét (2007), illetve Hajdúnánás határnevei körében folytatott kutatások eredményeként Vid lokalizálását végezte el sikerrel Pásztor Éva a névbokrosodás jelenségét alapul véve (2008). A névbokrosodás azt a folyamatot jelenti, amely során az elpusztult település neve újabb nevek keletkezésében aktív névalkotó szerepet játszik. Jellemző lehet az egykori településre, hogy nem csupán dülőnévvé vált, hanem először valószínűleg puszta nevévé süllyedt és ezt követően vált aztán határrésznevvé (vö. Weidlen 1934: 113–120). Ezt erősíti, hogy *Jánosi* lokalizálása során a környező települések határrésznevei között – ahová az egykori *Jánosi* település határa kiterjedhetett – megtalálható rendre a *Jánosi-puszta* név vagy ennek változataként a *Pusztajánosi* névforma.

A *Jánosi-puszta* név az elnéptelenedett településre utal, az elnéptelenedés velejárójaként egészült ki valójában a *puszta* földrajzi köznévi utótaggal. A *Jánosi-ér*, a *Jánosi-legelő*, *Jánosi-kút* nevek viszont már az egykori név aktív névalkotó erejét jelzik, amely a hajdani területen a régi névvel összetett nevek létrehozásában testesül meg. Csengerújfalú és a környező települések határában fellelhető efféle névbokrok segítséget nyújtanak a település pontosabb lokalizálásában.

Az egykori Jánosi település lokalizálása a környező települések határrésznevei alapján.

IV. Összegzés

Csengerújfalú határának helynevei változatos szemantikai típusokat mutatnak, változatos lexikális elemekkel kifejezve. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az egyes névrészszerkepek megterheltsége igen egyenetlen: a sajátosságfunkciójú nevek vagy névrészek nagyarányú előfordulása a többi funkció rovására jellemző az egész vidéken. Minthogy a határnevek nagy arányban a földosztások és parcelálások hatására kapták nevüket, magukon viselik az időben egymást követő felosztások nyomait is. Az időben korábban keletkezett nevek persze nem vesztek ki még most sem a nyelvhasználatból, de számuk lényegesen kisebb, mint a tagos beosztásra utaló elnevezéseké.

A határrésznevek körében folytatott vizsgálódások levonható következménye továbbá, hogy a névbokrosodás folyamatában az egykori Jánosi település részt vett, ezzel növelve a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott határnevek névállományon belüli arányait és lehetőséget teremtve ezzel a lokalizálására is. Másrészt az is belátható, hogy a határnevek maguk is aktív meghatározói további határrésznevek kialakulásának. Ezzel magyarázható többek között a vizsgált terület kétrészes neveinek nagyarányú (89%) előfordulása is.

A határnevek elhelyezésének térképre vetítése (különösen a névbokrosodást mutatóké) fontos segítséget nyújthat továbbá hajdan volt és elpusztult települések helyének meghatározásához is. Erre igyekeztem példát mutatni dolgozatomban János(i) település lokalizálásával. Úgy gondolom, a szakirodalom által is felvett

további elpusztult középkori falvak nyomait a térségben hasonló módszerekkel eredményesen tárhatjuk fel.

Felhasznált irodalom

- Benkő Loránd (1947), *A Nyárádmunte földrajzi nevei*. Budapest.
- Borovszky Samu (1891), *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben*. Budapest.
- Cs. = Csánki Dezső (1890), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest.
- Fényes Elek (1851), *Magyarország geographiai szótára*. Pest.
- Hoffmann István (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- Inczei Géza (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest.
- Kálnási Árpád (1993), *A Csengeri járás földrajzi nevei*. Debrecen.
- Kálnási Árpád (1994), „A Csengeri járás földrajzi nevei” című kötet művelődéstörténeti tanulságai. *NÉ.* 16:12–19.
- Kálnási Árpád (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád (1993), A Csengeri járás helyneveinek összegyűjtéséről. *NÉ.* 15. 167–170.
- Kázmér Miklós (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. Budapest.
- Katona Zoltán (1998), *Memoár Wyfalu. Csengerújfalú krónikája és monográfiája*. Magánkiadás.
- Keszler Borbála (2000), *Magyar grammatika*. Budapest.
- Lévai Béla (1996), Kálnási Árpád, *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. *MNyj.* 34: 237–41.
- Lőrincze Lajos (1947), *Földrajzi neveink élete*. Budapest.
- Maksai Ferenc (1940), *A középkori Szatmár vármegye*. Budapest.
- Mező András–Németh Péter (1972), *Szabolcs–Szatmár–Bereg megye történeti etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- Mizser Lajos (2001), *Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi helynévtárában*. Nyíregyháza.
- Pásztor Éva (2008), Határresszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései.
- Pók Judit (1993), *Szatmár vármegye katonai leírása 1792–1785*. Nyíregyháza.
- Szabó István (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század*. Budapest.
- SzamSz. = Szamosháti szótár. Szerk. Csűry Bálint. Budapest. 1935–36.

- Szentgyörgyi Rudolf (2007), A Kesztlőcről fehérvárra menő hadút. In: *NÉ* 29: 23-47.
- Tóth Valéria (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- Tóth Valéria (2001b), A helynevek lexikális szerkezetéről. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 643–55.
- Tóth Valéria (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen. 183–206.
- ÚMTSz. = Új magyar tájszótár. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. I–. Bp. 1979–.

A mátészalkai kistérség és kulturális helyzetképe (egy lakossági felmérés tükrében)*

Bevezető

A magyarországi területfejlesztés egyik legkurrensebb témája napjainkban a kistérségek, vagyis az önkormányzati integrációk rendszere. A változó jogszabályi környezet az 1990. évi LXV. (önkormányzati) törvénnyel kezdődik, és a 2004. évi CVII., vagyis az ún. kistérségi törvénnyel zárul. A végső fogalommeghatározás a 2004. évi LXXV. törvényben lelhető fel, mely így hangzik: „*A települések között létező funkcionális kapcsolatrendszerek összessége alapján lehatárolható területfejlesztési-statisztikai egység.*” (Pap, 2007:10.) Számos megközelítésben találkozhatunk ebben a témában végzett kutatásokkal, főként területfejlesztési, turisztikai, szociális, oktatási stratégiákkal. A lakóhelyemül szolgáló mátészalkai kistérséget sikerült is ezen vizsgálatok segítségével megismernem, de ahhoz nem szolgáltak elegendő információval, hogy a térség kulturális életéről átfogó képet kapjak. A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatásom így erre összpontosul. Vizsgálódásom első célterülete a kistérség működését meghatározó dokumentumegyüttes, amelyekből olyan háttér-információkat sikerült összegyűjteni, amelyek segítséget nyújtottak az ezt követő – vagyis az elemző munka második fázisának – empirikus kutatás eredményeinek több szempontú elemzéséhez. A kutatás céljaként a térség kulturális életének megismerése mellett megjelöltem azon törekvést, hogy a kapott információkkal egyfajta irányvonalat mutathassak a térség lakói, és elsősorban vezetői számára, hogy az igények találkozzanak az érdekekkel. Az említett dokumentumelemzés részletességétől most eltekintenék, így a mátészalkai kistérség bemutatásánál csakis a legfontosabb jellemzőket sorolnám.

A kutatás elméleti és empirikus elemei

A mátészalkai kistérség az Észak-alföldi régión belül Szabolcs-Szatmár-Bereg megye déli, keleti részén található. Periferikus elhelyezkedéséből fakadóan a fővá-

* Tudományos diákköri dolgozat kivonata.

rostól legtávolabb eső térségek egyike. A mátészalkai kistérség 26 településsel rendelkezik, központja a 18 ezer főt számláló Mátészalka, amely a megye második legnagyobb városa. A mátészalkai kistérség mint statisztikai egység területileg megegyezik a térségben létrehozott területfejlesztési társulással, vagyis a Szatmári Többcélú Kistérségi Társulással. A „Szatmár fővárosa”-ként emlegetett Mátészalka körül mintegy gyűrűszerűen helyezkednek el az egyes települések. (MEGAKOM, 2005: 15, 45, 47, Balcsók, 2003: 138.) A kistérség, területét és lakónépességét tekintve a harmadik helyet foglalja el a megyében. Földrajzi fekvése periferikus, ami hátrányos helyzetének elsődleges forrása. Az ország gazdasági vérkeringésébe való integrálódás nehézsége, a területi munkamegosztásba való bekapcsolódás akadozása, illetve a határ menti kapcsolatok elvesztése okaként elsőként ez a *centrum-periféria* viszony alakulása említhető. Kutatások nyomán a következő jellemzők sorakoztathatók fel az ország keleti határszélére, így az ide eső kistérségekre: megyeközpontok gyenge vonzása, munkanélküliség, fejletlen infrastruktúra, rossz elérhetőség, roma népesség magas aránya, ill. kedvezőtlen természeti adottságok (Baranyi, 2004: 32–37).

Kutatásom második, egyben fő fázisa a mátészalkai kistérség lakosai körében végzett kérdőíves felmérés és annak értékelő elemzése. Ezzel már megadtam vizsgálódásom *célterületét* is egyben, ami az említett kistérség 26 településének 18 éven felüli lakossága, így a kutatás, térdimenzióját tekintve regionális, azaz nem egy településre, hanem nagyobb térbeli egységre kiterjedő. A kutatás paradigmája a társadalomtudományban ismert háromféle típus közül kerül kiválasztásra (vö. Babbie 2000). A strukturális-funkcionalista paradigma jellemzi a kutatásomat, mivel a kistérség társadalmi életét szervezetek, intézmények és különféle rendszerek szerkezetén és feladatkörén keresztül vizsgálom. A kérdőív nem egy kérdéssel próbáltam kideríteni a válaszolók hozzáállását az öt körülvevő intézményekhez, szervezetekhez.

Kutatásom témája a térségben egyedi, a mátészalkai kistérség kulturális életét még nem vizsgálták. Országos tekintetben is végeztem kutatási kitekintést, elsősorban folyóiratok internetes adatbázisában folytattam vizsgálatot. A www.matarka.hu oldalon és az Országos Széchényi Könyvtár internetes adatbázisán több cikket is felleltem, amelyek a kistérséggel mint közigazgatási egységgel, valamint kistérségek bemutatásával foglalkoztak, de a kulturális szokásokra vonatkozó empirikus kutatásra dolgozatom elkészítéséig nem találtam példát. Kiemelném viszont Beke Pál Kistáj, kistérség, közművelődés című tanulmányát (Beke 2005), amely egy általános helyzetképet ad az egyes kistérségek kulturális helyzetéről és a bemutatott térségek fejlesztőprogramjairól. A cikk rálátást adott az egykori járási rendszer és a mai kistérségi rendszer kapcsolatára, és arra, hogy napjainkban a civil kezdeményezések szerepe elengedhetetlen a kistérségi életben. A Magyar Művelődési Intézet honlapján találtam meg azt a *Találkozások a kultúrával* című sorozat 3. kötetét, amely a *Kulturálódási szokások Budapesten* címmel 1996–2003 között tett összehasonlítást a főváros kulturálódási szokásainak változásában

(Hunyadi 2004). A tanulmány az empirikus kutatás eredményeit magyarázza, és tesz összehasonlítást a főváros és a vidék között is. Bár nem kistérségi szintű a kutatás, de módszereiben és témájában hasonlít az általam kutatott témához.

A kutatás *célja* egy teljes körű véleményfeltárás a kulturális szokásokról a térségben, a lakosság érdekeltté tétele kulturális környezetük alakításában, a kultúra iránti figyelmük felkeltése és a kívánt változásokat előidéző egyéni ötletek összegzése a lehetséges megoldások, perspektívák felállítása céljából.

A kutatás *időtartama* 2007 ősze, amikor kialakításra került a kérdőív, megterveztük a kutatás stratégiáját, felkészítettük a kérdezőbiztosokat stb. A tényleges lekérdezés időpontja: október 5–7., péntektől vasárnapig tartott. A választás oka abban áll, hogy ebben az időpontok otthon jobban elérhetők a lakosok, és a háztartásokkal felvett kérdőíveknél ez meghatározó.

A *kérdőívezés résztvevői* a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Andragógia és Művelődéstudományok Tanszékének II. éves andragógus és IV. éves művelődésszervező szakos hallgatói (összesen 33 fő) dr. Juhász Erika főiskolai docens és doktorjelöltjei koordinálásával.

A *kérdőív* 13+1 kérdésből áll, amelyek egyaránt nyitott és zárt kérdések. A zárt kérdések elemzése lényegesen könnyebb, mivel azonban a kutatásom nemcsak az egyes szokások gyakoriságára kíváncsi, hanem az egyén ötleteire, lényegében a véleményalkotásra, ezért jelen kérdőívben nagy hangsúlya van a nyitott kérdéseknek (Juhász, 2003).

A kérdőív összeállításánál igyekeztem azokra a kérdésekre koncentrálni, amelyek mentén a lakosság véleményére széles körben szert tehetek. A kérdőív első részében a válaszadó demográfiai adataira kérdeztem rá, települése neve, életkora, iskolai végzettsége, foglalkozása és a megjelölt településen való élés ideje vonatkozásában. Az említett független, stabil változókra azért van szükség, mert ezek befolyásoló tényezőként hathatnak a további válaszok minőségére és mennyiségére nézve. Másképp fogalmazva, ettől függhet a későbbi válaszok tartalma, ok-okozati összefüggés áll tehát a változók között. Az ezt követő blokkban a válaszadó jelenlegi tevékenységeinek, intézménylátogatásának gyakoriságára helyeződött a hangsúly a településen megtalálható intézmények széles spektrumában. Ez kontrollkérdésként is szolgál a lakosság értékelő véleményére koncentráló kérdéshez, ahol ezáltal lemérhető, hogy a tényleges aktivitás hogyan aránylik a látogatott intézmények munkájának értékeléséhez. A kérdőív utolsó egységében következtek az egyéni álláspontok, ötletek, középpontban a településen működő szervezetek, intézmények munkájának értékelésével, illetve a jelenleg igényelt programokkal. Az igényeket mérő kérdésekre történő válaszadást, a szabadidő eltöltését mérő, illetve az intézmények látogatási gyakoriságára vonatkozó és *kontrollkérdések* segítik. Fontosnak véltem beemelni a helyi turizmus és kultúra kapcsolatát firtató kérdésemet, mégpedig azon oknál fogva, hogy napjainkban gyakorta tárgyalt téma a vidék, elsősorban a falusi turizmus életre keltése. Érdeklődésem ezzel arra irá-

nyult, hogy maguk a falusi, kisvárosi emberek hogyan tekintenek erre a kérdéskörre.

A mintát 19 település 18 éven felüli lakossága adja, a települések területi elhelyezkedése és a kérdezőbiztosok száma indokolta ezt az eljárást, összesen 576 kérdőív került kitöltésre. Az így nyert adatok SPSS adatbázis segítségével kerültek elemzésre.

A vizsgálat meghatározó részei

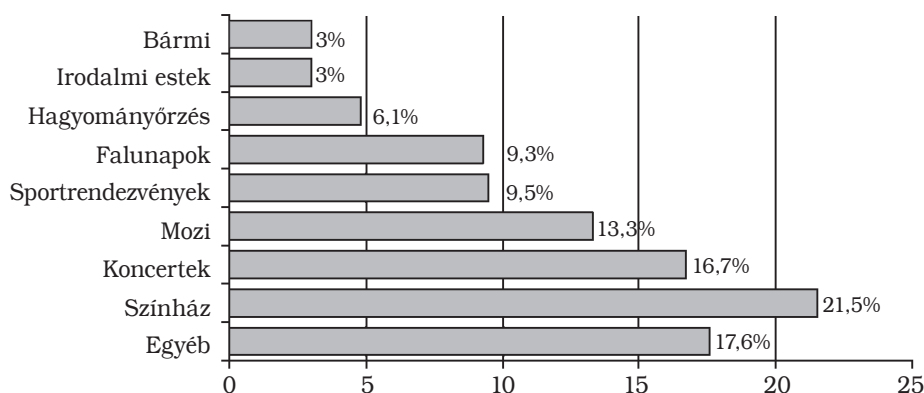
A kérdőívezésről a tapasztalatok alapján elmondható, hogy a megkérdezettek többsége készséggel válaszolt a kérdésekre, ritka volt az elzárkózást tanúsító magatartás, épp ellenkezőleg, a lakosok örültek, hogy az ő véleményük is számít, hogy egyáltalán meghallgatják őket.

A háztartásonkénti lekérdezés során az életkort, iskolai végzettséget, foglalkozást tekintve, sikerült változatos adatokat gyűjteni, ami érdekessé tette az elemzést, így mivel az több szempont alapján történt, részletes bemutatásától jelen tanulmánynál most eltekintünk.

A kutatás során egy igen széles réteg megkérdezésére került sor, mind életkori, mind pedig iskolai végzettség kategóriájában. Ahogy a kistérség ún. hagyma alakú korfája is mutatja, zömmel 18–29 és 30–54 éves korosztályba tartoztak a válaszadók. Az iskolai végzettséget illetően vegyes eredmények születtek, bár minden harmadik válaszadó érettségivel rendelkezik (38,4%), ami egy kedvező érték, ha azt vesszük alapul, hogy a kistérség iskolai végzettségét tekintve elmarad az országos és a megyei értéktől is.

A kapott értékekből számos összefüggés leírható, kielemezhető, dolgozatomban igyekeztem azokat előnyben részesíteni, amelyekből több oldalról megközelíthető a kulturális fogyasztás mértéke. Jelen tanulmányban azon eredményeket kívánom részletezni, amelyek leginkább hozzásegítettek a végkövetkeztetések megállapításához. A három eredmény a következő: a megkérdezettek által igényelt programok, rendezvények; a civil szervezetekben való részvétel gyakorisága; a kulturális intézmények látogatásának gyakorisága.

A megkérdezettek által igényelt kulturális programok, rendezvények

1. diagram

A megkérdezettek által igényelt kulturális tevékenységek, programok

A diagram a 460 válaszadó ötleteinek százalékos megoszlását mutatja be. Rög-
tön szembetűnik, hogy a legnagyobb igény a színház iránt van, és leginkább a
kisközségekben megkérdezettek emelték meg ezt az értéket, mert a mátészalkaiak
felől nem igazán érkezett ilyen kívánság. A kisebb települések lakóinak elmondá-
sai alapján azt a következtetést vonták le a kérdezőbiztosok, hogy az emberek
többsége szívesen látogatná a Mátészalkán bemutatásra kerülő előadásokat. En-
nek több akadályát látják: egyrészt nem szereznek róla tudomást, vagy ha igen,
akkor későn, másrészt pedig a szervezés hiánya. Másodikként a koncertek szere-
peltek az összesítésben, vegyes zenei stílust képviselve: komolyzenei, rock, köny-
nyűzenei, alternatív. Ez az igény nemcsak a fiatalok részéről érkezett a leginkább,
hanem ugyanúgy a középkorú és idősebb korosztály is szívesen ellátogatna ilyen
rendezvényekre. A mozi szintén nagyon sokszor szerepelt a kulturális programok
között, főként a mátészalkai válaszokban. Többen jelentős hiányként kezelték a
filmszínház hiányát a megye második legnagyobb városában. Szintén több kérdő-
ívben szerepeltek a különféle sportrendezvények, volt, hogy csak így összefoglaló
néven, de előfordult, hogy konkrétan voltak megnevezve olyan sportágak, amelyek
nem olyan elterjedtek a térségben. Bár mindössze 28-an jelezték, hogy örömmel
látogatnának hagyományörző jelleggel megrendezett programokat, de mégis ör-
vendetes, hogy a véletlenszerűen kiragadott személyek között akadt erre is példa.
Itt változatosak voltak az ötletek, pl. táncházak, néptáncbemutatók, népdalkörök,
helytörténeti bemutatók, népzenei és néptáncfesztiválok. A hagyományos faluna-
pok is megjelentek a felsorolások között, főként olyan települések esetében, ahol
ezek megrendezésére nem kerül sor. 14 fő ellátogatna különböző irodalmi jelleget
őltő programokra, többek között író-olvasó találkozóra, felolvasóestekre. Ugyan-

ennyi volt azok száma, akik bármilyen kulturális jelleget öltő rendezvényre ellátogatnának. Közel 17,6%-nyi egyéb ötlet is megjelent az említettek mellett, mivel azonban ezek nagyon változatosak voltak, ezért nem alkottam újabb kategóriákat, hanem felsorolnék néhányat. Ezek a következők: hangversenyek, gyorsulási versenyek, motoros- és autóstalálkozók, kiállítások, gyerekprogramok, különböző fesztiválok, borkóstolók, előadás-sorozatok több témában, mezőgazdasági és kertészeti bemutatók, opera-előadások, életmód-tanácsadás, íjászbemutatók, horgászversenyek és bemutatók, tánckörök, lovas bemutatók, mézfesztivál, varró- és hímzőkörök, közösségfejlesztő programok.

Civil szervezetekben való részvétel gyakorisága

Fontosnak véltem beékelni a kérdőívbe egy, a civil szervezeti tagságra vonatkozó kérdést, mert ez alapján több, például az aktív közéleti emberek arányára vonatkozó kérdésre is választ kapok. A táblázat önmagáért beszél, egy főt leszámítva, 575 megkérdezettnek a 86%-a nem tagja semmilyen civil szerveződésnek, vagyis *feltehetően* a válaszolóknak csak 14%-a aktív a közművelődési tevékenységekben. Ennek a 14%-nak 37%-a diplomás, látjuk, hogy a 97 felsőfokú végzettséggel rendelkező megkérdezettnek is csak harmada tagja valamilyen non-profit egyesülésnek. Ebben az esetben vizsgálat tárgya lehet a lokálpatriotizmus tárgyköre is, sajnálatos, hogy a magasabban kvalifikáltak származásukra való tekintettel sem képviseltetik magukat nagy számmal a helyi civil szervezetekben. A 81 civil tagból egyébként 46-an nők, tehát itt is áll a gyengébbik nem erőssége.

Iskolai végzettség	Civil szervezeti tag (fő)	
	igen	nem
kevesebb mint 8 osztály		21
8 osztály	7	62
szakmunkás-bizonyítvány	16	151
érettségi	28	193
diploma	30	67
Összesen	81	494
	575	

1. táblázat
Az iskolai végzettség és civil szervezeti tagság kapcsolata

Az intézmények látogatásának eredménye

Az igényelt programok esetében kapott eredményekkel összevetve az intézmények látogatásának gyakoriságát, ellentmondást tapasztalunk. A leginkább igényelt programok között a színházi előadások szerepelnek, mégis a választ adóknak csak nagyon kis hányada jár gyakran színházban, az alkalmankénti látogatás a kérdésre válaszolóknak is csak a 32%-át jellemzi. Színház csak Mátészalkán található, de nem mondható el a helyi lakosokról, hogy színházlátogatói magatartásuk különbözne a térségi átlagra vetítettől. A válaszadók közül az előadásokra gyakran járók aránya 5%. A kérdezőbiztosok elmondásai alapján az ellentmondás kiküszöbölhető, ugyanis a mátészalkai lakosok válaszait nem tekintve, a kistételepüléseken megkérdezettek képviselik a színházi előadásokat igénylők nagy részét. A kérdésre, hogy miért nem látogatják a városi előadás-sorozatokat, azt felelték, hogy nem jut el hozzájuk a program, illetve bizonyos esetekben nem tudnak eljutni a helyszínre. A közintézmények közül a művelődési házak látogatottságát emelem ki, mivel egy kivétellel valamennyi kistérségi településen található a nevezett intézmény. Az intézmények aktivitása megnyilvánul a válaszokból összesített eredményekből, ami föltöbb elsomorító, mivel a válaszolók 42%-a soha nem jár művelődési házba, közel 43% is kevesebb, mint 1 alkalommal, gyakran pedig csak 15%. Ez vagy azt jelenti, hogy nagyon passzívak a lakosok, vagy azt, hogy ennyire hiányos a szolgáltatás. Ha végzettség alapján nézzük a látogatottságot, akkor azt kapjuk, hogy a diplomásoknak is csak 23%-a látogatja havi több alkalommal lakóhelyének közművelődést szolgáló intézményét, és nagyobb azok aránya (54%), akik alkalmanként teszik ezt.

Az empirikus kutatás néhány összegző megállapítása

A kutatás ezen szakaszában igyekeztem megközelíteni azokat a faktorokat, amelyek a legfontosabb alapját képezik a kistérségi kulturális helyzet feltérképezésének: főként a közművelődési intézmények látogatottsága, civil szervezetek meglétének, tevékenységeiknek ismerete és a leglényegesebb az igényelt kulturális programok sokszínűsége, tartalma. A 13+1 kérdésből álló kérdőív fő vezérfonalát az ezek megállapítására szolgáló kérdések adták, ezek minél jobb megértését szolgálták azok a függő változók, amelyek a nemre, életkorra, iskolai végzettségre, foglalkozásra, állandó lakhelyre vonatkoztak. A felsoroltak segítségével váltak értelmezhetőbbé a kapott számadatok. A statisztika emberközelivé tételét nagyban elősegítették a kérdezőbiztosok személyes tapasztalatai, amelyek elsősorban arról tanúskodnak, hogy a megszólítottak igen nagy százaléka szívesen válaszolt a kérdőív kérdéseire: aktív, segítőkész és roppant érdeklődő, így lehetne értékelni a

válaszadókat. Örültek a kistérségben lakók, hogy az ő véleményük is fontos, és egy kutatás alapját képezi. A kérdőívezés kiértékelése után, beleértve a terepmunkát követő megbeszéléseket, tényként kezelendő, hogy vannak a kultúrával szemben „elsőbbiséget” élvező feladatok az egyébként hátrányosnak rangsorolt kistérség életében, mint a munkanélküliség kezelése, infrastruktúra fejlesztése – de a kapott eredmények és a személyes tapasztalatok reményre adnak okot.

A SWOT-analízis meghatározóbb elemei

Erősségek

- + A térségi központ földrajzi elhelyezkedése rendkívül előnyös, minden irányból megközelíthető, a megye- és a régióközpont távolsága pozitív.
- + A kistérség korfájának kedvező alakja nyomán pozitív demográfiai összetételről beszélhetünk, az öregedési index alacsony.
- + Jelentős számmal működnek civil szervezetek a kistérségben, amelyek egyre nagyobb szerepet vállalnak székhelyük helyzetének javításáért.
- + Felnőttképzés önszerveződő módon működik az egyes településeken, az ilyen szervezetek száma egyre gyarapszik az utóbbi időben.

Gyengeségek

- A kistérség területe Trianon óta periferikus elhelyezkedésű, ill. centrumhiányos jelzőkkel illelhető, aminek köszönhetően nehézkes a térség bekapcsolódása a területi munkamegosztásba és az ország gazdaságába.
- Alapvetően alacsony a kistérségi lakosok iskolai végzettsége, kevés a diplomások száma.
- A kistérségi civil szervezetek magas számuk ellenére nem ismertek a lakosok körében, nem egészen összehangolt a munkájuk, egymást sem ismerik.
- Nincs megfelelő információáramlás a térségközpont és az azt körülvevő községek között, ezáltal nincs összehangolt kulturális programsorozat.
- Nem megfelelő az egyes rendezvények marketingje.

Lehetőségek

- ? Európai Unió és kormányzati lépések a főként hátrányos kistérségek felzárkóztatása céljából, források szerzésére, pl. Új Magyarország Vidékfejlesztési Program, LEADER, ezek jelenléte lehetőséget biztosít új munkahelyek teremtésére.
- ? Az egyre jobban aktivizálódó civilek munkájának köszönhető zavartalan információáramlás létrejött a civil és a lakosság, civil és az önkormányzat, civil és civil között.

Veszélyek

! A centrum-periféria viszonyt súlyosbíthatja a Szatmárnémeti mint befektetési célterület versenytársi szerepének megnövekedése.

! Bizonytalan anyagi háttér a kistérségi települések életében.

! A hátrányos helyzetű elemek folyamatos növekedése, ezáltal a szociális kiadások fokozása szociális válsághoz vezet.

! A motiválatlan fiatalság kiábrándultsága gyarapítja a diplomás értelmiségiek számának fokozatos csökkenését.

! Az információáramlás hiánya a későbbiekben elszigetelődéshez, a közösségek elzárkózásához vezet.

Összegzés

A kutatásomnak – jelen tanulmányban – a meghatározó eredményeit igyekeztem kiemelni, amelyek meghatározó részét képezik a levont következtetéseknek. A vizsgálat érdekességét az adja, hogy egy halmozottan hátrányos helyzetű térségben próbálja felmérni a kulturális szokásokat, az igényeket, lehetőségeket. Összevetve a kulturális fogyasztást a foglalkoztatás helyzetével, nem kapunk biztató eredményeket. A tartósan munkanélküliek alapvetően passzív réteget képviselnek minden tekintetben. A gazdaságilag aktívak nagy százaléka pedig munkakörének, munkaidejének köszönhetően ritkán fordítja szabadidejét hasznosan, művelődve, tehát a dolgozó réteg sem képviseli mindig magát a kulturálisan aktívak között. Az inaktív réteg munkaerőpiacra való bevonása rendkívül bonyolult feladat, főként, ha nincs piacképes tudás. Utóbbi elérése az egyre növekvő hátrányos helyzetű és roma népesség száma miatt nehézséget jelent. Nem utolsósóként a probléma forrása a fiatal, diplomás értelmiségi réteg, amely motiváló erő hiányában elvándorol a térségből. Mindaddig, amíg a felsoroltakon nem sikerül változtatni, addig a kultúra képviselőinek is rendkívül nehéz dolga van az egyén és közösség motiválásában. Súlyosbító tényező a lakosság alacsony iskolai végzettsége, amelyet a kérdőívek elemzéséből született eredmények is alátámasztanak. Számos esetben előfordult ugyanis, hogy a válaszadó nem volt tisztában környezetének működésével, az intézmények létezésével, és sajnos olykor saját igényeivel sem. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a kulturális programokra vonatkozó ötletek sorában a jelentős százalékot kitevő „nincs” válasz. Ilyenkor vetődik fel a kérdés: *„Mit ért az egyén a kultúra fogalmán? Mi is az a kultúra?”* Sajnálatos tény, hogy a kérdőívezés tapasztalatai és az eredmények azt mutatják, sokan nem azt értik a fogalom alatt, amit mi, kérdezők. Kiemelném viszont az egyre gyarapodó civil szervezetek fontosságát, tevékenységeik elősegíthetik a térség turisztikai fejlesztését. Ehhez azonban szükséges, hogy megismerjük térségünk, községeink civiljeit, és ők is ismerjék meg egymást és a térség lakóit. A kapcsolatokra térve, ne csak a civilek, hanem a köz-

ségek is jobban ismerjék meg egymást. Nagyjából felölelve a mátészalkai kistérség fejlesztési céljait, igyekeztem összegzően értékelni a kulturális élet fejlődéséhez vezető út fontosabb állomásait. A gazdasági, műszaki potenciálok mellett viszont úgy vélem, fontos szerepe van a nevelésnek, képzéseknek egyaránt, alapfoktól egészen a felnőttoktatásig, figyelve az alapvető értékrendek közvetítésére.

Felhasznált irodalom

- Babbie, Earl (2000): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest, Balassi Kiadó.
- Balcsók, István (2003): „Szatmár fővárosa” és környezete. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2. sz., 138–152.
- Baranyi, Béla (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Beke, Pál (2005): Kistáj, kistérség, közművelődés. In: Zempléni Múzsza, 1. sz., 5–17.
- Juhász, Erika (2003): A román közművelődésért, avagy a Hajdú-Bihar megyei román nemzetiségiek által lakott települések szociológiai felmérése, különös tekintettel Körösszegapáti településre egy román közművelődési központ kialakítása céljából. Debrecen, Kölcsey Ferenc Megyei Közművelődési Tanácsadó és Szolgáltató Intézete.
- Hunyadi, Zsuzsa (2004): A budapestiek kulturálódási szokásai. Találkozások a kultúrával sorozat 3. kötet. Budapest, MMI.
- MEGAKOM Stratégiai Tanácsadó Iroda (2005): A mátészalkai kistérség átfogó területfejlesztési stratégiája és programja. Konceptió. Mátészalka, MEGAKOM.
- Pap, Norbert (2007): Kistérségfejlesztés. A kistérségfejlesztés elmélete és gyakorlata Magyarországon a rendszerváltás után. Terület- és településfejlesztési szakkönyvek 4. kötet. Pécs, Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója.

A környezettudatos viselkedés lehetséges meghatározói: a társas értékorientáció és az észlelt jelentőség

A 21. század egyik legfontosabb feladata és legnagyobb kihívása a szűkös természeti erőforrások iránti igény és ezen igény kielégítésének lehetősége közötti szakadék elmélyülésének kezelése (Organization for Economic Cooperation and Development, 1998, in: Van Vugt, 2001). Éghajlatunkat meteorológiai szélsőségek jellemzik, pazarlóan bánunk az energiahordozókkal, szennyezzük a környezetet, és még számos módon avatkozunk be Földünk természetes körfolyamataiba. A pszichológiai kutatások nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a fenti hatásokkal járó viselkedéseket megértsük, és lehetőséget teremtenek arra is, hogy szükség esetén a negatív hatásokat mérsékelni lehessen. A jelen dolgozat fő célkitűzése, hogy megvizsgálja a társas értékorientáció és az egyéni hozzájárulás észlelt jelentőségének környezettudatos magatartásra gyakorolt hatását, illetve hogy azonosítsa és megvizsgálja a környezettudatos viselkedések körébe sorolható szelektív hulladékgyűjtés néhány befolyásoló tényezőjét.

1. Környezettudatos viselkedés és pszichológia

Az elmúlt évtizedekben több pszichológiai megközelítés is keretet adott a környezettudatos viselkedés tanulmányozásához és az azt befolyásoló tényezők vizsgálatához. E megközelítések az attitűdök, a társas értékorientáció, a társas dilemma és a racionális-gazdasági modellek szerepét hangsúlyozzák a környezettudatos viselkedések magyarázatában. Rövid elméleti összefoglalónkban ezeket a megközelítéseket mutatjuk be.

A környezettudatosság „annak mértékét jelöli, hogy az egyének mennyire vannak tudatában a környezetet érintő problémáknak, illetve mennyire támogatják az ezek megoldására tett erőfeszítéseket, és/vagy mennyire fejezik ki személyes hozzájárulási hajlandóságukat ezek megoldásához” (Dunlap és Michelson, 2002, 485., idézi: Milfont, 2007). Milfont (2007) szerint „a környezet iránti attitűdök azok a pszichológiai tendenciák, amelyek a természeti környezetet valamilyen mértékben kedvezőnek vagy kedvezőtlennek értékelő folyamatok vagy a környezetre vonatkozó hiedelmek révén fejeződnek ki, és magukban foglalják a környezet minőségét befolyásoló tényezőket is” (12.). A tervezett viselkedés elmélete (Ajzen, 1991)

az egyik leggyakrabban használt elméleti keret a környezet iránti attitűd tanulmányozására és a környezettudatos viselkedés előrejelzésére, amelynek középpontjában az adott cselekvés megtételére irányuló, a viselkedést befolyásoló motivációs tényezőket magában foglaló szándék áll. Minél erősebb az egyén adott viselkedésre vonatkozó szándéka, annál nagyobb a cselekvés kivitelezésének valószínűsége. A tervezett viselkedés elméletének környezettudatos viselkedést jósoló hatását empirikus adatok is támogatják (pl. Mannetti, Pierro és Livi, 2004).

A *társas értékorientáció* azokat az egyéni preferenciabeli különbségeket takarja, ahogyan a személyek kölcsönös függési helyzetben a számukra és mások számára elérhető kimeneteleket, nyereségeket értékelik (Messick és McClintock, 1968, in: Van Lange, Otten, De Bruin és Joireman, 1997). Ez alapján az értékelés alapján a társas értékorientáció három típusa különböztethető meg: az *együttműködő* (igyekeznek a saját és mások nyereségeit maximalizálni, míg a nyereségek közötti különbségeket próbálják minimalizálni); az *individualista* (próbálják maximalizálni saját nyereségeiket, tekintet nélkül – vagy csak kevés figyelmet fordítva – mások nyereségeire); és a *versengő* (céljuk a mások fölötti relatív előny elérése, saját nyereségeik mások nyereségeihez viszonyított maximalizálása). Gärling, Fujii, Gärling és Jakobsson (2003) a társas értékorientáció és a környezettudatosság kapcsolatáról azt találták, hogy az eltérő társas értékorientációjú személyek más indíttatásból törődnek környezetükkel, és amennyiben a környezettudatos viselkedéshez a másokkal való együttműködés is szükséges, akkor az együttműködők valószínűbben vonódnak be az ilyen viselkedésekbe és tevékenységekbe.

A *társas dilemmák* olyan kölcsönös függési helyzeteknek tekinthetők, amelyekben az egyén számára a rövid távú jutalommaximalizálást biztosító cselekvési formák – ha minden csoporttag ezeket választja – hosszú távon negatív következményekkel járnak a csoport egészére nézve, azaz a tagok saját érdekeik érvényesítésével kárt okoznak az egész csoportnak. A társas dilemmahelyzeteknek alapvetően két típusát különíthetjük el: a közösségi tulajdon (a közjavak) dilemmáját és a megújuló erőforrások dilemmáját (Smith és Mackie, 2004). A társas dilemmák típusainak szemléltetésekor gyakran a környezeti problémák szoktak előtérbe kerülni (pl. légszennyezés, a kőolajtartalékok felélése), ezért a környezeti problémák vizsgálatához a társas dilemmák is vizsgálati keretet nyújtanak. Az egyének társas értékorientációja alapvetően befolyásolja a társas dilemmahelyzetekben alkalmazott egyéni stratégiákat és döntéseket (Roch és Samuelson, 1997). Amint azt Liebrand és Van Run (1985, in: Grzelak, 1995) erőforrásjátszmák szimulációjában kimutatták, az erőforrásokkal az együttműködők bántak a legtakarékosabban, őket követték az individualisták, míg a versengő kísérleti személyek gazdálkodtak a legkevésbé okosan. A társas dilemmahelyzetekben hozott döntéseket a csoporttagok szubjektív érzései, percepciói is befolyásolják. Au és munkatársai (1998; in: De Cremer és Van Dijk, 2002) kutatásukban a jelentőség (*criticality*) fogalmából indultak ki, amely az egyén azon percepciója, hogy a helyzetben betöltött szerepét mennyire észleli jelentősnek. De Cremer és Van Dijk (2002) az észlelt jelentőséggel kapcsolatos vizsgálatuk eredményeinek értékelése során azt tapasztalták, hogy az

önmagukat jelentősebb helyzetben észlelő egyének szignifikánsan nagyobb mértékben járultak hozzá egy befektetési alap létrehozásához, mint azok, akik helyzetüket kevésbé értékelték kritikusnak.

A környezettudatos viselkedést magyarázó *raciónalis-gazdasági, illetve viselkedéses modellek* a viselkedést külső meghatározókkal, leggyakrabban anyagi ösztönzőkkel magyarázzák (Kurz, 2003). A szelektív hulladékgyűjtés viselkedéses meghatározóinak vizsgálatakor számos tanulmány foglalkozott az *anyagi jutalmak* ösztönző hatásával. Schultz és Oskamp (1996) vizsgálataik során megállapították, hogy az egyéni anyagi jutalom kilátásba helyezésével eltűnt az a szignifikáns különbség, amelyet az egyének környezet iránti eltérő attitűdjei eredményeztek a szelektív szemétyűjtéssel kapcsolatban. A környezettudatos viselkedést végrehajtó egyén számára egy másik ösztönző lehet az egyéni *azonosíthatóság*. Pallak, Cook és Sullivan (1980, in: Smith és Mackie, 2004) kutatásukban családokat kértek meg földgázfogyasztásuk csökkentésére, de a családok fogyasztása nem változott. Ám amikor abban állapodtak meg a családokkal, hogy azok neve, akik gázfogyasztásukat csökkentik, bekerül az újságba, a családok jelentős megtakarítást értek el. Említést kell tennünk a szelektív hulladékgyűjtés egy praktikus meghatározó tényezőjéről: a szelektív hulladékgyűjtő szigetek *közelségéről*, az egyén otthonától való távolságáról is. A hazai szelektív hulladékgyűjtést és -hasznosítást koordináló szervezet, az ÖKO-Pannon Kht. 2005-ben készült, reprezentatív felmérésében a megkérdezettek 23%-a maximum 50, 22%-a 50–100, 18%-a 100–300 métert hajlandó megtenni kapujától a gyűjtőkonténerekig, a válaszadók 6%-a pedig úgy nyilatkozott, hogy gyűjtési hajlandóságát a gyűjtősziget távolsága nem befolyásolja.¹

2. Az első vizsgálat bemutatása

2. 1. HIPOTÉZISEINK

Első vizsgálatunk célkitűzése annak feltárása volt, hogy hogyan befolyásolja a társas értékorientáció és az egyéni hozzájárulás észlelt jelentősége a kiscsoportos társas dilemmahelyzetekben hozott döntéseket.

1. *hipotézis*: Az észlelt jelentőség hatását tárgyaló szakirodalom (pl. De Cremer és Van Dijk, 2002) alapján feltételezhető, hogy a vizsgálati személyek válaszaira hatással lesz az adott szituációban észlelt jelentőség mértéke; a döntések jelentőségéről adott visszajelzések jelentős mértékben befolyásolni fogják a résztvevők döntését.

¹ Forrás: <http://tranzit.hu/1/gazdasag/2005/3/2005-04-01/a-lakossag-kozel-ketharmada-mar-rendszeresen-szelektal>

2. *hipotézis*: A társas értékorientáció és az észlelt jelentőség hatásáról továbbá azt is feltételezhetjük, hogy az együttműködő és nem együttműködő személyek között leginkább abban az esetben lesz különbség, ha a szituációban a döntések kis jelentősége kerül megfogalmazásra, az együttműködő és nem együttműködő csoportok eredményei között e feltétel esetén várunk eltérést.

3. *hipotézis*: A társas értékorientáció és a környezettudatos attitűd kapcsolatáról azt feltételezzük, hogy mivel az együttműködő társas értékorientációjú személyeket a fentebbi hipotéziseink szerint nagy valószínűséggel az együttműködő viselkedés fogja jellemezni, ezért valószínűsíthető, hogy a környezet iránti attitűd-jeiket is az együttműködő társas értékorientáció határozza meg.

2. 2. A VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ALAPJAINAK BEMUTATÁSA

2. 2. 1. A csoportfeladat alapjául szolgáló vizsgálat

A csoportfeladat során alkalmazott módszer Pillutla és Chen (1999) egyik vizsgálatán alapul, amelyben a kutatók kétfordulós társas dilemmahelyzetekben azt vizsgálták, hogy a kontextus és a csoporttagok együttműködésére vagy együtt nem működésére vonatkozó visszajelzés hogyan befolyásolja az együttműködő, illetve versengő viselkedést. A vizsgálatban résztvevő kísérleti személyeknek csoportokban döntéseket kellett hozniuk egy gazdasági, illetve egy nem gazdasági jellegű szituációban. Az első döntés meghozatala után a résztvevők visszajelzést kaptak társaik döntéséről, amit a kísérlet vezetői manipuláltak. A visszajelzések arra vonatkoztak, hogy a csoport többi résztvevője vagy együttműködő, vagy versengő módon viselkedett az első döntés meghozatalakor.

A kutatópáros eredményeit összefoglalva elmondható, hogy a különböző szituációk különböző felajánlásokat eredményeztek: a résztvevők társas, nem gazdasági jellegű helyzetben szignifikánsan nagyobb felajánlásokat tettek, mint gazdasági helyzetekben. Az eredmények azt is igazolták, hogy a csoport többi tagjának döntéséről kapott visszajelzés az adott szituáció függvényében módosította a résztvevők hozzájárulását: mindkét típusú szituációban növelték hozzájárulásukat a társak együttműködéséről szóló visszajelzés esetén, és csökkentették azt versengő visszajelzés esetében.

2. 2. 2. A környezet iránti attitűd mérésére szolgáló eljárás bemutatása

A környezet iránti attitűd mérésére Milfont és Duckitt (2006) Környezet iránti attitűd kérdőívét (Environmental Attitude Inventory) használtuk fel, mely az emberek természeti környezethez való viszonyát tárja fel. Az általunk használt kérdőívben a következő skálák szerepeltek:

1. Politika: a skála itemeire magas pontszámokat adó egyének támogatják azon elképzeléseket, amelyek az ipari tevékenységeket, a nyersanyagok felhasználását és a környezetbarát energiaforrások bevezetését politikai szabályozás alá vonnák.

2. Aktivista: az aktivista-skálán magas pontszámot elérő egyén készen áll arra, hogy támogasson vagy tagja legyen egy szervezett környezetvédelmi csoportnak.

3. Antropocentrizmus: a skála mentén magas értékeket elérő egyének a környezet védelme érdekében hozott szabályozásokat azért tartják fontosnak, hogy a környezet továbbra is az emberi jólét és az emberek passzióinak kielégítését szolgálja.

4. Aggodalom: a skála felső végpontjához közel eső személyek meg vannak róla győződve, hogy a környezet értékei múlandóak, és az emberi tevékenység által okozott károknak a környezet és az emberiség számára is katasztrofális következményei lehetnek.

5. Ökocentrizmus: az ökocentrikus állításokkal többnyire egyetértő személyekre jellemző, hogy érzelmileg megérintik őket a környezeti károk és veszteségek.

2. 2. 3. A társas értékorientáció mérésére szolgáló eljárás bemutatása

Vizsgálatunkban a társas értékorientációt a Van Lange és munkatársai (1997) által átdolgozott mérőeszközzel mértük, amelyben a személynek kilenc választási helyzetben kell döntést hoznia arról, hogy három lehetséges pontelosztás közül melyiket választja, ezzel döntve arról, hogy ő és egy számára ismeretlen, jelen nem lévő személy hány pontot kap. Az alábbiakban egy ilyen választási helyzet példája látható:

	A	B	C
az Ön pontjai	480	540	480
a Másik pontjai	80	280	480

Az „A” válaszlehetőség a jutalmak közötti legnagyobb különbséget biztosító elosztásnak, a versengő választásnak felel meg. A „B” válasz az individualista választ mutatja, ugyanis a három válaszlehetőség közül itt a legnagyobb az egyéni pontszám. Az együttműködő válaszlehetőség a „C”, mivel itt a legnagyobb az együttes jutalom. Az egyén abban az esetben sorolható be valamelyik csoportba, amennyiben a kilenc választási helyzetből legalább hatszor konzisztens válaszokat ad.

2. 3. A VIZSGÁLATI MÓDSZER ÉS A MINTA BEMUTATÁSA

Vizsgálati személyeink először egy csoportfeladatban vettek részt. A csoportfeladat Pillutla és Chen (1999) tanulmányának módszertanán alapul, és azt vizsgál-

ja, hogyan befolyásolja a csoport teljesítményéről kapott visszajelzés a csoport elé kitűzött célhoz való hozzájárulást. A csoportfeladat a környezet megővéséhez való hozzájárulás problematikájának analógiáján alapul. A környezet védelméért tett cselekedetek ugyanis befektetést jelentenek az egyén számára ráfordított idő, energia vagy anyagi erőforrás formájában. A befektetett munka következményeként létrejövő környezeti előnyökből viszont nemcsak a környezettudatosan viselkedő egyén, hanem az is részesül, aki esetleg egyáltalán nem tesz semmit a környezet megővése érdekében.

A csoportfeladat során a résztvevők egy 7 fős csoport tagjaként azt az instrukciót kapták, hogy egységesen 5-5 zsetonnal rendelkeznek. A csoportnak lehetősége van egy „közös alap” létrehozására, amely a csoporttagok egyéni felajánlásaiból jön létre. Az instrukció szerint amennyiben a csoporttagok összes felajánlott zsetonjainak száma eléri a szükséges számot (20), abban az esetben ez a közös alap működőképes lesz, és a beadott zsetonok számától függetlenül minden csoporttag egyenlő számú zsetonnal gazdagodik, amennyiben viszont a csoporttagok által felajánlott zsetonok száma nem éri el a szükségeset, a beadott zsetonok elvesznek, és senki nem kap újabb zsetonokat.

Az instrukció ismertetése után a vizsgálati személyek a többiek döntéseit nem ismerve határozták meg, hogy hány zsetont ajánlanak fel a közös alap javára, majd véletlenszerűen manipulált visszajelzést kaptak a csoport teljesítményéről, aztán ismét felajánlást tehettek a közös alap javára. A két lehetséges visszajelzés a következő információkat tartalmazta:

- „kis észlelt jelentőség” feltétel esetén a csoport azt a visszajelzést kapta, hogy a csoporttagok a szükségesnél jóval több zsetont ajánlottak fel, vagyis a csoport tagjai azt a következtetést vonhatták le, hogy csak kismértékben van lehetőségük a csoport elé kitűzött cél elérésének befolyásolására,

- „nagy észlelt jelentőség” feltétel esetén azt a visszajelzést kapták a résztvevők, hogy a közös alap működőképességéhez szükséges zseton éppen, hogy csak meglett, így a résztvevők arra következtethettek, hogy nagymértékben van lehetőségük a csoport elé kitűzött cél elérésének befolyásolására.

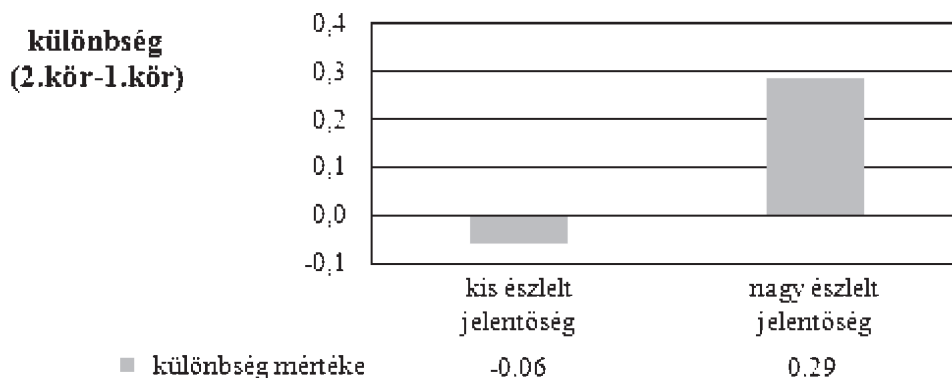
A csoportfeladatot követően a résztvevők Milfont és Duckitt (2006) Környezet iránti attitűd kérdőívének általunk vizsgált skáláit, illetve a korábban már ismertetett társas értékorientáció mérésére szolgáló kérdőívet (Van Lange és mtsai, 1997) töltötték ki.

A vizsgálatra és a kérdőív kitöltésére a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézetének előadásain megjelenő pszichológia szakos egyetemi hallgatók körében került sor. A mintában összesen 84 fő szerepel, ebből 49 fő a „kis észlelt jelentőség”, 35 fő pedig a „nagy észlelt jelentőség” feltételben vett részt.

3. Az első vizsgálat eredményei

3. 1. AZ ÉSZLELT JELENTŐSÉG HATÁSA

Az első hipotézis során azzal a feltevessel éltünk, hogy az észlelt jelentőség mértékétől függően a kísérletben résztvevő személyek döntései módosulni fognak. Ennek vizsgálatához a kétmintás t-próba eljárás segítségével azt néztük meg, hogy a szituáció során megfogalmazott jelentőség feltétele milyen hatással van a 2. körben felajánlott zsetonok számára az 1. körben tett hozzájáruláshoz képest. Ahogyan azt az 1. ábra is mutatja, az észlelt jelentőség két eltérő feltételében a két körben felajánlott zsetonszámok különbségei szignifikáns eltérést mutatnak, tehát a két körben különbözik a hozzájárulás mértéke ($p \leq 0,05$; $t = -2,191$; $df = 82$). A különbségek átlagait, illetve az azokhoz tartozó szórásokat az 1. táblázat szemlélteti.

1. ábra

Az észlelt jelentőség hatása a 2. körben hozott döntésekre

	észlelt jelentőség	átlag	szórás	elemszám
különbség (2. kör – 1. kör)	kis jelentőség	-0,06	0,66	49
	nagy jelentőség	0,29	0,79	35

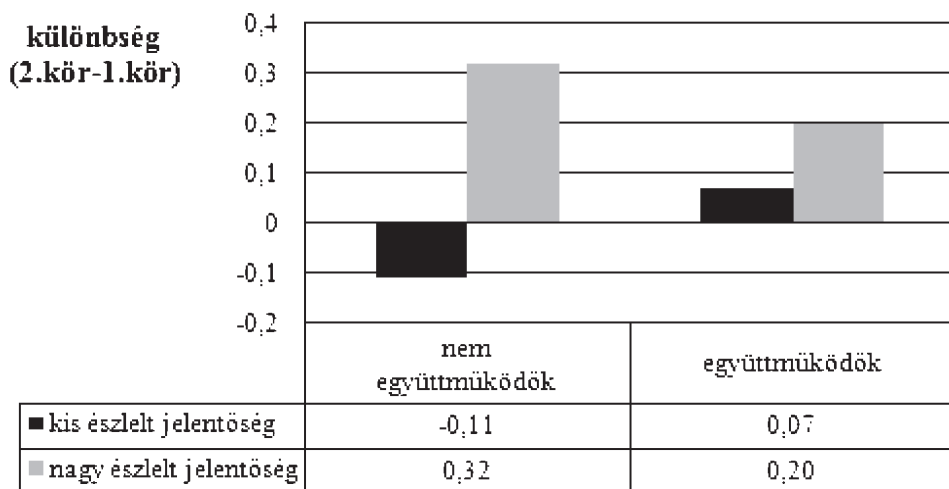
1. táblázat

A jelentőség hatása a 2. körben hozott döntésekre

Az eredményeket tekintve tehát elmondható, hogy a válaszadók a visszajelzés hatására nagymértékben módosították (azaz nagy észlelt jelentőség esetén növelték) a felajánlott zsetonjaik számát.

3. 2. AZ ÉSZLELT JELENTŐSÉG ÉS A TÁRSAS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ INTERAKCIÓJA

A társas értékorientáció és az észlelt jelentőség változók interakciójának vizsgálatához a változókat két szempontos varianciaanalízisnek vetettük alá. Az eredmények a 2. ábrán láthatók. Szignifikáns eredményt nem találtunk: a társas értékorientációnak és az észlelt jelentőségnek nem volt együttes szignifikáns hatása a résztvevők közös alaphoz való hozzájárulására ($p>0,05$; $F=0,750$; $df=1$).

2. ábra

A jelentőség hatása a 2. körben hozott döntésekre az együttműködés vonatkozásában

Érdeemes azonban megfigyelni a 2. ábrán a társas értékorientáció és az észlelt jelentőség összefüggését: amikor a résztvevők visszajelzést kapnak arról, hogy döntéseik mekkora jelentőséggel bírnak, az együttműködőket kevésbé befolyásolja, hogy felajánlásaik milyen mértékben járulnak hozzá a cél eléréséhez. Továbbá úgy tűnik, hogy a nem együttműködők az észlelt jelentőség eltérő feltételeiben hajlamosabbak változtatni viselkedésükön. Ha úgy érzélik, hogy felajánlásukkal nagymértékben befolyásolhatják a cél elérésének valószínűségét, nagyobb mértékű felajánlást tesznek, míg ha azt a visszajelzést kapják, hogy az általuk tett felajánlás mértéke nagy valószínűséggel nem változtat jelentős mértékben a csoport céljainak elérésén, akkor ennek megfelelően inkább módosítanak viselkedésükön és csak kisebb mértékű felajánlást tesznek.

3. 3. A KÖRNYEZET IRÁNTI ATTITÚD ÉS A TÁRSAS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ KAPCSOLATA

A környezet iránti attitűdök és a társas értékorientáció kapcsolatára vonatkozóan az mondható el, hogy az együttműködő társas értékorientációjú vizsgálati személyek az antropocentrizmus-skála itemeinek értékelésében (átlag: 2,03, szórás: 0,55) szignifikánsan különböznek a nem együttműködők csoportjától (átlag: 2,49; szórás: 0,84) ($p \leq 0,05$; $t=2,469$; $df=81$). Az együttműködő társas értékorientációjú vizsgálati személyek a nem együttműködők csoportjához képest tehát a környezetvédelmet nem azért tartják fontosnak, mert a környezet az emberi jólét és az emberek passzióinak kielégítését szolgálja, hanem ezzel szemben a környezet megővését önmagában, a környezet saját értékei miatt tartják fontosnak. Az együttműködők környezet iránti attitűdjeit nem az antropocentrikus érdekeltség hatja át.

Az individualista és nem individualista társas értékorientációjú személyek Környezet iránti attitűd kérdőívben adott válaszait összevetve szignifikáns különbséget találunk a politika- ($p \leq 0,05$; $Z=-1,758$) és aggodalom- ($p \leq 0,05$; $Z=-1,677$) -skálák átlag-rangjai között. Mindkét skála esetén az átlag-rangok az individualisták csoportjában nagyobbak (az átlag-rangok a politika-skála esetén: 39,73 és 50,30; az aggodalom-skála esetén: 39,86 és 49,93). Az eredmények alapján tehát az individualista vizsgálati személyek környezet iránti attitűdjeiről egyrészt az mondható el, hogy azokat az irányelveket támogatják, amelyek szabályozzák az ipari tevékenységeket és a nyersanyagok felhasználásának mértékét, illetve növelik az alternatív, környezetbarát energiaforrások használatának mértékét az ipari társadalomban és a magánszemélyek körében is. Ugyancsak az individualisták csoportjának környezet iránti attitűdjeiben jelenik meg erősebben az aggodalom is, meggyőződésük, hogy a környezet egyensúlya törékeny és az emberek tevékenységei igen könnyen komoly károkat okozhatnak, amelyeknek katasztrofális következményeik lehetnek a természetre és a környezetre nézve is; valószínűleg ennek elkerüléséhez igénylik nagyobb mértékben a politikai szabályozást.

4. A második vizsgálat bemutatása

4. 1. HIPOTÉZISEINK

Második vizsgálatunk annak feltárására vállalkozott, hogy a különböző szituatív és személyen belüli tényezők hogyan befolyásolják a szelektív hulladékgyűjtés tevékenységének elvégzéséről hozott döntéseket. Ennek érdekében egy olyan kérdőívet szerkesztettünk, amelyben a vizsgálat résztvevőinek egy rövid kerettörténet alapján arról kellett döntést hozniuk, hogy a történetben leírt helyzetben mekkora

hajlandósággal csökkentenék le a kommunális hulladék mennyiségét a szelektíven gyűjthető hulladékok kiválogatásával. A kérdőív tartalmazta a már említett társas értékorientációt mérő eszközt is.

1. *hipotézis*: A korábbi kutatások eredményei (pl. Schultz és Oskamp, 1996; Pallak és mtsai, 1980, in: Smith és Mackie, 2004) alapján az várható, hogy a vizsgálat során alkalmazott ösztönzők megjelenése (a jutalmazás különböző feltételei, a szelektív szemétyűjtő közelsége/távolsága és az azonosíthatóság megléte, illetve hiánya) nagymértékben befolyásolja a szelektív hulladékgyűjtési tevékenység elvégzéséről hozott döntést.

2. *hipotézis*: A tervezett viselkedés elmélete (Ajzen, 1991) és a társas dilemma-helyzetekben az egyéni hozzájárulás személy által észlelt jelentőségével kapcsolatos eredmények (De Cremer és Van Dijk, 2002) alapján annál valószínűbben választunk egy viselkedést, minél nagyobb észlelt kontrollal bírunk az adott cselekedet és annak következményei fölött. Ennek megfelelően szignifikáns különbséget várunk a hozzájárulás észlelt jelentőségének két eltérő feltételébe eső kitöltők döntéseiben.

3. *hipotézis*: A környezettudatos viselkedés szakirodalma szerint (Gärling és mtsai, 2003) az ilyen jellegű viselkedéseket a személyek társas értékorientációja is befolyásolhatja. Elvárásunk szerint az együttműködő személyek döntései szignifikánsan különbözni fognak az individualista és versengő személyek döntéseitől.

4. 2. A VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ÉS A MINTA BEMUTATÁSA

A kérdőív kitöltői által meghozott döntéseket befolyásoló tényezők közül az anyagi jutalom, az azonosíthatóság, az egyéni hozzájárulás észlelt jelentőségének és a szelektív hulladékgyűjtő szigetek lakóhelyhez való közelségének hatásait egy olyan módszerrel kívántuk mérni, melynek alapjául egy Nisbett és Wilson (1977, in: Veress és Kovács, 2007) által használt eljárás szolgált. Nisbett és Wilson abból a megfigyelésből indultak ki, hogy az emberek pontatlanul számolnak be arról, ahogyan egy adott inger a viselkedéseikre, döntéseikre hatást gyakorol. Vizsgálati személyeik egy része egy fiktív személyről szóló jellemzést olvasott, amelyben állandó elemek mellett öt különböző információ is szerepelt, ezek megjelenését pedig a jellemzések eltérő típusaiban variálták. A résztvevőket arra kérték, hogy az olvasottak alapján alkossanak véleményt és hozzanak döntést a jellemzésben szereplő személyről.

A fentiekben ismertetett módszert alkalmasnak találtuk arra, hogy az alapján a kérdőívben egy olyan kerettörténetet használjunk, amelyben több, kétértékű változót variálunk. Röviden összefoglalva a kerettörténetet elmondható, hogy az egy olyan döntési helyzetbe hozza a kérdőívet kitöltő személyt, amelyben a hulladékok szelektív gyűjtésének tevékenysége áll szemben egy baráti találkozón való megjelenéssel. Ha az egyén úgy dönt, hogy a szelektíven gyűjtött hulladék mennyiségének növelése érdekében nem megy el a találkozóra, azzal segíti annak a

társasháznak egy szelektív hulladékgyűjtési versenyben való részvételét, amelyben lakik. A szövegben négy, kétértékű változót variáltunk, így az összes lehetséges kombinációt tartalmazó kerettörténetek számának megfelelően 16-féle kérdőívet szerkesztettünk. A történetben variált négy változó, és azok előfordulási változatai tehát a következők voltak:

– *anyagi jutalom*: a versenyben való részvétel eredményessége esetén a szelektív hulladékgyűjtésért azonnali anyagi jutalom vagy egy jövőbeni fizetési kedvezmény jár-e;

– *azonosíthatóság*: a tevékenységet végző személy név szerint azonosítható lesz-e a kerettörténet szerint, vagy sem (az azonosíthatóság a hulladékgyűjtő zsákok jelzéseivel történhet);

– *az egyéni hozzájárulás észlelt jelentősége*: a tevékenység eredményességében az egyéni hozzájárulás észlelt jelentősége kicsi vagy nagy, azaz a társasházban 16 (csekély észlelt jelentőség), vagy csak 4 háztartás (nagy észlelt jelentőség) együttműködésére van szükség az akció sikeréhez;

– *a szelektív hulladékgyűjtő sziget közelsége*: a személy lakóhelyének közelében, vagy csak attól távol található hulladékgyűjtő sziget.

A kerettörténet alapján a kitöltőknek egy 11 fokú skálán kellett jelölniük azt, hogy inkább elmennének a találkozóra (1), vagy inkább kiválogatnák a szemetet (11).

A társas értékkorientációt mérő eszköz a 2.2.3. részben került bemutatásra. A kérdőív egy szemantikus differenciállal zárult, melyben a kitöltőknek 31 ellentétes melléknévpár mentén, 7 fokú skálákon kellett megítélniük a szelektív hulladékgyűjtés tevékenységét (a melléktörzsek egy része egy általunk, egyetemi hallgatók részvételével folytatott fókuszcsoporthoz beszélgetésből származott, emellett általános jelentéstartalmú, illetve a kerettörténetben manipulált változókhoz kapcsolódó melléktörzseket is felhasználtunk).

A vizsgálat résztvevői 18 és 31 év közötti főiskolások és egyetemisták voltak (átlagéletkor: 21,2 év). Mivel az általunk kidolgozott kérdőív 16-féle változatát használtuk, ügyeltünk arra, hogy minden változatot a személyek nagyjából egyenlő számban töltsenek ki. A 66 fős mintában 51 fő volt nő (77,3%) és 15 fő férfi (22,7%).

5. A második vizsgálat főbb eredményei

5. 1. FŐHATÁSOK VIZSGÁLATA

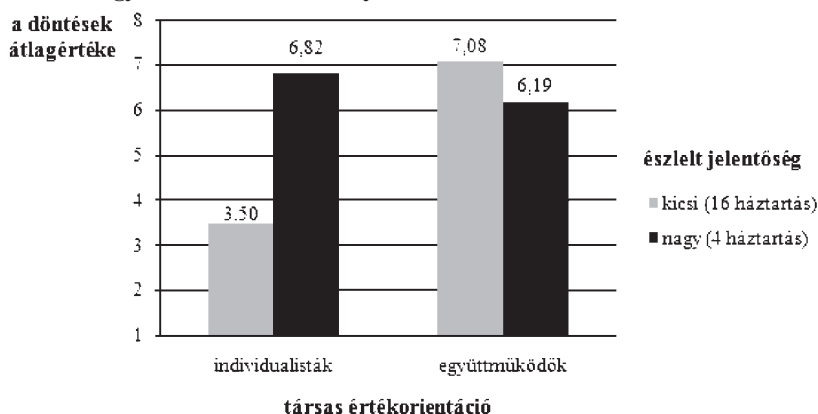
A kerettörténetben manipulált négy független változó mindegyikének döntésre gyakorolt hatását változónként függetlenmintás t-próbákkal elemeztük. Várakozásainkkal ellentétben a jutalom, az azonosíthatóság, az egyéni hozzájárulás észlelt jelentősége és a közelség sem eredményezett önmagában szignifikáns eltérést az egyes változók kétféle értéke alapján elkülönített csoportokba tartozó személyek döntéseinek átlagában.

Feltételeztük, hogy a társas értékkorrelációjukban eltérő személyek döntései jelentős mértékben el fognak térni egymástól. Az együttműködők és individualisták döntési átlagértékei között a függetlenmintás t-próba eljárás eredménye szerint nincs szignifikáns különbség ($p > 0,1$; $t = -0,719$; $df = 41$), tehát a társas értékkorrelációnak sincs önálló hatása a kérdőívet kitöltő személyek döntéseire.

Annak ellenére, hogy az eddig ismertetett elemzések nem mutatták ki a kerettörténetben manipulált négy változó, illetve a társas értékkorreláció döntésre gyakorolt szignifikáns hatását, érdemesnek találtuk megvizsgálni e változók interakcióit.

5. 2. AZ EGYÜTTMŰKÖDŐK ÉS AZ INDIVIDUALISTÁK REAKCIÓJA AZ ÉSZLELT JELENTŐSÉGRE

Az interakciók elemzése során a két szempontos varianciaanalízis a társas értékkorreláció és az észlelt jelentőség változók interakcióját jelzi, azaz az együttműködők és az individualisták által hozott döntések szignifikánsan különböznek a kis és nagy észlelt jelentőség feltételeiben ($p < 0,05$; $F = 5,118$; $df = 1$). A döntések átlagértékeinek egymáshoz való viszonyulását a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra

A döntések átlagértékei a társas értékkorreláció és az észlelt jelentőség kategóriái szerint

A fenti ábráról leolvasható átlagok alapján azt mondhatjuk, hogy az individualisták hozzájárulása a „kis észlelt jelentőség” feltételben lényegesen kisebb mind a „nagy észlelt jelentőség” feltételhez, mind az együttműködők hozzájárulásához képest. Az individualisták tehát érzékenyen reagálnak az észlelt jelentőség kisebb és nagyobb mértékére, míg az együttműködőket ez nem befolyásolja jelentősen, esetükben az észlelt jelentőség különböző mértékére való érzékenységgel nem találkozunk.

Ahhoz, hogy a szelektív hulladékgyűjtésre vonatkozó szemantikus differenciálban használt 31 ellentétes melléknévpár által körülírt jelentéstartalmak mögött meghúzódó látens faktorrendszert feltárjuk, a melléknévpárokat faktoranalízisnek vetettük alá, és három, egymástól jól elkülöníthető faktorhoz jutottunk (ezek az összvariancia közel 42%-át magyarázzák):

- *normatív/meggyőződéses (I.) faktor* (pl. helyes, építő, fenntartó, hosszú távú, környezetbarát, jó stb.),
- *praktikus (II.) faktor* (pl. gyakori, kényelmes, gyors, egyszerű, jutalmazott stb.),
- *„eredményesség feletti aggodalom” (III.) faktor* (fontos, szükséges, ismert, más emberek is láthatják – utóbbi kettő negatív faktorsúlyú).

Az együttműködők az individualistákhoz képest pozitívabban értékelik a szelektív hulladékgyűjtés normatív oldalát ($p < 0,05$; $t = -2,14$; $df = 40$), míg az individualistáknál a praktikus szempontok (II. faktor) bírnak nagyobb fontossággal ($0,05 < p < 0,1$; $Z = -1,404$).

Annak feltárásához, hogy a faktorok által sűrített jelentéstartalmak hogyan szerveződnek az individualisták és együttműködők esetében, megvizsgáltuk a három faktor korrelációját is. Az individualistáknál a faktorok között nem találtunk szignifikáns korrelációt (a jelentéstartalmak szerveződése differenciált), míg az együttműködőknél mindhárom faktor szignifikáns, vagy közel szignifikáns mértékben korrelál (az I. és II., a II. és III., illetve az I. és III. faktor közötti korrelációk rendre: $r = 0,654$, $p = 0,00$; $r = -0,484$, $p = 0,01$; $r = -0,374$, $p = 0,07$). Az utóbbi csoport tehát nemcsak a hulladékgyűjtés normatív oldalát hangsúlyozza, de azt praktikusnak is tartja, ezért – úgy tűnik – a hulladékgyűjtés eredményessége miatt kevésbé aggódik (pl. mert ami szerintük praktikus, arról más is így gondolkozhat, tehát mások is szelektálnak).

6. Összefoglalás

Vizsgálataink fő célja annak feltárása volt, hogy a társas értékorientáció és a környezettudatos magatartások szempontjából kritikusnak mondható azon észlelet, hogy az egyéni hozzájárulások mennyire jelentősek, hogyan hatnak a környezettudatos viselkedésekre és egy konkrét viselkedés, a szelektív hulladékgyűjtés iránti hajlandóságra.

Ahogy az első vizsgálatunk eredményei is mutatják, az egyéni hozzájárulás észlelt jelentőségének szignifikáns hatása van a résztvevők egyéni hozzájárulásainak mértékére. A résztvevők csökkentették felajánlásaikat abban az esetben, amikor olyan visszajelzést kaptak, amely alapján a csoport eredményességének elérésében egyéni hozzájárulásuknak csak kis mértékére következthettek, és a korábbi döntésükhöz képest növelték felajánlásaikat, amikor a kapott visszajelzés szerint hozzájárulásuk nagy jelentőséggel bírt a csoport elé kitűzött cél elérésében. A kapott eredményt megerősítik, és tovább is árnyalják 2. vizsgálatunk eredményei, melyek szerint az észlelt jelentőségnek különösen az individualisták csoportjában van nagy hatása a résztvevők döntéseire.

A társas értékorientációbeli különbségek különböző kognitív vetületekkel járnak. A környezet iránti attitűdök terén az együttműködők kevésbé antropocentrikusak, míg az individualisták jobban igénylik a politikai szabályozást, és attitűdjeikben megjelenik a környezeti katasztrófák következményeivel kapcsolatos aggodalom is.

Vizsgálatunk szelektív hulladékgyűjtéssel kapcsolatos eredményei véleményünk szerint felhasználhatóak a szelektív hulladékgyűjtés tevékenységének népszerűsítésében. Mivel láttuk, hogy az eltérő társas értékorientációjú személyek a környezettudatosság, illetve a szelektív hulladékgyűjtés más-más oldalát ragadják meg, illetve hangsúlyozzák, megszólításukban érdemes lehet figyelembe venni az általunk feltárt jelentéstartalombeli különbözőséget is. Mindenesetre az egyéni hozzájárulás észlelt jelentőségének növelése mindenképpen hasznosnak tűnik.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozunk témavezetőnknek, Molnárné dr. Kovács Juditnak szakmai támogatásáért.

Felhasznált irodalom

- Ajzen, I. (1991): The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179–211.
- De Cremer, D., van Dijk, E. (2002): Perceived Criticality and Contributions in Public Good Dilemmas: A matter of Feeling Responsible to All? *Group Process & Intergroup Relations*, 5 (4), 319–332.
- Gärling, T., Fujii, S., Gärling, A., Jakobsson, C. (2003): Moderating Effects of Social Value Orientation on Determinants of Proenvironmental Behavior Intention. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 1–9.

- Grzelak, J. (1995): Konfliktus és kooperáció. In: Hewstone, M., Stroebe, W., Codol, J. P., Stephenson, G. M. (szerk.): *Szociálpszichológia*. KJK., Budapest. 313–339.
- Mannetti, L., Pierro, A., Livi, S. (2004): Recycling: Planned and self-expressive behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 227–236.
- Milfont, T. L., Duckitt, J. (2006): Preservation and utilization: Understanding the structure of environmental attitudes. *Medio Ambiente y Comportamiento Humano*, 7, 29–50.
- Pillutla, M. M., Chen X. P. (1999): Social Norms and Cooperation in Social Dilemmas: The Effects of Context and Feedback. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 78 (2), 81–103.
- Roch, S. G., Samuelson, C. D. (1997): Effects of Environmental Uncertainty and Social Value Orientation in Resource Dilemmas. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 70 (3), 221–235.
- Schultz, P. W., Oskamp, S. (1996): Effort as a moderator of the attitude-behavior relationship: general environmental concern and recycling. *Social Psychology Quarterly*, 59 (4), 375–383.
- Smith, E. R., Mackie, D. M. (2004): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Van Lange, P. A. M., Otten, W., De Bruin, E. N. M., Joireman, J. A. (1997): Development of prosocial, individualistic, and competitive orientations: Theory and preliminary evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 733–746.
- Van Vugt, M. (2001): Community Identification Moderating the Impact of Financial Incentives in a Natural Social Dilemma: Water Conservation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 1440–1449.
- Veress F., Kovács J. (2007): A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatási előnyeinek és hátrányainak vizsgálata. In: Münnich Á. (szerk.): *Gyakorlati megfontolások és kutatási tapasztalatok a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásához*. Didakt Kiadó, Debrecen. 45–97.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

- Kurz, T. R. (2003): A Psychology of Environmentally Sustainable Behaviour. Doctoral dissertation, School of Psychology, Murdoch University, Western Australia. <http://www.lib.murdoch.edu.au/adt/browse/view/adt-MU20040428.152013>
- Milfont, T. L. (2007): *Psychology of environmental attitudes: A cross-cultural study of their content and structure*. Unpublished doctoral dissertation, University of Auckland, Auckland, New Zealand. http://www.milfont.com/pub_thesis.pdf
- Az ÖKO-Pannon Kht. felmérésének adatai: <http://tranzit.hu/1/gazdasag/2005/3/2005-04-01/a-lakossag-kozel-ketharmada-mar-rendszerezsen-szelektal>

Mire használható az interneten keresztüli szavazás?

Egy régi kérdés

Ha a választási részvétel csökkenéséről és az internetről esik szó, hajlamosak lehetünk az interneten keresztüli szavazásra, mint lehetséges megoldásra asszociálni. Valóban ez jelentené a választ a rendszeres szavazók bázisának számos államban évtizedek óta tartó lassú apadására, esetleg a fiataloknak a politika iránti viszonylagos közömbösségére? Ahogyan az elméleti lehetőségek gyakorlatba való átültetése a 21. század elején új lendületet kapott, így immár nem az a vitás kérdés, egyáltalán lehetséges-e bevonni a számítógépes hálózatokat a választási eljárásokba, hanem az, hogy érdemes-e felhasználni őket, és amennyiben igen, akkor pontosan miképpen.

Az interneten keresztüli szavazás

A választások elektronizációjára törekvő reformok releváns kategóriájába azokat az újdonságokat sorolom, melyek nemcsak az eljárások adminisztratív jellegű hibáit érintik, hanem olyan összetett jelenségekre is hatással vannak, mint a választói magatartás. Ha a szavazófülkében nem papírt, hanem érintőképernyőt találunk, az a választási eredmények szempontjából néhány esettől eltekintve elhanyagolható¹. Sokkal fontosabb lehet az eljárás tartalmi összetevőinek átalakítása, például az, hogy időt és energiát nem sajnálva el kell-e menni otthonról szavazni. Kérdéses, hogy a potenciális változások függvényében a polgárok mekkora hányada vesz majd részt a választásokon, és ők milyen társadalmi csoportokból kerülnek ki.

¹ Amennyiben a szavazatok csak a kijelölt szavazóhelyiségben és kizárólag elektronikusan adhatóak le, sikerül ötvözni a régi technológia hátrányát (út a szavazóhelyiségbe, sorban állás, várakozás) az új technológia hátrányaival (megnövekedett biztonsági kockázatok, új módokon elromolni képes szavazóeszközök). Ez aligha lehet komoly előrelépések alapköve.

Az alábbiakban interneten keresztüli szavazás, vagy e-szavazás alatt a következőt értem: biztonságos és titkos módon leadott szavazat, mely az interneten kerül továbbításra a választási bizottság tisztviselői felé. Mindez összhangban van az 1999-ben a California Internet Voting Task Force által bevezetett „i-voting” meghatározás lényegével, ami a köznyelvben azóta gyakorta az „e-voting” és „e-szavazás” kifejezéssel szinonim módon használatos (CIVTF 2000). A tanulmány során tehát ennek értelmében fogok interneten keresztüli szavazásról beszélni, nem sorolva ide a hagyományos módon, szavazóhelyiségekben leadott digitális szavazatokat, melyek véleményem szerint csak formalitást, nem pedig lényegi újdonságot jelentenek. A tanulmány során a legfontosabb események rövid áttekintése után az ésszerűségtől és a rendelkezésre álló kutatási eredményektől nem elrugaszkodva kísérletet teszek néhány általános jellegű megállapítás megtételére.

Az első híres kezdeményezések

Az interneten keresztüli szavazás egyelőre rövid útja körülbelül 2000-ből, mégpedig Arizona államból ered. A Demokrata Párt úgy határozott, hogy az arizonai elnöki előválasztásban érintett regisztrált demokrata választópolgárok számára felkínálja az otthonról, az interneten keresztül történő részvétel lehetőségét is. Az esemény nem tekinthető teljesen előzmények nélkülinek, mivel 1996 óta több, ám tényleges politikai súllyal nem bíró, illetve kifejezetten kísérleti célú szavazást bonyolítottak le egyes amerikai pártok, habár nem igazán biztató eredményekkel² (Gibson 2001: 566). A tét nélküli kísérletek alacsony részvételi aránya feltehetőleg pontosan jellegükből adódott, és az érintett személyek igen alacsony száma miatt sem készültek komolyan vehető eredményeket felmutató kutatások arról, mi is állhat a történetek hátterében, avagy kik és miért voltak, illetőleg nem voltak hajlandóak az új csatornán keresztül szavazni. A legelső kísérletek kezdetlegességét szemlélteti, hogy Alaszkában 2000-ben egy, a rendező pártra nézve nem kötelező érvényű elnöki előválasztás során 35-en szavaztak az interneten keresztül (Gibson 2001: 576). Ekkora minták alapján pedig végképp nem érdemes spekulációkba bocsátkozni.

Igazi előrelépést jelentett hát, hogy a 2000-es arizonai demokrata elnöki előválasztás alkalmával végre sor kerülhetett egy valós téttel bíró próbára is. Akkor úgy tűnt, hogy a siker nem maradt el: a regisztrált demokrata szavazók rekord számában járultak virtuális és valós szavazóhelyiségekbe, majd minden második pedig az interneten keresztül vett részt a folyamatban (Gibson 2001: 575–576). Az ak-

² Ilyen volt a Reform Párt 1996-os előválasztása is, mely nem vonzotta széles tömegek érdeklődését, lévén a párt politikai súlya egészen minimális. Az esemény így inkább apró érdekesség, mint mérföldkő az internet történetében.

kor csodaszámba menő esemény azonban ma már több értelmezési lehetőséggel is bír.

Egyrészt létezik olyan olvasata, mely szerint a választópolgárok bizalmat adtak az új rendszernek, hiszen a szavazatszám (85, 970, ebből 39, 943 interneten keresztül leadott) a párt 1984 óta megrendezésre kerülő arizonai előválasztásai közül messze a legmagasabb volt (676%-os növekedés az előző előválasztáshoz képest). Figyelemre méltó, hogy a politikailag kevésbé aktív fiatalok inkább az online részvételt választották: a 24 év alattiak 75%-a így szavazott (Dee 2000). Sajnos nem tudni, még hányan szavaztak volna, ha nem kellett volna előzőleg bejelenteni ezen szándékukat.

Azt azonban tudhatjuk, hogy az arizonai demokrata előválasztásokon később tovább nőtt a részvételi arány, ez pedig mindenképp árnyékot vet az internet szerepére. Máskor ugyanis azt már nem vették igénybe az előválasztások lebonyolítása során. A jelenség egyik magyarázó tényezője az a gyakran méltatlanul nem említett információ lehet, hogy 1996-ban, tehát az internet premierét egy ciklussal megelőző előválasztáson összesen egyetlen jelölt indult, és a rendezvény által megszerzett médiafelület is ennek megfelelően alakult. Ilyen előzmények után 2000-ben – internet ide vagy oda – igazán nem lehetett nehéz feladat nagy előrelépést elérni.

Az új eljárás következő amerikai szereplésére négy évet kellett várni. Ekkor Michigan állam – ugyancsak a Demokrata Párt által szervezett – előválasztásán bukkant fel, mégpedig az előre kérelmezendő postai úton történő szavazatleadás alternatívájaként. Ezúttal igen hosszú időszak (33 nap) állt azok rendelkezésére, akik az internetet választották, mégis viszonylag kevesen tettek így: az előválasztáson résztvevők 28%-a járult ily módon hozzá a döntéshozatalhoz, kiemelkedő mértékű részvételtől pedig szó sem volt. Úgy tűnt, hogy egy mítosz, avagy a választási részvételt drasztikusan megemelő internetes szavazás mítosza egy darabig nyugovóra térhet.

Az amerikai eseményekkel nagyjából egy időben több nyugati államban is hasonló kísérletek kezdődtek, melyek lehetővé tették, hogy napjainkban legalább néhány megállapítást tehessünk a jelenség lehetőségeit, esélyeit illetően.

Ahol a lendület nem tört meg

Az e-szavazás történelmének következő, egyben egyik talán legjelentőségtelesebb eseménye első látásra talán meglepő módon Észtországból származik. A 2005-ös észt önkormányzati választások interneten keresztüli szavazati lehetőséget biztosítottak az internet térnyerését illetően igen gyorsan fejlődő balti állam polgárainak. Az új lehetőséget összesen 9317-en használták ki, azaz a szavazati jogukkal élők 1,9%-a. A hivatalos jelentés szerint az elektronikus úton szavazók

91%-a otthonról vagy munkahelyéről vett részt a döntéshozatalban, köztük pedig az összes szavazóhoz képest valamivel magasabb azok aránya, akik nem vesznek részt minden választáson. Érdekes szem előtt tartani, hogy a megkérdezettek 2/3-a azért nem élt az e-voks lehetőségével, mert az eljárást feleslegesnek, túl bonyolultnak tartotta, vagy éppen nem bírt otthoni internet-eléréssel, így az e-szavazás egy darabig még megmaradt kuriózumnak (Madise et al. 2005).

A következő igazán nagy előrelépésre, az országos szinten megvalósuló e-képviselőválasztásra is Észtország tett először kísérletet. Az észtek 2007 februárjában a világon az első olyan parlamenti választásokat tartották, melyben a polgárok online is leadhatták voksukat³. Összesen 30 275 állampolgár szavazott ily módon otthonában, mely azt jelzi, hogy a folyamat – feltételezve, hogy valamilyen fejlődést fog elérni – még a kezdeti fázisában jár. Nem meglepő módon a nagyvárosiak és a fiatalok nagyobb valószínűséggel választották az interneten keresztüli szavazást, bár az érdeklődés továbbra is alacsony szinten maradt (ENEC 2007: 7–8).

Azt mindazonáltal sikerült bemutatni, hogy az eredmények vitatása nélkül, a választások legitimitásának megtartása mellett lebonyolítható egy ilyen esemény – 2007-ben és Észtországban. Nem mellékes ugyanis az a tény sem, hogy egy észti parlamenti választás más biztonsági igényeket támaszt, mint például egy amerikai elnökválasztás, ahol 120-130 millió ember fejezi ki politikai akaratát. A módszer biztonságos mivoltát illető aggályokat ellenben talán mérsékli, hogy a szavazáshoz szükséges igazolványokat az állam okiratként kezeli, és egy személy hiteles azonosítójaként is elfogadja.

Az észti események következő lépését a 2009-es EP-választások jelentették⁴, amikor is 58 614 szavazat érkezett az interneten keresztül, azaz immáron a teljes választásra jogosult népesség 6,5%-a, és a választójogukat gyakorlók 14,6%-a élt ezen lehetőséggel. A növekedés az elmúlt évekhez képest úgy gondolom, jelentős (bár nem drasztikus), két lehetséges ok pedig szembeötlő. Egyrészt a választóknak – szemben a korábbi választásokon megszokott 3 nappal – ezúttal 7 nap állt rendelkezésükre az internetes szavazatleadásra, másrészt mintegy 1750 fő külföldről szavazott, ami ilyen kis számoknál komoly előrelépést jelent a 2007-es 670 fős adathoz képest.

Ahogy az ma már általánosnak mondható, az észtek az EP-választásokon kisebb arányban járulnak az urnákhoz, mint akár az önkormányzati, akár az országgyűlési választások alkalmával. Feltételezhető, hogy a politika iránt valamilyen érdeklődőbb – vagy egyszerűen éppen könnyebben mozgósítható – polgárok éltek inkább választójogukkal. Ezt sejtetheti az is, hogy jelentős diszkrepancia mutatkozik az összes választó és az internetet igénybe vevők pártpreferenciái között, kiváltképp a 2009-es EP-választáson. Az eredmények szerint az e-szavazók a lakosság egészénél mindhárom e-választás alkalmával inkább a jobboldali párto-

³ Statisztikai adatokkal szolgál az alábbi jelentés: http://vvk.ee/public/dok/Ivoting_stat_eng.pdf

⁴ Néhány főbb statisztikai adat elérhető az alábbi címen: <http://vvk.ee/index.php?id=11178>

kat preferálták, csakhogy ilyen kevés e-szavazat mellett nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni (Madise et al 2005; ENEC 2007).

Észtország polgárai azóta is példátlan lehetőségeket kaptak az országos szintű e-szavazások bevezetésével, ám az új csatornán történő szavazatleadás iránti érdeklődés még a második és harmadik alkalommal is alacsony maradt. Sajnos a háttérben álló tényezőkről jelen tanulmány elkészültekor még nem elérhető alapos és nem észt nyelvű elemzés, mely a 2009-es adatokat is figyelembe venné. Egy részük talán mégis megsejthető, ha figyelembe vesszük, máshol milyen eredményeket ért el az e-szavazás.

Ahol már létezik hasonló eljárás

Érdekességképp érdemes figyelembe venni a svájci fejleményeket is. Az ott élők – hála a svájci demokrácia sajátos döntéshozatali mechanizmusainak – az őket érintő lényeges kérdésekről rendszerint évente több alkalommal is szavazhatnak. A kilencvenes évek közepén elterjedt a postai úton történő szavazás intézménye, mely révén egy ügyben nem egy adott időben és helyen kellett véleményt nyilvánítani, hanem levélben egy hosszú (akár többhetes) időszak alatt. Vélhetőleg ennek köszönhető, hogy sikerült a népszavazásokra addig jellemző egyre alacsonyabb részvételi arányt legalábbis szinten tartani, később pedig valamelyest növelni. Nem mellesleg a svájci szavazatok túlnyomó többsége immáron nem szavazófülkékben kerül leadásra⁵.

A rendszer támogatói számára öröndetes és gyakran idézett eredmény, hogy 1992 és 2002 között a külföldön élő svájciak közül már nem csupán évi 17 000-en, hanem körülbelül 70 000-en szavaztak (Geser 2004: 94). A választási részvételben bekövetkezett növekedés oka nem teljesen egyértelmű, a korszak legnagyobb súlyú választási reformja mindenestre a már említett postai úton történő szavazás bevezetése volt. Léteznek olyan kutatási eredmények, melyek többé-kevésbé alátámasztani látszanak, hogy pontosan ez az új csatorna emelte a genfi részvételi arányt a svájci átlag fölé – holott az korábban szignifikánsan elmaradt attól (Amstutz 1999). Mindez különösen nagy jelentőséggel bírhat, hiszen az e-szavazás a választó felől nézve lényegében nem tér el sok aspektusban a levélben történő szavazástól: előzetes igénylés után (illetőleg automatikusan, mint Oregon államban) otthonról, a hagyományos eljárásénál jelentősen kevesebb erőfeszítéssel adható le a szavazat. Az informatikai ismeretek igényétől eltekintve ez az eljárás áll legközelebb a jövő esetleges vívmányaihoz, tanulságai segíthetnek

⁵ A folyamatról itt elérhető egy tájékoztató: http://www.geneve.ch/evoting/english/etude_projet_evoting.asp#u_poste

előrejelezni, milyen problémákat és lehetőségeket rejthet az interneten keresztüli szavazás.

Utóbbi kapcsán a kezdeti optimizmus Svájcban is lankadni látszik. Már 2002-ben tudni lehetett, hogy leghamarabb 2010-ben esedékes az államszövetségi szintű e-szavazás, mégpedig több százmillió svájci frank költségen, mely felét adná csak a szövetségi kincstár. A Szövetségi Tanács aggodalmát fejezte ki az esetlegesen felgyorsuló döntéshozatal révén alacsonyabb minőségűvé váló deliberatív folyamatok kapcsán, így aztán a kedvező közmegítélés ellenére megjelentek az első sötét felhők. Habár elméleti síkon minden kanton támogatását adta az elektronikus szavazáshoz, egy felmérés rámutatott, hogy a gyakorlatban a legtöbben vajmi keveset tettek és tesznek annak megvalósításáért (Geser 2004: 80–82).

Az érdembeli fejlődés Genf kantonban indult el, és 2003-ban ott is került sor az első svájci internetes népszavazásra. Az Aniere területén rendezett referendumon igen sokan éltek új keletű lehetőségükkel. Míg addig a szavazatok 90–95%-a érkezett postai úton, ezúttal kevesebb, mint fele, cserébe a választók 44%-a online adta le voksát. Az esemény összességében sajnos nem volt olcsón kivitelezhető – egy korabeli becslés szerint az adott technológiai feltételek és az új rendszer alkalmazása mellett ezen túl a kantonban minden szavazás lebonyolítása 8%-kal kerülne többre (Geser 2004: 88–89). Sajnos az érdekességek sora itt véget is ér, annál többről egyszerűen nincs szó, mint hogy kényelmi okokból egyesek egy új, számukra jobban kézre álló csatornán szavaznának otthonról – a posta igénybevétele helyett.

Elegendő-e az elégedettség?

A nemzetközi tapasztalatokhoz jól illeszkedik a kanadai Markham 2003-as e-szavazási kezdeményezése. A területen lakók 10 napig adhatták le szavazataikat az internet segítségével a polgármester és a városi tanács tagjaira. Végül mintegy a választáson részt vevők 17%-a így is tett – igaz, nekik csak hozzávetőlegesen 82%-uk végezte ezt saját otthonából. Nagyjából ugyanolyan arányban fordultak elő köztük első szavazók, mint a teljes népesség körében, így nem sikerült nagy számú fiatal bevonni a folyamatba (Sibley 2003). Az online marketinggel is foglalkozó Delvinia cégcsoport jelentése rámutat, hogy az internetpenetráció alacsony mivolta nem tűnt komoly akadálnak, lévén a helybeliek 86%-a legalább hetente használta az internetet, 72%-uk pedig még szélessávú eléréssel is bírt.

Annak ellenére, hogy a feltételek itt is széles tömegek számára voltak adottak, csak töredékük választotta az új szavazatleadási lehetőséget. Az opció tudatában lévő, ám személyesen szavazó polgárok harmada a határidő elmulasztását, mások pedig a informatikai tapasztalataik hiányosságát, bizalmatlanságukat, valamint a személyes szavazás társas aspektusának kedvelését jelölték meg a hagyományos

papír alapú szavazás választásának indokául. Akik azonban éltek az e-szavazással, 99%-ban elégedettek voltak a folyamattal, és kivétel nélkül azt állították, hogy később is ezt a csatornát választják majd⁶ (Delvinia 2004), amit a három év múlva következő újabb kísérlet nem váltott be.

A Delvinia cégcsoport 2006-ban ismét több mint 4600 fős mintával dolgozva igyekezett feltárni a választók motivációit (Delvinia 2007), és úgy tűnik, a korábbi lelkesedés igencsak lelankadt – a szavazók mintegy 18,25%-a választotta csupán az internetet, ami nem nagy előrelépés a 2003-as 17%-ról. Aligha az internet áll tehát a mögött, hogy a teljes választási részvétel Markham területén három év alatt 26,7%-ról 37,6%-ra növekedett. Nem sikerült megszólítani a hagyományosan inaktív polgárokat sem: a 2006-ban online szavazók körülbelül 75-80%-a az elmúlt évtizedben már szavazott valamilyen módon, kétharmaduk legalább kétszer is. A fiatalokat sem sikerült kiemelt mértékben elérni: a 35 év alattiak csupán 18%-át tették ki az e-választóknak. Az amerikai tapasztalatokhoz hasonlóan itt is jelentősen nagyobb valószínűséggel szavaztak így a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, azok, akik napi szinten használják az internetet, és akik széles-sávú eléréssel rendelkeznek. A 2003-as és a 2006-os e-szavazók között egyébként is kevés lényeges demográfiai különbség mutatkozik. Nem változott tehát jelentős mértékben az így választók demográfiai összetétele, jobbra csak a korábbi szavazókhoz hasonlóak tábora gyarapodott. Erre utalhat az is, hogy az online választók nagy többsége amúgy is szavazott volna, legtöbbször pedig a folyamat kényelmes voltát és az újdonság kipróbálásának igényét jelölték meg annak indokául, hogy miért ezt a csatornát tartották megfelelőnek (Delvinia 2007: 24–27).

Hasonló tendenciákra bukkantak 2006-ban Peterborough város lakói is a helyi önkormányzati választásokon. A település addig is magas választási részvételi arányokról volt ismert, ami azonban nem nőtt szignifikáns mértékben. Annak ellenére sem, hogy egyszerű, jelszavas azonosítás után lehetett elektronikusan szavazni, tehát azonosítókártyára vagy kártyaleolvasóra sem volt szükség⁷. Hasonlóan egyszerű, pusztán egy PIN-kódból és egy születési dátumból álló azonosítás volt szükséges a 2008-as Halifax községbeli önkormányzati választásokon. Ott a hagyományos szavazást két héttel megelőzően három nap állt a választók rendelkezésére, amennyiben élni akartak újdonsült lehetőségükkel. A szavazatok több mint 20%-át végül nem papíron adták le, összetett elemzés azonban jelenleg nem elérhető a történetekről. A híradások szerint az első internetes szavazási kísérletekre gyakorta jellemző gyermekbetegségek (pl. hibásan kiadott azonosítókódok) itt is előfordultak (Bousquet 2008), összességében azonban sikeresen lezajlott a választás.

⁶ A kutatás mintája többek között az online szavazók mintegy felét tartalmazta, így kétes, hogy a teljes populáció radikálisan eltérően vélekedett volna.

⁷ A pontos részletek megtalálhatóak az esemény hivatalos honlapján: <http://www.peterboroughvotes.ca/>

A kanadai, észt és svájci események további tanulsága talán az lehet, hogy van igény az e-szavazásra, ám ezt az igényt gyakran azok támasztják, akik amúgy is érdeklődnek a politika iránt, és más csatornán keresztül is szavaznának. Még akkor is, hogyha a technológiai feltételek számukra elvileg adottak lennének az új eszközre való szélesebb körű átállásra.

Melyik a hatékonyabb eszköz?

Az Egyesült Királyságban 2000-ben nagyszámú, egyenként kevés választópolgárt bevonó kísérlet kezdődött, melyekben az évek során az e-szavazás különböző formái is sorra kerültek⁸. A szigetország 2002-ben egy nagyobb projekt keretében öt helyen is végrehajtott kísérleti jelleggel interneten keresztüli szavazást (is) lehetővé tevő önkormányzati választásokat. Az internet mellett gyakorta más eszközöket (pl. SMS) is felvonultató eseményeken a hagyományos szavazatok mindenhol a teljes mennyiség legalább felét tették ki, az internetes voksok aránya pedig 10,8% és 26,5% között mozgott (Pratchett és Wingfield 2004: 184–185).

Utólagos felmérések rámutattak, hogy ugyan a lakosok alapvetően nem bírtak ellenvetésekkel az új eljárásokkal szemben, nagy többségük (mintegy 72%-uk) azonban úgy érezte, hogy azok viselkedésükre semmiféle hatást nem gyakoroltak. Ez az arány majdnem azonos a hagyományos szavazatok arányával (76%), talán nem véletlenül (Pratchett és Wingfield 2004: 186–187).

2003-ban újabb kísérletek következtek, mégpedig összesen 59 kisebb-nagyobb választás, melyeken az SMS-ben történő szavazástól a digitális TV-hálózatok felhasználásáig lényegében minden korabeli ötletet kipróbáltak. Furcsa módon nem egyszer előfordult, hogy azokban a körzetekben, ahol csak postai úton lehetett szavazni, nagyobb mértékben növekedett a részvételi arány, mint ott, ahol a hagyományos eszközök mellett az internetet, és nem a kézzelfogható borítékokat lehetett felhasználni. A kísérletek után a választási bizottság pedig egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a – kizárólag – postai úton történő szavazást érdemes lenne helyi szinten mindenhol bevezetni, ám az e-szavazás a választási részvétel növelése helyett csak a szavazatleadási lehetőségek számának növelésére lehetne igazán jó – azaz nem sok mindenre (Norris 2004: 193–195).

Az eredmények ugyanis azt mutatják, hogy ahol bárki – annak külön kérelmezése nélkül – leadhatta szavazatát postai úton is, ott a részvétel szinte kivétel nélkül növekedett, mégpedig az előző önkormányzati választáson mérthez képest átlagosan 15 százalékponttal. Ezzel szemben a 17 e-szavazási kísérlet látszólag semmilyen mérhető hatást nem gyakorolt a választási részvételre: az összes efféle

⁸ Szándékosan nem esik szó az olyan, igen szegényes érdeklődés övezte kísérletekről, mint amelyek Bristolban vagy Croydonban történtek a helyi népszavazások során.

kísérlet részvételi átlagát véve nem történt változás az előző választásokhoz képest (Norris 2004: 211–216).

Az eredmények talán úgy értelmezhetőek, hogy a postai út az idősebbek számára is járható volt, így körükben sokakat hozzá tudott juttatni a kényelmes szavazatleadás lehetőségéhez, a fiatalok a politikával szembeni érdektelenségén azonban nem igazán volt képes változtatni. A 2004-es Michigan állambeli adatok elemzése is azt mutatta ki, hogy az idősek érthető módon jelentősen nagyobb valószínűséggel szavaztak postai úton, mint interneten keresztül. Az előválasztás adatai alapján az is megállapítható, hogy az otthonról történő voksolás valószínűsége elsősorban iskolai végzettség és jövedelem függvénye (bár ezen tényezők hatása korántsem drámai), valamint az újdonság nem hatott sem károsan, sem pozitívan az eleve alulreprezentált társadalmi csoportok képviseletére (Prevost és Schaffner 2008: 520–524).

Elképzelhető, hogy Angliában a kísérletekkel járó megnövekedett médiafigyelem is hozzájárult a megnövekedett választási kedvhez, azonban ha ez igaz, akkor vajon miért oly nagy az eltérés a leveleket és az elektronikus eszközöket felhasználók között? Elvégre mindkét típusú újdonság bír valamekkora hírértékkel, a számítógépek világa pedig izgalmasabb is lehet, mint a borítékoké. Ehhez képest összesen egy olyan körzet akadt, ahol nem adták meg a postai szavazás plusz lehetőségét, csak az elektronikusát, és mégis nőtt a részvétel (Norris 2004: 212). Mindez nem vet jó fényt az e-szavazásban rejlő lehetőségekre, viszont rávilágíthat a talán méltatlanul hanyagolt postai megoldások létjogosultságára.

Kiket lehet így elérni?

Az esetek egyik tanulsága az lehet, hogy a külön kérelmezendő postai szavazás sokkal kevésbé könnyítheti meg a részvételt, mint ha automatikusan mindenki rendelkezésére áll – legalábbis az idősebbek körében. Úgy tűnik, nekik kifejezetten fontosak lehetnek a kényelmi megfontolások, ám az interneten keresztüli részvételhez szükséges informatikai felkészültséggel jóval kisebb arányban rendelkeznek más korcsoportoknál – így számukra marad a postai csatorna, mint választási részvételt növelni képes eszköz.

A másik megállapítás pedig a fejezet előző példáival összhangban az lehet, hogy maga a szavazóeszköz-reform nem lesz képes több fiatal szavazatleadásra rávenni. Ők eleve kevésbé érdeklődnek a politika iránt, és nem kényelmi okokból nem vesznek részt a döntéshozatalban, így másodlagos, hogy hogyan tehetik meg azt. A kényelmi szempontokra hatás jellemzően csak akkor elegendő változások eléréséhez, ha a polgárok eleve motiváltak a részvételre (Norris 2004: 220).

Az észt és kanadai példák alapján tudvalevő, hogy akik az e-szavazás mellett döntenek, általában a folyamat kényelmes, gyors mivoltát jelölik meg döntésük fő

indokaként – lényegében életkortól függetlenül. Ők rendelkeznek is azokkal az ismeretekkel, amelyek révén az interneten keresztüli szavazás könnyed és zökkenőmentes lehet, és nem utolsósorban van otthon számítógépük internet-eléréssel. Utóbbi két tulajdonság általában kevésbé jellemző az idősebbekre, a kényelem, a szavazóhelyiség meglátogatásának elhagyása, az esetleges sorban állás és várakozás elkerülése azonban gyakorta számukra is vonzó. Úgy gondolom, nem számít hibának egy kisebb logikai ugrással azt feltételezni, hogy őket mindezekért nagyobb választási részvételre ösztönözheti, ha külön kérelmezés nélkül levélben szavazhatnak.

Tanulságos lehet a néhány választás óta kizárólag postai szavazást használó Oregon állam története is. Ott a választók arányát úgy sikerült hosszú távon növelni, hogy az addig nem szavazók megnyerése helyett a ritkábban szavazók „megtartása” menjen végbe, azaz aki időnként részt vesz a döntéshozatalban, többé-kevésbé állandó szavazóvá léphetett elő. A jelenség általában nem növeli a szavazóbázis változatosságát, csak a résztvevők számát (Berinsky 2005: 477–478). A kérdéskört elemzők közül egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy az új eljárás ugyan idővel növeli a választáson résztvevők arányát, de azon módon, hogy az amúgy is aktív (átlagosan magasabb jövedelmű, magasabb iskolai végzettségű) polgárokat ösztönzi gyakoribb részvételre, akik addig is felülreprezentáltak voltak a választók között. Aki azonban rendszeresen nem él választójogával, annak választói magatartása szinte biztosan nem változik meg (Berinsky et al. 2001: 192–193; Karp et al. 2000: 235).

Mennyiben megoldás az internetes szavazás?

A fenti példák távolinak, egyedinek, különös érdekességeknek tűnhetnek, azonban megkerülhetetlen, hogy a jövő választási reformjai során referenciaként előkerüljenek. Jelenleg sajnos meglehetősen kevés példa közül szemezgethetünk, ám a felderítő jellegű kísérletezések már jelzik, hogy van valamilyen igény az újdonságokra. Az igény mértéke ellenben már nagyon is kérdéses.

Az internet aligha fog hirtelen változásokat előidézni a választási részvétel mértékében, vagy abban, hogy milyen társadalmi csoportok járulnak a virtuális urnákhoz. Hosszú távú hatásairól egyelőre nem lehet magabiztosan nyilatkozni, lévén a legrégebbi értékelhető tapasztalatok sincsenek még egy évtizedesek. Meggyőző empirikus bizonyítékok és mérhető haszon reménye nélkül azonban aligha várható el, hogy választási reform-hullám alakuljon ki, bevezetve újabb államokban az interneten keresztüli szavazást.

Az átállást nehezíti, hogy az eljárás árnyoldala figyelemre méltó mértékű: sajnos megőröklí a hagyományos otthonról történő szavazatleadás több hibalehetőségét, mint amilyen az egyöntetű családi szavazás vagy az illetéktelen személyek

ráhatása az önálló döntéshozatalra, például szavazatvásárlás formájában (Benoist et al. 2007: 33–34). Továbbá felkészült polgárokat igényel, hogy az interneten keresztüli szavazás a szavazatok titkos mivoltát és biztonságos kezelését illető felelősséget a papír-toll megoldásoknál nagyobb mértékben hárítja a szavazóra (Kers-ting és Baldersheim 2004: 11). Elvégre nem lehet elvárni az államtól, hogy őrt álljon mindenki számítógépe felett, letörölje a választók számítógépeiről a kém-programokat, és beállítsa a tűzfalaikat, nehogy valaki túlzott rálátást és befolyást nyerjen mások szavazatainak leadására.

Hasonlóan negatívan értékelt része az innovációknak, hogy az elektronikus szavazások pontos folyamatát jelentősen nehezebb átlátni. Míg az állampolgárok a papír-toll megoldásokat és a hagyományos szavazatösszesítést minden speciális ismeret nélkül képesek megérteni, valamint jellemzően nem okoz problémát az eljárások hiteles, bizalomra méltó voltát megállapítani, addig az e-szavazásnál némileg más a helyzet. Általában csak igen szűk kör győződhet meg saját maga arról, hogy a felhasznált szoftverek működésébe nem csúszhat-e valamilyen hiba. Mindezt csak nehezítheti az új eljárásokkal szembeni bizalom felépítését, szélsőséges esetben pedig a polgárok akár a választások legitimitását is megkérdőjelezhetik. Kulcsfontosságú lehet hát a bizalom azok iránt, akik a folyamatokat átlátják és ellenőrizni képesek (Geser 2004: 92).

Nagy biztonsági kihívást jelenthet majd a kiemelt téttel bíró események tisztaságának garantálása. A megfelelő biztonsági szint pedig annál magasabb, minél nagyobb egy választás tétje: abba, hogy ki legyen az amerikai elnök, akár más államok is bele akarhatnak szólni, míg egy obskurus európai kisvárosban zajló polgármester-választás jó eséllyel csak a helyiek érdeklődésére tart majd számot – mely révén utóbbi arányosan kisebb biztonsági költségek mellett is kivitelezhető.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy nem érdemes valamiféle hirtelen paradigmaváltásban bízni. Érdemes óvatosan közelíteni az interneten keresztüli szavazás bevezetéséhez, hiszen egy rosszul átgondolt, könnyen felfedezhető biztonsági hibákkal bíró rendszer adaptálása pont azt váltaná ki, ami ellen létrehoznák: a választások iránti apátia növekedését, valamint a választási eredmények észlelt legitimitásának csökkenését. Összességében reálisabbnak tartom annak lehetőségét, hogy a közeljövőben az e-szavazás inkább egy lehetőség, és nem az egyetlen lehetőség lesz a voksok leadására, és még így is csak kevés államban jelenik majd meg. Egyes társadalmi csoportok – például a külföldön szolgáló fegyveres alakulatok – számára kifejezetten előnyös lehet az efféle modernizáció, ám a választópolgárok millióinak bizalmát elnyerni képes rendszerek még formálódóban vannak.

Ugyanakkor a postai úton történő szavazatleadás sajátos vonzerővel bír. A bemutatott brit kísérletek, valamint az oregoni és svájci tapasztalatok ugyanis rámutatnak, hogy igenis lehetséges a szavazás módjának megváltoztatása révén valamelyest kiszélesíteni a választásokon résztvevők táborát. Sajnos az újonnan érkezők és az újra aktivizálódóak jó eséllyel módfelett hasonlóak lesznek a már eleve aktív polgárokhoz. A hagyományosan inkább passzív társadalmi csoportok eléréseinek eszközeit tehát célszerű máshol keresni.

Felhasznált irodalom

- Amstutz, P.: Der Souverän entscheidet aus Distanz. *Basler Zeitung*, 1999 augusztus 5.
- Benoist, E., Anrig, B., Jaquet-Chiffelle, D.-O.: Internet-Voting: Opportunity or Threat for Democracy? In: Alkassar, A. és Volkamer, M. (szerk.) *E-Voting and Identity*. Springer Verlag, 2007: 29–37.
- Berinsky, A.: The perverse consequences of electoral reform in the United States. *American Politics Research*, 33. köt. (2005): 471–491.
- Berinsky, A. J., Burns, N., Traugott, M. W.: Who votes by mail? A dynamic model of the individual-level consequences of vote-by-mail systems. *Public Opinion Quarterly*, 65. köt. (2001): 178–197.
- Bousquet, T.: Reality Bytes: Internet Voting. *The Coast*, 2008 október 8. In: <http://www.thecoast.ca/RealityBites/archives/2008/10/08/internet-voting>
- CIVTF (California Internet Voting Task Force): A Report on the Feasibility of Internet Voting. Sacramento, 2000. In: <http://www.cs.jhu.edu/~rubin/courses/sp03/papers/california.report.pdf>
- Chapman, G.: Online Voting, Even if Secure, Won't Solve Election Troubles. *Los Angeles Times*, 2000. november 13.
- Dee, L.: Vote naked in the privacy of your own home! (2000) In: <http://archive.salon.com/tech/view/2000/03/20/election/print.html>
- Delvinia Interactive Inc.: Internet Voting and Canadian e-Democracy in Practice: *The Delvinia Report on Internet Voting in the 2003 Town of Markham Municipal Election* (2004). In: <http://www.delvinia.com/egov/report.html>
- Delvinia Interactive Inc.: Understanding the Digital VoterExperience: *The Delvinia Report on Internet Voting in the 2006 Town of Markham Municipal Election* (2006). In: <http://www.delvinia.com/egov/report.html>
- ENEC (Estonian National Electoral Committee): *Parliamentary elections 2007 – Statistics of e-voting*. Tallinn, 2007. In: http://vvk.ee/public/dok/IVoting_stat_eng.pdf
- Geser, H.: Electronic Voting in Switzerland. In: Kersting, N. és Baldersheim, H. (szerk.): *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*. Palgrave Macmillan, 2004: 75–96.
- Gibson, R. K.: Elections Online: Assessing Internet Voting in Light of the Arizona Democratic Primary. *Political Science Quarterly*, 116. köt. 4. sz. (2001): 561–583.
- Karp, J. A. és Banducci, S. A.: Going Postal: How All-Mail Elections Influence Turnout. *Political Behavior*, 22. köt. 3. sz. (2000): 223–239.
- Kersting, N. és Baldersheim, H. (szerk.): *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*. Palgrave Macmillan, 2004.

- Madise, Ü., Vinkel, P., Maaten, E.: *Internet Voting at the Elections of Local Government Councils on October 2005*. In: <http://www.vvk.ee/english/report2006.pdf>
- Norris, P.: Will New Technology Boost Turnout? Evaluating Experiments in UK Local Elections. In: Kersting, N. és Baldersheim, H. (szerk.): *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*. Palgrave Macmillan, 2004: 193–225.
- Pratchett, L. és Wingfield, M.: Electronic Voting in the United Kingdom: Lessons and Limitations from the UK Experience. In: Kersting, N. és Baldersheim, H. (szerk.): *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*. Palgrave Macmillan, 2004: 172–189.
- Prevost, A. K. és Schaffner, B. F.: Digital Divide or Just Another Absentee Ballot?: Evaluating Internet Voting in the 2004 Michigan Democratic Primary. *American Politics Research* 36. köt. (2008): 510–529.
- Sibley, K.: Markham voters go from in line to online. *IT Business*, 2003 november 12. In: <http://www.itbusiness.ca/it/client/en/Home/News.asp?id=5272>

A Debreceni Egyetem Pedagógiai Tanszékének részvétele az országos pedagógiai (köz)életben az ötvenes évek első felében

Bevezetés

A hazai neveléstörténet régóta adós az 1945 és 1989 közötti magyar neveléstörténet ideológiamentes (nem nézőpontmentes) értelmezésével, az események, kapcsolatrendszer feltárásával. Az utóbbi években megkezdett kutatások¹ nagy előrelépést jelentenek e sajátos korszak² feltárásánál.

Dolgozatomban a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszékének az ötvenes évek első felének országos pedagógiai életben való részvételét, kiemelten a Magyar Tudományos Akadémiában (=MTA), valamint Balatonfüredi konferencián való részvételét kívánom bemutatni.³

Források és módszerek

ELSŐDLEGES FORRÁSOK

Elsődleges forrásként az MTA levéltárában, valamint a Debreceni Egyetem kéziratárában és a Debreceni Egyetem Rektori Hivatalának Levéltárában található dokumentumokat használtam fel.

¹ Lásd erről Szabolcs Éva (2006), Golnhofér Erzsébet (2004, 2006) munkáit, valamint a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Intézetében folyó történeti kutatásokat (műveiket lásd később), valamint a témában szervezett konferenciákat.

² Golnhofér Erzsébet jegyzi meg: „Az 1945 utáni néhány év pedagógiájával foglalkozóknak szembe kellett és kell nézni a történeti megismerés megszokott gondjaival, így a források szűkösségével és azzal az egyoldalúsággal, hogy főként a hatalom nézőpontjából született anyagok állnak a kutatók rendelkezésére.” In: Szabolcs Éva: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt. 2006, 9.

³ A források feldolgozása még korántsem ért véget. Egyrésről folyamatosan jelennek meg újabb és újabb neveléstörténeti publikációk az adott korszakról, másrésről pedig jómagam is számtalan forrásra leltem, melyek feldolgozása – a dolgozat írásának időpontjában – még folyamatban van. Így dolgozatom korántsem lehet „teljes”.

A kutatások során számtalan problémával kellett megküzdennem. Ilyen probléma volt az iratok rendezetlensége és hiányossága. Az MTA levéltárában szó szerinti jegyzőkönyvekkel elvétve találkozhattam, így pusztán – a jobbára egységesen – kivonatolt, szerkesztett jegyzőkönyveket tudtam felhasználni és az egyéb beérkezett dokumentumokat (például a Pedagógiai Főbizottság öt éves terveit).⁴ Az MTA levéltárában bár rendezett anyaggal dolgozhattam, sokszor hiányosak voltak a dossziék.⁵

A Debreceni Egyetem Rektori Hivatalának Irattárában is meglehetősen kevés irat maradt fent az ötvenes évekből. Ugyan fennmaradtak az iktatókönyvek és sok kis cédula is, ám a keletkezett iratanyag jelentős részét nem adták le. Az irattárban őrzött iratok egy részét – 2008 nyarán – átadták a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárnak.⁶ Hogy pontosan mely iratok átadására került sor, arról nem készült feljegyzés.

MÁSODLAGOS FORRÁSOK

Igyekeztem a korszakkal kapcsolatban a lehető legtöbb szakirodalmat áttekinteni. A felhasznált köteteket és cikkeket összesítve a szakirodalom-listában fogom felsorolni, a szövegben pedig végig pontosan fogok rájuk hivatkozni.

A szakirodalomból négy kötetet kell kiemelnem: Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*,⁷ Golnhöfer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*,⁸ Szabolcs Éva: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*,⁹ Brezsnýánszky László: *A Debreceni Iskola neveléstörténeti vázlata*.¹⁰ A kiemelt kötetek rendkívül nagy segítségemre voltak a kutatás során.

⁴ A Pedagógiai Főbizottság öt éves tervéről, pontosabban „öt éves terveiről” a későbbiekben még lesz szó.

⁵ A Pedagógiai Szemle 1956. októberi számában megjelent vitaülés alapjául szolgáló gyorsírási jegyzőkönyvet nem találtam meg.

⁶ A Rektori Levéltár anyagát 2008 májusa és augusztusa között rendezték, így mára egy kutatható, a levéltári szabályoknak többé-kevésbé megfelelő iratanyaggal találkozhat az érdeklődő.

⁷ Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Akadémiai Kiadó, 1995

⁸ Golnhöfer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolakultúra könyvek, 2004 (hálózati változat: http://www.vega2000.eu/ikultura-folyoirat/documents/books/golnhofer_e-hazai_pedagogiai_nezetek_1945-1949.pdf).

⁹ Szabolcs Éva (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt. 2006.

¹⁰ Brezsnýánszky László (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Gondolat Kiadó, 2007.

TOVÁBBI KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

A másodlagos források rámutattak arra, hogy a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, a Magyar Országos Levéltárban számtalan új és eddig be nem mutatott, fel nem dolgozott dokumentumokat találhatunk, melyek nemcsak a Debreceni Egyetem, hanem más egyetemek és az állami vezetés közötti kapcsolatát is új megvilágításba helyezheti.

Egészen bizonyosan sok titkot rejt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára is, nemcsak a Debreceni Egyetem, hanem a korszak meghatározó pedagógusaival kapcsolatban is.

A személyes hagyatékok kutatása további kutatásra ad lehetőséget, ami lehetővé teszi, hogy a kutatott személy valódi gondolatait – például naplótöredékek, memoárok segítségével – is megismerjük, nem csak – az erősen korlátozott – közvéleményben ismertetett gondolatait.

A kutatások hozzájárulhatnak az ötvenes évek pontosabb és jobb megismeréséhez, valamint új ismeretekkel gazdagíthatják az 1945 és 1948 közötti (pluralista) pedagógia történetét.

Előzmények: a pedagógiai pluralizmus ábrándja (1945–1949)

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Az ötvenes évek neveléstörténetét nehéz lenne megérteni anélkül, hogy minimalisan is, de ne ejtsünk szót az 1945 és 1949 közötti időszakról.

A hetvenes és nyolcvanas években kezdték el kutatni a hazai neveléstörténet 1945 és 1949 közötti szakaszát. A kutatások mögött többféle okot is találhatunk,¹¹ többek között azt is – ami az „elhíresült” balatonfüredi konferencián is előkerült –, hogy a hazai pedagógia nem létezhet „légüres térben”. Vannak előzményei, melyek akkor is a pedagógiai örökség részét képezi, ha a szocialista pedagógia nem tart rá igényt.¹² Mindazonáltal elsősorban az volt a – nyolcvanas években elkezdett – kutatások fő célja, hogy az oktatás felmerülő problémáira megpróbáljanak megoldásokat találni. Knausz Imre szavaival élve: „A közoktatás korszerűsítésének mai

¹¹ Golnhofer Erzsébet: *Folyamatosság és megszakítottság a neveléstudományban 1945–1948 között*. In: Interdiszciplináris Pedagógia – a Kiss Árpád-émlékkonferencia előadásai: Debrecen, 1999. november, Kiss Árpád Archivum könyvsorozata, I. kötet

¹² A kontinuitás vagy diszkontinuitás? Problematikáját lásd még: Pukánszky Béla: *Das Pädagogische Komitee an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1950–1956* (Manuskript).

feladatai írják parancsolóan elő, hogy számot vessünk a múlttal, és a pedagógiai örökségen belül egy láthatatlan, de annál határozottabb választóvonalat húzzunk a között, amit vállalunk és a mai körülmények között tovább akarunk folytatni, és a között, amit nem tudunk vállalni, mert ügyünket előre nem viheti.¹³ Golnhofer Erzsébet három pontban összegezte a korszak kutathatóságának problémáit.¹⁴ Az, hogy 1945 lett a korszakhatár. igen egyszerű okra vezethető vissza: 1945-től állnak rendelkezésre pedagógiai jellegű publikációk.¹⁵

Az utóbbi években tapasztalható felerősödött érdeklődés a történelem iránt a neveléstörténetet sem hagyta érintetlenül, mintegy új lendületet adott a korábban megkezdett kutatások újragondolásához és további kutatások megkezdéséhez. A kutatások máig tartanak, újabb publikációkat és konferenciákat eredményezve.¹⁶

A PEDAGÓGIAI PLURALIZMUS ÁBRÁNDJA

A második világháború befejeztével úgy tűnt, hogy Magyarország megindulhat a demokrácia útján.¹⁷ Abban már a kortársak sem értették egyet, hogy mit is lehet majd várni a Szovjetuniótól. A történészvilágban – mind hazai, mind nemzetközi szinten – két eltérő nézőpont alakult ki. Az egyik (1) a „hagyományos”, „ortodox” nézőpont: a Szovjetunió hagyományai, stratégiai céljai miatt kellett Kelet-Európát bekebeleznie (már a kezdetektől fogva bolsevizálni), a másik álláspont (2), vagyis a baloldali „revizionista” álláspont szerint az USA pénzügyi erejére támaszkodva (Marshall-terv) egy informális birodalmat épített volna ki, ezt megakadályozandó a Szovjetunió „kénytelen” volt erővel beavatkozni.¹⁸

¹³ Knausz Imre: A magyar „pedológia” pere – 1948–1950. In: Knausz Imre: *Történelem és oktatás*. Fővárosi Pedagógiai Intézet, 1998.

¹⁴ 1. Sok ismeretlen területe van a kiválasztott kor pedagógiájának (fehér foltok), 2. a meglévő munkák még mindig tartalmazznak egyoldalú, ideologikus megközelítéseket, 3. a nyolcvanas években felerősödött a korszak idealizáló, erősen aktualizáló értelmezése is. In: Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek (1945–1949)*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 10.

¹⁵ Uo. 12.

¹⁶ Vö. Sáska Géza: *A gyermektanulmányozás és az alkalmazott lélektan az 1945 utáni politikai fordulatokban*. Iskolakultúra, 2008. 1. szám, Sáska Géza: *Alkalmazott lélektan és reformpedagógia 1945 után I-II*. In: Beszélő, 2008. 1. szám, a második rész a Beszélő 2008. 2. számában érhető el (a szövegek online is olvashatóak). Lásd még: Mikó Zsuzsanna: *Az iskolák államosításának politikai előkészítése*. Kommentár, 2008. 6. szám.

¹⁷ A jaltai konferencia „kötelezővé tette” a demokratikus rendezést. Lásd erről bővebben: „Nyilatkozat a három szövetséges hatalom – a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia – vezetőinek krími konferenciájáról” (hálózati változat: http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/jaltai_nyilatkozat.html).

¹⁸ A kérdésről részletesen lásd: Ungváry Krisztián: *Magyarország szovjetizálásának kérdései*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, 2005.

1945 Kiss Endre szavaival élve sajátos „0 órát” hozott a magyar történelemben.¹⁹ Gyakorlatilag mindenki artikulálhatta a mondanivalóját, leszámítva a szélsőségesen kompromittálódottakat. Többen is abban reménykedhettek, hogy a hazai pedagógia előtt megnyílik az út és a gyakorlatban kamatoztathatják a legújabb tudományos eredményeket. Valamint reménykedhettek abban is, hogy megfér majd egymás mellett a „polgári”, a reform és az alternatív pedagógia. *„Rövid ideig még tartotta magát az a felfogás, hogy a polgári neveléstudományi gondolkodás különböző irányzatainak és tanainak humanista és demokratikus hagyományai a jövőben is diszkurzív együttesként létezhetnek tovább”* – írja Pukánszky Béla.²⁰ Ezt a pluralizmust később hamar felszámolta a Magyar Dolgozók Pártja (= MDP).

1944-ben az ország gyakorlatilag két részre volt osztva: volt egy – már – felszabadított keleti oldal, valamint egy nyugati – még fel nem szabadított – oldal és egy Budapest, ami a „senki földje volt”.²¹ 1945 januárjában két rendeletet is kiadott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (= VKM), az elsőben az újjászervezésről, a másodikban a tanév folytatásáról rendelkezett. Már 1945 első felében kezdtek feleleveníteni működésüket a különböző pedagógiai intézmények, melyek egyben lehetőséget adtak a pedagógiai elmélet művelésére.²²

Szintén a demokratizálódási folyamat része volt, hogy az egyetemeket újonnan érkezett kutatókkal és oktatókkal egészítsék ki. Ilyen új kutató volt többek között Mérei Ferenc (gyermeklélektan, pszichológia) és Ortutay Gyula (néprajz).

Keresztury Dezső²³ miniszter is nagy reményekkel és ideákkal fogott neki a közoktatás átalakításába. Ekkor még a baloldálnak kicsi súlya volt a VKM-ben.²⁴

A második világháború jelentősen megtépázta az iskolarendszert is. Elsősorban annak épületeit. Ha nem a bombázások, akkor a különféle hadtestek használták a legkülönbözőbb célokra, például kórháznak, vagy – mint a Fasori Gimnázium esetében – istállónak az iskolát. A padokat és a padlót sok esetben felszedték és tüzelőnek használták, a mozdítható értékeket pedig magukkal vitték a harcoló

¹⁹ Kiss Endre–Tütő László (szerk.): *A magyar gondolkodás 1944 és 1949 között*. Tankönyvkiadó, 1990 4.

²⁰ Pukánszky Béla: *Das Pädagogische Komitee an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1950–1956 (Manuskript)*. Elhangzott: 2006. december 8. Az ötvenes évek nevelésügye – Új irányzatok a korszak neveléstörténetének értelmezésében. Az MTA Pedagógiai Bizottsága Neveléstörténeti Albizottságának konferenciája, Pécs. (Hálózati változat: <http://www.staff.u-szeged.hu/%7Ecomenius/Paedkomitee.doc>). A szöveg Szemes Péter tolmácsolásában jutott el hozzám magyarul, ez úton is köszönöm neki a gyors és pontos fordítást, a későbbiek során mindvégig a magyar változatot használtam.)

²¹ Mészáros Istvánt idézi: Golnhofér Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolkultúra könyvek, 2004 32.

²² Golnhofér Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolkultúra könyvek, 2004 32.

²³ Keresztury Dezső a Nemzeti Parasztpárt tagja volt. A VKM vezetését szakmai alapokra, nem politikai alapokra kívánta helyezni, kikötve, hogy a pártfegyelmet is addig tartja be, amíg az nem ellenkezik szakmai meggyőződésével. Vö. N. Szabó József: *Oktatáspolitikai Magyarországon a parlamenti választások után (1945–1946)*. Kultúra és közösség, 1991. 2. szám.

²⁴ Uo.

csapatok. Összesítve a károk körülbelül 140 millió aranypengőt tettek ki.²⁵ A romok eltakarítása, az iskolák felújítása is a VKM feladatai közé tartozott.

A demokratizálódási folyamat keretein belül szükségessé vált az iskolarendszer átalakítása is. A VKM-re hárult a feladat, hogy ezt a modernizálást véghezvigye. A tömegoktatás a demokrácia szerves részét képezte – és képi ma is – így szükségessé vált egy életkoroknak megfelelően tagoló iskolarendszer. Az általános iskola létrehozása nem volt mentes az ellenérzésektől,²⁶ ám a koalíciós pártok egyetértettek abban, hogy a demokratikus oktatási rendszer kiépítése elodázhatatlan.²⁷ A VKM a demokratizálódást alapvetően három szinten hajtotta végre:²⁸

1. az általános iskola létrehozása,
2. az iskolai tankönyvek revíziója,
3. a pedagógusok igazoltatása és átképzése.

1945. augusztus 16-án a 6 650/19445. M. E. számú rendelettel létrehozták az általános iskolát. A 37 000/1945. VKM rendelet már az 1945/46. tanévre a polgári iskola első osztálya helyett kötelezte az általános iskola ötödik osztályának megnyitását.²⁹ Létrehozását mindenképpen pozitívan kell értékelni. A pártok is kiemelt figyelmet szenteltek az ügynek, mintegy „második földreformnak” tekintették.³⁰ Széles rétegek számára nyújtott egységes műveltséget, valamint lehetőséget biztosított arra, hogy felemelkedjenek a szegény, paraszti családból származó gyermekek is. Ezt ma sem vonják kétségbe az oktatáskutatók.³¹ Azonban különbséget kell tenni az 1940-ben a XX. törvénnyel létrehozott nyolcosztályos népiskola és az 1945-ben létrehozott általános iskola között. Ugyanis míg a nyolcosztályos népiskola mellett megmarad a négyosztályos polgári iskola és a nyolcosztályos gimnázium, valamint nem jogosított továbbtanulásra sem, addig az általános iskola magában foglalta a gimnáziumok alsó négy évfolyamát, valamint a polgári iskolákat. Egységes jellegű volt, mert egyazon alpműveltség közvetítésére törekedett.³²

²⁵ Kardos József: *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Gondolat Kiadó, 2007, 12.

²⁶ Vö. Sáska Géza: *A gyermektanulmányozás és az alkalmazott lélektan az 1945 utáni politikai fordulatokban*. Iskolakultúra, 2008. 1. sz.

²⁷ „Az általános iskola létrejötte több volt, mint kultúrpolitikai probléma, politikai üggyé vált, a pártok második földreformnak tartották. A politikai és ideológiai érvekkel alátámasztott nyolcosztályos iskola létrehozását nem lehetett kétségbe vonni.” N. Szabó József: *Oktatáspolitikai Magyarországon a parlamenti választások után (1945–1946)*. Kultúra és közösség, 1991. 2. sz.

²⁸ Természetesen vitatható a VKM számos intézkedése. A kommunisták pedig már 1945-ben megjelentek (kriptokommunisták), sokszor mint felbujtók, így „hozzájárultak” igazságtalan perekhez, leminősítésekhez, karrierrek töréséhez.

²⁹ Knausz Imre: *Az általános iskola létrehozása – 1945–1948*. In: Knausz Imre: *Történelem és oktatás*. Fővárosi Pedagógiai Intézet, 1998.

³⁰ N. Szabó József: *Oktatáspolitikai Magyarországon a parlamenti választások után (1945–1946)*. Kultúra és közösség, 1991. 2. sz.

³¹ Vö. Sáska Géza: *A gyermektanulmányozás és az alkalmazott lélektan az 1945 utáni politikai fordulatokban*. Iskolakultúra, 2008. 1. szám, továbbá: Knausz Imre: *Az általános iskola létrehozása – 1945–1948*. In: Knausz Imre: *Történelem és oktatás*. Fővárosi Pedagógiai Intézet, 1998.

³² Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe* (hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/01800/01893/>).

Az ideiglenes nemzeti kormány 530/1945. M. E. számú rendelete határozta meg, hogy pontosan mely tartalmakat kell megsemmisíteni, a mellékletében pedig megtalálhatóak a tiltólistára tett kötetek. Az iskolai tankönyvek revízióját az 1883/1945. sz. VKM rendelet írta elő. Elsősorban a nyilas és szovjetellenes tartalmaktól való megszabadulást jelentette. Elsősorban a történelem, irodalom, földrajz, gazdasági és társadalmi ismeretek tankönyveit érintette a revízió. A rendelet előírta, hogy az iskolaigazgató által kijelölt két szaktanár és a pedagógus-szakszervezet küldötte végezze el a tankönyvek „javítását”. A gyakorlatban sokszor azt történt, hogy a „már nem aktuális lapokat” egyszerűen kitépték a tankönyvekből.³³ Mivel ez nem volt elég hatékony, a 20 793/1945. számú VKM rendelettel rendelkeztek a tankönyvek központi felülvizsgálatáról.³⁴ A Szövetségi Ellenőrző Bizottság (= SZEZB) pedig felügyelte, hogy rendben menjen a revízió és a sajtó ellenőrzése.³⁵

A közigazgatás erkölcsi megtisztításának keretén belül igazoltatták a pedagógusokat is. Az igazoltatás keretein belül folyamatosan készítették a béli listákat. A tanügyi tisztviselőknek és a pedagógusoknak 0,5%-át bocsátották el.³⁶ A pedagógusok átképzése pedig 1945. augusztus 11-vel kezdődött meg. A pedagógusát-képzések anyagát képezte a *Demokrácia és köznevelés* című kötet.³⁷ Érdekes, hogy az átképzési tanfolyamon – amely Budapesten zajlott – nem tartott előadást Kiss Árpád, vagy éppen Sik Sándor sem.

A VKM szükségesnek látta egy tanácsadó testület létrehozását, amely tanácsaival segíti levezényelni az átalakítási folyamatot. Ennek megfelelően 1945. április 19-én az ideiglenes nemzeti kormány 1140/1945 rendeletével megalapította az Országos Köznevelési Tanácsot.³⁸ Vezetője Szent-Györgyi Albert, ügyvezető igazgatója Kiss Árpád lett.³⁹ Szent-Györgyi Albert nem volt a pedagógia-tudományok tudósa, ám rendkívül nagy – külföldi – tapasztalatokkal rendelkezett, emellett rendszeresen fejtette ki véleményét pedagógiai kérdésekben is. „Nekünk kell megformálnunk az új embert és vele az új jövőt. Nekünk kell helyrehoznunk azokat a rettenetes hibákat és mulasztásokat, amelyeket a múlt elkövetett.”⁴⁰

³³ Kardos József: *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Gondolat Kiadó, 2007, 23.

³⁴ Uo. 24.

³⁵ 1947-re megszűntek a lapbetiltások. Addigra ugyanis tudnia kellett egy szerkesztőnek, hogy mi jelenhet meg és mi nem egy-egy folyóirat számában. Vö. Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek (1945–1949)*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 39.

³⁶ Kardos József: *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Gondolat Kiadó, 2007, 19.

³⁷ A kötetről rövid áttekintést ad: Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek (1945–1949)*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 80.

³⁸ Az Országos Köznevelési Tanács anyagai elpusztultak. Azok a dokumentumok is, amelyet a VKM küldött számukra. Vö. Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek (1945–1949)*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 14. és 35.

³⁹ Vö. Pethő Ildikó: *Az Országos Köznevelési Tanács – Az OKT munkája Kiss Árpád vezetése alatt* (hálózati változat: <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/kissarpad/20051115231303724000000114.html>).

⁴⁰ Szent-Györgyi Albert nyitóbeszéde az Országos Köznevelési Tanács megnyitóján. Idézi Kardos József: *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Gondolat Kiadó, 2007, 18.

Kiss Árpád⁴¹ jelentős szerepet kapott az Országos Köznevelési Tanács,⁴² majd az Országos Neveléstudományi Intézet (=ONI) tagjaként az események befolyásolásában.

A pluralizmus feléledését jelentette, hogy újból aktív lett a Magyar Paedagógiai Társaság. 1946 májusában megtartották a háború utáni első nagygyűlésüket. Itt elfogadták az új alapszabályzatukat, megválasztották az új tisztkart, az elnök továbbra is Prohászka Lajos maradt. Még ugyanebben az évben megjelent a folyóiratuk, a Magyar Paedagógia három évet összekapcsoló száma. Mivel a minisztériumi támogatás elapadt, 1947-ben már csak egyetlenegy számra futotta.⁴³

A pluralizmust jellemzi, hogy újra szárnyra kaptak a hazai reform és alternatív pedagógiai törekvések. Ilyen volt Domokos Lászlóné Új Iskola projektje is, melynek egykoron növendéke volt Bibó István is.⁴⁴

Hiába indult meg az (szellemi) újjáépítés, hiába jelölték ki az új irányokat Magyarországon. A nemzetközi erőviszonyok nem tették lehetővé az önálló – független – fejlődést. „... a pedagógiában is, a kezdeti sokszínűséget, pluralitást fokozatosan felváltotta a centralizált, homogenizált neveléstudomány.”⁴⁵

A pedagógiai folyóiratok radikális csökkenésének két oka volt.⁴⁶ Egyrészt, ironikus módon maguk a demokrácia mellett elkötelezett pártok is segítették a pluralizmus és a sajtószabadság felszámolását. Igen hamar, 1945 februárjában rendeletet (340/1945. M. E. sz.) fogadtak el, miszerint az ideiglenes papírhány miatt csak a demokratikus pártok kapnak lapkiadási engedélyt. A háború után az újjáépítésre kellett a pénz és a politikai élet változásai amúgy sem kedveztek a civil – és szűkebb értelemben – a pedagógiai szervezeteknek és folyóirataiknak. A második ok pedig az volt, hogy Rajk László belügyminiszter (Magyar Kommunista Párt = MKP) 1946 júliusában rendeletileg feloszlatta az 1945 előtti civil, polgári és vallásos egyesületeket (beletartoztak a pedagógiai egyesületek is). Ez többek között azt is jelentette, hogy a folyóiratok mögül eltűnt a civil háttér. A lapkiadást tovább nehezítette a papírhány.⁴⁷

A pedagógiai pluralizmus tényleges felszámolására az 1947-es kékcédulás választások után került sor. 1947-ig a kommunisták aknamunkája, gáncsoskodása csak „minimális eredménnyel” járt.

⁴¹ Igaz, az Országos Köznevelési Tanács anyagai elpusztultak, de Kiss Árpád cikke: *Hogyan működött az Országos Köznevelési Tanács*. Köznevelés, 1957. 1. szám fennmaradt. Ez további segítséget nyújthat (hálózati változat: <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/kissarpad/20080820020500590000000217.html>).

⁴² Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek (1945–1949)*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 40.

⁴³ Uo. 41.

⁴⁴ Részletesen lásd: Sáska Géza: *A gyermektanulmányozás és az alkalmazott lélektan az 1945 utáni politikai fordulatokban*. Iskolakultúra, 2008. 1. sz.

⁴⁵ Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek (1945–1949)*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 45.

⁴⁶ Uo. 38.

⁴⁷ Uo. 39.

A pedagógiai pluralizmus felszámolása

1947. augusztus 31-én rendezték meg Magyarországon a később kékcédulás választások néven hírhedtté vált választást. A választások előtt a kommunisták maguk számára kedvezően módosították a választási törvényt (1947. évi XXII. törvény). A törvény a „Lex Sulyok” gúnynevet kapta, mert a változások következtében többek közt az ellenzék egyik vezére, Sulyok Dezső is elvesztette választathatóságát s pártja, a Magyar Szabadságpárt emiatt feloszlatta magát.

A pedagógiai szervezeteket minél hamarabb megpróbálták megszüntetni (ahol nem ment szép szóval, ott erővel), általában úgy, hogy beolvasztották a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetébe. A Magyar Pedagógiai Társaságot természetesen nem lehetett „csak” egyszerűen megszüntetni. Így gyakorlatilag felszámolták a különböző nézetek és azok képviselőinek egyesületeit, rétegszervezeteit.

Természetesen a pluralizmus felszámolása nem szűnt meg a szakszervezetekkel. A pedagógiai folyóiratokat is hamar felszámolták. Az Embernevelés (a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének lapja) is betiltásra került. A Magyar Paedagógiai Társaságra (= MPT) is és folyóiratára is a betiltás várt. 1949. április 2-án lemondott a tiszti kar és egy háromfős bizottságra bízta a társaság jövőjét (Vajda György Mihályra, Faragó Lászlóra, Zibolen Endrére). Ők tárgyaltak Mérei Ferencel, az ONI vezetőjével az MPT jövőjéről. Erre azonban nem került sor, az MPT-ot 1950-ben belügyminiszteri rendelettel feloszlatták.⁴⁸

Hasonló sorsra jutott a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (Nékosz) is.⁴⁹ Számítalan legenda kering a népi kollégiumokkal kapcsolatban, ugyanakkor a pedagógiai szakirodalomban máig nem foglalkoztak intenzíven a népi kollégiumokkal. Sajátos felépítésük – „önkormányzati rendszerük” – elveik és önálló, független létezésüket nem tűrte az MKP.⁵⁰ A Nékosz sorsa 1948 szeptemberében megpecsételődött:⁵¹ hamarosan létrehozták az Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatalt (= ODKH), amely az összes állami kollégium gazdasági ügyeit intézte. „*Magyarul: sor került a kollégiumok államosítására, így a Nékosz elvesztette gazdasági önállóságát.*”⁵² Sáska Géza szerint: „A hatalomkoncentrációt végző fegyelmezett kommunis-

⁴⁸ 17 év múlva, vagyis 1967-ben, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének tanszékvezető professzora, majd később az egyetem rektora, vagyis Jausz Béla lesz a társaság elnöke, 1974-ben bekövetkezett haláláig.

⁴⁹ A Nékosz történetéről lásd bővebben: Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda*. Osiris Kiadó, 2005, valamint Pataki Éva azonos című 2005-ben készített dokumentumfilmjét. Emellett rövid, tömör összefoglalást olvashatunk Papp István: *A Nékosz legendája és valósága*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, 2005.

⁵⁰ Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolakultúra könyvek, 2004 121.

⁵¹ Uo. 123.

⁵² Papp István: *A Nékosz legendája és valósága*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, 2005.

ta elit számára kiszámíthatatlansága, anarchikus működése miatt veszélyeket hordozott a felsőoktatásban tanulókat tömörítő NÉKOSZ is.”⁵³

A Mérei vezette ONI is hamarosan a támadások kereszttüzébe került, annak ellenére, hogy Mérei 1948-ban nyilvánosan önkritikát gyakorolt. A kommunista párt korábban sem engedte, hogy egy önálló intézet jöjjön létre, kezdettől fogva a pedagógiai főiskola keretei között működött. Végül az 1950. április 29-i az 112/1950. számú minisztertanácsi rendelet kimondta az ONI megszűnését.⁵⁴

Kétségtelen, hogy a pluralizmus felszámolásának csúcspontja az 1948. évi XXXIII. törvény megalkotása és elfogadása volt. Az állami vezetés még 1948 februárjában is komolyan gondolta, hogy tárgyalásos úton rendezi az iskolák államosításának kérdését.⁵⁵ A Köznevelési Bizottság 1948. február 6-i javaslatának első része számokkal illusztrálja az iskolai oktatás 1948-as helyzetét.⁵⁶ A Köznevelési Bizottság az alábbi javaslatokban képzelte el az államosítást:

1. a töredék népiskolák egyesítésével és egyidejű államosításával,
2. a háború során elpusztult felekezeti iskolákat az állam magának építse újjá, ezzel egyidejűleg államosítaná is,
3. végül az állami ellenőrzés részeként bevezették volna, hogy minden nyolcadik osztályt végzett tanuló – beleértve az egyházi iskolák tanulóit – állami záróvizsgát tesz, ahol megvizsgálták volna azt is, hogy „demokratikus szellemben” történt-e neveltetésük,
4. az amúgy népszerű egyházi iskolákba felvehető tanulók számának korlátozásával,
5. az állam a tanítók és az igazgatók jogállásába való beleavatkozással.⁵⁷

A tárgyalások sikertelenek voltak, így Rákosi 1948. április 15-én, a Politikai Bizottság (= PB) ülésén a katolikus egyház elleni kampánytervezetre tett javaslatot.

Az állami iskolákról szóló propaganda már zajlott, amikor is a színpalak mögött még mindig folytak a tárgyalások. A politikai vezetés nem hivatalosan megállapodott a református egyház képviselőivel, hogy az iskoláikat az állam átveszi és vállalja, hogy 20 évig anyagilag segíti.⁵⁸ A Pócspeletriben történt események alapvetően befolyásolták a történeteket. Rákosi 1948. június 4-én beszámolt a PB-nak az is-

⁵³ Sáska Géza: *A gyermektanulmányozás és az alkalmazott lélektan az 1945 utáni politikai fordulatokban*. Iskolakultúra, 2008. 1. sz.

⁵⁴ Az ONI-val kapcsolatban részletes tájékoztatást ad Knausz Imre: *Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben*. Továbbá Knausz Imre: *A magyar „pedológia” pere – 1948–1950*. Mindkét tanulmány megtalálható Knausz Imre: *Történelem és oktatás*. Fővárosi Pedagógiai Intézet, 1998; valamint még Sáska Géza: *A gyermektanulmányozás és az alkalmazott lélektan az 1945 utáni politikai fordulatokban*. Iskolakultúra 2008. 1. sz. és Gölhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 103.

⁵⁵ Mikó Zsuzsanna: *Az iskolák államosításának politikai előkészítése*. Kommentár, 2008. 6. sz.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

kolák államosításának harcáról. A június 10-i PB-ülésem pedig már „kész tényként” kezelhették az államosítást.⁵⁹

Rákosiék számoltak azzal a lehetőséggel, hogy a katolikus egyház nem fog beletenyugodni az iskolái elvesztésébe. Ez esetben az egyháznak szánt támogatásokból mindössze előleget lehetett folyósítani.

A tudomány államosítása: a Tudományos Tanács tündöklése és bukása (1947–1949)

Az eddigiekben a közoktatásban és a közoktatás irányításában végbement változásokról írtam. A közoktatás államosítása után következhetett a tudomány államosítása. Ez nem pusztán annyit jelentett, hogy a különféle tudományokat (legyen szó társadalom/humán és természettudományokról), hanem azt is, hogy a tudósok kiválasztásánál elsődleges szemponttá válik a politikai elkötelezettség.

A Tudományos Tanács létrehozása, működése és megszűnése

1948. szeptember 8-án az 1948. évi XXXVIII. törvény elfogadásával „hivatalosan” is kezdetét vette az MDP-nek a tudomány államosítására tett kísérlete. A Magyar Tudományos Tanács (= MTT) alig egy évig „működött”, ám mégis ez alatt az egy év alatt (tényleges működése alig több mint fél év volt)⁶⁰ sikerült a párthoz – és annak ideológiájához – tartozó, „megbízható” tudósokat előnyben részesíteni, akik jelentős része, alig egy évvel később már a „megreformált” akadémián találta magát.⁶¹

Létrehozásának célja kezdettől fogva az volt, hogy irányítsa a magyar felsőoktatást, tudományt és a hozzá tartozó kutatásokat.⁶² A törvény egyértelműen kimondta: „1. § (1) A tudományos élet tervszerű irányítása, valamint a gyakorlati élettel való kapcsolatának erősítése céljából Magyar Tudományos Tanácsot (a továbbiakban: Tanácsot) kell létesíteni. (2) A Tanács a miniszterelnök felügyelete alatt áll.”⁶³

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ 1949. december 13-án fogadta el az országgyűlés az Akadémiáról szóló 1949. évi XXVII. törvényt, ami – egyben – kimondta – az 5. § első bekezdése értelmében – az MTT megszűnését is.

⁶¹ „...az Akadémia tagságának közel kétharmada 1945 után lett az Akadémia tagja, 26 fő 1948-ban.” In: Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Akadémiai Kiadó, 1995 112.

⁶² Uo. 11.

⁶³ 1948. évi XXXVIII. törvény.

Ezzel törvényesen is deklarálták, hogy a kormány lesz az MTT és ezzel együtt a tudomány (és a tudományos kutatások) közvetlen irányítója.

Az MTT-ben három szakosztályt hoztak létre: társadalomtudományi, természettudományi és műszaki tudományok szakosztályát.⁶⁴ Ugyan nem volt az osztályoknak döntési joga (lásd lejjebb) de véleményükkel – minősítésükkel – döntően befolyásolták az ötvenes évek tudósainak sorsát. Az egyetemek átalakításának – centralizálásának – viszonylag „egyszerű” módját jelentette az MTT. Vezetője, Gerő Ernő döntéseit kétségbe vonni nem lehetett, ellenben ő felülbírálhatta az osztályok minősítéseit.

Az MTT konstrukciójából az következett, hogy egy kollektív alkotás lesz (tudósok, kutatók, tanárok). Valójában a tanács és a szakosztályok tényleges döntéshozók lesznek, informátorokként, tettestársként használják őket.⁶⁵

Az ilyen erősen eltérő célok és eszközök mellett csakis konspirációs eszközökkel lehetett fenntartani a törvényesség látszatát. Huszár Tibor szerint: *„Az azonban nem sejtettük, hogy négy, viszonylag zárt információs lánc, pontosabban kommunikációs tér jön létre, s hogy az események átláthatósága érdekében ezeket külön-külön kellett feltárnunk. (Ha egyáltalán hozzáférhetők.)”*⁶⁶

A négy eltérő kommunikációs tér:

1. az Akadémia Igazgató Tanácsa és Osztályai. Ebben a körben abban a hitben tevékenykedtek, hogy az MTT csak az Akadémia működési rendjének megújítása, az új tagok felvétele kizárólag az ő illetőségük,⁶⁷

2. a Tudományos Tanács, pontosabban annak a szakosztályai. Ők beavatottak voltak, s ennek tudatában végeztek – mindenki a saját tudományos területén – minősítéseiket. Méghozzá több „hullámban”: eldöntötték, hogy ki jogosult és milyen nagyságrendű tudóspótléokra, felülvizsgálhatták a jogosultak körét, javaslatokkal éltek a kinevezendő és eltávolítandó professzorokról („kádereztek”),⁶⁸

3. az utolsó előtti tér a Pártkollégium. Ez egy sajátos, hibrid képződmény volt. Gyakorlatilag minden miniszteriális intézményben működött ilyen – saját hatáskörben – és a kommunistákat tömörítette. A valóságban a párt központi vezetőségének meghosszabbított karjaként működtek.⁶⁹

4. az utolsó kommunikációs tér pedig a szovjet–magyar kapcsolati háló. Nem egyszerűen a szovjet tudományos minta követését jelenti, hanem a folyamat köz-

⁶⁴ Golnhofer Erzsébet: Rendszerváltások a tudomány legitimációjában. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., 2006, 21.

⁶⁵ Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Akadémiai Kiadó, 1995, 12.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Akadémiai Kiadó, 1995, 13.

⁶⁸ Huszár Tibor hozzáteszi: „...Tudományos Tanács döntéshozó testületként nem működött. Ha egyáltalán született döntés, azt az Elnökség hozta, amelynek jogosítványairól a Törvény nem rendelkezett.” Uo. 13.

⁶⁹ Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Akadémiai Kiadó, 1995, 14.

vetlen ellenőrzését, a felügyeleti jogot, esetenként a közvetlen személyi beleszólást.⁷⁰

Ebből is kiderül, hogy egy meglehetősen sajátosan irányított testületről van szó, amelyre a politikusok rábízta a „piszkos munkát”.

Az MTT elnöke, Gerő Ernő (gúnynevén: „a barcelonai hóhér”) közlekedésügyi miniszter lesz. Gerő nem szívesen vállalta a posztot, mint kifejtette: nem tudós, másrészt pedig amúgy is túl van terhelve ahhoz, hogy egy ilyen nagy horderejű kérdéssel foglalkozni tudjon.⁷¹

Hiába volt potens elnöke, mégis késlekedett az MTT megalakulása. E mögött több ok is húzódott: egyrészt a bürokrácia lassúsága, személyi okok (később kapták meg sokan a megbízólevelüket), s végül az egyetemek ellenállása. A Szent-Györgyi Albert által bevezetni kívánt reformokat is heves ellenállás fogadta.⁷²

A minősítések és véleményezések „folyamatosan” zajlottak. Ám Gerő 1949. május 27-én levélben kér jelentést – rövid határidőt szabva – Alexits Györgytől, hogy készítsen egy összefoglalást az MTT-ről. Javaslatot is tesz, hogy kik készítsék el a jelentést.⁷³ Huszár Tibor szerint a jelentés korrektül foglalja össze az MTT rövid történetét.⁷⁴ Gerő a Szovjetunióba készült, a beszámoló a szovjet vezetőket tájékoztatta volna. Megbeszélésre készült a párt- és az állami vezetőkkel, s az egyik kérdés az MTT jogállása volt. Korábban – az MTT-t létrehozó törvény elfogadása-kor – nem tisztázták az Akadémia szerepét. A részletes egyeztetésre azért volt szükség, mert az MTT a szovjet modelltől eltérő irányító és koordinációs szervezetként jött létre. Még a megalakulása előtt egyeztettek a budapesti szovjet nagykövetséggel.⁷⁵

Az Akadémia 1945 utáni története világosan mutatja, hogy megérett a strukturális reformokra. A természettudományok és a műszaki tudományok nem voltak kellő súlyban képviseltetve. Huszár Tibor úgy véli, hogy 1949 nyarán drasztikus intervenció nélkül is megnyerhető lett volna az akadémikusok többsége a tudományos kutatást szolgáló reformokban való részvételre.⁷⁶ Az Akadémia kezdeményezéseit az MTT nem karolta föl, hanem ahol lehet, blokkolta.

Az MTT Pártkollégiuma 1949. június 18-i ülésén meghallgatta Alexits Györgyöt és elfogadta a határozatot a Tudományos Tanácsnak az Akadémiába való beolvasdásáról.⁷⁷

Az, hogy a debreceni egyetemről Karácsony Sándort „csak” 1950-ben sikerült eltávolítani, annak az lehet az egyik legkézenfekvőbb magyarázata, hogy 1948 már-

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo. 24.

⁷² Uo. 29.

⁷³ Uo. 104.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 105.

⁷⁶ Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Akadémiai Kiadó, 1995, 113.

⁷⁷ Uo. 115.

ciusában a debreceni egyetem professzori karának egyetlen kommunista, szociáldemokrata tagja sem volt, mint ahogyan a Szegedi Tudományegyetemnek sem.⁷⁸

Az MTT-t (a kommunisták az Akadémia helyett működtették volna) végül a történelem epizódszerepre kárhoztatta. Voltak, akik „hivatalból” hittek benne, míg mások „meggyőződésből” vélték helyesnek. Végül életképtelennek bizonyult egy új – teljesen pártfüggetlen – szervezet létrehozása, ám arra tökéletesen alkalmas volt, hogy „rostaként” kiszűrje azokat, akik nem hajlandók alávetni magukat a párt akaratának.

A Tudományos Tanács és a neveléstudomány kapcsolata⁷⁹

Az MTA-n Prohászka Lajos képviselte a pedagógiát 1939-től 1949-ig.⁸⁰ 1948 végére Prohászka kultúrpedagógiai nézetei a kommunista párt által meghirdetett céljainak és ideológiájának kereszttüzébe került.⁸¹ Mérei Ferenc 1948 novemberében a Köznevelésben megjelent cikke⁸² egyértelművé tette, hogy a pedagógia kultúrfilozófiává válása elszakadt a pedagógiai gyakorlattól és ezért káros. Faragó László *Az új nevelés kérdései* című könyvben nem javasolja Prohászka humanizmusát, helyette inkább Makarencó harcoss humanizmusát javasolja.⁸³

Az MDP először is a tudósok anyagi helyzetének megváltoztatásával – a párthoz közel álló tudósok támogatásával – mutatja meg az „új helyes irányt”.⁸⁴ Ennek megfelelően először is kategorizálni kell a tudósokat. Két fő kategóriát alkalmaznak. Az egyik a szakmai kategória, a másik a politikai.⁸⁵

– *szakmai kategóriák*: elismert tudós, első osztályú kutató, komoly tudós;

⁷⁸ Uo. 144.

⁷⁹ Golnhofer Erzsébet: *Rendszerváltások a tudomány legitimációjában*. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., 2006, 20., valamint lásd még: Magyar Életrajzi Lexikon 1900–1990 (hálózati változat: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC11587/12457.htm>).

⁸⁰ Uo. 12.

⁸¹ Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 64.

⁸² Golnhofer Erzsébet Mérei Ferencnek „A falakon belül. A neveléstudomány feladata.” (Köznevelés. 22.) című cikkére hivatkozik. In: Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 130.

⁸³ Vö. Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolakultúra könyvek, 2004, 64.

⁸⁴ Golnhofer Erzsébet: *Rendszerváltások a tudomány legitimációjában*. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., 2006, 23.

⁸⁵ Uo.

– *politikai kategóriák*: jó elvtárs, demokratikus meggyőződésű polgár vagy párttag, semleges, ellenségesen passzív a demokráciával szemben, ellenség.

A fenti tipológiából is látszik, hogy egyszerűen és minél hamarabb szerettek volna világos képet kapni a tudósokról. A tervezett 250-260 kiemelkedő tudós javadalmazásában semmilyen szerepet nem játszott a tudományos teljesítmény. Kizárólag politikai alapon válogatták ki azokat a tudósokat, akik díjazásban részesültek. A differenciálódást és a besorolást az összegek jelezték: Prohászka Lajos és Várkonyi Hildebrand Dezső 202 Ft-ot kapott, a pedagógiában akkor még ismeretlen Jausz Béla 1800 Ft-ot, Szalai Sándor 3000 Ft-ot, Mérei Ferenc pedig 3500 Ft-ot kapott.

1949. szeptember 21-ére hívták össze a bölcsészaktíva ülését, a leváltandó és helyettesítendő professzorokról.⁸⁶ Nem volt kérdés, hogy Prohászkanak mennie kell a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemről,⁸⁷ valamint az MTA-ról.⁸⁸ De hasonló sors várt Várkonyi Hildebrand Dezsőre (Budapest) vagy éppen Karácsony Sándorra (Debrecen).⁸⁹

Mint az látható, a tudomány államosítása korántsem ment „zökkenőmentesen”. Az a szervezet – MTT –, melyet az akkor majdnem 160 éves Akadémia leváltására szántak, végül elbukott, de így is „jó szolgálatot” tett a pártnak: segítségével könnyen és gyorsan sikerült először megosztani, majd „megtisztítani”, végül pedig ideológiai szempontból homogenizálni a tudós társadalmat. Alig fél évvel az akadémikusok leváltása után megkezdte munkáját az új Akadémia.

⁸⁶ Uo. 24.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ 1956. december 20. a II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya osztályvezetőségi értekezletet tartott, ahol – a jegyzőkönyv alapján – felmerült, hogy korábban „hibáztak” néhány – kiváló – tudós esetében. Megfontolandó lenne rehabilitálni őket. Fülepp Lajos volt a hozzászóló. MTA levéltár A II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Iratai 3. doboz (a továbbiakban MTA Archiv) továbbá 1957. március 19. ülésen a rehabilitálandók között szerepel Prohászka Lajos. 3. doboz, 5. dosszié.

⁸⁹ Karácsony Sándor (1891–1952): pedagógus, filozófus, egyetemi tanár. A magyar filozófiai gondolkodás egyik legeredetibb alakja, országos hírnévű pedagógus. Szekfű Gyulától Kodály Zoltánig sokan szerették, ismerték, vitatták nézeteit. A társaslélektan legkiemelkedőbb hazai képviselője. A debreceni katedrán elődje Mitrovics Gyula, akivel kapcsolata nem volt felhőtlen. Amikor Karácsony Sándor megkapta Mitrovicstól az egyetem pedagógiai tanszékének katedráját, kifejezetten ellenségessé vált kapcsolatuk.

Pedagógia helye és szerepe az ötvenes évek Akadémiáján⁹⁰

1950. január 23-án a II. osztály vezetőségi (= OV) ülést tartott az új tagokkal, s máris megtették javaslatukat a Neveléstudományi Albizottság⁹¹ tagjairól. Elnöknek Trencsényi-Waldapfel Imrét javasolták (mint az később kiderült, ideiglenesen vállalta a neves klasszika-filológus a posztját). Olyan nevekkal találkozhatunk, mint Fogarasi Béla, Joború Magda, Tettamanti Béla, vagy éppen Ágoston György (később ő követi Trencsényi-Waldapfel Imrét). A következő OV-ülésen még tárgyalták az ötéves tervre tett javaslatukat.⁹² A márciusi OV-ülésen azonban igen lesújtó véleményt fogalmaznak meg róla: „túltengenek az általánosságok”, „a célok nincsenek konkretizálva”.⁹³ A Pedagógiai Bizottság ötéves tervével még sokáig problémák voltak, végül Lukács elvtárs segítségével a célok konkretizálásával, egy „szakszerű”, a szovjet pedagógia – akkor – jelentős írásait magában foglaló könyvkiadással sikerült „elfogadhatóvá tenni” a tervet.

A Pedagógia Bizottság (=PEDB) „végleges” tagjait 1951. március 21-én fogadják el.⁹⁴ Az, hogy majdnem egy teljes évig nem volt „fix” és biztos tagsága kétségtelenül rányomta a bélyegét a bizottság munkájára. A bajokat csak tetézte, hogy a minisztériummal (még 1950-ben is a VKM-re hivatkoztak az iratokban) igen rossz viszonyt „ápol” a bizottság.⁹⁵ Ez alapvetően két okra vezethető vissza. Az egyik a pedagógiai könyvtár (az MTA Pedagógia Könyvtára), ami akkor még Budapesti Pedagógiai Könyvtár volt, a másik a Pedagógiai Tudományos Intézet (=PTI)⁹⁶ létrehozása körüli viszontagságok. Egyrészt az utóbbinak nem volt tisztázott a viszonya az Akadémiával, valamint a minisztériummal („független” intézet létrehozását pedig egyik fél sem akarta), másrészt felmerült a kérdés, hogy milyen lesz a viszony a PTI és a PEDB között.

⁹⁰ A fejezetben kronológiai sorrendben fogok haladni. Ugyanakkor ismételtelen felhívnom a figyelmet arra, hogy mint azt már korábban említettem, az anyagban sokszor nehéz volt eligazodni, emellett visszatérő probléma volt, hogy ugyanaz a (szó szerinti!) jegyzőkönyv, feljegyzés, életrajz stb. három – rosszabb esetben – még ennél is több, különféle változatban maradt meg. Hay Dianától (az Akadémiai Levéltár vezetője) megtudtam, hogy az iratok archiválásáról akkoriban még semmilyen előírás nem rendelkezett (az iktatókönyvekbe számtalan dolgot iktattak, de az iktatott iratok jelentős részét kidobták), így hát az adatok megőrzése majdhogynem a titkárnők és a jegyzők „lekiismeretén” múlt. Eppen ezért kell a forráskritikával és körültekintéssel kezelni a megmaradt dokumentumokat.

⁹¹ A fennmaradt dokumentumokban később már Pedagógiai Főbizottságról, vagy egyszerűen csak Pedagógiai Bizottságról esik szó.

⁹² MTA Archív, 1 doboz, 1 dosszié.

⁹³ MTA Archív, vö. jegyzőkönyv, 2.

⁹⁴ MTA Archív, 1 doboz, 2. dosszié.

⁹⁵ Hogy a minisztérium és a Pedagógiai Bizottság közötti feszült viszony a bizalmatlanságnak vagy egyszerűen csak a „hatalmi” harcnak a villongásai voltak, egyelőre nem derült ki.

⁹⁶ Vö. „Javaslat a Neveléstudományi Intézet létrehozásáról” MTA Archív, 199. doboz, 1. dosszié.

Trencsényi-Waldapfel Imre 1950. február 14-én kelt levelében⁹⁷ felhívja Lázár György figyelmét számos dologra, úgy mint az Akadémia és PTI közötti „lehető legrosszabb” viszonyra. Kilenc pontban összegyűjtve ecseteli a problémákat. Külön nem tér ki a pletykákra (a levél második oldala), melynek során számtalan intrikával (fúrással) találkozok az ember.

1952. január 21-én kelt feljegyzésében Trencsényi-Waldapfel Imre⁹⁸ aggodalmát fejezi ki a PEDB és a – végül a minisztérium keretei között létrejövő – PTI közti problémára. A probléma a következő volt, a levél szerint: a PEDB a későbbi – általa létrehozott – PTI elvi irányítása miatt jött létre, ám ha a minisztériumé az intézet, akkor feleslegessé válik a PEDB munkája. Székely Endréné egy nappal korábban már levelet írt, melyben a Szovjet Pedagógiai Akadémiát hozza fel példának, mint a minisztérium és az Akadémia (értsd: tudomány) egymás mellett történő békés együttélésének példája.⁹⁹ Ezenkívül további példákat hoz a PEDB megszüntetése ellen (természetesen kínosan ügyel rá, hogy kerülje azt a szót, hogy megszüntetés). Szokolszky Istvánnak, Décsi Gyulánéhez (PEDB titkára) intézett feljegyzésében (1952. január 24-én kelt) kifejti, hogy a bizottság működése személycserék közbeiktatásával továbbra is biztosítható lenne.¹⁰⁰ Trencsényi-Waldapfel Imre szeptember 25-én levelet ír Rusznyák Istvánnak (az Akadémia elnöke), melyben kéri, hogy mentse fel a PEDB vezetése alól. A levélben kifejti, hogy amúgy is „csak” ideiglenesen vállalta a bizottság vezetését, filológiai munkáival is el van maradva stb. Trencsényi-Waldapfel Imre után – egyhangúlag – megszavazták Ágoston Györgyöt a PEDBIZ élére. Kétségtelen, hogy a fentebb már említett intrikába is belefutott Trencsényi. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet Székely és Trencsényi levele, hogy rosszabb esetben Darvas József miniszternél komolyan felmerülhetett a bizottság megszüntetése, jobb esetben is a „jogállásával”, funkciójával kapcsolatban problémák merültek fel.

1954-ben javaslatot tettek az Akadémiai Neveléstudományi Kutatócsoport létrehozására. Az indoklás szerint azért vált szükségessé egy kutatócsoport létrehozása, mert a bizottság nem tudta magas szinten tartani a pedagógiaelmélet művelését, egyben koordinálni a neveléstudományi (neveléstörténeti) kutatásokat.¹⁰¹

Az Akadémián a neveléstudományi bizottságnak alapvetően négy feladatot kellett ellátnia: 1. kapcsolatfelvétel a szocialista országok akadémiaival, 2. a szocialista pedagógia klasszikusainak megjelentetése, 3. az egyetemeken és pedagógiai főiskolákon folyó tudományos kutatások koordinálása és ellenőrzése, 4. tanácskozások szervezése a pedagógia és a pszichológia aktuális kérdéseiről.¹⁰²

⁹⁷ MTA Archív, 199. doboz, 5 dosszié.

⁹⁸ „Feljegyzés Fogarasi Béla elvtárs részére.” MTA Archív, 200. doboz, 3. dosszié.

⁹⁹ MTA archív, 200. doboz, 3. dosszié.

¹⁰⁰ „Feljegyzés Décsiné részére.” Uo.

¹⁰¹ MTA. Archívum, 200. doboz, 7. dosszié.

¹⁰² Pukánszky Béla: *Das Pädagogische Komitee an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1950–1956 (Manuskript).*

A Debreceni Egyetem Pedagógia Tanszékének képviselte az Akadémián

JAUSZ BÉLA MUNKÁSSÁGA

1913-ban érettségizett a soproni evangélikus liceumban. Ugyanezen évtől a budapesti egyetem német-magyar szakos hallgatója. Az első világháború 1914-es német tanulmányútján érte utol.

1920-ban megszerezte tanári oklevelét, 1925-ben doktorált. Ugyanezen évtől a germanisztika tanszék lektora (Debrecen), 1935/36-os tanévtől az egyetem Középiskolai Tanárképző Intézetéhez került, majd az újonnan létrehozott tanárképző gyakorlógimnázium igazgatója 1944-ig. 1956-ban részt vett a füredi tanácskozáson, majd 1957-től 1959-ig a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektora.¹⁰³

Magáról és munkásságáról így vall 1963-ban: „S egy átlagszintet tartó, külső fordulatokban szegényes életpálya hol tarthat számot érdeklődésre még a szakmában is, vagy mit nyújthat tanulságot a nyomdokunkba lépő nemzedékeknek? Hacsak azt nem, hogy egy több mint négy évtizedes nevelői pálya tesz bizonyosságot az ifjúsággal való foglalkozás optimizmust megőrző erejéről.”¹⁰⁴

1965 tavaszán meleg ünnepségek közepette emlékeznek meg hetvenedik születésnapjáról.

1967-ben az újjáalakuló és országos méretűvé fejlesztett Magyar Pedagógiai Társaságnak haláláig elnöke lesz.¹⁰⁵

Visszahúzó személyiség volt, rendkívül nagy tudással rendelkezett, a tanítványaira mindig volt ideje. A szemináriumok beszélgetések, viták voltak, ahol a hallgatókat egyenlő partnerként kezelte. Ha a diákok beszélgettek a szemináriumi szobában, Jausz tanár úr rendszeresen „kilátogatott” hozzájuk, hallgatta beszélgetéseiket, néha hozzászólt. Rendkívül precízen és alaposan végezte munkáját.

A debreceni egyetem akadémiai képviselőjét két ember látta el: Jausz Béla mint tanszékvezető egyetemi docens, később professzor (majd rektor). Mintegy vele „párhuzamosan” Bajkó Mátyás először mint demonstrátor, később pedig már mint egyetemi tanársegéd segíti ápolni a kapcsolatot. Bajkó Mátyás mindössze néhány dokumentumon szerepel mint kérvényező, vagy éppen fogalmazó demonstrátor.¹⁰⁶ Ám Jausz Béla aktívan részt vett a bizottság munkájában. Különösen a PEDB Neveléstörténeti Albizottságában. Rendszeresen jelen volt a könyvbírálatokon, ve-

¹⁰³ Vecsey Beatrix–Orosz Gábor: Arcképvázlat Jausz Béláról (1895–1974). In: Brezsnaynszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Gondolat Kiadó, 2007, 251.

¹⁰⁴ Jausz Béla: *Életemről, munkámról*. In: Pedagógiai Szemle, 1963. 6. sz.

¹⁰⁵ Vecsey Beatrix–Orosz Gábor: Arcképvázlat Jausz Béláról (1895–1974). In: Brezsnaynszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Gondolat Kiadó, 2007, 252.

¹⁰⁶ Vö. „1950. okt 5-én kelt levelükre ezt közöljük:” MTA Archiv, 199. doboz, 4. dosszié.

zette a könyvbírálatokat, rendszeresen hozzászólott a művekhez, vagy a bírálatokhoz. A pedagógiai bizottság pedig rendszeresen meghívta a legkülönfélébb előadásokra.¹⁰⁷

Az 1954. március 26–27-én megtartott debreceni akadémiai napok rendezvényen is rengeteget dolgozott. Elsősorban – mint tanszékvezető – a szervezőmunkában tudott segédkezni, hozzászólást mindössze egyszer tett, Mátrai László: A magyar felvilágosodás kutatásának néhány filozófiai problémája című előadáshoz.¹⁰⁸ Nem véletlenül ehhez szolt hozzá. 1953. május 20-i keltezéssel egy jelentést küldött Jausz Béla az Akadémiára.¹⁰⁹ A jelentésben beszámol a 18. századi levéltári anyag feldolgozásáról, Bajkó Mátyás (ekkor már tanársegéd) a felvilágosodás korának pedagógiája témakör feldolgozottságáról, valamint még négy hallgatóról (három fiú és egy lány), akik neveléstörténetből írták a szakdolgozatukat.

Képes volt a leghesebb viták közben is megőrizni higgadtságát és szakszerűségét. Sohasem vádaskodott, ugyanakkor – ha szükséges volt – kiállt az igaza mellett.

1954. szeptember 24-én egy négyoldalas jelentést küldött (15 példányban) a Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének kutatásáról.¹¹⁰ A jelentés tartalmaz egy összefoglalót arról, hogy milyen levéltárban, milyen anyagokat sikerült áttekinteni. Továbbá taglalja a kutatás pontos témakörét, ami eredetileg a debreceni felvilágosodás pedagógiája volt, majd később ezt bővítették ki a 18. századra és az 19. század első felére.¹¹¹ Ezenfelül beszámolt az előkészületben lévő anyagokról (melyek várnak még feldolgozásra). 1954-ben, mint arról Jausz a levélben beszámol, hétfőn, kedden és szombaton tartózkodik Pesten, akkor is leginkább a minisztériumi teendőit látja el, így nem tudott részt venni számos PEDB- és neveléstörténeti albizottsági ülésen.

Az 1956. június 30-án tartott – ominózus – ülésen is hozzászól, igaz mindössze egyszer, s akkor is csak kurtán.¹¹² Rövid hozzászólásában örömét fejezi ki, hogy végre elindul egy szabadabb vita: *„Különösen annak a generációnak a szempontjából fontosak ezek, amelynek tudományos felkészülése idején nem volt alkalma a vitatkozás művészetének az elsajátítására. Ez a vita, szerinte, jelen formájában is előrelépés. Kiemeli, hogy elismerésre méltó az a mértéktartás, amelyet ezen a vitán a szembenálló szempontok képviselői tanúsítottak.”*¹¹³

1956. február 8-án egy újabb jelentés megy fel Pestre, melyben az 1955. évet foglalja össze Jausz professzor.¹¹⁴ A professzor mellett ott találjuk – munkatárs-

¹⁰⁷ A meghívókat rendszeresen pesti lakásának címére küldte az Akadémia.

¹⁰⁸ A debreceni akadémiai napokról, azok előadásairól és hozzászólásairól bővebben lásd: II. Filozófiai és Történettudományi Osztály Értesítője, 4. kötet, 1954. 3–4. sz.

¹⁰⁹ MTA Archivum, 201. doboz, 1. dosszié.

¹¹⁰ MTA Archivum, 202. doboz, 1. dosszié.

¹¹¹ Uo.

¹¹² A magyar pedagógia a kibontakozás útján. In: Pedagógiai Szemle, 1956. október.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ MTA Archivum, 203. doboz, 1. dosszié.

ként – Bajkó Mátyás nevét is. A jelentés hét pontban foglalja össze a Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstörténeti Tanszékén folyó kutatások elmúlt évi eredményeit.

1956. szeptember 19. egy újabb – rövid – jelentés érkezett az Akadémiához a debreceni egyetemtől, melyben közlik, hogy a szegedi pedagógiai napokon Bajkó Mátyás és Ádám Péter vesznek részt. A jelentést Jausz Béla írta alá.

A fentiekből jól látszik, hogy a debreceni egyetemet elsősorban Jausz Béla, másodsorban pedig Bajkó Mátyás képviselte az Akadémián. Hogy miért éppen Bajkóra esett a választás, egyelőre nem tudjuk. További kutatások folytatására van szükség ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kapjunk. Jausz Béla egy meglehetősen szétzilált tanszéket vehetett át 1951-ben. Sok-sok türelemmel és szívós munkával képes volt megerősíteni a tanszéket és nemcsak az egyetemen, hanem az országban is ismertté tudta tenni (tudományos körökben).

Debreceni pedagógusok a balatonfüredi konferencián¹¹⁵

A FÜREDI PLATFORM ÉRTELMEZÉSEI

Jómagam nem tulajdonítok annak jelentőséget – semmi esetre sem misztikusat vagy szakrálisat –, hogy egyazon évben történt a három pedagógusvita és az októberi forradalom. Annak ellenére sem, hogy a mitizálás – az események időbeli közelsége okán – lehetőséget biztosítana erre.

Természetesen nem véletlen, hogy egy meglehetősen „erős” akadémiai pedagógiai bizottsági vita után körülbelül két hónappal később a Petőfi-kör vitáján nem vitték tovább a vitát. Innét pedig „adta magát”, hogy a füredi tanácskozáson tovább beszéljék azt, amiről eleddig szó sem lehetett. Példának okáért Jóború Magda mind a három vitán – aktívan – részt vett, így hát ő mindenképpen vitte magával az újabb és újabb, őszinte, frissítő viták hangulatát (ízét).

Ám hogy a füredi konferencia mégis mitikussá lett, annak pont az ellene küzdő államhatalom volt az oka. Mint oly sokszor máskor, most is az elnyomó tette az elnyomottat mitikussá.

Sztálin halálával az enyhülés korszaka kezdődött Kelet-Európában. Magyarországon megbukott Rákosi, helyette Nagy Imre alakíthatott kormányt 1953 júliusá-

¹¹⁵ Először 1957-ben, majd 2006-ban reprint – „Egy forradalom pedagógiája” címmel, Aula Kiadó, 2006 – kiadásban is megjelent a konferencia rövidített jegyzőkönyve. Én azonban a Magyar Elektronikus Könyvtárban lévő digitális változatot használtam, így annak az oldalszámait vettem a hivatkozások alapjául (hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/04200/04283/>).

ban.¹¹⁶ Nagy Imre minisztersége idején enyhült a terror, gazdasági változások sora követte egymást. Ebben a felszabadultabb légkörben kezdtek önvizsgálatot. Ezt az önvizsgálatot ha nem is közvetlenül, de közvetve elősegítette a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa (1956. február 15.), mely korábban elképzelhetetlennek tartott tabukat döntött le.

A konferencia előkészítése 1955-re tehető, amikor is Bogdan Suchodolski (lenyegyel pedagógus) hazánkban járt és mesélt az önálló népszerű pedagógusok és oktatáskutatók éves nyári táboráról.¹¹⁷ Ugyanezen évben merült fel, hogy a pedagógus szakszervezet konferenciát szervezzon. Erdei Sándorné levelet írt 1956. szeptember 19-én Kónya Albert oktatásügyi miniszterhez,¹¹⁸ melyben egy korábbi szóbeli beszélgetésre hivatkozva kijelenti, hogy 1956. október 1–6. között kívánják megrendezni a konferenciát. A levélben öt pontban rögzíti, hogy miről kell feltétlenül tanácskozni:

1. a pedagógiai tudomány művelőinek felelőssége az ifjúság szociális szellemen történő nevelésében,

2. a minisztérium hogyan tudná biztosítani, hogy a pedagógiai tudomány eredményeit az irányításban hasznosítsák,

3. a minisztérium milyen gyakorlati intézkedésekkel tudná segíteni a pedagógiai publikálás feltételeit,

4. Kónya elvtárs mutasson rá, hogy a pedagógiai kutatás szoros kapcsolatban áll a gyakorlattal,

5. a jövőben kidolgozandó főbb pedagógiai témák bemutatása.

A konferencia illeszkedett a politikai változásokhoz, vagyis a diktatúra módszereivel való szakításhoz.¹¹⁹

A szovjet pedagógia kérdései és a velük való szembenézés elkerülhetetlen volt a konferencián. Pataki Ferencné mondta ki, *„hogya a vita során elhangzott, hogya nagy károkat okozott az a tény, hogya a szovjet pedagógia a mi gondolkodásunkban azonosult a marxista pedagógiával.”*¹²⁰

A múlt pedagógiájával kapcsolatban majdnem mindenki hajlandó volt önkritikát gyakorolni, még Székely Endréné is, igaz, ő továbbra is aggodalmát fejezte ki a különféle polgári pedagógiák rehabilitálása miatt.¹²¹ Úgy vélem, hogy ez tőle nagy teljesítmény volt. Miért? Mert Sáska Géza szavaival élve ő tényleg megpróbált min-

¹¹⁶ Szabolcs Éva: Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia. In: Szabolcs Éva: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., 2006, 166.

¹¹⁷ Szabolcs Éva: *„Pedagógiánk... valóban népünk nevelőihez fog szólni”*. In: *Educatio*, 2006. 3. szám.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Szabolcs Éva: Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia. In: Szabolcs Éva: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., 2006, 169.

¹²⁰ Balatonfüredi pedagógus konferencia 1956. október 1–6. Rövidített jegyzőkönyv, 86.

¹²¹ Uo. 119.

dent „az Országos Neveléstudományi Intézet és személy szerint Mérei nyakába varrni, amit csak lehetett”,¹²² méghozzá alig egy évvel a konferencia előtt.¹²³ A felszabadulás 10. évében a jól végzett munka örömeivel veszi számba az eredményeket. Méreinek „A gyermek világnézete” című kötetét a burzsoá pedagógia művei közé sorolta. Hogy az egyhetes tábor ideje alatt beszélgettek-e, vagy esetleg tudomást sem vettek egymásról, egyelőre nem tudni.

A füredi konferencia három debreceni résztvevője¹²⁴

A három résztvevő Debrecenből: Jausz Béla (tanszékvezető egyetemi docens), Borbély András (egyetemi adjunktus), Durkó Mátyás (egyetemi tanársegéd).

Jausz Béla részt vett a plenáris üléseken is, még hozzá is szólt a vitához: *„Az a sokréti, a kérdéseket világosan és bátran felvető megbeszélés azt mutatja, hogy az indítás jó volt, és helyes volt az a szellem is, amely az egészet irányítja. Valóban itt az ideje a munkának. Nem írom ugyan alá, hogy nincs magyar pedagógia. Nem tudom miért teszünk úgy, mintha mindent előlről kellene kezdenünk, amikor komoly színvonalon álló magyar pedagógiai irodalmunk volt. Végeredményben és gyakran pedig még az utóbbi évek hibás próbálkozásai is több-kevesebb tudományos igény-nyel indultak el, ha nem is mindig jelentkeztek ezen a szinten a maguk vulgarizálásával, másfelől pedig – tudomásom szerint – azért csak jelentkezett az a sajátosan magyar pedagógia az egyetemi előadásokban, nem egy gyakorló pedagógus munkájában is.”*¹²⁵ Megfigyelhető – mint oly sokszor máskor is – hogy mennyire higgadt a hozzászólása. Ugyanakkor szavaiból az is kitűnik, hogy véleménye szerint a pedagógiának van – szocializmus előtti – neveléstörténete.¹²⁶

A plenáris ülésen kívül részt vett az összes szakbizottsági értekezleten és hozzá is szólt az értekezletekhez.

Borbély András és Durkó Mátyás is egyaránt részt vettek a nevelőképzésről szóló esti vitán (a vitát Jausz Béla vezette fel). Borbély Andrásnak mindössze két

¹²² Sáska Géza: *A gyermektanulmányozás és az alkalmazott lélektan az 1945 utáni politikai fordulatokban*. Iskolakultúra, 2008. 1. sz.

¹²³ Székely Endréné: *A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó felhasználása a magyar pedagógiatudományban*. In: II. Filozófiai és Történettudományi Osztály Értesítője, 4. kötet, 1955. 6. kötet, 3–4. sz.

¹²⁴ Hogy Kiss Árpádot miért nem számítom debreceninek, annak ellenére, hogy pedagógiájának legmeghatározóbb éveit Debrecenben töltötte? Annak egyszerűen az az oka, hogy azokat tekintem „debreceninek”, akik a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszékéről jöttek.

¹²⁵ Balatonfüredi pedagógus konferencia 1956. október 1–6. Rövidített jegyzőkönyv, 62.

¹²⁶ Ravasz Jánosnak található egy neveléstörténetről szóló feljegyzése az MTA Archivum 200. doboz, 3. dossziéjában. Ebben a feljegyzésben 1945-ig röviden és tömören összefoglalja a pedagógia addigi történetét.

felszólalása volt abból az egyik egy visszaemlékezés, a másik az egyetemek univerzitás jellegének elvesztése miatti – érthető – nemtetszése.

Durkó Mátyás egyetlen – a jegyzőkönyvben fennmaradt – hozzászólásával arra hívta fel a figyelmet, hogy *„a túlterhelés mellett nem lehet elfogadhatóan megoldani a pedagógiai tárgyak oktatását. Lehetetlen, hogy az egyetemi hallgatók felnőnek klasszikusok olvasása nélkül. Egyetemi előadás csak ott indokolt, ahol a tudomány újszerű feltárását adja.”*¹²⁷

Összegzés

Dolgozatom egyik célja, hogy bizonyítsam a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszéke nem egy zárt, „elit” volt, hanem – a két nagy háború előtt és a két nagy háború közötti korszakhoz hasonlóan – egyrészt befolyásoló „tényező”, másfelől pedig méltóan vihette tovább évszázados hagyományait.

Bár az új vezetésnek – Jausz Bélának – minden eddigénél több kompromisszumra volt szüksége az államhatalommal, mint elődeinek, sikerült ezeket a kompromisszumokat úgy véghezvinnie, hogy a tanszék becsülete ne sérüljön, s a humanista nevelés – melyet Karácsony Sándor is magáénak vallott – méltón folytathatóvá vált a tanszéken.

Felhasznált irodalom

Az irodalomlistában kizárólag a könyveket sorolom fel, a folyóiratcikkeket jellem a lábjegyzetekben.

Brezsnyánszky László: *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata.* Gondolat Kiadó, 2007.

Golnhofér Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949.* Iskolakultúra könyvek, 2004.

Szabolcs Éva: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon.* Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., 2006.

Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói.* Akadémiai Kiadó, 1995.

Kiss Endre–Tütő László (szerk.): *A magyar gondolkodás 1944 és 1949 között.* Tankönyvkiadó, 1990.

¹²⁷ Balatonfüredi pedagógus konferencia, 1956. október 1–6. Rövidített jegyzőkönyv, 140.

- Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris Pedagógia, a Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásai: Debrecen, 1999. november*. Kiss Árpád Archívum könyvsorozata I. kötet.
- Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. (A hálózati változatot használtam: <http://mek.oszk.hu/01800/01893/>).
- Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, 2005.

Valószínűtlenségi hajtómű

Intermediális kérdések Douglas Adams Galaxis útikalauz stopposoknak című művének regény-, képregény- és filmváltozatában

A populáris irodalom vizsgálatának lehetőségét a posztmodern kor teremtette meg. A korszak esztétikája megkísérli módszeresen lebontani a 18. századtól berögződött dichotómiákat, melyek azonban, talán épp létezésük deklarációja miatt továbbra is jelen vannak. Ezzel kapcsolatban Clive Bloom felveti, hogy az akadémiai irodalomtudomány csak akkor hajlandó a népszerű kultúrát elfogadni, ha az mélylé, tudattalanná és történelmileg folyamatossá válik – más szavakkal a magas irodalom egy másik formájává (Bloom 37). Eszerint fennáll a veszélye, hogy a magas irodalom a népszerű kultúrát csak saját értelmezési keretében, saját identitásától megfosztva tudja kezelni. Ezen a hermeneutikai csapdán nehéz, ha nem lehetetlen átlépni. Jelen írásomban arra teszek kísérletet, hogy a populáris kultúra egy szegmensét, a science fiction szubkultúráját saját rendszeréhez mérten tárgyaljam – Douglas Adams *Galaxis útikalauz stopposoknak* című szövegén és annak adaptációin keresztül.

Kánon és paródia

A science fiction önmagához mért vizsgálata azért is kiemelkedő jelentőségű itt, mert a tudományos-fantasztikus műfaj önmagát nem a népszerű, illetve a magas irodalomhoz való kapcsolatában határozza meg. Sokkal inkább egy olyan kulturális hálóról van szó, ahol megjelennek azok a szövegek, melyek a közösség minden tagja számára „legendák”, olvasandók. Emellett, ebben a közegben a science fiction szövegek egymással lépnek intertextuális viszonyba, s ilyen szempontból egy tudományos-fantasztikus kánon létezéséről beszélhetünk.

Egy kánon létrejöttének egyik mutatója a rá irányuló műfaji paródiák születése. Itt már nemcsak formanyelvről és tematikáról, hanem klisévé dermedt szabályokról is szó van, melyek – ahogy Bényei Tamás is megjegyzi –, sebezhetővé, parodizálhatóvá válnak (Bényei 90). A paródia megjelenése a science fictionben azonban nem arra utal, hogy elérkeztünk a sci-fi mint műfaj kimerüléséhez, sokkal inkább egy, bizonyos sztereotípiákkal rendelkező tudományos-fantasztikus kánon létre reflektál. Így kutatásom témája, a *Galaxis útikalauz stopposoknak*

című szöveg sem tekinthető egyetlen konkrét alkotás paródiájának, hanem a műfajhoz köthető berögződések ironikus színrevitelét kíséri meg.

Ilyen kontextusban értelmezhető a regény egyik alakja, Marvin, a paranoid android, illetve az Arany Szív hajó központi agya, ha a science fiction hagyományos „mesterséges intelligencia” toposzát ismerjük fel benne. A műfajban megjelenő mesterséges értelmek ugyanis általában intelligenciával igen, ám konkrét személyiségvonásokkal nem rendelkező entitásként szerepelnek. Elég, ha csupán Stanley Kubrick *2001: Űrodüsszeia* című filmjében a hiperintelligens központi komputerre, Halre gondolunk, de a példák száma igen nagy. Marvin ezzel szemben emberietlenül magas intelligenciája mellett depresszióra hajlamos, ám nem szerves, szénelapú entitásként jelenik meg, a központi agynak pedig két különféle, testre szabható személyisége is van: általános üzemmódban barátságos, a vészszemélyiségét azonban anyáskodóra tervezték. Mindez egészen természetes, sőt szórakoztató módon viszi színre az „ember” hétköznapi definiálhatóságának problémáját. A kartéziánus elgondolás alapján ember az, aki gondolkodik és érez – ám Marvin, aki bolygó méretű agya mellett érez, sőt az esetek nagy százalékában igen rosszul érzi magát, egyetlen lehetséges különbséget hagy ember és robot között: hogy az ember szerves, szénelapú életforma, a robot pedig elektromos áramkörökben létezik.

A már említett, műfajhoz köthető berögződések azonban nyilvánvalóan a science-fiction-kánon alapszövegeihez is kötődhetnek, így kerülhetnek bele olyan intertextuális játékok Adams művébe, melyek a szubkultúra kanonikus szövegeit idézik meg. Erre szembeötlő példa az Isaac Asimov által megteremtett *Encyclopaedia Galactica* említése. Ezt először így említi Adams szövege: „In many of the more relaxed civilizations on the Outer Eastern Rim of the Galaxy, the Hitch Hiker's Guide has already supplanted the great Encyclopedia Galactica as the standard repository of all knowledge and wisdom, for though it has many omissions and contains much that is apocryphal, or at least wildly inaccurate, it scores over the older, more pedestrian work in two important respects”¹ (Adams 2005a, 4).

Isaac Asimov *Alapítvány* trilógiájában az *Encyclopedia Galactica* könyv megírása egy tudóscsoport feladata, s célja, hogy a világmindenség összes tudását felhalmozzák benne, hogy mindenki számára hozzáférhető legyen. Asimov „minden tudás egy könyvben” koncepcióját ássa alá már csak a *Galaxis útikalauz* léte is, hiszen az utóbbi tagadja a teljes megismerés és a teljes közölhetőség lehetőségét – ezt támasztja alá a Ford Prefect által szerkesztett bejegyzés a Föld bolygóról, amely mindössze két szó: „Mostly harmless” (Adams 2005a, 60) – „Jobbára ártalmatlan” (Adams 2004, 54).

¹ A Galaxis külső keleti peremének néhány liberálisabb civilizációja számára a *GALAXIS útikalauz* már kiszorította a hatalmas *Encyclopaedia Galacticát*, s egyedül tölti be az összes tudás és bölcsesség tárházának szerepét, mert noha sok benne a hézag, és tele van kétes, de legalábbis üvöltően pontatlan adattal, két fontos vonatkozásban felülmúlja kevésbé szárnyaló elődjét.

A paródia tehát gúnyt űz a kánonból és kritizálja azt, de közben maga is illeszkedik abba. Ezt Bényei Tamás a paródia kettős helyzetével magyarázza, azzal, hogy a paródia maga is igen nagymértékben azzá válik, amit parodizál (Bényei 92). Pontosan ez történik a *Galaxis útikalauz stopposoknak* esetében is: Adams egész, emberléptékű univerzuma, szemben a valódi világűr feltételezhető hideg embertelenségével és megismerhetetlenségével szintén parodisztikus színezetet ölt. Ennek egyik példája magának az Útikalauznak a létezése, ami az univerzumban való eligazodásban segít².

A Total Perspective Vortex, magyar fordításban telepszichopatikus turbomixer – ami a *Galaxis útikalauz stopposoknak* folytatásában, a *Vendéglő a világ végén* című kötetben jelent meg – a szöveg az univerzumhoz való viszonyát szemlélteti. Ez egy olyan kinzőeszköz, amely a világegyetem végtelenségét mutatja meg, ezzel sodorva örületbe áldozatait. „For when you are put into the Vortex you are given just one momentary glimpse of the entire unimaginable infinity of creation, and somewhere in it a tiny little marker, a microscopic dot on a microscopic dot, which says „You are here.”³ (Adams 2005b, 57). A jelenet parodisztikus színezetét az adja, hogy Zaphod Beeblebrox mindezt a következő szavakkal kommentálja: „It just told me what I knew all the time. I’m a really terrific and great guy. Didn’t I tell you, baby, I’m Zaphod Beeblebrox”⁴ (Adams 2005b, 61).

A későbbiek folyamán kiderül, hogy mindez csupán az univerzum (s így a telepszichopatikus turbomixer) legyengített, leegyszerűsített modellje volt, s a valódi élménytől minden bizonnyal még a nagy Zaphod Beeblebrox is összeroppanat volna. Adams szövege is hasonlóképpen kezeli az univerzumot: egy egyszerű, emberléptékű világegyetemet kínál fel, amely ráíródik a teljes, végtelen tér és idő felfoghatatlanságára. Ennek a folyamatnak az analógiája Zaphod Beeblebrox szemüvege, amit Adams a befogadónak is felajánl: „They were a double pair of Joo Janta 200 Super-Chromatic Peril Sensitive Sunglasses, which had been specially designed to help people develop a relaxed attitude to danger. At the first hint of trouble they turn totally black and thus prevent you from seeing anything that might alarm you”⁵ (Adams 2005b, 28). A varázsszemüveget felvéve tehát a befogadónak nem kell szembesülnie az elképzelhetetlennel.

² A továbbiakban a névazonosság miatt Douglas Adams szövegére mint *Galaxis Útikalauz Stopposoknak*-ra, az ebben szereplő fiktív lexikonra pedig Útikalauzként fogok hivatkozni. (R. Zs.)

³ Amikor betesznek a turbomixerbe, mindössze egyetlen rövid pillantást kapsz a teremtes elképzelhetetlen végtelenségéből. Valahol az egészben van egy icipici jelzés, egy mikroszkopikus pettyen elhelyezett mikroszkopikus petty, amelyen ez áll: „Ez vagy te.” (Adams 2004, 174)

⁴ „Semmi különös. Csak azt láttam, amit amúgy is tudtam. Azt, hogy igazi belevaló, klassz srác vagyok. Nem megmondtam, pajtás, hogy Zaphod Beeblebroxnak hívnak?” (Adams 2004, 179)

⁵ „Nem akármilyen pápaszemek voltak ezek, hanem egy pár Joo Janta 200-as szuperpánkromatikus vészérzőkélő napszemüveg, amit kimondottan arra fejlesztettek ki, hogy viselőjét nyugalommal vértelje fel a veszéllyel szemben. A veszély legkisebb jelére ugyanis tökéletesen megfeketedik benne az üveg, megóvva ezzel az embert bármiféle izgalmat kiváltó látványtól.” (Adams 2004, 153)

A fentiek alapján tehát Douglas Adams *Galaxis útikalauz stopposoknak* című szövege – a szöveget a lehető legtágabban értelmezve, s így értve alatta a rádiójátékot, a regényt, a filmeket és a képregényt is – több szempontból is kultuszműnek tekinthető. Egyrészt parodisztikus attitűdjével reflektál a science-fiction-kultusz létrejöttére, másrészt pedig kétség sem férhet hozzá, hogy azok közé a sokat idézett és a kollektív élményanyag részévé vált szövegek közé tartozik, melyek ezt a kultuszt alkotják.

Paródia és adaptáció

A szöveg kultikussága idézte elő számos adaptáció létrejöttét, azonban ugyanezette lehetetlenné is az eredeti közönséget teljesen kielégítő feldolgozások megalkotását. Michael Cassutt szerint egy-egy sci-fi regény megfilmesítésével épp azokat az olvasókat dűhítik fel, akik miatt érdemes volt belekezdeni az adaptációba (Cassutt). Tehát a science-fiction szövegek megfilmesítése vagy képregény-átdolgozása nehézségekbe ütközik, mert bár minden szöveg önálló világot teremt, de ez a sci-fi-re fokozottan igaz. Az adaptációk értékelése még a science fiction keretein kívül is problematikus pont, hiszen az eredetiség, alapvető esszencia, elmondhatóság kérdéseit veti fel.

Gerard Genette adaptáció-definíciója újrairja a titokzatos és központi esszencia, illetve a sokáig természetesnek vett mediális elsődlegesség kérdését: szerinte ugyanis az adaptáció „olyan szöveg, ami második, de nem másodlagos” (Genette 1998, 142). Ez egyrészt utal arra, hogy egyik sem alárendelt a másikhoz képest, és pusztán az, hogy példának okáért a regény korábban született, mint a belőle készített film, még nem implikálhat értéktételeket. Másrészt azt is jelentheti Genette kijelentése, hogy az adaptáció aktusa magát az elsődlegesség kérdését is feleslegessé teszi, „intermediális palimpszeszt” természetéből fakadóan. Hiszen a befogadó szemszögéből könnyen lehet, hogy az adaptáció válik elsődlegessé – például ha valaki hamarabb látja a *West Side Story* musicalt, mint hogy olvasta volna a *Rómeó és Júliát*, nyilvánvaló okokból a musicalt érzékeli „elsődlegesnek”.

Az elsődlegesség kérdésének ilyen megjelenítése az adaptáció identitásának kettős természetére világít rá. Egyrészt az adaptáció mint önmagában álló művészi alkotás nyeri el jelentését, másrészt azonban az eredetihez viszonyítva, attól való eltéréseiben határozható meg. Az, hogy egy adaptáció másodlagos, tehát jelentéstöbbletet, s nem másodlagosságot ad.

A *Galaxis útikalauz stopposoknak* olyan szöveg, amit még science-fiction mértékkel szemlélve is különösen nehéz adaptálni. Ennek ellenére a rádiójáték létrejötté (1978) óta a szöveget számos formában feldolgozták – a képregény kivételével ezek mindegyikében közreműködött Douglas Adams. 1979-ben megjelent könyv formátumban, 1981-ben a hatrészes BBC-sorozat készült el, 1984-ben a C64-re

írt számítógépes kalandjáték, 1993-ben a képregény, 2005-ben pedig az amerikai, másfél órás film került a közönség elé. Az „ötrészes trilógia” negyedik és ötödik része, melyek a *So Long, And Thanks For All The Fish* (Viszlát, és kösz a halat), illetve a *Mostly Harmless* (Jobbára ártalmatlan) címet viselték, 1984-ben és 1992-ben láttak napvilágot, s ezzel az adaptációk mellett a folytatások, továbbgondolások sorozatát is megkezdték. 1999-ben a BBC elindította a <http://www.h2g2.com> weboldalt, amely a *Galaxis útikalauz stopposoknak* mintájára a világunkra vonatkozó összes elérhető bölcsességet próbálja meg – a fiktív szöveg stílusában – felhalmozni, és 2009-re várható a „trilógia” hatodik részének megjelenése – bár ezt a nemrég elhunyt Douglas Adams helyett az ír Eoin Colfer gyermekkönyvíró fogja megalkotni, *And Another Thing* (És még valami) címmel.

Jelen tanulmányban a *Galaxis útikalauz stopposoknak* megvalósulásai közül az első két regény szövegét, a BBC-sorozatot, és a képregény-, illetve a filmadaptációt vetem össze. A *Galaxis útikalauz stopposoknak* adaptációja több szempontból problematikus. Egyrészt nehézséget okoz, hogy Adams mondatai váltak kultikussá és nemcsak a világ, melyet felépített, másrészt a szöveg a szövegben megjelenése szintén felveti a képi ábrázolhatóság kérdését, végül pedig a regény és rádiójáték a paródia műfajába tartozik, ezért nemcsak magát a szöveget, hanem annak parodisztikus attitűdjét is adaptálni kell. A továbbiakban ezeket vizsgálom.

Ahogy tehát szó volt róla, a *Galaxis útikalauz stopposoknak* nem a cselekmény, nem a képiség, hanem az eredeti szöveg textualitása miatt vált kultikussá. Douglas Adams – először rádiójátékokban elhangzott – mondatai azok, ami miatt rajongók egész táborra forgatja szívesen a köteteket. Amikor tehát adaptációra kerül sor, részben a marketing érdekei miatt, részben pedig az eredeti mű „kvintesszenciájára” hivatkozva a kultusszá vált szöveget tovább kell vinni, még akkor is, ha az új médiumtól alapjaiban idegen az effajta szövegszerűség.

Vajdovich Györgyi ezt a médiumidegenséget a következőkben ragadja meg: „Van azonban az irodalmi elbeszéléseknek egy olyan rétege, amely egyáltalán nem transzponálható a film médiumába, ez pedig a stílusalkotó elemek rétege, melyek csak az adott művészeti ág kifejezési módjára jellemzők” (Vajdovich 296). Nyilvánvalóan ez a transzponálhatatlanság a képiség és a szöveg eltérő természetében gyökerezik.

A szövegszerűség azonban nem tekinthető médium-idegennek sem a film, sem pedig a képregény esetében, hiszen mindkettő „hibrid” közeg, azaz több médium (kép, szöveg, zeneiség) ötvözéséből jött létre. A film mint médium összetettségét Jürgen E. Müller a következőképp ragadja meg: „A film nem azért hibrid és intermediális, mert médiaelődeit magában foglalja, [...] hanem mert már a kezdetektől fogva majdnem minden szinten mediális kölcsönhatásban van velük” (Pethő 2002. 33). Hasonlóképp a képregény sem tekinthető (többek, például Fischer Gábor felvetésével szemben) az írott szöveg illusztrációjának, hanem a médiumnak alapvető szükséglete az összetettség. „A rajzok értelme a szövegek nélkül homályban maradna, a szövegek a rajzok nélkül értelmetlenek lennének” – írja Töpffer, a

képregény médiumának egyik elméleti úttörője (idézi Peeters 93). Ezek alapján tehát a kultuszszöveg filmes, illetve képregény-adaptációja kivitelezhető, a médiumok elsődleges jellemzőjeként számon tartott képiség pedig átértelmezi a szöveget, vagy bővíti a lehetséges interpretációk spektrumát.

A BBC-sorozat újraértésmozzanatainak egyik legszembeötlőbb példája Arthur Dent, a főszereplő egyik mondatához kapcsolódik: „I seem to be having tremendous difficulties with my lifestyle”⁶ (Adams 2005a, 197). A regény szerint e kijelentés egy apró bolygón lévő ellenséges törzs közötti évszázados háborút robbantott ki, mert az ő nyelvükön az elképzelhető legnagyobb sértést jelentette. A két törzs közötti harcot a televíziós sorozat a nyolcvanas években divatba jött űrhajós számítógépes játékok mintájára ábrázolja, ezzel a két nép közötti háború – a cselekmény fő szála szempontjából – irreleváns voltát hangsúlyozva, s így távolítva az eseményt a befogadóktól.

A Douglas Adams-szöveg adaptációja a szövegen belüli szöveg szempontjából is problematikus, hiszen a *Galaxis útikalauz stopposoknak* cím egyrészt vonatkozik Adams regényére, másrészt pedig arra a számunkra nagyrészt hozzáférhetetlen fiktív lexikonra, melynek a regény egyik szereplője, Ford Prefect a szerkesztője. E szöveghelyek különálló voltát a regény eltérő betűtípussal is jelöli. Mivel a kultusz-szöveg az adaptációkban külső narrációt igényelt, az átdolgozásokban könnyen összemosódhatott volna az ironikus narrátori hang az Útikalauz szintén mindentudó hangjával. Éppen ezért a film, a sorozat és a képregény egyaránt megkülönböztetett figyelemmel kezeli az Útikalauzt, és más technikával dolgozza fel, mint a szöveg többi részét.

A képregényben például, ami már eleve rajzon alapul, a fiktív szövegre vonatkozó részek egyrészt más színű panelekből állnak, másrészt pedig a kockák keretezése is eltérő. Ahogy Varró Attila is megjegyzi, „a képregény időkezelése a térbeli elrendezésen keresztül valósul meg” (Varró 126), s így a panelek egymás mellettsége az idő linearitását reprezentálja. Ezért figyelemre méltó, hogy az Útikalauzt ábrázoló kockák keretezése sokkal nyitottabb, gyakran az egész oldalt betöltik, vagy a panelek szélein túl is folytatódnak. Ez értelmezhető az időbeliség kiiktatásaként is, s így az Útikalauz mindentudó kézikönyvként az időn kívülre kerül.

Szó esett már a *Galaxis útikalauz stopposoknak* parodisztikus jellegéről, az egész írott science fiction műfajjal, és nem különálló szövegekkel kapcsolatban. Ez nem csupán a fent már vázolt mozzanatokban jelenik meg, hanem a szöveg bölcséleti kérdésekhez való hozzáállásában is. A felfedezhető és megfejtendő, rejtett lényeg, a hozzáférhető jelentés képzete többször is szertefoszlani látszik néhány mondat által.

A jelentésért való küzdelem kudarcát a szöveg több pontján is színre viszi. Amikor a társaság a Magrathea bolygó belseje felé igyekszik, a következő társalgásrész hallható/olvasható: „Hey, have you any idea what these strange symbols are?”

⁶ „Én is nagy gondban vagyok az életstílusommal” (Adams 2004, 115).

»I think they're just strange symbols of some kind,« said Zaphod, hardly glancing back”⁷ (Adams 2005a, 148).

Látható tehát, hogy a szöveg alapvető tulajdonsága a parodisztikus attitűd, ami mind a műfaj általános normáira, mind pedig a science fictionhöz kapcsolható bölcséleti és irodalomelméleti elgondolásokra reflektál. A *Galaxis útikalauz stopposoknak* adaptációiban tehát éppen a paródia az egyik olyan tényező, melyet – az új médiumhoz igazítva – át kell ültetni. Ez alapján az eredetileg viszonyként értelmezhető paródia „esszenciává”, a közlés folyamatát alapjaiban determináló „lényeggé” válik. Éppen ezért szembeötlő, hogy azok az intertextuális játékok, melyek a paródiához közelítették az eredeti szöveget, a filmekben és képregényben más-hogy vannak jelen, mindhárom adaptáció saját médiumának paródiájára törekszik.

A képregényben a rajzolási stílus erőteljesen utal erre a parodisztikus attitűdre. A rajzok a DC Comics és a Jack Kirby neve által fémjelzett képregény-hőskorszak, a hatvanas-hetvenes évek mintáit követik: ekkor születtek az első *Superman*, *Wonderwoman*, *Batman*, *Spiderman*, *Hellboy* és egyéb kultikus képregények. Scott McCloud ezt a rajzolási stílust középútnak nevezi az „ikonikus és realista között” (McCloud 62), Kirby figuráit pedig a „dinamikus és barátságos” jelzőkkel látja el (McCloud 134).

Még napjainkban is ez a rajzolási mód alkotja az amerikai képregény-művészet fő áramlatát. Jelen esetben azonban a stílust – például az árnyékolást, az alakok ábrázolását, a panelek keretezését – mint képregényes szuperhősöket idéző asszociációs eszközt, ironikus távlatba helyezi a szöveg egyik jelentése, nevezetesen az, amely aláássa a hagyományos hősképet például azzal, hogy Arthur Dentet, egy olyan alakot helyez a középpontba, aki a szöveg teljes időtartama alatt papucsban és háziköntösben jelenik meg, bármilyen veszélyhelyzetben pánikba esik, s így antihősnek tekinthető.

A szöveg megvalósításaiban megjelenő interkulturális átvitel mozzanata szintén lényeges kérdésekre világít rá. Abból kiindulva, hogy a szöveg eredetileg brit, a 2005-ös filmadaptáció pedig amerikai, a két kultúra ütközésénél szükségszerűen forrasztási hézagok jönnek létre. Természetesen a kulturális különbségek az angolszász hagyományokon belül nem tekinthetők annyira jelentősnek, mint egymástól távolabb álló kultúrák esetén, az eltérés, s az ebből adódó kulturális fordítás mértéke, ahogy majd látható lesz, mégis releváns.

Az amerikai filmben a kulturális eltérések leképeződésének egyik legszembeötlőbb példája Ford Prefect alakja. A regény és a rádiójáték szövegében, illetve a BBC-sorozatban Ford vörös hajú, törekeny, enyhén különös férfiként jelenik meg: a külső jegyek és a nem teljesen meghatározható idegenség angol szemszögből az ír néphez köthető sztereotípiákhoz kapcsolható. Az azonosság és eltérés kettőssége, amit az angolok nézőpontjából az írek jelentenek, tökéletesen repre-

⁷ „– Hej, mit gondolsz, mik ezek a furcsa szimbólumok?

– Furcsa szimbólumok – mondta Zaphod vissza se nézve.” (Adams 2004, 88)

zentálhatja az úrból jött férfi idegenségét, aki mégis be tud olvadni és el tudja magát fogadtatni a társadalommal. Ezzel szemben az amerikai produkcióban Fordot egy fekete színész, Mos Def alakítja – bár az Egyesült Államok egyre inkább törekszik a feketék és fehérek közötti különbségek elmosására –, s így próbálja az angol kultúrához mért idegenséget saját, amerikai kontextusában ábrázolni.

Szintén szembeötlő változtatás az angol megvalósításokhoz képest az amerikai produkció törekvése arra, hogy tanulsággal lássa el a szöveget. Ahogy már látható volt több példán keresztül, a rádiójáték és a regény elveti a titkos és áttételes jelentést, ezzel az elgondolással azonban némiképp szembehelyezkedik az amerikai változat. A befogadók ebben a kontextusban ugyanis igénylik a helyreállt világrendet, azaz a happy endet, amit az első megvalósítások nem nyújthatnak, hiszen eleve sorozatokról – tehát várható folytatások jelenlétéről – van szó, s így mind a rádiójáték, mind a sorozat vagy a könyv részei szándékosan nem zárulnak le – függően hagyva a legközelebbi adás vagy a következő könyv témáját.

Éppen a happy end igénye az, ami miatt az eddigi adaptációkban csak látenszen jelen lévő szerelmi szál a 2005-ös filmben hangsúlyosan kibontakozik, egyrészt Trillian és Arthur között, másrészt pedig egy új szereplő, a Galaxis alelnökasszonya bevezetésével Zaphod is megtalálja a boldogságát.

Szintén a konklúzió kényszere magyarázza Arthur jellemfejlődését a filmben. Az előző megvalósításokban a „sitcom” műfajához illeszkedve a karakterek statikusak maradtak, azonban az új közönség új igényeket is hozott létre: ezért élezte ki a film a cselekményt a bátorság, hősiesség mibenlétére: azaz arra, hogy Arthur Dent nem hős, kerüli a konfliktusokat és gyakran pánikba esik. Az első megvalósításokban ez személyiségének elidegeníthetetlen jellemzője volt, ettől vált „karakterré”, a filmben azonban ez folyamatosan reflektált problémaként jelenik meg: Trillian állandóan emiatt kritizálja Arthurt. Éppen ezért megy végbe a jellemfordulat, és Trillian megmentésével Arthur hőssé válik – azzal az antihőssel szemben, aki a szöveg eddigi megjelenítéseiben maradt.

„Egy szerfelett figyelemreméltó könyv”

A *Galaxis útikalauz stopposoknak* ezt írja a benne megjelenő, azonos című könyvről: „It is also the story of a book, a book called *The Hitch Hiker’s Guide to the Galaxy* – not an Earth book, never published on Earth, and until the terrible catastrophe occurred, never seen or heard of by any Earthman. Nevertheless, a wholly remarkable book. In fact it was probably the most remarkable book ever to come out of the great publishing houses of Ursa Minor – of which no Earthman

had ever heard either”⁸ (Adams 2005a 4). Ez tehát a könyv jellemzése, ami azonban nem abban az értelemben vett „könyv”, hogy nyomtatott sajtótermék lenne. Ehelyett egy interaktív, audiovizuális adatbázisról van szó, mely egyszerre kombinálja a mozgóképeket és az írott, illetve hangos szöveget. Hibrid medialitásról van itt szó, s ugyanez mondható el Douglas Adams azonos című munkájáról is. A szöveg a hagyományos értelemben nem írásmű, vagyis szövegszerűsége nem abban érhető tetten, hogy egyetlen írott formája „eredetinek” tekinthető, míg az összes többi megvalósulása ennek másolata vagy adaptációja lenne.

Jelen írásom címével azért is választottam Douglas Adams nyelvi leleményének, az „Infinite Improbability Drive-nak” egyik magyar fordítását, a „valószínűtlenségi hajtóművet”, mert a valószínűtlenség, ahol egy-egy cselekedet következményei kiszámíthatatlanok, jól jellemzik az intermedialis váltások sémáját is. Az új médiumhoz igazítás aktusában kiszámíthatatlan „mellékhatások” is keletkeznek: részben a befogadói elvárások horizontján, részben pedig az átdolgozás nehézségeinek innovatív megoldásában.

Ahogy látható volt, a *Galaxis útikalauz stopposoknak* minden megvalósítása – részben Adams részvétele miatt – elsődlegesnek tekinthető, és a szöveg mondatai – még szövegszerűségükben is – a rendelkezésre álló médiumok mindegyikén keresztül utat kerestek és találtak a befogadókhoz. Mivel a 20. század a felgyorsult technikai fejlődés, s így az új médiumok tömeges létrejöttének kora, melyek egyre újabb és újabb lehetőségeket adtak a *Galaxis útikalauz stopposoknak* megvalósításaira. A hetvenes években, a rádiójáték keletkezésekor a rádió, és részben a televízió számított a domináns tömegmédiumnak, s az 1938-as, Orson Welles rendezte *Világok harca* rádiójáték óta az sem volt kétséges, hogy ennek milyen hatása lehet a befogadókra, így a szöveg első megvalósulása is a rádió médiumához köthető, ez alapján született meg a hagyományos értelemben vett szöveg, a regény. A nyolcvanas évekre, mikor a televízió már annyira elterjedt, hogy lassan elkezdte a rádió helyét is átvenni a tömegtájékoztatásban és – szórakoztatásban, megszületett a rádiójáték televízióra átalakított változata is, majd a kilencvenes évek, melyek elhozták a képregény médiumának megérdemelt presztízsét, szükségessé tették a *Galaxis útikalauz stopposoknak* képregény megvalósítását is. Kevésbé illeszkedik ebbe a sorozatba a 2005-ös mozifilm, hiszen az amerikai mozi, sőt a film médiuma sem élt meg semmilyen releváns átalakulást az ezredforduló környékén. Itt azonban egy új, szélesebb közönség meghódításáról van szó, s ez magyarázhatja ez utóbbi megvalósítást.

A szöveg tehát számos megjelenítésében került a közönség elé, s ezekben a kultusszá vált mondatok felbukkanása mellett a parodisztikus attitűd tekinthető

⁸ „Ez a történet emellett egy könyvről is szól, melynek címe: *Galaxis útikalauz stopposoknak*. Ez nem földi könyv, sosem adták ki a Földön, és a szörnyű katasztrófát megelőzően egyetlen földlakó se látta vagy hallott róla. A könyv mindazonáltal szerfelett figyelemreméltó. Valószínűleg ez a legfigyelemreméltóbb könyv, ami csak napvilágot látott a Kisgöncöl óriási kiadóhivatalainak gondozásában – bár a földlakók ezekről se hallottak.” (Adams 2004, 8)

az összekötő, közös pontnak. A fentiek alapján tehát a *Galaxis útikalauz stopposoknak* megvalósításaiban a paródia – mint a kánonhoz való kapcsolat – az intermediális váltások során átültethető „esszenciává” válik. Tehát, ahogy erre számos példát láthattunk, a szöveg minden megvalósulása a saját médium paródiájának is tekinthető.

Emellett Adams művével kapcsolatban felmerül a kultusz és az adaptáció/újrafogalmazás kapcsolatának kérdése: vajon attól vált kultusszá a szöveg, hogy annyi különböző megjelenési formája van, vagy a kultusszá válás idézte elő az újraírásokra való igényt? A hatás kölcsönös: egyrészt eleve volt piaca a szöveg átdolgozásainak, másrészt az új megvalósítások tovább fokozták a befogadók ez irányú igényeit.

Mindezek alapján a *Galaxis útikalauz stopposoknak*, bár az intermedialitás kérdéseinek szempontjából egyedi esetnek tekinthető, mégis újraértelmezi mind az adaptációk mechanizmusaira vonatkozó hagyományos elméleteket, mind pedig a szöveg és szövegszerűség fogalmi hálóját. A *Galaxis útikalauz stopposoknak* – mint fiktív könyv és mint Douglas Adams munkája egyaránt – megkérdőjelezi az írásbeliség elsődlegességét és dominanciáját, mindez azonban nála nem a Gutenberg-galaxis végét jelzi, hanem egy új, intermediális közeg létrejöttét, melyben a közegek közti átjárhatóság nem deviáns eset, hanem a szöveg létmódjának alapvető szerkezetéhez illeszkedik. Nem az írásbeli kultúra pusztulása ez, hanem új lehetőségekkel való kiegészülése.

Felhasznált irodalom

Adams, Douglas. *Galaxis útikalauz stopposoknak*, 1–5. kötet. Ford.: Kollárik Péter, Molnár István, Németh Attila. Budapest, Gabo, 2004.

Adams, Douglas. *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*. Chatham, Pan Books, 2005.

Adams, Douglas. *The Restaurant at the End of the Universe*. Chatham, Pan Books, 2005.

Bényei Tamás. „Ironyic Parody or Parodistic Irony? Irony, Parody, Postmodernism and the Novel.” *Hungarian Journal of English and American Studies*, Vol.1. Num.1. 1995. 89–123.

Bloom, Clive. *Bestsellers. Popular Fiction Since 1900*. Palgrave, Mcmillan, 2002.

Cassutt, Michael. „It happens.” *Science Fiction Weekly*, 380. szám. <http://www.scifi.com/sfw/issue380/cassutt.html> Utolsó letöltés: 2008. december 30.

Fischer Gábor. „Képregény és képbeszéd”. In: *Enigma*, 40. sz. 47–73.

Genette, Gerard. *Palimpsests: Literature in Second Degree*. University of Nebraska Press, 1998.

- Luckhurst, Roger. „Border Policing: Postmodernism and Science Fiction.” *Science Fiction Studies*, 1991/3. Vol. 18. <http://www.depauw.edu/SFs/backissues/55/luckhurst55art.htm> Utolsó letöltés: 2009. január 3.
- McCloud, Scott. *A képregény felfedezése*. Ford.: Bánföldi Tibor és Kepes János. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007.
- McHale, Brian. *Postmodernist Fiction*. London, 1987.
- Pethő Ágnes. „A mozgókép intermedialitása. A köztes lét metaforái.” *Képátvitelek. Tanulmányok az intermedialitás témaköréből*. Szerk.: Pethő Ágnes. Kolozsvár, Scientia, 2002.
- Vajdovich Györgyi. „Az adaptáció dilemmái. Egy klasszikus modern elbeszélés regényben és filmben (Tom Jones).” *Köztes képek. A filmelbeszélés színterei*. Szerk.: Pethő Ágnes. Kolozsvár, Scientia, 2003.
- Varró Attila. „A térré vált idő.” *Enigma*, 40. sz. 118–135.

A zsidó nevelés bemutatása Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin memoárján keresztül

Előszó

A dolgozat a zsidó nevelés sajátosságait kívánja bemutatni a 19. század második harmadában. A szakirodalom felhasználása mellett két elsődleges forrást dolgoztam fel. Az egyik Vámbéry Ármin *Küzdelmeim* című műve,¹ a másik pedig Goldziher Ignác *Naplója*.² Mind a két mű orientalista tollából származik, s a címmel ellentétben mind a kettő önéletrajz.

A zsidók történelméről számos szakirodalmi munka olvasható, ám ezekben a zsidó oktatási, nevelési hagyományokról kevés szó esik. Noha a zsidó szellemiségtől – véleményem szerint – a nevelés, tanulás elválaszthatatlan. Ezek a hagyományok hatással vannak egész történelmükre. A zsidó vallásúak között a 19. században sok kiemelkedően művelt embert találunk. A tudományos, politikai, különféle értelmiségi pályákon számtalan zsidó vallású egyén ért el sikereket, igaz, többen már felekezetet váltva. Gondoljunk csak Kármán Mórra, Ballagi Mórra, Korányi Frigyesre, s a sort még folytathatnánk.

Érdekelt, milyen hagyománya van a nevelésnek a zsidók között, illetve az, hogy miért olyan fontos a családoknak, hogy gyermekeiket taníttassák. Meg szerettem volna vizsgálni továbbá, hogyan éltek meg a gyermekek, a fiatalok a sajátos zsidó neveltetést. A 19. század középső harmada, a kibontakozó polgárosodás és modernizáció, az egyre fokozódó laicizálódás miatt ezen szempontok különösen érdekesnek tűntek. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására használtam fel elsődleges forrásként a már említett két művet.

A történelmi valóság megjelenítésére a történelmi antropológia kialakulását követően a naplókat és önéletrajzokat széles körben kezdték felhasználni. Fő erejük nem a történeti múltra vonatkozó elsődleges adatok, hanem a szubjektív történelem megjelenése. A valóság az emberi világ tapasztalati közegében keletkezik. Nem függetleníthető az emberi tapasztalattól, a megélt történeti eseményektől. A naplóban, önéletrajzban szereplő szubjektív élmények, visszaemlékezések a más forrásokból származó ismereteket egészítik ki. Általuk a napi életvitel, tevékenységek, attitűdök derülnek ki. Megismerhető, hogy a szerző hogyan vélekedik saját kora társadalmáról, politikai rendszeréről, oktatási helyzetéről. Tehát az rögzül,

¹ Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely, 2001, Lilium Aurum.

² Goldziher Ignác: *Napló*. Budapest, 1984, Magvető Könyvkiadó.

amit a szerző átélt, megtapasztalt. Általa a kort a szerző szemszögéből ismerjük meg. A naplók, visszaemlékezések a történelmi kor szubjektív fogalomrendszerét alkotják meg.³ Ezek a művek primer forrásoknak számítanak, használatuk segít a történeti valóság rekonstruálásában. Jól alkalmazhatók a feltett kutatási kérdések megválaszolásakor.

A zsidó nevelés sajátosságai

1. ESZMÉNYEK ÉS CÉLOK

A hithű zsidók tisztelik hagyományait, szokásaikat, így nevelési hagyományait is igyekeznek fenntartani és annak megfelelően tanítani gyermekeiket. Az erre vonatkozó előírások a történelem folyamán nem estek át nagy változáson.

A nevelés célja a mai zsidóság számára nem az, hogy mindenkit zsidóvá neveljen, hanem az, hogy a világ népei, bármiben higgyenek is, megismerjék Isten egyedülvalóságát, és elfogadják az alapvető értékeket, amelyeket az Isten kinyilatkoztatott számukra. A cél abban áll, hogy általa áldott legyen *„a Föld minden nemzet-sége”* (1 Mózes 12:3.).

A zsidó vallás nagy hangsúlyt helyez a nevelésre. A nevelés, héberül chinuch, nem azonos az iskolába járással. A gyerekeket nemcsak kenyeret keresni tanítják, hanem a vallás előírásai szerinti életre nevelik. A zsidó vallású gyerekek nemcsak lexikális tudást szereznek, hanem az életben való tájékozódásnak, a helyes út megtalálásának képességét is megtanulják. A nevelés a vallás előírásait követi, ennek megfelelően tűzi ki a célokat. A nevelés elsődleges célja – ma és egykor is – a zsidó örökség etikai értékeinek átadása. Amint látni fogjuk, a Goldziher családban is megfigyelhető az erkölcsi nevelés fontossága. Másodlagos célja, hogy ösztönözze a gyerekeket a tórai parancsolatok, a micvák teljesítésére. Továbbá a nevelés adja át a Tóra, a Talmud és a legfontosabb szent iratok ismeretét. Feladata, hogy kialakítsa a fiatalokban a zsidó néppel való azonosság érzését.⁴ Tehát a vallási nevelés szolgálja a zsidó örökség, a zsidóság fennmaradását.

A zsidó iskolák tananyagában tradicionálisan fontos szerepet játszanak a világi tantárgyak mellett a judaista ismereteket közvetítő tárgyak. Az iskolai környezet a vallásos zsidó érzés megerősítését szolgálja. A lányok nevelése egyaránt fontos, a nevelés céljai ugyanúgy vonatkoznak a leányokra is, mint a fiúkra. A szülők kötelessége gyermekeik taníttatása: „Neveld a gyermeket a neki megfelelő módon.”

³ Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó. 145–160.

⁴ Hayim Halevy Donin: *Zsidónak lenni*. Budapest, 2003, Göncöl Kiadó. 122.

(Példabeszédek 22:6.) A tanítást a szülők szombati és ünnepi dalok és vallásos gyermekmesék segítségével könnyíthetik meg. A vallás előírja, hogy amint a gyermek fegyelmezetten tud viselkedni, el kell vinni őt a zsinagógába. A vallásos nevelést iskolás kor előtt el kell kezdeni. A foglalkozás megtanítása is fontos, „Az apának mesterségére kell tanítania fiát” – írja a Talmud.⁵

A műveltség megszerzése, a nevelés a zsidó vallástól hagyományosan elválaszthatatlan. Ez az egyik oka annak, hogy a 19. században Magyarországon jóval több zsidó származású diák tanult gimnáziumban, reáliskolában, egyetemen, mint más felekezet hívei. Az első táblázat adatai jól tükrözik az oktatás fontosságát a zsidó felekezetük számára.

1. táblázat
Felekezeti megjelenés az iskolai intézményrendszer különböző szintjein

	Az adott felekezet 100 000 hívójére jutott					
	Gimnazista és reáliskolás			Egyetemista		
	1870	1880	1890	1870	1880	1890
<i>Katolikusok</i>	272	265	249	25	32	27
<i>Reformátusok</i>	354	269	372	20	28	29
<i>Evangelikusok</i>	419	343	268	22	38	36
<i>Zsidók</i>	719	1366	115	71	158	205

Forrás: Karády Viktor: A zsidó „túliskolázás” kérdése a történelmi Magyarországon. Neveléstörténeti füzetek 14. OPKM, 1994. 18.

Az 1. táblázat adataiból kiolvasható, hogy minden iskolai fokon felülreprezentáltak a zsidó tanulók. Ez annak (is) köszönhető, hogy a tanulást már kisgyermek korban elkezdik, eleinte a család nevel, majd intézményi keretek közt folytatják azt. A tanulás kitartó munkájával együtt nőnek fel, s tudatukban a művelt ember összefonódik a művelt zsidó képével.

2. ZSIDÓ HITKÖZSÉGI ISKOLÁK

A zsidóság körében az iskola a harmadik legfontosabb intézménynek számított a felvilágosodás korában. Előtte csak a templom (a zsinagóga) és a Szent Egylet (Chevra Kadisa) állt. A zsidó vallás központi pillérét alkotta már ősidők óta a tanulás, az ifjúság oktatása, nevelése. A zsidó vallásos gondolkodás és művelődéstörténeti hagyomány fontos intézménye az iskola, amelynek története elválaszthatatlan a hitközségétől. A zsidó iskola az állami szabályozás előtt még nem fedti a mai iskola fogalmát, inkább a szülők olyan társulása, amely arra irányul, hogy gyer-

⁵ Hayim Halevy Donin: i. m. 123.

mekeik vallási ismereteket szerezzenek. Az iskolának kezdetben még sem állandó helyisége, sem állandó tanítója nem volt, s a tanulás egyenlő volt a Tóra és a Talmud tanulmányozásával, alapfokon a héber nyelvű szövegek olvasásával. A „tankötelezettség” addig terjedt, amíg a tanulók önálló kereseti pályára nem léptek. A tanítási napnak a sötétedés vetett végett. Heti szünnap vagy szünidő nem létezett, megszakítást a szombat és az ünnepnapok jelentettek. Miután az iskola a hitközség részévé vált, a vallási ismereteken kívül világi ismereteket is megköveteltek a tanítótól, valamint béreltek egy tanításra alkalmas helyiséget, amit felszereléssel is elláttak. Általában az iskolai bevételeket a szülők által fizetett ún. heti pénz, az iskolai adományok képezték. A tanítói fizetés a heti fizetésből és az ekkor általánosan elterjedt szokás szerint a vándorkosztból állt. Az oktatás kezdetben tehát magánjellegű volt, azaz a hitközség által berendezett helyiségben a szülők anyagi segítségével fogadott tanító dolgozott, hiszen a közösségnek a hívek adóján és az esetleges adományokon kívül egyéb jövedelme nem volt.

Az 1800-as évek első felében még többségében kereskedelemmel és iparral foglalkozó zsidó népesség a század végén egyre inkább az értelmiségi pályák felé fordult. Ennek megfelelően a tehetősebb családok gimnáziumba adták gyermekeiket, hogy egyetemi továbbtanulásuk biztosítva legyen. Az állami rendelkezéseknek köszönhetően a zsidó iskolák tantervei egyre közeledtek a többi iskoláéhoz. A dualizmus korában ez a folyamat folytatódott. A vallási tárgyakból azonban továbbra is saját tankönyveket használtak. A zsidó olvasókönyvek első változata 1781-ben jelent meg, 1811-ig használatban volt, s zsidó vonást alig viselt.⁶ Az iskolákban héberül olvasták a tradicionális szövegeket, imákat, a tanítás nyelve pedig főként német, az 1840-es évektől pedig általában magyar volt.⁷

A zsidó felekezeti iskolák településszerkezet és vagyoni helyzet függvényében alakultak ki. Az alapfokú iskola a héder volt, amelyben egyetlen tanító működött. Ennek egyik változata volt az ún. talmud-tóra, amelyet a közösség azon tagjainak tartottak fenn, akik nem tudták a tandíjat fizetni. A héderek igen egyszerűek voltak. Maga a szó is szobát jelent, utalva arra, hogy az iskola gyakran egyetlen szobából állt, ahol egy hosszú asztal mellett padokon ültek a diákok.⁸ A családok anyagi helyzete befolyásolta, hogy milyen képzettségű tanítót fogadnak fel. Az elismertebb és ezáltal drágább tanítónak a szülők azt is kiköthették, hogy mekkora legyen a csoport maximális létszáma. Az olcsóbb tanítók magasabb jövedelemért egyszerre több tanulóval is foglalkoztak.

Központilag szervezett, kötelező tanítóképző 1859-ig, az Országos Izraelita Tanítóképző felállításáig nem volt. Az intézmény célja pedagógiai felkészült, tárgyi tudását tekintve is kiváló tanítók képzése, akik megfelelő, állami jogszabályok által szorgalmazott képesítéssel rendelkeznek. Korábban ugyanis előfordult, hogy az

⁶ Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Budapest, 2005, Gondolat. 180–181.

⁷ Bányai: i. m. 180.

⁸ Felkai László: *Zsidó iskolázás Magyarországon 1780–1990*. Budapest, 1998, OPKM. 31.

iskola kevésbé felkészült pedagógust alkalmazott. Magántanítóként az a tanár élt meg, akit a szülők alkalmasnak ítélték meg. A tanítók gyakran más munkát is vállaltak. Ilyen munka volt a kereskedés, a hitközségben végzett munka, vagy a gyerekekkel kapcsolatos többletmunka, például gyerekefelügyelet vagy a távol lakó gyerekek elszállásolása. Előfordult az is, hogy a tanító felesége a leányoknak kézimunkát tanított. Bár ezek a tevékenységek a tanítás rovására mentek, ezért szívesebben alkalmaztak nőtlen tanítót, akinek megélhetését kisebb jövedelem is fedezte.

A zsidó iskolarendszer az első világháború végéig túlnyomó többségben az elemi iskolára korlátozódott. Az 1868. évi népoktatási törvényt követően a 10–14 éves gyerekek oktatását végző polgári iskolákkal bővült a hálózat. A dualizmus korában a Rabbiképző Intézet gimnáziumi tagozata mellett az egyetlen zsidó középiskola a vágújhelyi reáliskola volt. Kapuit – alreáliskolaként – 1862-ben nyitotta meg. Az egyetlen zsidó felekezeti felsőfokú intézet az Országos Rabbiképző Intézet. A rabbiképző 1877-től várta a tanulókat.⁹

Nevelési hagyományok a memoárok tükrében

1. VÁMBÉRY ÉS GOLDZIHHER CSALÁDI NEVELÉSE

Goldziher apja „szinte kegyetlen komorsággal”¹⁰ nevelte fiát. A család ismeretátadó szerepének fontosságát láthatjuk abban, hogy a tanulás kezdeti szakaszában mindkét gyerek otthon tanult. Az apáról fiúra való hagyományozás során azt sajátítja el a gyermek, amit a család fontosnak tart. Gyakran séta közben mondott el Goldziher apja egy-egy tanulságot hordozó zsidó történetet. A család tananyag-befolyásoló, tanítókiválasztó szerepe a későbbi iskolai években sem tűnt el.

Vámbéry apja talmudista volt, aki életét a tanulmányainak áldozta. Apja azt mondta, a „*hitbuzgóság és tudásvágy a kettős, hatalmas rugója ennek a különleges zsidó tudománynak*”.¹¹ Édesanyja szerint szorgalmát, eszét tőle örökölte, s apja után neki is jó tanulónak kellett lennie. Anyja gyakorlatias gondolkodású volt, ő irányította a családot. Tőle a kiváló emlékezetét örökölte. Goldziher Adolf fiát hajnali 4–5 órakor ébresztette és már ekkor elkezdte a napi tanítását.¹² Apja igazából ki nem elégített tudományos vágyát szeretne volna fiában beteljesülni látni. Már ötéves korára áttanulmányozta a Biblia héber szövegét, nyolcévesen pedig Talmudot tanult.

⁹ Felkai: i. m. 47–50.

¹⁰ Goldziher: i. m. 7.

¹¹ Vámbéry: i. m. 8.

¹² Goldziher: i. m. 7.

Az otthoni oktatás sikere a család házi könyvtárától sem független. Goldziher is megemlíti házi könyvtárát, amelyet apja utazásai során folyamatosan bővített. Lassacskán a könyvek száma elérte a hatszázat. Ezeket az írásokat a fiatal fiú rendszeresen olvasta, kivéve azt az egy évet, amelyben kimerültsége miatt orvosi utasításra elzárták előle őket. Nemcsak a szellemi tanítás volt fontos a családban, hanem az erkölcsi normák átadása, a tiszta élet elsajátítása. A családtól az önzés távol állt, a jóság alkotta a legfőbb erkölcsi megnyilvánulást – írja Goldziher.¹³ Az irgalmas, alázatos, igaz és vallásos élet fő követelmény volt az ifjúval szemben. A fiú sokat sírt esténként, attól tartva, hogy nem fogja tudni betartani az erkölcsi, vallási előírásokat. Gyermekkorának örömeiről nem ír, úgy fogalmaz, *„gyermek-éveim egyebekben szegények örömeiben”*. Életében elért célokat csak kitartó magatartással lehetett véghezvinni. A zsidó vallás ezt a lelki megerősödést, a nehéz helyzetekben való kitartást is hirdeti. Erre emlékezik vissza Naplójának megírása-kor a negyvenéves orientalista:

„Kora ifjúságomtól kezdve életemet két jelszó irányította: Az egyik prófétai idézet, amelyet konfirmációm napján lelkembe véstem:

„Megmondda neked, ó, ember, mi a jó, és mit kíván az Örökkévaló tőled: csak azt, hogy igazat cselekedjél, irgalmasságot gyakorolj és alázatosan élj Istened színe előtt.”

A másik a Koránból származik:

„Helyes dolog a kitartás, és Isten az, akihez segítségért kell fordulnunk.”¹⁴

Vámbérynek csak szomorúság és nyomorúság jutott ifjúkorában. Gyakran hiányt szenvedtek az ételben is, előfordult, hogy még kenyérük sem volt. Húst vékony szeletekben csak szombaton vagy ünnepnapokon ettek, a kávé és a tej pedig igazi nyaláncság volt. Már gyerekkorában megtudta, mi az éhség. Nehézségeit tetézte betegsége, csípőficama, amelyet a korban még nem tudtak gyógyítani. Anyja kuruzslókhoz vitte, ám látványos eredményt nem értek el.¹⁵ Sanyarú gyermekkoráról így írt: *„Úgy látszott, mintha a sors már gyöngye ifjúkorban meg akarta volna acélozni lelkemet a lét küzdelmeiben, és elő akart volna készíteni a reám váró még keserűbb szenvedésekre.”¹⁶*

Egyik orientalista gyermekkorára sem bővelkedett örömeiben. Igazi gyermekkori élményekről, játékról nem olvashatunk egyik életrajzi műben sem. Idejük szinte teljes részét már kiskoruk óta a tanulás (valamint Vámbérynél a munka) tette ki. Goldziher édesapja sem meséket mesélt fiának, hanem erkölcsi tanítást tartalmazó mártírokról szóló példákat. Ezek a történetek „könnyekig meghatott[ak] engem, gyermekeket”.¹⁷ – emlékezett. Ennek a felnőtt nevelésnek okát a zsidó nevelési hagyományokban kell keresni.

¹³ Goldziher: i. m. 21–22.

¹⁴ Goldziher: i. m. 17.

¹⁵ Vámbéry: i. m. 14–15.

¹⁶ Vámbéry: i. m. 36.

¹⁷ Goldziher: i. m. 21.

2. VALLÁSOS NEVELÉS

Az ifjú Goldzihernek lelkére kötötték, hogy a zsidó rítusokat tartsa be, éljen mértékletesen. Az álszenteskedés minden fajtája és a vallási tradíciók be nem tartása egyaránt szigorúan tilos volt. A zsidó vallású szülők törekedtek istenfélővé nevelni az ifjakat, vagyis a vallás előírásait, hagyományait, szokásait pontosan betartó egyénekké, aki a vallási szokásokat változatlan formában továbbadja a következő generációnak. Ehhez az élethez hozzátartozik, ahogy Goldziher is írja, az önsanyargatás és a lemondás.¹⁸ Ám ennek a fitogtatása szigorúan tilos volt.

Vámbéry igen istenfélő volt gyermekkorában, az istentiszteletre hívó jel (fakalapács ütése az ajtón) előtt már elindult a zsinagóga felé. Nem evett húst és tejet a szabályszerű hatórás szünet betartása nélkül, s disznóhúst egyáltalán nem. A zsidóknál halálos bűn volt a fedetlen fej, ezért sapkáját a füléig lehúzta. Szombatonként pénzt sem vehettek kezükbe, ezt a parancsot is szigorúan követte. A szigorú szabályok betartásával akart a gyeheenna szenvedéseitől, a kárhozattól megmenekülni. Vallását maga így jellemezte: *„az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképpen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruházkodjék, mikében gondolja testét kívül és belül, hogyan érintkezzék a nőekkel és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségével szemben”*.¹⁹ A vallás intelmei az élet minden területére kihatottak, s az ifjú Vámbéryt lenyűgözték. A vallás szigorúságát mutatja a kaloda rendszere. A zsinagóga előtt vaskarika lógott láncon. Ebbe a karikába zárták a nyakát egész napra annak a bűnös zsidónak, ki vétséget követett el a vallás törvényei vagy a társadalmi rend ellen. Az elítéltet leköphette bárki, így vezekelt bűneiért. A zsidó iskolában kárhözatosnak vélték a kereszténységgel való mindennemű érintkezést. Vámbéry érettebb korában a szabad kutatás által „felvilágosítva”, a családi és közösségi kötelek lazulásával, a keresztény iskolai és egyéb kapcsolatai következményeként már nem törődött a vallás előírásaival.

A felvilágosult, városi Goldziher család fontosnak tartotta hangsúlyozni fiuknak a más vallások iránti tiszteletet, a más hitben élők elfogadását, a felekezeti türelmet. Lehetőséget adtak, hogy a fiuk más vallású barátokkal is találkozhasson. Ezzel azt érték el, hogy az ifjú Goldziher – saját értelmezése szerint – már gyerekkorában kedvet kapott az összehasonlító valláskutatáshoz. Másrészt, hogy a zsidó vallás tanait értékesebbnek és tiszteletre méltóbbnak tekintette a többinél. Céljává vált, hogy vallását tudatosan megismerje. Ezt a szent iratok és tudományos munkák tanulmányozásával érte el.²⁰ Hogy tanulmányainak s a karriernek más következménye is lehet, az már Goldziher apjában is felmerült. Attól tartott, fia elhagyja vallását. Ez az érzés kerítette hatalmába akkor, mikor fia a habilitáció előtt állt. Így emlékezett erre a kételyre az orientalista: *„attól rettegett..., hogy a*

¹⁸ Goldziher: i. m. 22.

¹⁹ Vámbéry: i. m. 23.

²⁰ Goldziher: i. m. 22–23.

professzori katedra elnyerésének hallgatólagos feltétele a zsidóság elhagyása lesz."²¹

A keresztény iskolába járó zsidó vallásúak kis mértékű szemléletváltozáson mentek keresztül. Nem történt ez máshogy Goldziherrel sem. Apja félelme jogos volt. Az ezúton nevelkedett fiataloknál felmerült a vallás előírásainak be nem tartása, illetve a vallás elhagyása. Goldziher esetében is lazult a vallási szabályok megkötő ereje, azonban vallását nem hagyta el. Vámbérynél erőteljesebben jelentkezett a keresztény iskolázás eredménye, azaz a kisebb-nagyobb mértékű szemléletformálás. Ezt így írta le: *„zsidó iskolából a protestáns hitközösség elemi iskolájába adott, hol keresztény könyvekből is tanultam [...] E mellett a keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és előítélettől mentesebbé tette gyermeki elmémet.*"²²

Más szigorúan hithű zsidó családokban kevésbé figyelhető meg ez a vallási nyitottság és a másvallásúak elfogadása. Sokaknál a zsidó vallás és a keresztény tudományokban való jártasság kizárta egymást. Vámbéry is említi, hogy világias tanulmányai miatt vesztítette el ortodox szállásadóját. Szemében ugyanis a zsidó jótekonyság nem volt összeegyeztethető a keresztény világi műveltséggel. Tizennégy évesen a zsidó óhitúségnek Vámbéryban már nyoma sem volt. Az imádkozó lepel és imaszij használatáról már rég lemondott, étkezése is megváltozott, és a sertés fogyasztásától is csak belenevelt idegenkedése tartotta vissza. Lassan ismertté váltak azok a természeti jelenségek, amelyeket azelőtt a vallások máshogy értelmeztek, ez is hozzájárulhatott az eltávolodáshoz. Azonban teljes vallástalanságról vagy valamely valláshoz való csatlakozásról még szó sem volt. A keresztény iskolákban szerzett tapasztalatoknak nagy jelentősége volt abban, hogy más vallások iránt nyitottá vált, s a zsidó hit megszegését pedig már nem látta bűnnek, mely kárhozatot von maga után. Míg Goldziher vallási türelemre tanította apja, addig ezt a szemléletmódot Vámbéry hányattatásai során önállóan alakította ki, oka azonban laicizálódásában is kereshető.

3. TANULÁS OTTHON HÁZITANÍTÓVAL

Mindkét orientalista életrajzából kiderül, hogy már fiatalon is szerettek egyedül tanulni, nem bánták, ha az ismeretszerzés nem iskolában történik. Érdeklődésüket jobban ki tudták elégíteni önálló tanulással. A kiemelkedő tanulási eredmény látható az idegen nyelveken való kommunikációban is. Elég, ha arra gondolunk, hogy Vámbéry 25 nyelven beszélt, egy-egy új nyelvet képes volt fél év alatt elsajátítani. Goldziher is említi kiváló idegennyelvi kommunikációs képességét. Ezen tudás alapjának ő azt tartja, hogy mivel német származású volt, német volt az

²¹ Goldziher: *i. m.* 61.

²² Vámbéry: *i. m.* 22–23.

anyanyelve, de mivel Magyarországon élt, a magyart is kitűnően elsajátította. Továbbá már fiatalkorában megtanulta az igen nehéz héber nyelvet, s ezt követően a többi nyelv elsajátítása viszonylag könnyebb volt.

A családi nevelés hatása az iskolában is érezhető volt. Az előremenetelt a szülők ellenőrizték, ítéletet mondtak a tanító munkájáról. A tanuló haladását abban mérték le, hogy milyen gyorsan jut el egyik szintről a másikra. A tempó alapján beszélhetünk csodagyerekekről, amilyen Goldziher is volt. Ő már az elemi iskolában emelt szinten tanulta a héber nyelvet, és igen gyorsan el is végezte ezt az iskolát. (Alapfokon tehát még zsidó felekezeti intézménybe járt.) Már kilencévesen, 1859-ben megkezdte gimnáziumi tanulmányait. Szülei úgy döntöttek, hogy az első három évet magántanulónként végzi el. A magyarországi polgári zsidó családok gyermekei gyakran magántanulók voltak, otthon tanultak házitánítóval. A szülők így szerették volna biztosítani gyermekeik megfelelő képzését, illetve azt, hogy a választási előírások szerinti korban tudják elsajátítani a kötelezően megtanulandó választásos ismereteket. Goldziher apja választotta a tanítót, Frank Leót. Kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy megfelelő képzettséggel rendelkezzen. Legtöbbször a tanító a családdal együtt lakott, szállást és ellátást is kapott fizetése mellett. A tanítás anyaga nagyrészt a család, főként az apa döntésétől függött. Goldziher szerint elsősorban a fiatal, egyedülálló, jól képzett tanítókat keresték. Csak a módosabb családok tehették meg, hogy jó nevű tanítót fogadjanak gyermekeik mellé. Goldziherrel kezdetben idős, igen művelt magántanító foglalkozott, akire így emlékezett vissza: „ő tűzte ki gondolkodásom elébe a legmagasabb célokat, lelkem számára a legnemesebb elhatározásokat.”²³

Naplójában részletesen bemutatja, hogyan zajlott egy tanítással teli nap. Munkabeosztása a következő volt: a tanítója kilenc órakor jelent meg szobájában. Körülbelül félóráig *A szívek kötelelességeit* olvasták, ez vezette be a rendszeres napi tanítást. Az olvasmányt a tanító gyakorlati fejtegetése követte. Majd ezt követően két órahosszig a Talmud olvasása következett. A szöveg nehézségét mutatja, hogy az öreg tanítóval négy év alatt hatvan lapot olvasott el. Így már érthető, miért váltott ki elismerést és megbecsülést, ha valaki az önálló Talmud-tanulmányozás szintjére eljutott. A délelőttöt a Biblia tanulmányozása zárta le. Négy év alatt átvették a prófétákat, Jób könyvét és a zsoltárokat. Nemcsak a Biblia olvasását jelentette ez, hanem megtanulását is. Az ifjú Ignácnak minden nap fejből el kellett mondania az előző nap átvett részeket. A délutánt a gimnáziumi tárgyaknak szentelték. Majd öt órakor ismét visszatértek a zsidó vallás tanulmányozására: „ki kellett vernem a fejemből a »profán« ismereteket.”²⁴ Profán ismeretnek a gimnáziumi tárgyakat tekintette. Ekkor következett a zsidó filozófusok írásainak, a midrásnak és bibliai témájú tanulmányoknak a vizsgálata. Hetente kétszer héber stílusgyakorlat-, levelezés- és bibliamagyarázat-feladatot kapott. A tanulást a vacsora csak rövid időre szakította meg. Hét óra után újra a gimnáziumi tárgyak

²³ Goldziher: i. m. 25.

²⁴ Goldziher: i. m. 26.

következtek. A beosztásból láthatjuk, hogy a zsidó ismeretek és a gimnáziumi tárgyak tanítása egymást váltogatta. Egy-egy kisebb pihenő, mint az ebéd vagy a vacsora után a zsidó ismeretek elsajátítása következett. Mivel ezeket elsődlegesnek tartották, fontosabbnak vélték a „profán” gimnáziumi tárgyaknál, érthető, miért ezzel kezdtek a pihenő után. Újult erővel, pihenten mindig a zsidó valláshoz kapcsolódó ismereteket tanulták. Maga így összegezte ezt az időszakot: *„nem gyermekkor volt ez, hanem az életre való komoly felkészülés és erőgyűjtés egy szakasza.”*²⁵

Goldziher magántanulóként félévente járt vizsgázni a cisztercita gimnáziumba. Csodagyereknek tartották, aki bámulatosan gyorsan elsajátította a világi tárgyakat, így az ókori nyelveket és történelmet. Az apai ellenőrzésre itt is láthatunk példát. Goldziher apja nagyon odafigyelt arra, hogy fia csak érett, a tudományokban jártas emberekkel érintkezzen. Ezek a találkozások nyújtottak lehetőséget olyan eszmecserére, amelyen egy fiatal tizennégy éves gyerek csak igen ritka esetben vesz részt. Nem kétséges, hogy Goldziher kiemelkedő képességekkel bírt, ez nem volt túlzás apja részéről. Már 1857-ben, amikor még csak hétéves volt, barátaival Biblia-tanulmányozó társaságot alapított. Minden vasárnap istentiszteletet tartottak. Társainak minden héten magyar nyelven hitszónoklatokat mondott.²⁶ Bár szülei a többi vallás irányába elfogadóvá nevelték, ő a zsidó vallást neveltetésének köszönhetően mindennél fontosabbnak tartotta, maga erről így írt: *„én képviseltem a legszélsőségesebb ortodoxiát, és még egy pontocskát sem voltam hajlandó engedni hőn szeretett Talmudomból.”*²⁷ A szakadást, a zsidó vallási irányzatok között fellépő viszályt mélyen elutasította.²⁸ Később így fogalmazott: *„én már 17 éves ifjúként tántoríthatatlanul fel voltam készítve arra, hogy a jelen magyar zsidóság lelki romlása ellen szót emeljek.”*²⁹

Az otthoni, házitanió által irányított tanulás és a művelt emberekkel folytatott eszmecsere mellett a tanulás más módja is megfigyelhető Goldziher neveltetésében. 1865-ben – tehát 15 éves korában – Brill Sámuel Löwhöz azzal a kéréssel fordult, hadd látogathassa siur-jait.³⁰ Így emlékezett vissza az órákra: *„Brill, helyes módszerrel, azt a lapot súlypontozta, amellyel hetekig foglalkoztunk, erről kikitérve, majd mindannyiszor ugyanarra vissza, és így tágas területet fogva át. Az órákat szellemes beszélgetések követték. A rabbi feltárta nekünk bámulatos zsidó irodalmi tudásának tárházat...”*³¹

²⁵ Goldziher: i. m. 30.

²⁶ Goldziher: i. m. 27.

²⁷ Goldziher: i. m. 28.

²⁸ Goldziher: i. m. 25–30.

²⁹ Goldziher: i. m. 42.

³⁰ Siur: talmudi előadás, szó szerint lecke.

³¹ Goldziher: i. m. 37.

4. KERESZTÉNY ISKOLAI ÉVEK

Vámbéry tanulni akart, hiszen anyja is azt szeretette volna, ha fiából diplomás ember válik, ha doktor lesz belőle, s nem zsidó tudós. Azt akarta, hogy fia olyan művelt legyen, mint apja, aki talmudista volt, de nem a zsidó, hanem a világi tudományok terén. Arra vágyott, éljen meg szakmájából és társadalmilag is megbecsült ember legyen belőle. Zsidó vallási ismereteket csak oly mélységben szerzett, amennyire a zsidó közösség feltétlenül megkívánta. Goldziher édesapja is azért taníttatta fiát, hogy könnyebb élete legyen, mint neki. A fiú már tizenöt évesen elkísérte apját adósságbehajtó útra, ugyanis apja, mint kereskedő az iparosoknak hitelt adott, ám azt nem kapta vissza. Ekkor hangzik el a kulcsmondat, amely a tanulás fontosságára utal: *„engem a tudomány megment majd az ilyen megpróbáltatásoktól, és megóv az ilyen megalázásoktól”*³² – mondta.

Vámbéry kitartása már korán megmutatkozott, hiszen tanulmányait harmadrangú iskolában kezdte, ám jó eredményei miatt átkerült a legjobbnak tartott iskolába, ahol csak fél tandíjat kellett fizetnie. Nyolcéves koráig nem tanult mást, mint Mózes öt könyvét és annak magyarázatát, a próféták könyveit és a Bibliára vonatkozó egyéb ismereteket, illetve magyar és német írást, olvasást. Jártasnak kellett lennie a keresztény (azaz világi) tudományokban is, hiszen anyja elhatározta, világi tudóst farag fiából.³³

Tanulmányait ezért a piaristák szentgyörgyi gimnáziumában folytatta Goldziherrel ellentétben rendes tanulóként. Amikor a secundába járt, egyik professzora az év elején így köszöntötte: Mósele (zsidók megszólítása), minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek³⁴ mennél?³⁵ Ez igen rosszulesett számára. Úgy érezte, a tanuláshoz való jogát kérdőjelezi meg. Ebben az iskolában a tanítás igen szigorú volt, bár nádpálcáról nem tesz említést. Megismerkedett a latin nyelvtan elemeivel, a történelemmel, a földrajzzal, matematikával. Legnagyobb hangsúly a latinon volt, kéthavi oktatás után társalkodási nyelvvé vált. A gimnáziumban tiltották az anyanyelven (például: magyar, szlovák, német) való beszélgetést. Az ezt megszegők felderítésére teljes kémrendszert építettek ki, s a lebukókra hétvégén büntetést is kiróttak.

Lutheránusok, kálvinisták, zsidók a tanítás megkezdése előtt a katolikus fiúkkal együtt mondták el az imát, s nem hiányozhattak a katekizmusóráról sem. Pénteki vagy más böjti napokon nem volt szabad húsételt az iskolába vinni. Az iskola így gyakorolt gyenge nyomást az „üdvözítő” egyházba való belépésre. A tanító szerzeteseknél megszokott volt ez a hozzáállás. Vámbéry szerint a magyarok vallási közömbösségük által mindig jobb indulattal voltak a zsidók iránt, mint a tótok (szlovákok).

³² Goldziher: *i. m.* 31.

³³ Vámbéry: *i. m.* 18-21.

³⁴ A sakter a zsidó hit szerint vágja le a fogyasztásra kerülő állatokat.

³⁵ Vámbéry: *i. m.* 39.

Vámbérynek a nehéz iskolai évek alatt sem ment el kedve a kemény munkától. Már 14 évesen örült, ha útleírásokat, történeti munkákat olvashatott játék helyett. Nemcsak barátja volt a könyv, hanem élénk képzelete által még éhségét is elűzte: *„a könyv nekem nemcsak barátom és a nyomorúságomban való vigasztalóm volt, hanem néhanapján elűzte az éhségemet is, mert a fölhevült képzelődés nemcsak lelkemet táplálta, hanem testemet is. Olyannyira elfoglalta elmémet, hogy megfeledeztem az evésről, egynémelykor még az éjjeli pihenésről is”* – emlékezett vissza.³⁶

A protestáns iskolatársak hatására a valláshoz fűződő viszonya kissé szabadabbá vált. Már nem tartotta olyan súlyos véteknek a fedetlen főt, és a disznóhúst is csak neveltetése miatt nem fogyasztotta. Azzal, hogy tudatosan polgári pályára készült, a világ kitágult előtte, eltávolodott ősei hitétől, a zsidó hagyományoktól.

Az ifjúság esztendei Vámbérynek cseppet sem voltak könnyebbek, mint a gyermekévek. Otthontalanság, szegénység, megaláztatás kísérte útját. Tanulmányai-
ban csak a 6. gimnáziumi osztályig jutott el. Élénk szelleme segítette a nehézségek leküzdésében. Eldobta mankóját, amely addig sok keserűséget okozott számára, ezután csak rövid botra támaszkodva járt. Az éhséget szellemi táplálékkal űzte el. Csak szorgalmas és kitartó munkától remélhette a jobb jövőt. Élete a zsidó szá-
lásadójával történő szakítást követően (amelynek oka a világi tudományok felé való fordulás volt) vált sanyarúbbá, éhezett és alig talált új szállást.³⁷

Pozsonyba vágott, hátha jobb ott tanulni, és könnyebb megélni. A bencések gimnáziumában akarta a harmadik osztályt elvégezni. Nem volt könnyebb az élet ott sem. Három kemény évet töltött e városban. Ez idő alatt tanulási kedve is csökkent, kinszenvedésnek érezte az iskolába járást. Ezen érzés kialakulásában a tanároknak is döntő szerepe volt. Akkor örült, ha ellenőrzés nélkül tanulhatott. Beszélt magyar, német, szlovák és héber nyelveken, és elkezdte tanulni a franciát. Ugyanis úgy tartották a korban, nem művelt, aki nem tud franciául. Autodidakta módon tanult.

5. A KÉT ORIENTALISTA TALÁLKOZÁSA

Goldziher magántanítással keresett pénzt, de mellette tanulmányait is folytatta. Rendkívüli hallgatóként beiratkozott filozófia, klasszika-filológia, általános nyelvészeti és orientalisztikai kollégiumokra az egyetemen. Itt fonódott össze a két orientalista élete. Az egyetemen Goldziher tanára volt az ekkor már negyvenkét éves Vámbéry Ármin. Tisztelte tanárát, az első hallgató volt, aki előadásaira jelentkezett: *„az én szememben nem volt nála nagyobb ember”* – írta.³⁸ De a professzor is különös gonddal figyelt tanítványára, csaknem minden nap külön is oktatta

³⁶ Vámbéry: *i. m.* 41.

³⁷ Vámbéry: *i. m.* 34–36.

³⁸ Goldziher: *i. m.* 33.

lakásán: „beavatott szűkebb irodalmi tevékenységébe, mint másolót és németről magyarra fordítót foglalkoztatott” – emlékezett vissza.³⁹ A tanítás anyaga a török és a perzsa nyelv volt, majd az arab nyelvet is elsajátította. Vámbéry tanítási módszere a gyakorlatra épült, jelszava copia verborum, azaz a szókincs volt. Azonban a tanításnak negatívumai is voltak. Goldziher Ignác kritizálta, hogy a török nyelv szintaktikai nehézségeit nem annyira elméleti iskolázottsággal, mint inkább ösztönösen fejtegették. Eközben a professzor szidta a német tudósokat, de ennek okáról Goldziher nem ír. „A serény munka öndicséret, hivatkozás és saját teljesítményének túlértékelése közben folyt. Naponta hallhattam, hogy a dervisutazás a tudományos turizmus legnagyobb és legteljesebbje volt, s hogy tanárom a legnagyobb orientalista a világon”⁴⁰ – emlékezett vissza az együtt töltött időre. Tisztelte, elismerte tanárát, ő is úgy vélte, a legnagyobb orientalista, de rossz véleményét sem rejtette véka alá. Mint a memoár előszavában Scheiber Sándor is írta, indulatos természete volt, s talán ennek tudható be, hogy néha kritizálta professzora tanítási módjait. A mérleg azonban egyértelműen pozitív: „jelentős ismereteket köszönhetek neki” – írta.⁴¹ Vámbéry szeretettette meg az ifjú tudósjelölttel a keleti tudományokat. Goldziher szerint azonban túlzottan sürgette publikálásra. Utólag ezt elhamarkodott döntésnek tekintette. A tanítványnak meg kellett küzdenie az- zal, hogy Vámbéry ellenségei átvetítették rá érzelmeiket (lásd következő fejezet). Goldziher „a nagy szélhámos házi diákja”-ként emlegették.⁴²

Goldziher az érettségi vizsgát 1868 húsvétján tette le. „A vizsga várakozáson felül sikerült, még a matematikai tárgyakból is alapos tudásomat bizonyítottam”⁴³ – írta. Az érettségi vizsga nem volt oly fontos állomás életében, mert azelőtt is egyetemi hallgató volt, de most már a középiskolai „kacatokat” – ahogy ő fogalmaz –, félretehetette. Az egyetemen is elismerték tehetségét. Ezt mutatja, hogy kétszer is neki ítélték az 50 forintos „pro diligentia” ösztöndíjat.⁴⁴

6. TANULÁS KÜLFÖLDÖN ÉS ANNAK HATÁSA

Vámbéryt a keleti nyelvek érdekelték, így Törökországba vezetett első keleti útja. 1857-ben, 25 évesen báró Eötvös József segítségével lehetősége nyílt Konsztantinápolyba utaznia, ahol négy évet élt, mialatt nyelvtanítással foglalkozott, megismerte a keleti népek társadalmának sajátosságait és szokásait. Goldziher tehetségének híre is eljutott Eötvös Józsefhez. Eötvös egy mondatban fogalmazta meg véleményét: „tetszik nekem ez a zsidó fiú.”⁴⁵ Úgy vélte, Goldziher bevonásával

³⁹ Goldziher: i. m. 33.

⁴⁰ Goldziher: i. m. 34.

⁴¹ Goldziher: i. m. 34.

⁴² Goldziher: i. m. 32–35.

⁴³ Goldziher: i. m. 39.

⁴⁴ Goldziher: i. m. 39–41.

⁴⁵ Goldziher: i. m. 44.

a magyar tudomány új területtel bővíthető. A sémi irodalmi tanszék professzorává szerette volna kiképezni, ezért ösztöndíjjal külföldre küldte. Tanulmányi tervet adott neki, és követelményeket állított elé. Azonban ez a terv nem mindenkinek tetszett. Roder Lajos kanonok, a pesti egyetem teológiai fakultásának tanára, ellenzte, hogy az ösztöndíjat zsidó fiúnak adják, aki azután egyetemi tanárságot is nyerne. Ezért az ügyet elodázta, neki pedig ezt mondta: „*azt hiszi, rabbinussal van dolga?*”⁴⁶ Tehetsége, rátermettsége, szorgalma tökéletesen alkalmassá tette Goldziher a külföldi tanulásra, ám zsidó vallása nehezítette továbblépését. Lassan azonban tisztult a helyzete, utalták az ösztöndíját, és tizennyolc évesen elutazhatott Poroszországba. Míg Vámbérynek huszonöt évesen adatott meg a lehetőség, hogy külföldi egyetemen tanuljon, addig a nehézségek ellenére Goldziher már tizennyolc évesen Berlinben volt. Goldziher 1868-ban tért haza. Tanulmányait tovább kívánta folytatni. Úgy határozott, Lipcsébe utazik. Döntését helyeselte a vallás- és közoktatásügy minisztere. Eötvös felemelte ösztöndíját, hiszen valamennyi külföldre küldött diák közül vele volt megelégedve a leginkább. Magas követelményeket állított elé. Kötelességévé tette, hogy az 1869/1870-es tanév végére megszerezze a filozófiai doktorátust, majd haladéktalanul elkezdje a habilitációt. Ekkor Goldziher még csak húszéves volt, és fel is vetette a miniszternek, nem túl korai, ha ilyen ifjan egyetemi magántanár lesz? Erre Eötvös így felelt: „*nem a kor számít, az önről kapott hírek alapján érettnnek tartom a habilitációra. Minél előbb állandó állással kell rendelkeznie.*”⁴⁷ Ő lett volna nemcsak a legfiatalabb tanár a karon, hanem az első zsidó docens is. Ez ellen többen tiltakoztak. Egyesek, mint Budenz József, aki Vámbéry tanítványában szélhámost véltek felfedezni, mások pedig fiatalságát tették szóvá. Budenz is résztvevője volt az „*ugor-török háborúnak*”, amely a magyarság eredetéről folyt. Vámbéry nyelvészeti munkássága a magyar nyelv eredetének és rokonsági viszonyainak felderítése terén nagy vitákat keltett hazánkban. Törökországi tartózkodása alatt bukkant rá a *Magyarok Krónikájára*. 1860-ban adta be tanulmányát a Magyar Tudományos Akadémiára, ahol aztán a magyarság finnugor származását valló tudósok, elsősorban Budenz József közbeavatkozása miatt „*elkeveredett*”. Ennek oka az volt, hogy a krónika – többek között – a magyarok két bejövételéről is írt, ami nem illett bele a magyar őstörténetben egyeduralomra törő finnugor-elméletbe.⁴⁸ Goldziher bár sokat tanulhatott és tanult is Vámbérytől, mégis számtalan helyzetben élte át ennek a kapcsolatnak hátulütőit. Eötvös végig kiállt mellette, s azt mondogatta neki: „*Ha a kar nem fogadja el önt, én fogom docenssé kinevezni.*”⁴⁹ Goldziher azonban törekedett mindig a realitás talaján maradni, végiggondolta, ténylegesen mennyi lehetősége van a katedráig eljutni, s „*nem kerget[-e] álmokat, hogy mint zsidó valaha is*

⁴⁶ Goldziher: i. m. 45.

⁴⁷ Goldziher: i. m. 53.

⁴⁸ Máté István: 90 éve halt meg Vámbéry Ármin. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=567>. 2007. október 17. 13:48

⁴⁹ Goldziher: i. m. 62.

*egyetemi tanár [lehessen].*⁵⁰ Eötvös halálhíre (1871. február) sok álmatlan éjszákát okozott neki. Ám mindig is erősnek érezte magát pártfogójához fűződő kapcsolata révén. Eötvös utódától, Pauler Gyulától az ifjú orientalista egyetlen bátorító szót sem kapott. Trefort Ágostonról Vámbéryhez hasonlóan nem vélekedett jól, mert szerinte „a nagyszájú felületességet és az üres szemérmertlenséget támogatja”.⁵¹

Összegzés

A zsidó gyermekek oktatását már egészen kis korban megkezdték a szülői házban, ahol az apa foglalkozott a fiúgyermekkel. Mind Vámbéry, mind Goldziher gyermekkorában a tanítás kifejezetten vallási alapokra épült. Sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a hitéletben való jártasság, mint a hétköznapi dolgok ismerete. A családban olvasott könyvek között is olyanok szerepeltek, amelyek nem mondtak ellent a vallás tanításának. Vámbérynél látható viszont, hogy a német nyelvű világi könyvek elhomályosították a hitét, bizonyos parancsok megszegése már nem töltötte el büntudattal. A zsidó társadalom nem nézte jó szemmel, hogy elkezdtek érdekelni a keresztény tudományok.

A vallás jelentőségének felismerése, a zsidó történelmi tudat kialakítása természetes folyamat volt és maradt a zsidó családokban. Az ünnepek szokásait, étkezési előírásokat, a szombati törvényeket, a zsidó közösség intézményeit és azok működését nem az iskolában tanulták meg a gyerekek, hanem a családi nevelés és a zsinagógai jelenlét során.⁵² (Legalábbis a két szerző ezt sugallja, hiszen a csak feltételezhetően zsidó elemi tanulmányaikat csak érintik a visszaemlékezésekben.) Ezért hangsúlyozni kell az otthoni, családi nevelés fontosságát. A családi oktatás hamar elkezdődött, a kisgyermekek korán megismerkedtek a vallás elemeivel. Ennek a korán elkezdett tanulásnak eredménye Goldziher életében, hogy az átlagtól hamarabb fejezte be iskolai tanulmányait, szerzett diplomát. Kilencévesen már elvégezte az elemi, húszévesen a habilitáció küszöbén állt.

Szakmai sikereikért mindkettőjüknek keményen meg kellett dolgozniuk, minden szabadidejüket a tanulásnak szentelték. Ezért nem olvashatunk egyik életrajzban sem a szórakozásról, szabadidős tevékenységről. Magánéletüket szinte meg sem említik életük első húsz évében. Goldziher csak pár mondatban ír arról, hogy húga iskolatársa megtetszett neki, de mivel a lányt férjhez adták, ez a plátói szerelem véget ért. Az érzésektől sokkal fontosabb számukra az ész kiművelése, a tudományos karrier.

⁵⁰ Goldziher: *i. m.* 62.

⁵¹ Goldziher: *i. m.* 70.

⁵² Bányai: *i. m.* 17.

Kiváló olvasottságra jutottak mind a ketten, Vámbéry a nyelvek területén mutatott kimagasló eredményt (huszonöt nyelvet beszélt), Goldziher saját műveltségét pedig „csodálatra méltó olvasottságnak” nevezte.⁵³ Mindketten egyetemi tanárokká váltak, elismertséget szereztek. Goldziher egyetemi tanárként igen enyhén értékelte a tanítványait: egyszer átengedett valakit, aki nagyon gyengén felelt. Miért nem vágta el? – kérdezték tőle. – Mert én csak vizsgáló (bodék) vagyok és nem metsző (sóhét) – felelte.⁵⁴

A két orientalista életében akkor figyelhető meg az erős zsidó vallási kötelekek lazulása, amikor a családtól tanulmányaik miatt távol kerültek. A rabbival, Brill Sámuel Löwvel való tanulás Goldziher zsidó hitét erősítette. Ezáltal a vallási kötelekek lazulása kisebb mértékű volt nála, mint Vámbérynél, valószínű ennek is köszönhető a későbbi hűsége a zsidó valláshoz. Bár meg kell jegyezni, a *Naplóban* sok bíráló és elutasító megjegyzést tett a rabbinizmusra. De elválni a zsidóságtól, mint egykori tanára, Vámbéry tette, nem akart soha. Oldalági rokona, Hegedüs Géza így ír vallásosságáról: „vallotta, hogy valamire való ember hű marad zsidó hitközségéhez, magyar hazájához és őseitől örökölt névhez.”⁵⁵

Bár mindkét Kelet-kutató zsidó vallású családban nőtt fel, hasonlóan beutazták a világot tanulmányi éveik alatt, azonban mégis két különböző utat jártak be. Vámbéry a keleti utazások során bár kacérkodott az iszlám hittel, de nem tért át rá. A zsidó vallást végül mégis elhagyta, de református lett. Ennek oka iskoláiban is kereshető a baráti kapcsolatai és a személyes ambíciói mellett. Goldziher annak ellenére, hogy a keresztény iskolákban folytatott tanulmányai alatt lazult a valláshoz fűződő viszonya, hitét soha nem hagyta el. Sőt munkát is vállalt a hitközségben, és az Országos Rabbiképző Intézetben előadó tanár lett. Professzor nem lehetett, mert nem volt rabbi, de tanárként dolgozhatott.

A Vámbéry családban a nehéz anyagi körülmények miatt mindenképpen olyan szakmát kívántak adni gyerekük kezébe, amiből meg tud élni. A társadalmi mobilitás iránti vágy vezérelte a családot és magát Ármint is, hogy a tanulásban a lehető legjobb eredményt érje el. Ezért jelentkezett a piarista gimnáziumba. Kiváló tanulmányi eredményei és a kitartó önképzés tette lehetővé, hogy értelmiségi pályán találja meg hivatását. Goldziher Ignác zsidó valláshoz és hagyományokhoz ragaszkodó családban nőtt fel. A családhoz fűződő erős kapcsolata, mely annak is köszönhető, hogy édes szülei nevelték, hozzájárult ahhoz, hogy hű maradjon vallásához. Tovább vitte azt a meggyőződést, hogy a vallási előírásokhoz hű élet mindennél fontosabb. Goldziher a zsidó hitközségben belül is megtalálta az érvényesülési lehetőséget. Gondoljunk a pesti hitközségi titkári állására (1875–1905).

⁵³ Goldziher: *i. m.* 66.

⁵⁴ Frojimovics Kinga–Komoróczy Géza–Pusztai Viktória–Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*, Budapest, 1995, MTA Judaisztikai Kutatócsoport. 255.

⁵⁵ Frojimovics Kinga–Komoróczy Géza–Pusztai Viktória–Strbik Andrea: *i. m.* 239.

Felhasznált irodalom

- Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Budapest, 2005, Gondolat.
- Barnavi, Élie: *A zsidó nép világtörténete*. Budapest, 1995, Gemini.
- Béri-Lichtner János: *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790–1918*. Budapest, 1995, Argumentum.
- Blau Lajos: *Zsidók és a világkultúra*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó.
- Donin, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*. Budapest, 2003, Göncöl Kiadó.
- Dubnov, Simon: *A zsidóság története az ókortól napjainkig*. Budapest, 1939, Tábor Könyvkiadó.
- Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 1996, Útmutató Kiadó.
- Felkai László: *A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai*. Neveléstörténeti füzetek 14. Budapest, 1994, OPKM.
- Felkai László: *Zsidó iskolázás Magyarországon 1780–1990*. Budapest, 1998, OPKM.
- Flavius, Josephus: *A zsidók története*. Budapest, 1980, Európa Könyvkiadó.
- Frojmimovics Kinga–Komoróczy Géza–Pusztai Viktória–Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. Budapest, 1995, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Goldziher Ignác: *Napló*. Budapest, 1984, Magvető Könyvkiadó.
- Gonda László: *A zsidók Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.
- Hahn István: *A zsidó nép története*. Budapest, 1995, Makkabi Kiadó.
- Johnson, Paul: *A zsidók története*. Budapest, 2005, Európa Könyvkiadó.
- Karády Viktor: *A zsidó „túliskolázás” kérdése a történelmi Magyarországon*. Neveléstörténeti füzetek 14. Budapest, OPKM, 1994.
- Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Budapest, 2000, Múlt és Jövő Kiadó.
- Máté István: *90 éve halt meg Vámbéry Ármin*. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=567> 2007. október 17. 13:48
- Mazsu János: *Iparosodás és alfabetizáció*. In: Mazsu János (szerk.): *Iparosodás és modernizáció*. Debrecen, 1991, 63–75.
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó.
- Sahak, Israel: *Zsidó történelem, zsidó vallás*. Budapest, 2007, Gede Testvérek.
- Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely, 2001, Lilium Aurum.
- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest, 1986, Könyvterjesztő Vállalat.

Szabó Orsolya Zsuzsanna

„Felfordulás”

Genderképzetek az Osbourne-jelenségben

Dolgozatom témáját az észak-amerikai populáris kultúra *The Osbournes* című terméke szolgáltatja, amely széles körű és gyakori használatából adódóan méltán tarthat számot kategóriájában a „klasszikus” és a „kanonizálódott” jelzőkre. Médiatörténeti szempontból a vizsgált szöveg leginkább arról nevezetes, hogy első volt a hírességek magánéletét „feltáró” valóságshow-k között, s mint ilyen, fordulópontot jelentett a reality-televíziózás térhódításának folyamatában.

Emellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni egy további fontos tényezőt, amikor a *The Osbournes* jelentőségét vizsgáljuk. A műsort ugyanis jóval a „retro-szakaszba” történő átlépés előtt – tehát még azt megelőzően, amikor egy szöveg vagy jelenség pusztán azáltal értékelődik fel, hogy a múlt egy darabjaként tekintünk rá –, az első sugárzást közvetlenül követő néhány évben számos alkalommal megismételték szerte a világon. A *The Osbournes* forgatása 2005-ben ért véget, de mindössze három évvel később (ami még nem tekinthető retro-szakasznak) a magyar Music Television például levetített a négy évad közül hármát, legalább hat-szor egymás után. A műsor által kiváltott hatás az ehhez hasonló repetitív struktúrákban egy felfokozott és nagy sebességű, ám egyszerismind elhúzódó befogadási mechanizmus egyedülálló képviselőjévé vált.

Népszerűsége miatt tehát a fent említett valóságshow mindenképpen a tömeg-kultúra mélyebb elemzésre érdemes jelenségei közé tartozik. Ezt az igen szembe-tűnő közismertséget gyakran tulajdonítják annak a nyelvi és viselkedésbeli vulgaritásnak, amely már a kezdő epizódok sugárzása során szorosan összeforrott a szereplők nevével. A szöveg szerkezetét közelebbről megvizsgálva azonban arra a következtetésre jutottam, hogy a műsor nemzetközi sikere elsősorban nem a sokat kritizált, több síkon jelenlévő szabadosságnak, és nem is a főszereplő rocksztár, Ozzy Osbourne évtizedekre visszanyúló hírnevének köszönhető.

Mindennél sokkal lényegesebb tényezőknek tartom azokat a technikákat, amelyeknek a segítségével a műsor a *társadalmi nemek rendszerét* problematizálja. Dolgozatom címe arra a speciális dinamikára utal, melynek a mediatisáltság adta lehetőségek és a populáris kultúra karnevalisztikus dimenziói teremtenek teret. Úgy gondolom, hogy a valóságshow műfaja olyan különleges környezetet biztosít a társadalmi nemek fogalomrendszerének, amelyben az képlekennyé, felforgathatóvá válik, s a *The Osbournes* pontosan az ezen működési elv nyújtotta lehetőségeket aknázza ki.

Elemzésemben egyrészt azt kívánom bemutatni, hogy a *The Osbournest* alkotó narratívák egymásmellettsége és populáris környezete hogyan bontja le a gender fogalmát, másrészt pedig azzal foglalkozom, hogy a szimulákrum természetéből adódó kontextus mit tesz hozzá ehhez a folyamathoz. Ezután a műsornak egy olyan elemét emelem ki, amely azáltal mutat rá a szöveg rejtett működésére, hogy látszólag kimutat onnan, s egy újabb szinten hívja fel a figyelmet a társadalmi nemek kategóriáira.

Egy sima, egy fordított

MESÉK „A TÖKÉLETES AMERIKAI CSALÁDRÓL”

A bevezetésben említett formabontó közeg jeleire nem nehéz rábukkanni a *The Osbournes* mikrotörténeteit tanulmányozva. A néző már az első epizódot végigkövetve igen nagy dózisban kap ízelítőt a karakterek nem éppen konszolidált életviteléből. A kezdő képsorok ezáltal – látszólag – egy rendkívül kényelmes befogadói pozíciót kínálnak fel, mely erőteljesen meghatározza az úgynevezett „realitykomédia” alapklimáját. Az első néhány másodperc során kiejtett obszcén szavak egész zuhataga, a kisgyerekek módjára verekedő tinédzserek látványa, vagy az édesanya, Sharon Osbourne megjegyzése, mely szerint „nem ő a következő Teréz anyja”¹ („There Goes”) azonnal kiváltja a fejcsoválással kombinált nevetés reakcióját. Egyfajta felsőbbrendűség-érzettel kevert könnyed szórakozás ígérete rejlik tehát a *The Osbournes*ban, amihez egyértelműen hozzájárul a híres ember magánéletéhez fűződő voyeurizmus jelensége is – a megnyitás, a kifordítás lehetősége.

Mindazonáltal a formák felbontása nem csupán az említett szempontból érvényesül a show-ban; ez a másik, csendesebben működő szerkezet viszont nem fedi fel magát egykönnyen. Sokkal mélyebb szinten mutatkozik csak meg az, hogy a műsor képi és tartalmi világát uraló deviáns elemek valójában nem annyira lényegi, mint inkább a befogadó irányába tett felhívó motívumokként funkcionálnak. Császi Lajos szerint „[a] populáris kultúra poszttradicionális fogyasztóját a szemét kezével eltakaró egyén képével jellemezhetjük, aki azért az ujjai között kikukucskál” (158). Kétségtelenül ez az a mechanizmus, amely a befogadás gesztusait működésbe lendíti a *The Osbournes* esetében is. A meghökkentés-meghökkenés ketőse azonban tényleg csak az első lépés: igaz ugyan, hogy a zajra leszünk figyelmesek, a karneválra, melyről Fiske Bahtyinra hivatkozva azt mondja, hogy „a nevetés, a szabályok áthágása [...] és az izléstelenség jellemzi”² (81), ez viszont nem azt jelenti, hogy *mindössze* ennyiről van szó.

¹ A *The Osbournes* epizódjaiból származó összes idézet saját fordítás.

² Saját fordítás. Az oldalszám az angol nyelvű szövegre vonatkozik.

Egy, a *The Osbourneshoz* hasonló műsort képtelenség a közönség nem szűnő érdeklődése nélkül „életben tartani”, ezért a befogadói megnyilvánulások vizsgálata mindenképpen segít abban, hogy a tömegmédián ezen termékéhez (vagy bármely termékéhez) közelebb kerüljünk. Ezek tanulmányozásakor arra az érdekességre figyelhetünk fel, hogy a nézők legalább olyan mértékben és erővel reagálnak a *The Osbournes*on végigfutó gender-szálla, mint a káromkodásözönre. Úgy tűnik tehát, hogy a show sikerének titka nem egészen ott rejlik, ahol első látásra feltételeznénk.

A közönség reakciója egyáltalán nem véletlen, hiszen alaposabb olvasásnak alávetve a *The Osbournes* egymást követő történeteit, egy, a gender fogalmát újszerű közegbe helyező diskurzus irányvonala rajzolódik ki. Mi több: ha ismét szentelünk egy kis figyelmet a bevezető képsoroknak, akkor már ezen a korai ponton is könnyen megtaláljuk azt a felhívást, amely elindítja a fent említett befogadási stratégiát. A show-ban elhangzó legelső mondat ugyanis arra szólítja fel a nézőt, hogy „ismerkedjen meg a tökéletes amerikai családdal”³ („There Goes”). Abban az esetben, ha a „tökéletes” szót az „ideális” szinonimájaként értelmezzük⁴, megértjük: a műsor valójában arra épít, hogy a karakterek milyen módon írnak felül társadalmilag kódolt elváráshalmazokat.

Ebből a szempontból kiemelkedően fontos az az interperszonális háló, amelyet a család intézménye nyújt a felbukkanó genderképzeteknek. „Az anyával, a lánygyal, a fiúval, és – természetesen – az apával” („There Goes”) találkozunk, egy olyan struktúrával, ahol – amint azt Jessica Benjamin „Gender and Domination” című írásában megfogalmazta – mindnyájunk identitása „a kulturális környezettel összhangban”⁵ (217) alakult ki. Ezért aztán ez a közeg tökéletesen alkalmas arra, hogy a férfi és női szerepek eljátszásának és lebontásának terepe legyen.

Már a műsor legalapvetőbb eleme is a társadalmi nemekkel kapcsolatos játékra épül. Ez látványosan lecsapódik például abban a fórumbejegyzésben, amelyben egy YouTube-tag arra panaszkodik, hogy a *The Osbournes* „elrontotta az Ozzy Osbourne-ról szóló szexuális fantáziáit”⁶ (QueenJealousy). Bár a show-ban szereplő szellemileg és fizikailag egyaránt leépült öregembernek nem sok köze van ahhoz a rocksztárhoz, aki az 1970-es és '80-as évek videóklipseiben szerepelt, az említett kommentár egy ennél összetettebb problémára is rávilágít.

Az ugyanis, hogy egy, a kicsapongó életmódjáról ismert zenész, egy maszkulin ikon hirtelen átkerül a szenilis papucsférj vagy a szerető, ám tehetetlen édesapa

³ A képet némileg színesíti az a tény is, hogy az Osbourne-ok valójában nem az Amerikai Egyesült Államok, hanem az Egyesült Királyság állampolgárai, s ez kiejtésükben, szóhasználatukban is egyértelműen megmutatkozik. Mintegy a paródia paródiájáról van tehát itt szó, hiszen túl azon, hogy ez a család a legkevésbé sem ideális, még csak nem is amerikai.

⁴ A megfogalmazás akkor is parodisztikus marad, ha az „ideális” kifejezést a – pejoratív értelemben vett – „tipikus” szinonimájaként fogjuk fel: az Osbourne-ok azért sem tudnak megfelelni az „ostoba, szétesett amerikai család” képének, mert gyakran meghaladják annak korlátait.

⁵ Saját fordítás; az oldalszám az angol nyelvű szövegre vonatkozik.

⁶ A www.youtube.com-ról származó összes idézet saját fordítás.

kategóriájába, már önmagában is rendkívül zavaró lehet. Robert Walser *Running with the Devil* című könyvében azt írja, hogy a rockzene attitűdjéhez hozzátartozik „a társadalmi nemekkel kapcsolatos szorongások (le)tagadása”⁷, rajongóit pedig áthatja az a vágy, hogy „történeteket hallgassanak meg és higgyenek el a férfiaság természetével kapcsolatban” (110). Ezt a háttérrel használták ki a műsor készítői, akiknek az sem jelenthetett gondot, ha a nézők esetleg nem ismerték az énekes múltját: a *The Osbournes* nagy hangsúlyt fektetett az első epizódokban arra, hogy egyértelműen kiderüljön, kiről is van szó.

A meglepetés természetesen nem maradt el. Az a férfi, aki nemegyszer groupiekkal vagy státusszimbólumként használt gyermekeivel színesítette koncertjeit, felesége ellen elkövetett gyilkossági kísérletétől pedig valaha hangos volt a sajtó, a show-ban azonnal ugrik hitvese hívó szavára – némi halk káromkodás kíséretében természetesen. A káromkodás azonban itt már nem önmagában érdekes – sokkal fontosabb az, hogy egy olyan közegben hangzik el, mely elméletben igen kevésbé metszi a rockzene macsó szféráját, ahol mindez mintegy „természetes” velejárója az előadásnak.

Az első évad kiváltotta hatás meglehetősen látványos volt: a nézők egy része ellágyulva konstataulta, hogy Ozzy „a legédesebb dolog a világon” (strangledemocrat), az analitikusabb beállítottságúak pedig felvetették a kérdést, hogy miként lehet „egy vadember rocksztár egyszersmind középkorú apuka is”⁸ („CNN People”). Még-hozzá olyan apuka, aki a későbbiek során ebben az egy szerepben szintén heterogén jelleget ölt magára – a *The Osbournes* Ozzyja például épp olyan szívesen megy lőni a fiával, mint amilyen természetességgel védi lánya legújabb divathóbortját felesége előtt.

Az ilyen módon gyors egymásutánban csepegtetett elbeszélések sokaságából egy ellentmondásokra építő narratív háló formálódik meg a műsorban. Ebben természetesen nem csak a főszereplő Ozzy körül zajlanak az események, hiszen családtagjai nélkül ő sem kerülhetne „helyzetbe”. Ahhoz, hogy a szerepkonfliktus kialakulhasson, mindenkinek részt kell vennie a játszmákban. Teresa de Lauretis szerint „a gender” mindig „valamilyen reláció reprezentációja”⁹ (4), s a *The Osbournes* pontosan az ezekben a relációkban rejlő lehetőségeket használja ugródeszkaként. A karakterek egymáshoz fűződő viszonyából nemcsak a dolgozó feleségére otthon epedve várakozó agyontetovált rocksztár képe bomlik ki, de a gyermekei miatt önmagát betegre aggódó, ám azoknak főzni nem hajlandó édesanya, a szülei elmondása szerint még mindig a macijával alvó blöffmacsó fiú vagy a rózsaszín babaszobájában másnaposan fetrengő lány története is.

⁷ A Robert Walser *Running with the Devil* című könyvéből származó összes idézet saját fordítás. Az oldalszámok az angol nyelvű szövegre vonatkoznak.

⁸ Saját fordítás.

⁹ A Teresa de Lauretis „The Technology of Gender” című írásából származó összes idézet saját fordítás. Az oldalszámok az angol nyelvű szövegre vonatkoznak.

A gendernarratíva tehát az egy sima, egy fordított modelljét követi, és még a sorrendben sem lehet igazán bízni: a *The Osbornes*ban senki sem kapcsolódik egyértelműen a saját előzményeihez. A nézők pedig elképedhetnek azon, hogy Kelly az egyik jelenetben a „hisztérika” (inesenthm), a másikkban pedig a gondoskodó nővér szerepét alakítja, miközben öccse, Jack hol a szülei ágyába fészkelődve nézi a vasárnap reggeli tévéadást, hol legújabb „barátnőjével” mulat a szobájában. Ilyen módon a show-ban az igazi felfordulást nem a gyakran elhangzó obszcén szavak, hanem a kötetlenül egymás mellé dobott képek és elbeszélések ellentmondásossága, fel- és átfordulásai okozzák.

A tömegmédia mindent befogadó és megemésztő világában ugyanis olyan dolgok kerülhetnek látványos közelségbe, és lesznek nevetség tárgyai, amelyek létével és ütközésével mindennapi életünk során is szembesülünk. Feloldásukra viszont a karneváln kívül eső világban gyakran nincs lehetőség. Itt azonban úgy ütdőhetünk egyik genderképzettől a másikig, hogy miközben megnyilvánul ezen konstrukciók szervező ereje, ellentmondásaikban megvilágosodik helyzet általi meghatározottságuk is. Mindez egyrészt folyamatos zavart kelt a befogadóban, másrészt viszont a feszültségek a paródia keretei között azonnal enyhülnek is.

Az a szereplő, aki mindezt talán még központi alakként feltűnő Ozzynál is jobban megtestesíti a műsorban, a zenész felesége, Sharon. A „szupersztár házasasszony”¹⁰ (www.sharonosbourne.com) karaktere a *The Osbournes*ban és – ennek megfelelően narratív környezetében is – épp olyan heterogén, mint a többi családtagé. Hol tyúkanyó-mezt, hol dáma-álarcot ölt fel, menedzseri minőségében pedig időről időre olyasmikre veszi rá rocsztár férjét, mint a hajfestés vagy a szappanbuborékokkal elárasztott színpad. A Sharonhoz kapcsolódó történetek tehát ugyanarra a mechanizmusra épülnek, mint Ozzy és a gyerekek esetében; ami miatt ő mégis különleges figyelmet érdemel, az az, hogy az általa kiváltott reakciók sokkal szélsőségesebbek, mint azok, amelyek a többi szereplőt érintik. Vagy „idegesítő tehénként” jellemzik, „akit semmi más nem érdekel, mint a karrierje” (pelicanbirdyface), vagy egy csodálatos anya képét rajzolják meg, aki „bármikor a munkája elé helyezné a családját” (Sephymuffins). A vélemények fúziójára nem sok példát lehet találni: az, hogy Sharon Osbourne néha kőkemény üzletasszonyként, máskor pedig aggódó édesanyaként tűnik fel, egyszerűen nem minősülhet „a legédesebb dolognak a világon”.

A show genderszempontról már csak a fentiek miatt is érdekes lenne, hiszen úgy tűnik, hogy egy középkorú dolgozó anya látványa a képernyőn még mindig sokkal kevésbé elfogadható, mint egy időnként a súlya miatt aggodalmaskodó és papucsférjje avanszált férfi rocsztáré. A helyzetet viszont az is tovább bonyolítja, hogy „a tökéletes amerikai családról” szóló meséknek kezdetben van egy központi narrátora is, mégpedig maga Sharon, aki időről időre kommentárral látja el az eseményeket. Ezáltal pedig olyan autoriter pozíciót foglal el, amely globális tükör-

¹⁰ Saját fordítás.

párját képezi azoknak a gyakori mikroszituációknak, amelyekben a humor forrása Sharonnak a férje (vagy egész családja) feletti kontrollja.

Mindemellett van még egy olyan tényező vele kapcsolatban, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ozzy Osbourne felesége ugyanis nemcsak a műsor egyik főszereplője, de a producere is egyben, neve pedig minden egyes epizód végén olvasható a stáblistán. Ez egyfelől azt jelenti, hogy irányító pozíciója még egy síkon erősödik meg, másfelől pedig azt is, hogy Sharon figurája elmossa a „kint” és a „bent” közötti határvonalat, ami még frusztrálóbba teszi a karaktert. A parodisztikus közegben lepergetett képek és elbeszélések sora azonban nála még részben eltakarja az említett dualitás bizonytalanságát, így személyre szabottan nem tárulhat fel teljes valójában a jelentések dezintegrálódásának folyamata.

Előfordult azonban egy olyan eset a *The Osbournes* történetében, amikor ez a fedőréteg nem kerülhetett rá az egyik női karakterre; ennek következményeire az utolsó fejezetben térek majd ki. Ahhoz, hogy ide eljussunk, egyelőre érdemes azon a vonalon továbbhaladni, ahol a reprezentációs és a valódinak nevezett szféra közötti különbségtétel általában vett problematikussága felvetődött.

Köz-játék

A VALÓSÁGSHOW MINT SZIMULÁKRUM

Roger Silverstone azt írja *Miért van szükség a média tanulmányozására?* című könyvében, hogy „[a] társadalmiság újratermelését [...] azok az interakciók teszik lehetővé, amelyek alapján nap mint nap [...] identitást követelhetünk magunknak és társainknak” (87). Egy másik helyen pedig megemlíti, hogy „[a] média mindenütt jelen van [...], élményeink és tapasztalataink alapvető dimenziója” (16).

Ezek alapján nem nehéz belátni, hogy a tömegmédiában megjelenő, s úgynevezett „valós” világunk eseményeire a megszólalásig hasonlító képeknek és történeteknek óriási szerepe van a genderről alkotott felfogásunkban. Emellett az is egyértelmű, hogy a kontextus, amelybe a narratívák ágyazódnak, legalább annyira fontos a társadalmi nemek szempontjából, mint maguk az elmesélt történetek és bemutatott képsorok. A *The Osbournes* viszont azért méltó kiemelt figyelemre, mert az utóbbi tényező itt egészen különleges módon érvényesíti a befolyását.

Ennek az egyedi hatásmechanizmusnak az az egyik eleme, hogy a valóságshow műfaja tulajdonképpen a mediatizált (populáris) kultúra (ön)ironikus metagesztusa. Azzal, hogy „valóságként” különíti el saját magát, minden egyéb mediatizált szöveget a nem-valóság kategóriájába helyez, s így utal a médiában felbukkanó jelenségek illuzórikus természetére. Mivel azonban maga is ugyanabban a környezetben helyezkedik el, mint az – úgymond – „nem-valós” szövegek, saját legitimitását is aláássa.

A másik lényeges elem pedig abban a gyakran hangoztatott ígéretben rejlik, hogy a reality tévé végre igazán megmutatja a nézőknek, mi is a valóság. A szándékoltóság viszont azonnal fel is számolja az ígéret megvalósításának lehetőségeit: a befogadóért jön létre ez a professzionális technológiákkal közvetített hipervalóság, mely a realitásnál is valódibb akar lenni. Jean Baudrillard szerint a közönség „már mindig is ott van a másik oldalon” („A szimulákrum” 183), hiszen ők a valódi célpont, róluk van szó – ennek során pedig éppen a lényeg tűnik el, az eredeti megmutatkozásának lehetősége. A valóságshow legfőbb vonzereje, a „mintha nem lett volna ott a televízió” (Baudrillard: „A szimulákrum” 182) illúziója¹¹ önmagát építi le, s így teremt tökéletes körülményeket „a jel [...] halálra ítéléséhez” (Baudrillard: „A szimulákrum” 164), melynek „kintinek” nevezett világunkra is fenyegető hatása lehet.

Ezen a ponton viszont a *The Osbournes*szal kapcsolatban megint csak a család kérdéséhez kell visszatérnünk ahhoz, hogy megértsük, miként is működik ez a logika, a szimulákrum logikája – tökélyre fejlesztve. A szereplők ugyanis nem egyszerűen úgy tesznek, mintha rokoni szálak fűznék őket egymáshoz, hanem valóban egy családot alkotnak. Mindazonáltal a befogadók számára leginkább *úgy tesznek*, hiszen ők a televízió és a számítógép képernyőjén keresztül találkozhatnak velük. Ilyen módon a közönség a „valódinál is valódibb”¹² (Baudrillard: „The Implosion” 81) jelenségeként tapasztalja meg az Osbourne-okat. A show nézésekor lehetetlen elvonatkoztatni a „valóban egy család”-problémától, miközben éppen az vezet „az eredeti pusztulásához”¹³ (Baudrillard: „Holograms” 108), hogy erre a „szimulákrum elsőbbségének” (Baudrillard: „A szimulákrum” 161) távlatából tekinthetünk csak rá.

Minderre jó példák az olyan közzjátékok, amelyekben a szereplők erős érzelmi töltettel rendelkező történeteket „mesélnek el”. Amikor például az utolsó epizódban az amerikai sztárpszichológus, dr. Phil családterápiát tart az Osbourne-házban, s Kelly elsírja magát azon a kérdésen, hogy haragszik-e az apjára annak múltja miatt, vagy amikor Jack és a nővére „újrajátsszák” szüleik majdnem végzetes veszekedését, rendkívül zavarba ejtő helyzettel szembesül a befogadó. Ezekben a jelenetekben sokkal világosabban megmutatkozik, mint máshol: a műsor nem csak annyit tesz, hogy a család intézményéből kiindulva mesél gendertörténeteket (itt például arról, hogy mit jelent az apaság fogalma, vagy hogyan öröklődnek a férfi és női magatartásminták). A helyzet ennél jóval bonyolultabb: hirtelen a senkiföldjén találjuk magunkat, egy köztes szférában, ahol egy olyan, a jelölőkre épülő játékba kell bekapcsolódnunk, melynek soha nem ismerhetjük meg teljesen

¹¹ Az, hogy a valóságshow-k – vagy konkrétan a *The Osbournes* – forgatókönyv alapján készülnek-e, ebből a szempontból szinte lényegtelen. Ez a műfaj ugyanis dekonstruálja a valóság fogalmát, tehát ha a rögzítés spontán módon történik, akkor sincs igazi különbség.

¹² A Jean Baudrillard „The Implosion of Meaning” című írásából származó összes idézet saját fordítás.

¹³ A Jean Baudrillard „Holograms” című írásából származó összes idézet saját fordítás.

a szabályait. Túl sok információt kapunk egyszerre, hiszen „azt látjuk, ami soha nem volt a valóság” (Baudrillard: „A szimulákrum” 182), ami a valóson is túltesz: egy családot, amelynek tagjai eljátsszák, hogy ők egy családot alkotnak, hogy közös múltjuk van, s így válnak önmaguk felfokozott másává.

Az sem elhanyagolható ebből a szempontból, hogy a reality jellegű műsorok mindig ráigérnek ugyan a valóságra, de a *The Osbournes* még ezen is túltesz azzal, hogy éppen a családstruktúrát választotta ki a show szerkezeti keretéül. Hiszen magukat a rokon kötelekeket – azt, hogy ezek az emberek hasonlítanak egymásra vagy közös gyermekeik vannak – nem lehet dekonstruálni. A varázs éppen ebben a tényezőben rejlik; a befogadó pedig úgy próbál közelebb kerülni hozzá, hogy ahhoz nyúl, ami elérhető a számára: a jelölőkhöz. Ezek viszont annyira ellepik a kapcsolathálókat, hogy az, amit a közönség megkap, lekövethetetlen és értelmezhetetlen válik. „A holografikus kísérlet” ugyanis „átugorja az árnyékát”, és „áttetszőségébe merülve el is veszíti önmagát” (Baudrillard: „Holograms” 108).

A show tehát nemcsak a relációk szempontjából, hanem egy egészen alapvető szinten is profitál a családstruktúra nyújtotta lehetőségekből. Ezáltal megteremt egy olyan környezetet, amelyben genderképzeteink – a rockzenészek keménységével, a női ravaszsággal vagy éppen az aranyifjak szerelmi életével kapcsolatos mesék – önmagukba omlanak. A szimulákrum természetéhez ugyanis hozzátartozik, hogy a jelölők elszaporodásával „a realitás elve” ellen követ el „merényletet” (Baudrillard: „A szimulákrum” 176). Ilyen módon pedig „annak a gyanúját veti fel, hogy maga a törvény s a rend lehet szimuláció” (Baudrillard: „A szimulákrum” 176), hiszen ugyanazokból az elemekből épül fel, mint a szimulákrum.

A feszültséget, amelyet mindez okoz, a humor éppen annyira oldja fel, amennyire szükséges: a *The Osbournes* készítői ügyeltek rá, hogy a karnevál keretei között is mindig ébren tartsák a nézők figyelmét. Ezt a kis elkerülhetetlen vibrálást pedig a műsor egy olyan szereplője testesítette meg a legjobban, akinek a neve nem szerepelt ugyan a stáblistán, a show-t érintő recepciók folyamatokban viszont igen sokatmondó pozíciót foglalt el.

„Pedig nem éppen bányarém!”

AIMEE, A TITOKZATOS

„Ezek az emberek teremtettek meg engem, és sok szempontból teljesen ugyanolyan vagyok, mint ők”¹⁴ („Aimee”) – amikor Ozzy és Sharon legidősebb gyermeke ezt a kijelentést tette a *The Osbournes* első évadját követő interjúk egyikében, talán eszébe sem jutott, mennyire igaznak is hangzik majd a televízióban, amit

¹⁴ Saját fordítás.

mond. Aimee Osbourne mindezzel csupán arra a megállapításra reagált, hogy viselkedése és verbális megnyilvánulásai alapján nem igazán hasonlít a rokonaira. Szavai azonban médiabeli fogadtatásával kapcsolatban is találóak voltak: bár Aimee nem szerepelt családja híres-hírhedt műsorában, azt, hogy karaktere kívülről „teremtődjön meg”¹⁵, ezáltal pedig „sok szempontból ugyanolyan” legyen, mint szülei és testvérei, mégsem tudta elkerülni

Aimee lebegtetett jelenléte a show kezdetétől egészen a mai napig nem kevés izgalom és érdeklődés forrása a bulvársajtóban, mely újra és újra „felfedezi” „a rejtélyes lány” („Aimee”) létezését. A legidősebb Osbourne gyerekről a show epizódjainak vetítése közben csak annyit lehetett tudni, hogy valahol jelen van a család bekamerázott házában, s leginkább mások elbeszéléseiből hallhatott felőle a közönség. Ezek a narratívák természetesen az ő esetében is genderképzetekkel voltak átítatva: például azokban az epizódokban bukkant fel, ahol húga azon boszszankodott, hogy Aimee a megkérdezése nélkül kért neki időpontot a nőgyógyásznál („No Vagrancy”), vagy ahol Jack közölte Kellyvel, hogy kezdi ő is ugyanolyan lányosan túlkomplikálni a szerelmi életét, mint a nővére („Valentine”).

A történet azonban ennyivel nem ért véget, ugyanis Aimee körül – rejtőzködéséből adódóan – fokozatosan az örült nő diszkurzív mezője alakult ki. Ő lett a „szizo nővér”¹⁶ (Osbourne 243), akiben egészen biztosan kell, hogy legyen valami abnormalis, ha nem akarja megmutatni magát. A fentiekhez hasonló narratívák csak megerősítették ezt a feltételezést: Aimee a show-ban leginkább valamilyen személyes furcsasága kapcsán került elő. Leghosszabb szereplése a *The Osbournes*-ban ráadásul az volt, amikor az egész család az egyik megvadult macskát üldözte, ő pedig sikoltozva könyörgött az apjának, hogy ne hergelje tovább az agresszív háziállatot.

A műsor készítői ezt a helyzetet tovább bonyolították azzal, hogy ha Aimee mégis feltűnt valamelyik epizódban, egyszerűen kitakarták az arcát. Így egy olyan kategóriába kényszerült bele, amely gender-szempontról hangsúlyosan megjelölt alakot kreált belőle – immár nem csupán az örület, de a lefátyolozottság mítosza is körülölelte. „A médiát megbabonázta” (Osbourne 245) Aimee léte és hiánya, ami kevésbé meglepő, ha fontolóra vesszük Teresa de Lauretis szavait. Szerinte ugyanis a „néző voyeurisztikus tekintete” (13) mindig a női figurákra irányul a mozgóképes élményben, mely számos különböző „kódot” és „technológiát” (De Lauretis 13) használ arra, hogy előállítsa a megfelelő körülményeket. Az idősebbik Osbourne lány pedig éppen ezt volt képes elkerülni, s ha arcképe mégis feltűnt valahol (például a fenti televíziós interjúban), az csak még frusztrálóbbá tette a

¹⁵ Azt, hogy Aimee Osbourne tudatosan részt vett-e ebben a folyamatban, a rendelkezésre álló információk alapján lehetetlen megítélni. Bár évekkal ezelőtt úgy nyilatkozott, hogy énekesi karrierbe kezd, melynél előnyt jelenthetett volna az efféle hírnév, ma is csak rendkívüli esetekben vállalt közszereplést.

¹⁶ Az *Ordinary People – Our Story* című könyvből származó összes idézet saját fordítás. Az oldalszámok az angol nyelvű szövegre vonatkoznak.

hiányát. Aimee ugyanis az Osbourne család egyetlen olyan női tagja, aki hollywoodi mércével mérve is „képernyőképes”, mégis megszökött a figyelő tekintetek elől – paradox módon azonban meglehetősen női(es) funkciókat töltött be a show-ban. Így „egyszerre volt a gender ideológiáján belül, és azon kívül” (De Lauretis 10).

Aimee azonban nemcsak az említett okokból volt fontos: neki igazán azért volt kiemelkedő szerepe, mert minden egyéb tényezőnél erősebben okozott felfordulást a szöveg szerkezetében. A *The Osbournes* azon elemeire mutatott rá, amelyek a szimulákrum leginkább zavarba ejtő tulajdonságaiból adódtak: miközben a közönség a válaszokat várta tőle, ő csupán az általa életre hívott kérdéseket tudta visszatükrözni. Egy különös, örült Csipkerózsikához hasonlított, aki a toronyszobába zárva várta, hogy kiengedjék, és elmondhassa a Valódiról, az Eredet(i)ről szóló álmát; ezt azonban pontosan ő hiúsította meg a jelen(-nem)-létével. Hiába volt látszólag közelebb a „kint”-hez, mint a „bent”-hez, a kettő viszonyát nemhogy világossá tenni nem tudta, de éppen ő rántotta le a leplet a tisztázás lehetetlenségének problémájáról. Az autentikusság jelképének kellett volna lennie, hiszen elvileg inkább a valóságban létezett, mint a reprezentációs térben, viszont pont a hiányával és az arcát borító fátyollal hívta fel a figyelmet a hitelesség és a valóság fogalmainak értelmetlenségére. Aimee jelentősége tehát abban állt, hogy csatlakozott azoknak a női alakoknak a hosszú sorához, akik egy-egy jelenség kritikus, elfeledni vágyott elemeit szimbolizálják, s ezáltal erőteljes „genderfiguraként” helyezett új perspektívába egy olyan a műsort, amely maga is a genderrel való játékra épít.

Így aztán nem csoda, hogy Ozzy és Sharon idősebbik lánya kisebb ikon lett az amerikai populáris kultúrában: annak ellenére, hogy Aimee Osbourne egyelőre magánszemély, paparazzo-képei mindig kisebb szenzációt keltenek az interneten. 2009 tavaszán például a perezhilton.com így reagált arra, hogy sikerült megszerezniük egy friss fotót Aimee-ről: „Nem értjük, miért bujkál ennyire! Pedig nem éppen bánýarém”¹⁷ („The Rarely”)

Az Osbourne-ok újratöltve

UTÓHANG(OK)

2009 márciusában az amerikai Fox csatorna elindította „a tökéletes amerikai család” következő műsorát, a *The Osbournes: Reloaded* (Az Osbourne-ok: Újratöltve) című varietét. A show azonban alacsony nézettségi adatokat produkált, s túlságosan vulgárisnak is találtatott az amerikai közönség számára, így egy adás

¹⁷ Saját fordítás.

után levették műsorról. Ez a történet szintén azt bizonyítja, hogy önmagában az Osbourne-ok szabadszájúsága nem lehetett sikerük kulcsa; Ozzy, Sharon, Kelly és Jack ma is az olyan narratívákkal vonják a legtöbb figyelmet magukra, melyekkel a családban felmerülő női és férfiszerepeket helyezik előtérbe.

Hiszen innen indultak, s ez adta meg igazán médiabeli jelentőségüket – a *The Osbournes* című valóságshow alapelemei, köztük az Aimee-jelenség, egyedülálló módon voltak képesek problematizálni a társadalmi nemekről alkotott fogalmainkat. A megjelenített képzetek, valamint az a környezet, amelyben ezek megképződtek, olyan speciális tereket teremtettek a genderrel kapcsolatos elvárásaink újragondolásának, amelybe bárki beléphetett, s máshol nem tapasztalt felfordulásnak lehetett tanúja. Ezért tartom ezt a műsort tudományos figyelemre is méltó szövegnek.

Az idézetek forrása

„Aimee Osbourne on 20/20 (few years old).” *YouTube.com*. 2007.08.12. ZoSoRecords.

Online: <http://www.youtube.com/watch?V=Qm05VE3fCoQ>. Megtekintve: 2008. 05. 04.

Császi Lajos: *Tévéérőszak és morális pánik*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2003.

„CNN People in the News.” *Transcripts.cnn.com*. 2003.01.01. Online: <http://transcripts.cnn.com/TRANSCRIPTS/0301/01/pitn.00.html> Megtekintve: 2008. 05. 04.

Baudrillard, Jean: „A szimulákrum elsőbbsége”. Ford. Gángó Gábor. Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s. k., Odorics Ferenc (szerk.). *Testes könyv I.* Szeged: ICTUS és JATE, Irodalomelméleti Csoport: 1996. 161–193.

–, „The Implosion of Meaning in the Media.” *Simulacra and Simulation*. Ford. Sheila Faria Glaser. Ann Arbor: Michigan UP, 1994. 79–86.

–, „Holograms.” *Simulacra and Simulation*. Ford. Sheila Faria Glaser. Ann Arbor: Michigan UP, 1994. 105–10.

Benjamin, Jessica: „Gender and Domination.” *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and the Problem of Domination*. New York: Pantheon, 1988. 183–218.

De Lauretis, Teresa: „The Technology of Gender.” *Technologies of Gender – Essays on Theory, Film and Fiction*. Houndmills: Macmillan, 1987. 1–30.

Fiske, John: *Understanding Popular Culture*. London: Routledge, 1994.

inesenthm: „The Osbournes Ep2 Part2.” *Text Comments of YouTube.com*. 2009. augusztus.

- Online: <http://youtube.com./watch?v=daCsJlyJIY&feature=related> Megtekintve: 2009. 09. 29.
- „No Vagrancy.” *The Osbournes*. Big Head Productions. Los Angeles. 2002. 04. 23.
- Osbourne, Ozzy and Sharon with Aimee, Kelly and Jack with Todd Gold: *Ordinary People – Our Story*. London: Simon & Schuster UK Ltd, 2004.
- pelicanbirdyface: „The Truth About Sharon Osbourne.” *Text Comments of YouTube.com*. 2008. február. Online: http://www.youtube.com/comment_servlet?all_comments&v=ADxWu_nL_uo&fromurl=/watch%3Fv%3DADxWu_nL_uo Megtekintve: 2008. 05. 04.
- Queen Jealousy: „Ozzy Osbourne – Mama, I’m Coming Home”. *Text Comments of YouTube.com*. 2007. november. Online: http://youtube.com/comment_servlet?all_comments&v=5GZlJr1c48k&fromurl=/watch%3Fv%3D5GZlJr1c48k. Megtekintve: 2008. 05. 03.
- Sephymuffins: „The Truth About Sharon Osbourne.” *Text Comments of YouTube.com*. 2008. április. Online: http://www.youtube.com/comment_servlet?all_comments&v=ADxWu_nL_uo&fromurl=/watch%3Fv%3DADxWu_nL_uo. Megtekintve: 2008. 05. 04.
- Silverstone, Roger: *Miért van szükség a média tanulmányozására?* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.
- strangleademocrat: „Ozzy ‘The Osbournes early years’ PT 3.” *Text Comments of YouTube.com*. 2007. szeptember. Online: http://youtube.com/comment_servlet?all_comments&v=FEcIBd1GLmA&fromurl=/watch%3Fv%3DFEcIBd1GLmA Megtekintve: 2008. 05. 04.
- „The Rarely Seen Osbourne.” *Perezhilton.com*. 2009.04. 07. Online: <http://perezhiton.com/2009-04-07-the-rarely-seen-osbourne> Megtekintve: 2009. 04. 08.
- „There Goes the Neighborhood.” *The Osbournes*. Big Head Productions. Los Angeles. 2002. 03. 05.
- „Valentine Daze.” *The Osbournes*. Big Head Productions. Los Angeles. 2004. 05. 04.
- Walser, Robert: *Running with the Devil*. Hanover and London and Hanover: Wesleyan/University Press of New England, 1993. [Online: http://books.google.hu/books?id=YKPDF0I5p3kC&dq=running+with+the+devil&psp=1&source=gbs_summary_s&cad=0 Megtekintve: 2008. 05. 03.
- www.sharonosbourne.com Megtekintve: 2008. 05. 04.

A második angol-búr háború magyar szemmel

Az 1899 októbere és 1902 májusa között Dél-Afrikát lángba borító második angol-búr háború Nagy-Britannia egyik legvéresebb és legköltségesebb gyarmati konfliktusa volt. A búrok oldalán számos nemzet fiai, például hollandok, franciák, németek, oroszok, írek fogtak fegyvert.¹ Az afrikánerek oldalán küzdő külföldi önkéntesek között számos magyart is találhatunk. A kutatás jelenlegi állapota szerint 14 magyarról tudunk, aki harcosként szolgált a búr seregben.² Ezen férfiak egyike volt péchujfalusi Péchy Tibor, aki 1896-ban költözött a búr köztársaság, Transvaal területére és 1900 januárja és novembere között a búr sereg harcosaként gyűjtötte közvetlen tapasztalatait a háborúról.

A magyar történetírás mind ez idáig meglehetősen érintő jelleggel foglalkozott csak a búr háborúval és annak magyar vonatkozásaival. Kutatásom ezt a hiányt igyekszik pótolni. Jelen írásban az általam felhasznált és részben gyűjtött forrásokra alapozva mutatom be, milyen tapasztalatokat szerzett Péchy Tibor a második angol-búr háborúban.

A kutatás folyamán egy internetes családfakutató adatbázis³ segítségével sikerült kapcsolatba lépnem Péchy Tibor unokájával, Péchy Györggyel. Ez a kapcsolatfelvétel kulcsfontosságú volt, mivel a Péchy család archívumából kerültek elő azok az eddig ismeretlen dokumentumok, amelyek a vizsgálatom alapját képezték. Első rangú forrásként emelem ki Péchy Tibornak a búr háború alatt folytatott levelezését. Péchy a búr háború ideje⁴ alatt 16 levelet küldött haza Magyarországra, hogy ezáltal tartsa a kapcsolatot a családjával. Ezenfelül 3 olyan levélre bukkantam, amelyet neki küldtek Dél-Afrikába Magyarországról.

A levelek mellett még egy forrástípus volt, amely az első rangú források csoportjába tartozik. Ez Péchy Tibor két, Transvaalról és Dél-Afrikáról tartott előadásának a kézírata. Az elsőről nincs biztos információ, hogy hol és mikor kerülhetett felolvasásra. A másodikról, melynek címe *Boer-földről*, viszont megállapítható, hogy 1904. február 18-án olvasta fel a szatmárnémeti Kölcsey egyletben. A kéziratokon kívül átnéztem több korabeli (1899 és 1902 között megjelent) magyar

¹ Martin Meredith, *Diamonds, gold and war*, London, 2008. 434.

² Érdekes megjegyezni, hogy a másik táborban, azaz a brit seregben is szolgáltak honfitársaink, viszont eddig csak két főt sikerült azonosítani.

³ www.radixforum.net

⁴ 1899. október 1. és 1900. október 30. között.

folyóiratot is, mint például a Vasárnapi Újságot vagy a Világkrónikát. Ezenfelül nem csak írásos anyagokra támaszkodtam. A kutatás folyamán több ízben készítettem interjút Péchy Györggyel, Péchy Tibor unokájával. Az interjú során olyan információkhoz jutottam, amelyekről nem szólnak a dokumentumok, mint például Péchy Tibor helye a családi emlékezetben.

Péchy Tibor 1868. május 15-én született Nyírbélteken. Édesapja Péchy Kálmán (1843–1920), édesanyja técsői Móricz Erzsébet (1847–?) volt.⁵ A Péchy család erdélyi eredetű nemesi família, amelynek szatmári ágához tartozott Péchy Tibor.⁶ Katonai pályára készült, és a bécsi katonai akadémiára járt, ahol „nagyon jó” eredménnyel végzett. Az akadémia után, 1889. augusztus 19-én, hadnagyi rangban a 12. huszárezredhez került.⁷ Ahhoz az ezredhez, amelynek a tulajdonosa Albert Edvárd, walesi herceg volt. Péchy nagyon szerette a huszártiszti szolgálatot, amelyet a róla írt jellemzések is bizonyítanak. Ebben az időszakban ismerkedett meg későbbi dél-afrikai magyar bajtársainak egy részével is. Tibort 1895. november 1-jén főhadnaggyá léptették elő. Kicsi idő elteltével, 1896. február 16-án azonban ismeretlen ok miatt kilépett a hadseregből és így a fényesnek induló huszártiszti pályája véget ért.⁸ Pár hónap múlva már el is hagyta Európát, és Dél-Afrikába költözött. Annak okát, hogy miért hagyta ott a katonai szolgálatot, és miért távozott olyan gyorsan, pont Dél-Afrikába, a mai napig homály fedi.

A hajó, amin Péchy Tibor utazott, 1896. április 4-én kötött ki Durbanben. Péchy egy bár üzemeltetésébe kezdett a transvaali fővárosban, Pretoriában, de ez hamar csődbe ment. Ezután a Pretoriától nem messze található Modderfonteinben, Hönig Ferenc hamburgi tulajdonos dinamitgyárában kapott munkát. Az üzembn, amely rajta kívül még két magyart, Laubner Károlyt és Ferenczy Mihályt, alkalmazott, Péchy 1899 novemberéig dolgozott. Itt érte tehát a második angol-búr háború kitörése 1899 októberében. Ferenczy Mihállyal egyetemben 1900. január 19-én állt be a búr seregbe, ahol Péchy 1900. szeptember végéig, kilenc hónapon keresztül szolgált. A tanulmány további részében azt mutatom be, hogyan látta Péchy Tibor ez alatt a kilenc hónapnyi idő alatt a búr háborút.

Péchy Tibor számára a búr hadsereg számos szempontból eltért az általa megszokott európai katonai gyakorlattól. Transvaal hadseregszervezésének alapját a katonai kerületek (district), és ezeken belül a járások (vijko) adták. A kerületek élén a commandant, míg a járások élén a veldcornet állt. Mindkét pozíció a katonai parancsnokság mellett, a bírói hatalommal járó feladatok ellátásával járt. A tisztikar élén a commandant-general állt, aki békében a hadügyminiszter volt.⁹ A tábornoki kar viszont csak háború esetén állt fel. Ez érdekes módon történt.

⁵ <http://pechy-de-pechujfalu.hu/csaladfa/index.php?id=1998>, letöltés ideje: 2008. augusztus 31. 17:21

⁶ Pettkő Béla, Magyar Nemzetségi Zsebkönyv 2., *Nemes Családok* 1., Budapest, 1905. 491.

⁷ Schmidl Erwin A., *Österreicher im Burenkrieg 1899–1902*, Wien, 1980. 232–233.

⁸ Uo.

⁹ A háború kitörésekor, egészen 1900 márciusában bekövetkezett haláláig Piet Joubert töltötte be ezt a tisztséget Transvaalban. Halála után Louis Botha.

A búr hadseregben ugyanis a tiszteket a katonák választják meg. A tábornokok kinevezéséről például több kommandó¹⁰ szavaz.¹¹

Az állandó katonaság száma elég alacsony volt. Ez Transvaalban csak az állami rendőrséget és a tűzértséget jelentette.¹² Ha háború tört ki, akkor pedig az összes polgár, 16–60 éves korig katonai szolgálatra volt kötelezve. Péchy a búr katonákat is jellemzi: „A boer született vadász, de nem katona a mi felfogásunk szerint, a mennyiben a fegyelmet abszolút nem tűri...”¹³ Az idézetből is láthatjuk, hogy bár Péchy úgy véli, hogy a búr katonák harcértéke magas, de a fegyvelmezetlenség és a tisztjeik képzetlensége miatt nagy, összefüggő hadműveletek végrehajtására alkalmatlannak tartja a burgherek seregét. Harcmódorukról pedig azt írja, hogy főleg a védelmi harchoz értenek és a fedett állásaikból csak nagyon ritkán indultak támadásra. Ez párosul még a terepismerettel és a halálpontos célzással, ami olyan rettegetté és híressé tette a búr harcosokat. Péchy azt is kifejti, hogy milyen okok húzódnak meg a burgherek kiváló lövészképességei mögött.

Bár láthattuk, hogy Transvaal csak kis létszámú állandó haderővel rendelkezik, viszont a kormány tudatos politikát folytatott azért, hogy a gyerekeket kiskoruktól kezdve úgy neveljék, hogy mire felnőnek, félelmetes pontossággal tüzeljenek, ha támad az ellenség. Péchy elmondása szerint, minden transvaali fiú mielőtt betöltötte a 8. életévét, kap az államtól egy puskát, amivel az édesapja köteles volt őt a lövészet fortélyaira megtanítani. Ezért minden nap kötelező volt legalább 5 lövés erejéig gyakorolni. A járások vezetői, azaz a veldcornettek pedig, minden fél évben legalább egyszer lögyakorlatot tartottak, ahol a legeredményesebbeket díjazták. Ennek a nevelő tevékenységnek köszönhetően a burgher harcos a világ egyik legpontosabban célzó katonájává vált.¹⁴

Nem csak a kiképzésben és az egyenruha hiányában tért el a búr hadsereg az európai hadviselési szokásoktól. Nagyon érdekes volt egy európai ember számára a tábori élet a búroknál. Erre Péchy Tibor is többször, több helyen részletesen kitért. „Az európai hadseregek bármelyikében szolgált katona számára különös, sőt az első pillanatban visszatetsző látványt nyújt egy boer tábor. Hiába keresni ott a rendes vonalakban felállított sátor-sorokat, a tüzelőhelyek meghatározott helyét, stb., a mik a mi katonáink nézete szerint egy rendes tábornak föltétlen kelléke.”¹⁵ Az idézetből is kitűnik, hogy európai szemmel nem tűnhetett megszokott látványnak egy búr tábor.

¹⁰ A búr hadsereg szervezeti alapegysége.

¹¹ Péchy Tibor, *Boer-földről* c. előadás kézirat, amely 1904. február 18-án a szatmárnémeti Kölcsy egyetben került felolvasásra (a továbbiakban lásd, Péchy, 1904.), 19.

¹² Érdemes megjegyezni, hogy ez a két erő rendelkezett egyedül egyenruhával a búr hadseregben. Érdekes továbbá, hogy a tűzértség egyenruhája osztrák-magyar mintára készült, mivel egy itt élő osztrák származású tűzér százados, Adolf Zboril tervezte.

¹³ Péchy, 1904. 19.

¹⁴ Uo., 20–21.

¹⁵ Péchy Tibor, *Tábori élet a boeroknál*, in: *Világkrónika* XXV. évf. 10. sz., Budapest, 1901 (a továbbiakban lásd, Péchy, *Világkrónika*), 74.

A burgher tábort mindig víz mellett állítják föl és általában hegyoldalban, ahol van leelő és az ellenség nem fedezi fel könnyen őket. Rend tehát nincs, mindenki oda telepedett le, ahol tetszett. Egyedül egy szempontra ügyeltek, hogy az egy kommandókba tartozó harcosok együtt maradjanak, hogy ha harcra kerül a sor, akkor gyorsan reagálni tudjanak és ne teljen el azzal sok idő, hogy a katonák keresik saját egységeiket.¹⁶

Nagyon érdekes továbbá, hogy a táborok védelmére a búrok nem nagyon ügyelnek, sőt rendes őrséget sem szerveznek. Nappal egyáltalán nincsenek előőrseik. Éjszaka viszont a tábortól 1000–1500 méterre állítanak fel őrségeket. Ha éjszaka érné támadás az egységeket, akkor arra az esetre sem tartanak fel készenléti erőket, hanem az egész ott lévő sereget riasztják.¹⁷

Ezekből a kis részletekből is láthatjuk, hogy a búr tábor kevésbé emlékeztet minket egy katonai szerveződésre. Ezt az alábbi idézet is alátámasztja: „Táborban a boerok tökéletesen átengedik magukat a teljes nyugalomnak. Itt-ott látja őket az ember felszerelésüket javítani, de ezzel mihamar elkészülnek és rövidszáru fapipáikból bodor füstöket eregetve – politizálnak.”¹⁸ Látható, hogy a búrok nem zavarják meg a nyugalmukat gyakorlatozással, vagy egyéb más katonai teendőkkel, hanem annak ellenére, hogy háború van, inkább átadják magukat a nyugalomnak és kedvenc időtöltésüknek, a közös pipázásnak.

Azok, akik nincsenek beosztva járőrbe vagy más szolgálatba, elmennek vadászni, vagy pedig egész nap henyélnek és pipázva politikáról beszélgetnek. Ez a kettő ugyanis a búr férfiak kedvenc időtöltése. A felnőttek ezenfelül még szívesen dalolnak, leginkább zsoltárokat, ami abból fakad, hogy a burgherek nagyon vallásosak.¹⁹

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy ha a tábori élethez ilyen érdekesen viszonyulnak, akkor milyen lehet a hadtápjá a burgherek seregének. Könnyen gondolhatnánk, hogy az angol hadsereg napi, kiszámított fejadagrendszeréhez képest a búr harcosok számára nem volt egyszerű kérdés az étellemezés. Nos, Péchy Tibor erről is kellő részletességgel ír: „A mi a menüt illeti az igen változatos, egyik nap van juhhús, másik nap birkahús, harmadik nap ürühús, negyedik nap bárányhús és aztán kezdjük előről. Iszunk hozzá feketekávé v. teát cukor nélkül, és igen jól érezzük mellette magunkat mindnyájan és egészségesek vagyunk [m]int a makk.”²⁰ Az ellátásról: „Kávé, cukor, só, rizs, liszt és konzervekkel lehet mondani mindig elvöltünk látva, húst pedig csak nem mindennap frisset kaptunk. Ha éppen nem volt semmink, a mivel és a miben a húst ellehetett volna készíteni, egyszerűen nyáron vagy parázson süttöttük meg és – nem panaszkodtunk.”²¹ Az idé-

¹⁶ Péchy, 1904. 34.

¹⁷ Péchy, *Világkrónika*, 75.

¹⁸ Péchy, 1904. 35.

¹⁹ Péchy, *Világkrónika*, 75.

²⁰ Péchy Tibor levele, kelt Colesberg, 1900. január 29., kézirat.

²¹ Péchy, 1904. 37.

zett sorokból is kiderül, hogy a búr hadsereg ellátottsága korán sem mutat olyan rossz képet, mint azt gondolnánk. Gyakran előfordult, hogy a marha, juh²² vagy bárányhús mellett vadhússal egészítették ki étrendjüket. Ez azért sem meglepő, mert mint már említettem, a búrok nagyon szerettek vadászni. A vadhúst hosszú csíkokra szabdalták, megsózták, majd 3-4 napig kitették a napra, ahol kőkeményre száradt. Ez volt az ún. biltong, amit gyakran magával vitt Péchy Tibor is, ha több napra elhagyta a tábort.²³

Nagyon fontos elem volt még a búr tábori étrendben az elmaradhatatlan kávé. A források szerint a burgherek számára ez az ital a legkedvesebb. Érdekességként említem meg, hogy a kávé kapcsán volt lehetősége Péchy Tibornak a transvaali elnökkel, Paul Krüggerrel találkozni. Ugyanis az elnök évente 500 randnyi, ez kb. 12 000 korona, kávépénzt kapott. Ezért az óriási összegért azonban köteles volt mindenkit, aki őt otthon felkereste, kávéval vendégül látni. Péchy 1896-ban látogatta meg Krüggert, ahol „Tante Krüger” rendkívül finom kávéfőzött neki.²⁴

Nemcsak a kávénak volt nagy értéke, hanem a kenyérnek is. Ez utóbbinak azért, mert igen ritka ételnek számított. Nem az alapanyagok hiánya jelentette a problémát, mert lisztjük és sütőporuk („Backing-powder”) volt mindig, viszont dagasztani és sütni nem volt miben. Azaz a sütéshez szükséges eszközök hiányoztak, mint a kemence vagy a dagasztóteknő. A búrok leleményessége azonban ezt a kérdést is megoldotta. A tésztát ugyanis megdagasztották egy pléh lavórban. Nagyon érdekes, hogy hogyan oldották meg a kemence kérdését. Erre a célra a természet nevű fehérhangyák által épített buckákat használták fel. Ez a hangyafaj ugyanis embermagasságú bolyokat épít, amelyeket az afrikai nap kőkeményre szárít. A búrok a bucka egyik oldalát levágták, belsejét kivájták, és száraz fűvel felfűtötték, majd az alkalmi kemencébe bevetették a kenyereket. A tészta körülbelül 2 óra alatt megsült. Bár közel nem volt olyan minőségű, mintha normális körülmények között készült volna el, Péchy mégis úgy jegyezte fel ezt az eseményt, hogy életében még ilyen jól nem esett neki sosem a kenyér.²⁵

A főzésnek és az étkezésnek is megvolt a saját rendje a búr táborban. Általában 10-15 emberből állt össze egy kis étkező csoport. A csoporton belül mindennap más látja el a szakács feladatait. A napos pedig kaffer szolgálkkal együtt főz a kis csapat számára.²⁶

A búrok a tábori renden kívül a lovak ápolására sem adtak sokat. A jobb takarmánynak számító zab helyett, bár az is rendelkezésre állt, inkább kukoricával abrakoltatták a lovakat. Amikor Péchy ezt szóvá tette a búroknak, azok csak mosolyogtak és nem hittek neki. Ugyanígy meg volt rökönyödve, amikor látta, hogy

²² Egy juh levágása kb. egy napra 10 ember élelmezését oldotta meg.

²³ Péchy, *Világrónika*, 75.

²⁴ Péchy, 1904. 6.

²⁵ Péchy, 1904. 38.

²⁶ Uo., 36.

szerencsétlen jószágok ápolására a búrok ügyet sem vetettek. Ennek ellenére a búr lovak nagyon erős és strapabíró állatoknak bizonyultak.

A búr táborról összegezve tehát elmondható, hogy az európai szemnek igen furcsa, sőt már-már bizarr látványt jelenthetett. Inkább emlékeztetett „kivándorlók karavánjára”, mint katonai táborra, ahol csak a járőrök vonulása utalhatott arra, hogy háború van.²⁷

Láthattuk, hogy Péchy Tibor hogyan, milyennek látta a búr sereget. Viszont arra vonatkozólag is találunk információkat, hogy milyennek találta az angol hadsereget és hogy mi volt a véleménye az ellenfélről.

Anglia a korszak vezető nagyhatalmának számított és ezt Péchy Tibor is gyakran hangsúlyozta. Úgy írt Angliáról, mint a „legnagyobb hatalomról”, vagy „brit oroszán”-ról.²⁸ A brit birodalom ekkor valóban a világ legerősebb hadseregével rendelkezett, mégis sorra szenvedték el a súlyosabbnál súlyosabb vereségeket a létszámban és szervezettségben is jóval alacsonyabb szinten álló búroktól.²⁹

Számos esetben Péchy is értetlenül állt az angolok sikertelensége előtt. Gyakran írt például az ellenséges tüzérség tevékenységéről: „Ma reggel szintén szépen potyogtak a bombák és a shrapnellövegek körülöttünk, de ismét mint már oly sokszor máskor minden eredmény nélkül. Ugyan is az éjjel egy ágyúval és egy Maximmal egy új pozítiót foglaltunk el és reggel früstöckre egy kis bombázással kedveskedtünk az angoloknak, a kik már csupán udvariasságból is viszonzták. Ha véletlenül nem találunk el valakit, úgy egészen ártalmatlanok. Én igazán nem tudom felfogni az angolokat. Oly gazdagok és oly hitvány ágyúlövegeik vannak...”³⁰ Az idézetből két következtetést vonhatunk le, az egyik az, hogy a búr sereg támadó hadműveleteknél is bevetette a gyorstüzelő Maxim–Nordenfeld ágyút és a tüzérséget a híres Creusot Long-Tomokkal, illetve az angol tüzérségre is találunk egy fontos utalást. Mégpedig arról ír itt Péchy, hogy furcsállja, hogy az angol tüzérség milyen eredménytelenül lő rájuk. A britek bombázással próbálják megtörni az állásaikat, teljesen sikertelenül. Persze nem mindig céloztak olyan rosszul a másik oldalon. 1900 januárjában például szintén Colesbergnél majdnem végzett vele egy brit bombázás. Egy 45 fontos, hajóágyúból kilőtt lövedék ugyanis csak kb. 20 lépés távolságra csapódott be tőle. A lövedék szerencséjére hibás volt és nem robbant fel, mert ezek a bombák körülbelül egy 1,5 méter széles és 1 méter mély krátereket vájtak a talajba.³¹

Az angol tüzérségi támadásokkal kapcsolatban érdekes még megjegyeznem, hogy Péchy megfigyelései szerint a búrok ezekkel nem sokat, sőt szinte egyáltalán nem is foglalkoztak. Az, hogy mellettük csapódnak be a lövedékek vagy tőlük tá-

²⁷ Uo., 35.

²⁸ Péchy Tibor előadásának kézírata, feltételezhetőleg a debreceni Ingenyenkenyérosztó Bizottság 1901. február 28-i felolvasó estjén hangozhatott el (a továbbiakban lásd, Péchy, 1901.), 1.

²⁹ Roland Oliver és G. N. Sanderson, *The Cambridge history of Africa* VI., Cambridge, 1997. 479.

³⁰ Péchy Tibor levele, kelt Colesberg, 1900. január 29., kézirat.

³¹ Uo.

volabb, egyáltalán nem érdekelte őket, a saját tűzértségüket kivéve, amelyik próbálta viszonzni a tüzet.

Péchy Tibor azonban az angol hadseregnek nemcsak a tűzértségéről, hanem a tisztikaráról is ír. Lord Kitchenert például csak az „omdurmani hiénaként” emlegeti, utalva az angol hadvezér korábbi győzelmére.³² Arról is írt, hogy az angol Buller tábornokot a főparancsnoki tisztségről azért mozdították el, mert folyamatosan csak vereségeket szenvedett, bár szerinte ez korántsem elég ok arra, hogy leváltanak egy olyan tisztet, mint Buller, akinek a helyét 1900 januárjában Lord Roberts tábornok vette át és a már említett Lord Kitchener mint vezérkari főnök.³³ Az új főtisztekkel együtt jelentős erősítés is érkezett Dél-Afrikába, de Péchy Tibor ezektől a katonáktól nem nagyon tartott, mert szerinte sokan közülük még életükben nem fogtak puskát a kezükben. Ezeknek a katonáknak, véleménye szerint tehát esélye se lehet a született lövész búrokkal szemben.³⁴

Az angol hadsereggel kapcsolatban még egy érdekes momentumot szeretnék kiemelni. Péchy arról tudósít, a brit hadifoglyok elbeszélése alapján, hogy azok az angolok, akik már egy kis időt töltöttek a fronton, megtagadják a parancsot, ha rohamra vezényelnék őket a burgherek állásai ellen. A frissen érkezetteknek pedig nem engedik, hogy beszéljenek a már régebb óta harcoló katonákkal, nehogy azok demoralizálják őket, mert annyira nehéz a búrok ellen küzdeni.³⁵

Elmondható tehát, hogy Péchy Tibor nem tartotta nehéz ellenfélnek az angol katonákat, mivel szerinte nem harcoltak kielégítően, habár ehhez gyakran hozzáteszi, hogy a búrok ellen ez nem is lehet egyszerű feladat.

Mint már fentebb említettem, nem Péchy Tibor volt az egyetlen magyar, aki részt vett a búr háborúban, ráadásul a búrok oldalán. Ezek közül jó párról találhatunk információkat Péchy Tibor írásaiban.

Az első magyar, akit megemlített, az Ferenczy „Miska” volt, akivel együtt dolgoztak a modderfonteini dinamitgyárban, és együtt döntötték el, hogy beállnak a búr hadseregbe. Már a harctéren szerez tudomást arról, hogy Luzsénszky Félix báró, akit már korábban is ismert, és Illés huszárkapitány megérkeztek a natali frontra, hogy segítsék a burgherek küzdelmét.³⁶ Luzsénszky báróval kapcsolatban egyébként egy későbbi levelében érdekes dolgot fejt ki. Történt ugyanis, hogy a magyarországi újságok ekkoriban a külföldi események közül kiemelten foglalkoztak a búr háborúval és ezenbelül pedig többször is cikkeztek a Dél-Afrikában harcoló magyar katonákról. A leggyakrabban azonban Luzsénszky báró tevékenységét szerették kiemelni, akiről gyakran úgy írtak, mint aki már magas rangig vitte a búr hadseregben. Megjegyzem, Péchy Tibor neve is jelent meg úgy a kora-

³² Péchy, 1901. 1.

³³ Péchy Tibor levele, kelt útközben Colesberg felé, 1900. január 19., kézirat.

³⁴ Péchy Tibor levele, kelt Johannesburg, 1900. január 8., kézirat.

³⁵ Péchy Tibor levele, kelt Johannesburg, 1900. január 8., kézirat.

³⁶ Péchy Tibor levele, kelt Colesberg, 1900. február 9., kézirat.

beli magyar lapokban, mint búr tábornok.³⁷ Péchy édesanyja leveleiből értesült arról, hogy otthon milyen hírek terjedtek el Luzsénszkyről. Ő az édesanyjának meglehetősen határozottan reflektálta a történeteket: „A mint olvastál Luzsénszkyről olvastál abból annyi igaz csak, hogy itt van Natalban mint közember mint én itt és sok más, mert a boerok *semmiféle* idegent sem tesznek meg tisztnek, ha ez így lenne, akkor elhihetitek, hogy én a ki már ca. 4 éve itt vagyok, a kit itt sokan ismernek, a ki meglehetősen bírom a nyelvet és a kinek itt minden tekintetben jó neve, hogy ha a mint mondom ez lehetséges lenne, akkor én mindenki más előtt, a kik csak most a háború alatt akár kalandvágyból, akár bármely más okból kijöttek, ki lettem volna tiszté nevezve.”³⁸

Péchy szerint tehát igen kicsi lehetett annak a valószínűsége, hogy Luzsénszky báró gyorsan emelkedett volna a ranglétrán, mivel a burgherek nem örültek volna, ha egy külföldi kezdi el osztogatni a parancsokat nekik.

A báró egyébként más kontextusban is megjelenik a forrásokban. Péchy ugyanis beszámol arról is, hogy Luzsénszkyékkel a táborban együtt töltött estéken szívesen daloltak. A búroknak ez rendkívül tetszett. Egy alkalommal Kolbi, oranjei tábornokot is szórakoztatták énekszóval, mire ő hálából tótágast állt a magyarok tiszteletére.

Nem Luzsénszky volt az egyetlen magyar, akit már ismert korábbiól és akivel most Dél-Afrikában újra találkozott. Bulyovszky Károllyal egy balassagyarmati hadgyakorlaton ismerkedtek meg és most a búr háború alatt újra találkoztak. Erről az eseményről Bulyovszky is megemlékezett könyvében.³⁹ Érdekes megjegyezni vele kapcsolatban, hogy Dél-Afrikából levelezett Péchy Tibor későbbi feleségével, Ujhelyi Emmával, akinek több fényképet is küldött a frontról. Ennek az okaira még nem derült fény.⁴⁰

Péchy Tibor 1900. január 19-én tehát elindult, hogy harcba szálljon a búrok ügye mellett. A tanulmányom következő egységében a harci tevékenységét mutatom be, az első lövéstől Dél-Afrika elhagyásáig. Ebben a fejezetben is csak a forrásokkal dolgoztam, különös figyelemmel azokra a harcokra, amelyekben ő személyesen részt vett.

Péchy a Fokgyarmatra betörő búr egységhez utazott, egészen pontosan Schoeman tábornok colesbergi⁴¹ táborába, ahol az elkövetkező egy hónapot is töltötte. A jobbszárnyat Grobler, a balszárnyat pedig De la Rey tábornok irányította, míg a déli front főparancsnoka Christiaan de Wet tábornok, az oranjei erők főparancsnoka volt.⁴² Az itt állomásozó búr erők feladata volt, hogy minél mélyebben benyomuljanak az angolok területére. Itt bíztak abban, hogy az angol uralom alatt élő

³⁷ Kumlik Emil, Egy magyar tanító Dél-Afrikában, in: Vasárnapi Újság XLVI. évf. 53. sz., Budapest, 1899, 883.

³⁸ Péchy Tibor levele, kelt Colesberg, 1900. február 18., kézirat.

³⁹ Bulyovszky Károly, *Boer-angol tűzben*, Budapest, 1901, 85–86.

⁴⁰ Péchy György közlése.

⁴¹ Város Fokgyarmat területén, az oranjei határ mellett.

⁴² Péchy, 1904. 27.

fokföldi burgherek fellázadnak és melléjük állnak.⁴³ Péchy Tibor itt esett át a tűzkeresztségen, 1900. január 20-a környékén, amikor a colesbergi front jobbszárnyán volt egy nagyobb összecsapásuk az angolokkal. Bár az ellenség erősen bombázta a burgherek vonalait, mégis kudarcot vallottak. Az ütközet eredményeként az angolok 200 főt veszítettek sebesülés vagy halál útján és még öt embert, akiket a búrok ejtettek foglyul.⁴⁴

Ezt követően egy nyugalmas időszak köszöntött rájuk, keményebb harc nélkül. Az angolok csak ágyúzták őket, de nem indítottak nagy támadást ellenük. A búrok is csak kis mértékben támadtak, de Péchy érezte, hogy ez a nyugalom nem tarthat soká, mivel hírt kapott arról, hogy az ellenség nagy erőkkel próbálja felszabadítani a búrok által ostromlott városokat: Mafeking, Kimberley és Ladysmith. A britek kísérletei azonban ekkor még kudarcot vallottak mindhárom helyen, és Péchy tudta, hogy az ő frontjukon is megindulhat nemsoká az angolok nagy erejű támadása.⁴⁵ Efelől már annál inkább sem lehetett kétsége, mivel tudta, hogy az ellenség főparancsnokát, Buller tábornokot leváltották és helyette Lord Roberts érkezett meg Dél-Afrikába, Lord Kitchenerral és nagyszámú erősítéssel, valamint utánpótlással.

A heves küzdelem nem is váratott sokáig magára. 1900. február elején két nagyobb csatában is részt vett Colesberg közelében. A hadműveletek során az angolokat az egész frontvonalon visszatolták. Ennek eredményeként délre, Naauwpoort irányába vonulva három felszereléssel teli angol tábornokot foglaltak el, ezáltal sok lőszerhez, fegyverhez és élelmiszerhez jutva. Ezenfelül ez idő tájt került Coleskoppp brit erődje is a búrok kezébe és mind a natali, mind a nyugati frontról kedvező híreket kaptak. A nagy sikerek Péchy Tibor győzelembe vetett hitét is elmélyítették.⁴⁶

A búrok előrenyomulása azonban nem tartott túl soká. Bár Fokgyarmat területén eredményesen harcoltak, egy másik helyszínen, Kimberleynél ezalatt a háború egyik fordulópontjának tekinthető esemény történt. A várost ostromló búr csapatokat és vezérüket, Cronje tábornokot ugyanis bekerítették Roberts tábornok erői. Ezt megtudva Schoeman és Grobler búr tábornokok is elindultak Kimberley felé, hogy utat törjenek Cronjéhez, de már túl későn, ugyanis a bekerített csapatok 1900. február 27-én kapituláltak. Ez rendkívül érzékenyen érintette a burghereket. Nem csupán a veszteség, hanem az is, hogy február 27-e volt az ún. Majuba-nap, ugyanis az első angol-búr háború idején ezen a napon arattak a búrok döntő győzelmet az angolok felett.⁴⁷ Az esemény Péchyék egységét és az összes Fokgyarmat területén lévő búr egységet érzékenyen érintette. Az angolok ugyanis Kimberley felszabadítása után Bloemfontein, Oranje fővárosa felé fordultak, hogy azt bevéve

⁴³ Meredith, *i. m.* 431.

⁴⁴ Péchy Tibor levele, kelt Colesberg, 1900. január 29., kézirat.

⁴⁵ Péchy Tibor levele, kelt Colesberg 1900. február 9., kézirat.

⁴⁶ Péchy Tibor levele, kelt Colesberg, 1900. február 18., kézirat.

⁴⁷ Péchy, 1904. 28.

elvágnák a fokföldi búr sereget. Amennyiben sikerül a briteknek elfoglalni Bloemfonteint, majd a főváros és a semleges Baszútó föld (ma Lesotho) közti földszívet, akkor Péchy Tibor egységét, a többi délen tartózkodó búr egységgel egyetemben bekerítik és felmorzsolják.⁴⁸

Megkezdődött tehát rohamléptékben a visszavonulás, melynek tétje a szabadság volt. A búr egységeknek minél gyorsabban és minél északabbra kellett jutniuk, hogy kikerüljék a bekerítést. Első céljuk Winburg elérése volt, hogy ott egyesüljenek De Wet tábornok erőivel és megakadályozzák az angolok további előrenyomulását. Március 6-án Novali-Foutnál felrobbantották az Oranje folyón átívelő hidat. Ekkor szereztek tudomást arról, hogy Bloemfontein már angol kézen van. Így csak nyugatnak fordulhattak, ahol végül Olivier tábornok csapataival egyesültek. Így már 5-6000 főre emelkedett a visszavonuló sereg létszáma.⁴⁹ Péchy így ír a helyzetről: „Bloemfonteinban állott ez időben 49 000 angol. Bloemfonteintól dél-Keleti irányba – tehát épen a mi baloldalunkba – nyomult először French tábornok lovas hadosztályával és bennünket nyomon követett a kémek jelentései szerint ea. 10 000 angol. Tehát három oldalról szorított az ellenség, a negyedikre pedig nem lehetett kitenni, mert ott a semleges Basutó ország feküdt.

A feladat nehéz, de dicső volt, és a mint az eredmény megmutatta, épen oly dicső volt megoldása is.”⁵⁰

Nem volt egyszerű. Ráadásul a visszavonulást nagymértékben lassították a szállításra használt ökrösszekerek. Ezek nagyban különböznek az európai társaiktól. Péchy azt írja róluk, hogy úgy képzeljük el ezeket, mint a kerekeken guruló házakat. Ugyanis a felszerelés, élelem szállítására és tárolására elkülönített terület mellett lakórész is van benne, ahol a harcosok családjai éltek. Széles vágányúak, hogy stabilan lehessen velük közlekedni. Egy ilyen szekeret általában 16-18 ökör húzott. A visszavonuló búr sereghez 7-8000 szekér tartozott, ennek köszönhetően a „train”⁵¹ hossza 24 angol mérföld volt!

Nemcsak az ökrösszekerek nehezítették a gyors visszavonulást, hanem az angolok is, akik folyamatosan zaklatták őket. Ez azonban mégsem lehetett olyan sikeres, mivel egyetlen szekeret sem vesztek. Egyszer viszont majdnem belefutottak az angolokba, de egy szerencsés szituációnak köszönhetően, amely Péchy Tibor nevéhez fűződik, elkerülték a bajt.

Történt ugyanis, hogy Thaba Nchutól nem messze táborozott le a búr sereg, mivel a felderítés azt jelentette, hogy a településen nincsenek angolok. Ezért, hogy ott körülnézzen, Péchy Tibor és társa, a német származású Br. Albedyl kilovagoltak a táborból egyenesen Thaba Nchu felé, abban reménykedve, hogy ott a farmerek szíves vendéglátását élvezhetik majd legalább pár napig, amíg a sereg be nem éri ott őket. Mikor viszont már majdnem elérték Thaba Nchut, megláttak a

⁴⁸ Péchy, 1904. 28.

⁴⁹ Péchy, 1904. 29.

⁵⁰ Uo., 30.

⁵¹ Visszavonuló menet.

faluból kilovagolni egy angol lándzsásszázadot. A lándzsások is észrevették őket, majd egy kisebb csapatot küldtek Péchyék ellen, akik tüzet nyitottak rájuk Mauser puskáikból. Végül sikeresen elmenekültek a lovasok elől és egy magaslatról észrevették, hogy egy egész lovasdandár telepedett Thaba Nchuba. Péchyék visszatérve a táborba jelentették a látottakat. Ha nem lovagoltak volna ki, akkor a búrok egyenesen belefutottak volna egy angol lovasdandárba és ezáltal a visszavonulás sikere is kérdésessé válhatott volna.⁵²

A kísérletüket végül siker koronázta, ugyanis március 25-én, két nap híján egy hónap alatt megérkeztek Winburg környékére, ahol már kezek is foghattak De Wet tábornokkal. Két napra rá, Steyn oranjei elnök is meglátogatta a tábort, ahol lelkesítő beszédet tartott.

A hosszú visszavonulás után Péchy Tibor gyakran írt arról leveleiben, hogy már vágyakozik egy rendes ütközet után.⁵³ Nem kellett sokáig várnia, ugyanis március 31-én De Wet és Grobler tábornok⁵⁴ elhatározták, hogy bekerítik a Sannasportnál állomásozó angol erőket. A hadművelet végül a visszavonulás egyik legfényesebb győzelme lett, amit a csata eredményeként szerzett 7 Armstrong és 2 Maxim-Nordenfeld ágyú, valamint 120 jól megrakott szekérnyi zsákmány is bizonyított.⁵⁵

A visszavonulás tehát sikerrel zárult. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy Péchy Tibor áprilisban már úgy vélekedett az eseményekről, hogy Cronje tábornok kapitulálásának már nincs is jelentősége, mert így is csatát csatára nyernek. Véleménye szerint, ha nem az angol hadsereg állna velük szemben, hanem valamely más, akkor biztos nem sikerült volna kibújniuk.

Áprilisban Péchy Pretoriában töltötte szabadságát, mivel Grobler tábornok katonái 12 napi pihenőt kaptak. Ezt az időt a regeneráláson kívül a meleg ruhanemű beszerzésével töltötte, mivel az időjárás egyre hidegebbre és csapadékosabbra fordult,⁵⁶ júniusban pedig már állandósult a hőmérséklet éjjeli fagypontra alá esése. A szabad ég alatt alvás az évnek ebben a szakaszában már nem volt kellemes.⁵⁷

A szabadság letelte után visszatért csapataihoz Winburgba. Érdekes megemlíteni, hogy útközben találkozott Illés kapitánnyal, aki pont ellátmányt igyekezett az egységének keríteni. Együtt indultak tovább, de belekeveredtek a brandforti vízművek mellett zajló ütközetbe. Itt kilőtték a kocsijuk elől az egyik lovat és épphogy az életüket meg tudták menteni. Ezt követően egy negatív szakasz következett, ugyanis az angolok előrenyomulásának köszönhetően újra elindult a visszavonulás még északabbra. Péchy elbúcsúzva Illés kapitánytól, elindult Lindley irányába, mivel csatlakozni szeretett volna Kolbi tábornok csapatához, ahol Luzsénszky Fő-

⁵² Péchy, 1904. 32–33.

⁵³ Péchy Tibor levele, kelt Winburg, 1900. március 27., kézirat.

⁵⁴ Időközben Grobler csapatához került, mert Schoeman tábornokot még február végén, több hiba miatt leváltották.

⁵⁵ Péchy, 1904. 34.

⁵⁶ Péchy Tibor levele, kelt Pretoria, 1900. április 20., kézirat.

⁵⁷ Péchy Tibor levele, kelt Machodorp, 1900. június 26., kézirat.

lix és vele együtt számos magyar harcolt. A transvaali elnök, Krüger is itt volt. Ezt követően megkezdődött újra a visszavonulás.

Nagyon érdekes, hogy Péchy Tibor megnevezi a felelőseit annak, hogy a búrok miért kerültek ilyen helyzetbe: „A parasztok elvesztették minden kedvüket Oranjiában harcolni és azt magam sem csudálom, mert itt valóságos árulás környezett. T. i. az oranjei boerok nagy része angol érzelmű és mindenütt volt az angoloknak vezetőjük és minden mozdulatunkat tudták. Olyan állásokat adtak fel minden ellenállás nélkül, hogy ha egy európai sereg tartja azokat megszállva – kivéve angolt – egy 10-20 szoros ellenség sem verheti ki őket onnan.”⁵⁸ Az idézetből látható, hogy Péchy szerint az oranjei búrok, részben a demoralizálódásnak, részben pedig az angolbarátságnak köszönhetően folyamatosan adták fel a harcot.⁵⁹ Ez rendkívül rossz hatással volt az ő és társai harci moráljára is. Az ebben az időszakban írott levelei is csalódottság érzését árasztják magukból.

1900 júniusára a búrok stratégiát váltottak, és Péchy Tibor arról ír, hogy megkezdődött a gerillaháború. Emellett a „felperzselt föld”-taktikát is bevetik. A visszavonuló parasztok a legelőket felégetik és mindent, amit csak tudnak, magukkal visznek, hogy ha az angolok a területükre lépnek, semmi olyat ne találjanak, amit hasznosítani tudnának. Bár az oranjei búrok sok állást feladtak, De Wet tábornoknak sikerült Oranje területén elvágnia az angol utánpótlásvonalakat. Lord Roberts kért 5 nap fegyverszünetet, hogy legalább az élelmezést oldják meg, de a búrok ezt megtagadták. Így Péchy szerint az angol katonákra most a nélkülözés vár.⁶⁰

A helyzet a következő hónapokban sem javult. Péchyéknek egészen Dalmanutháig kellett visszavonulniuk. Ebben az időszakban már korántsem olyan bizakodó, mint még pár hónappal ezelőtt, amikor biztosra vette, hogy a búrok nyernek végül. Most már úgy vélekedik, hogy biztosan nem lehet megmondani, hogy ki fog nyerni. Úgy gondolja, hogy a harcok el fognak húzódni, mint az ebben az időben a Fülöp-szigeteken zajló harc. A cél pedig az angol katonák teljes demoralizálása, és elérni, hogy az angol parlament és a közvélemény beleunjon ebbe a háborúba.⁶¹

A visszavonulás sem volt veszélytelen. 1900. június 23-án Péchy, egy 7 emberből álló járőr parancsnokaként elindult, hogy felderítsen egy magaslatot, nem messze Dalmanuthától.⁶² Péchy és a katonái küszva haladtak fel egy lapos heggyre, majd észrevették maguk előtt az angolokat 4 ágyúval, kb. 500 lépésnyire. Mihelyt az angolok is észrevették őket, hatalmas tüzet zúdítottak rájuk. A helyzet majdhogynem reménytelenné vált számukra, mivel a hangyabolyokon kívül semmilyen fedezék nem volt a terepen. Óvatosan kellett bolytól bolyig futniuk vissza addig,

⁵⁸ Péchy Tibor levele, kelt Machadodorp, 1900. június 26., kézirat.

⁵⁹ Az oranjei búroknak ilyen jellemzésével eddig még sehol sem találkoztam.

⁶⁰ Péchy Tibor levele, kelt Machadodorp, 1900. június 26., kézirat.

⁶¹ Péchy Tibor levele, kelt Komati-Poort, 1900. szeptember 22., kézirat.

⁶² Az alábbi esetet Simon Vilmos is megörökítette könyvében, *Boer szabadságharcz*, Budapest 1901., 125–126.

míg a kövek nem nyújtottak fedezéket nekik.⁶³ Ez a járőrözés volt Péchy Tibor dél-afrikai katonai pályafutásának legveszélyesebb momentuma.

A Dalmanuthánál vívott ütközetnek azonban ezzel korántsem volt vége. Az angolok ugyanis támadásba lendültek, és június 27-én egészen közel, 80 méterre megközelítették a burgherek állásait. 4 napig tartották ezt a vonalat 3000-en 70 000 angol ellen. A negyedik napon az angolok áttörték a vonalat Péchyék és a johannesburgi rendőrség (ZARP) csapatai között. Ami ezután következett, maga lehetett a pokol. Közel három órán keresztül, 11 és délután fél három között kellett egyedül tartaniuk az állásaikat. Péchy szerint 150-en voltak 10 000 angol katonával szemben. A britek folyamatosan bombázták őket. 42 ágyú ontotta rájuk a tüzet három és fél órán keresztül. Az erős robbanások miatt még este is csak alig hallottak valamit.⁶⁴ Azt hiszem, a következő idézet jól mutatja, hogy mit érzett Péchy a csata alatt: „Sok ütközetben voltam már eddig, de oly furcsa érzésem még soha nem volt, az elhagyatottság érzése, abban a borzasztó ágyutűzben tökéletesen csak a puskámra utalva és puskatöltény sem volt több átlag 60-80 dbnál emberként.”⁶⁵

A csata után elindultak újra északabbra, de mivel az angolok bevették Leydenburgot, ezért inkább kelet felé, a portugál határ melletti utolsó nagyobb búr településre, Komati-Poort felé tartottak. Nagy problémát okozott a vízhiány, ráadásul Péchynek a lóva is elpusztult, így gyalog kellett vonulnia. A ruhái lerongyolódtak, ezért egy zsákmányolt khakiszinú angol egyenruhát vett fel.⁶⁶

Ezt az állapotot nem mindenki bírta sokáig és szeptemberben, kb. 400 külföldi önkéntes és velük búr katonák is, úgy döntöttek, hogy átkelnek a portugál (Mocimboa) határon és a portugálok előtt teszik le a fegyvert.⁶⁷ Köztük volt Péchy Tibor, Luzsénszky Félix és számos magyar is. A döntés meghozatalában a morális okok mellett az is fontos szerepet játszott, hogy az angolok a búr hadifoglyokkal nem bántak jól, sőt egy részüket, köztük például Cronje tábornokot és családját, Szent Ilona szigetére szállították.⁶⁸

Lorenzo-Marquez kikötőjéből a transvaali kormány pénzén utazhattak haza a német *Styria* hajó fedélzetén. Ekkor már igen erős volt a honvágy benne. A hajó 1900. november 1-jén futott be Trieszt kikötőjébe.⁶⁹

Ezzel véget ért Péchy Tibor számára a búr háborúban katonaként töltött 9 hónap, és a Dél-Afrikában töltött 4 év. Hazatérését követően soha többet nem ment vissza az afrikai kontinensre.

Gondolhatnánk, hogy a búr háború ezután véget ért az ő életében is. Ez azonban nem teljesen történt így. Már Magyarországon kapott olyan levelet, amiben a

⁶³ Péchy Tibor levele, kelt Dalmanutha, 1900. augusztus 6., kézirat.

⁶⁴ Péchy Tibor levele, kelt Komati-Poort, 1900. szeptember 22., kézirat.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Péchy Tibor levele, kelt a *Styria* hajó fedélzetén, 1900. október 30., kézirat.

⁶⁸ A boer nők viszontagságai, in: *Világkrónika* XXV. évf. 42. sz., Budapest, 1901, 335.

⁶⁹ Péchy Tibor levele, kelt a *Styria* hajó fedélzetén, 1900. október 30., kézirat.

lelkes fiatalok arra kéri, hogy segítse őket a Dél-Afrikába való kijutásban és protezsálja be őket a búr hadseregbe.⁷⁰

Visszatérve Magyarországra, először Debrecenben élt, majd 1905. 04. 29-én elvette feleségül tiszaujhelyi Ujhelyi Emmát. Végül Szombathelyen telepedtek le, és Péchy Tibor műszaki főtanácsosként dolgozott. Házasságukból 3 gyermek született: Tibor, Tasziló és György Zsigmond.⁷¹ A búr háború egyik magyar résztvevője 1924. július 12-én, 56 évesen, Debrecenben hunyt el.⁷²

⁷⁰ Spick Nándor levele, kelt Budapest, 1900. november 6., kézirat.

⁷¹ A kulcs adatközlőm Péchy György, Péchy György Zsigmond fia.

⁷² <http://pechy-de-pechujfalu.hu/csaladfa/index.php?id=1998>, letöltés ideje: 2008. augusztus 31. 16:57

„Lost in Nebulous Time” – „Ködös időbe veszve”

Szürrealizmus és felforgatás Angela Carter
The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman című regényében

Bevezetés

Angela Carter munkásságát változatos címkékkel illeti a szakirodalom. Susan R. Suleiman a nyugati kultúra szubverzív kritikusának tartja az írónőt. Aiden Day kiváló „mágikus realistiként” jellemzi (Day 2). A kultúrakritika, illetve a posztmodern felforgatás mellett a feminizmus kapcsolódásai és a gender-kérdések állnak a legtöbb Carter-elemzés fókuszában. Alison Easton és Sally Robinson a hagyományos nemi paradigmák felforgatásaként értelmezi Carter szövegeit, Walter Kendrick pedig azt emeli ki, hogy Carter szakít a tradicionális regény ábrázolási módjaival. Tanulmányom olyan értelmezési szempontot képvisel, melyet gyakran említ a Carter szövegeivel foglalkozó szakirodalom, de csak igen ritkán válik központivá a különböző elemzésekben. Angela Carter 1972-ben írt *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman* (Dr. Hoffman ördögi vágygépezetei) című regényét a szerzőnő szürrealizmus iránti érdeklődésének dokumentumaként vizsgálom.

Kiindulópontom szerint a regény képi világa és hivatkozási hálója számos ponton megidézi a szürrealizmust.¹ Carter regénye értelmezésében a „szürrealista utópia” felforgató, kritikus posztmodern újraírásaként is olvasható. A szürrealista utópia regénybeli megjelenésének feltárása során külön figyelmet fordítok a szürrealista ideológia Herbert Marcuse által tárgyalt politikai kiterjesztésére, továbbá arra, hogyan jelenik meg mindez Carter „változó világainak posztmodern káoszában” avagy „demitologizáló közegében”² – azaz olyan mítoszok újraírásában, melyek észrevétlenül ivódtek bele a modern nyugati kultúra textúrájába³ (Day 87, 3–4).

A *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman* című regény összekapcsolja a posztmodern játékosságát a szürrealista mozgalom jellegzetes képiségével (és a mögötte rejlő programmal). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szürrealista képzetek a

¹ Carter egyéb regényei szintén utalnak a szerző szürrealizmus iránti érdeklődésére: *Heroes and Villains* (1969), *The Passion of New Eve* (1977), *Nights at the Circus* (1984).

² Eredetileg „demythologizing business.”

³ A mítoszok szinonimájaként Carter többször használja a „vigasztaló képtelenségek” kifejezést („consolatory nonsenses”).

posztmodern írás- és látásmód játékos, felforgató újraértelmezésének⁴ áldozatává válnak.

Már az a tény, hogy a regény elején mottóként szereplő három mondat közül kettő szürrealista (Desnos) vagy proto-szürrealista (Jarry⁵) szerzőktől származik, előrevetíti a regény és a szürrealizmus kapcsolódását.⁶ A szöveg bevezető fejezetében az olvasó máris a felszabadított fantázia ostroma alatt álló város képével szembesül, amely szinte kínálja magát, hogy szürrealista festményként „olvas-suk”. A törött tükrök sokasága például visszatérő motívum: a képi világ szintjén utal a regényben végig jelenlévő szimulákrum-jelenségre. Hangsúlyozza, hogy maga a regénybeli világ különböző ábrázolások sokaságából épül fel, így a regény „nyersanyaga” is minduntalan újrahasznált képekből, mítoszokból és narratívák-ból áll össze. Több ponton találunk szürrealista festményeket, alkotókat megidéző képeket. Az első példa a regénybeli város lakóinak leírása: „gyöngyházas, heroikus meztelenségben, a *fin de siècle* gondos kontyaiba rendezett hajjal, napernyőik alatt parádézva láthattuk őket, [...] ahogy meg-megállnak és megsimítják a régi gőzmozdonyok oldalát” (Carter 19).⁷

Ez a nosztalgikus kép, a meztelen nőalakok gondosan elkészített fejdíszekben és az öreg gépezet jelenléte tisztán idézik Paul Delvaux álomszerű festményeit.

⁴ Az angol a kifejező „recycling” szót használja.

⁵ A proto-szürrealista Alfred Jarry a *Gestes et opinions du docteur Faustroll, pataphysicien* (1911; Doktor Faustroll patafizikus tettei és véleményei) című szürrealista pikareszk regény szerzője.

⁶ „*Les lois de nos désirs sont les dés sans loisir*” (Carter 7). Desnos diktuma, mely egy szürrealista doktrína sűrítőmánya (kb. Vágyaink törvényei szabadidőnk elvetendő kockái) szinte értelmét veszti a szegmensekkel való permutációs játék során. A Jarrytól származó idézet így hangzik: „Képzeld el annak az időn és téren kívüli embernek a zavarodottságát, aki elvesztette karóráját, mérőpalcáját és hangvilláját” (Carter 7).

⁷ Carter regényének jelenleg nincs kiadott magyar fordítása; az idézetek saját fordításban szerepelnek a tanulmányban.

Delvaux mellett a szöveg egyéb szürrealista tájakat is „megfest”, utalva például Giorgio de Chirico és Salvador Dalí tájaira: „Felhőből kastélyok emelkedtek, majd némán ledőltek, hogy egy pillanatra láthatóvá tegyék a mögöttük megbújó ismerős épületet, míg végül helyüket friss elszántság foglalta el. Monoton oszlopok csoportja robbant egy mantra közepén – és lám – újra utcai lámpák voltak, mígnem az éjszaka jöttével, csendes virágokká változtak” (Carter 18).

A képzelet és a vágy központisége és a különböző tudományos terminusok együtt olyan sajátos társításokat alkotnak, melyek a szürrealizmus két markánsan eltérő jellemzőjére világítanak rá: a romantikus gyökerekre és a tudományos, elméleti érdeklődésre. Az effajta határosságok olyan minőséget hoznak létre, melyben a nosztalgia, a vágy és a képzelet pozitív előjelet kap, míg a tudományosság romantizálódik és ezáltal gúny tárgyává válik (épp, mint Delvaux és De Chirico esetében) (Carter 21, 23). Ezek mellett számos példát találunk eredendően távoli fogalmak összekapcsolására, melyek az álmok kaotikus világára és a szürrealista alkotások onirikus logikájára emlékeztetnek. A regény fantasztikus, mesei világa ráadásul nemcsak a valóságról alkotott elgondolást, hanem magát a valószerű elbeszélést is aláássa a mágikus események és okozatiság, az utalásrendszer elemeinek sajátos újrendezése révén.

Carter regényének kritikai kapcsolódása a szürrealizmushoz leginkább történeti viszonylatban, az avantgárd és a posztmodern közötti kapcsolaton keresztül ragadható meg. A különféle művészeti mozgalmak és esztétikai tendenciák behatárolása természetesen sohasem egyértelműsíthető és mindenképpen tisztázásra szorul. Susan R. Suleiman azt a kérdést veti fel, vajon az avantgárd szinonimája-e „a kísérletezőnek, a bohémnak, a modernnek, a modernistának, a posztmodernnek” (11). Függetlenül attól, hogy az avantgárdot a 20. század első évtizedeire korlátozzuk-e vagy sem, Suleiman azt sugallja, hogy a „felforgató szándék” történelmen átívelő fogalom – vagyis különböző művészeti irányzatokat hidal át a korai modernizmustól a posztmodernig, nem felejtve a két tendencia közötti alapvető különbségeket. Suleiman *Subversive Intent* című könyvében arra utal, hogy az említett fogalom közös kapocs a lázadó, nagyrészt militáns modernista mozgal-

mak (mint amilyen a szürrealista mozgalom) és a montázssal, kollázssal kísérletező, a vizuális és verbális szövegek és diskurzusok keverésével tudatosan és látványosan játszó posztmodernizmus között (191).⁸

Ebből kiindulva a regény úgy is olvasható, mint utópiák posztmodern, pika-reszk szatírája, mint metafikcionális játék a modernitás és a modernizmus meghatározó elképzeléseivel. Ha a szürrealista mozgalom esztétikai elveinek, „felforgató szándékainak” a regényben reflektált vonatkozásait tekintjük, az első fontos vonatkozás az ún. szürrealista utópia, vagyis a szürrealista mozgalom céljainak idealizált gyűjteménye, amelynek központi gondolata az emberi képzelet teljes felszabadítása. A miniszter és Hoffman nagykövete közötti beszélgetés során az utóbbi olyan módon magyarázza a doktor valóság elleni ostromát, hogy az kétségtől a szürrealista utópia parodisztikus politikai kivetítéseként olvasható: „A doktor felszabadította az utcákat az irányok zsarnoksága alól, és most arra futhatnak, amerre csak kedvük tartja. Az idő darabkáit is szabadon engedte [...] és most mindenkinek olyan időt mutatnak, amelyet csak akarnak” (Carter 33). A nagykövet mondatai, melyek különféle szürrealista, illetve avantgárd manifesztumok szövegeit visszhangozzák, olyan konkrét szövegek idézetei, mint például Ezra Pound híres jelmondata, „Go in fear of abstractions!”⁹ (Carter 35). A szürrealista művészetben tételezett tudattalan alkotó képzeletről szóló elgondolások a regény cselekményének szintjén a valóság és a fantázia univerzális összecsapásaként,¹⁰ a nagy „Valóság-háborúként” jelennek meg (Carter 27). A szürrealista ethosz elemeinek átírása során olyan témák is lényegesebbek lesznek, mint az utópia születése és természete, valamint a felvetés, mi szerint a regény, illetve annak epizódjai – a posztmodern paródia szemüvegén keresztül nézve – az emberiség különféle mítoszaihoz építkező utópiákként értelmezhetők. A regény cselekményét tekintve, az utópia koncepciójával való játék tulajdonképpen a kalandos epizódok egymásutánjában érhető tetten egy mágikus, szatirikus regényvilágban.

A szürrealista utópia

Maga a „szürrealizmus” elnevezése is („valóságoson túli”) a mozgalom lényegének sűrítvénye. A szürrealisták nyomatékossították, hogy mozgalmuk újításai nemcsak a művészetet termékenyítették meg, hanem a teóriát is: a szürrealizmus

⁸ A művészetet megújító szándék nemcsak a „radikális avantgárd hagyomány” magja, hanem kortárs esztétikai diskurzusok témája is. A posztmodern esztétika számára azonban – mely minden múltbeli irányzatban kísérletre, újraírásra alkalmas „nyersanyagot” lát – az avantgárd szélsőségesége jelentős terepet biztosít a gúnynak, a paródiának és elsősorban a posztmodern írásmódra jellemző játéknak (Suleiman 2, 11–12).

⁹ „Félj az absztrakciótól!”

¹⁰ Ez az ellentét a modernitás egyik meghatározó ellentétpárja.

ismeretelméleti téren is meghatározó filozófiaként tekint önmagára. Ennek alapja a szürrealisták szerteágazó érdeklődésében keresendő. A szürrealizmus összekapcsolja a művészetet és a filozófiát; a nyelvet és a fantáziát; a vágyat és a megismerést.¹¹ A belső igazság romantikus kutatása, valamint az avantgárd lázadás és annak militáns hagyományellenessége tehát igen sajátos módon olvad össze a mozgalomban. A szürrealisták programja és művészete (elsősorban a festészet és az irodalom) tagadja, hogy a művészet intellektuális tevékenység. Tristan Tzara az 1930-as években Bretonhoz hasonlóan a fantázia, pontosabban a vágy alkotásaként definiálta a költészetet (Passeron 7). Fontos továbbá, hogy az említett tevékenységet ún. „nyelvi forradalommal” is összekapcsolták (ennek legjobb példája az automatikus írás). A szürrealisták szerint a nyelv közvetítő közeg az egyéni vagy kollektív fantázia és a „tudat legmagasabb szintű termékei”, azaz a művészeti alkotások között. (Marcuse 140). Herbert Marcuse elgondolása továbbvezet a szürrealizmus és a teória közötti kapcsolódások egyik legfontosabbika, nevezetesen a pszichoanalízis felé.

„Tudatunk alatt [...] vulkánok működnek.” Max Ernst metaforája sokat elárul arról, miért olyan fontosak a pszichoanalízis felfedezései a modernista művészetben (Román 85). Freud műve kulcsfontosságú a szürrealista program szempontjából, az elméletiség iránti buzgó érdeklődés pedig egyenesen a mozgalom lényegi elemévé vált. Ez az érdeklődés azonban inkább tekinthető szelektív, elragadtatott megszállottságnak.¹² Fontos megemlíteni, hogy ami Freud műveiből beépült a szürrealista utópiába, az Breton csoportjának önkényesen egyszerűsítő, torzító értelmezésén esett át.¹³ A Freud iránti elragadtatottság előkészítette a terepet a szürrealista forradalom „belső lényeg” felé fordulásához, mely egy „újfajta miszticizmus megteremtésének” alapjául szolgál (Passeron 34).¹⁴ A misztika és a művész összekapcsolása a szürrealizmus egy újabb fontos jellemzőjére, a romantikához való kötődésére irányítja a figyelmet.

„A szürrealizmus »gyermekkorra« az álom kora” – utazás vissza a „gyermekségbe” – az ártatlanság korára utaló kijelentés a romantika idealizmusát idézi (Bajomi 34). A tudattalan feltárása alapvető lépés a megismerés szürrealista újraértelmezésében: „Miért ne lehetne az álmot is felhasználni az élet alapvető kérdéseinek

¹¹ „A művészet bekeríti a tudományt, hogy aztán saját terepén győzze le, és a lét olyan perspektíváját nyissa meg, melynek feltárására a tudomány képtelen. A romantika, a szimbolizmus és a szürrealizmus egymást váltották e törekvésben, úgy gondolván, hogy az irracionalitás révén ismerjük meg azt, ami irracionális” (Passeron 33).

¹² „A fényt Freud felfedezéseinek köszönhetjük” – állította André Breton a szürrealizmus első, 1924-es kiáltványban (Bajomi 157).

¹³ Mégis lényeges a jelen összefüggéseket tekintve, hogy Breton már a program elindításakor külön hangsúlyt fektetett többek közt a freudi pszichoanalízis és a bergsoni metafizikus filozófia meghatározóságára (Bajomi 12).

¹⁴ Hogy a miszticizmus pontosan mit takar, a szürrealisták sohasem egyértelműsítették. Vonatkozhat a megismerni kívánt pszichére; vagy a módszerre: a szabad képzettársításra, az automatikus írásra; illetve érthetjük a szubjektumra is: magára a művészre.

megoldására?” – kérdezi Breton az első kiáltványban (Bajomi 160). Az érdeklődés jelzi, hogy főként Freud korai munkássága¹⁵ volt kiemelkedő hatással a szürrealistákra, akik egyes gondolatokat kiemeltek és utópiájukba szőtték. A szürrealisták romantikus értelmezésében, amely figyelmen kívül hagyta Freud elméleteinek összetettségét és finomabb árnyalatait, a pszichoanalízis felvetései egybevágtak a mozgalom célkitűzéseivel, a tudatunk mögött operáló tűzhányók működésének kutatásával, vagyis ösztönözték a különböző festményeken, szövegeken, filmekben és egyéb alkotásokon keresztül „megszólaló” psziché vizsgálatát.

Ennek tudatában nem meglepő, hogy az említett *terra incognita* kutatásában nagy szerepet tulajdonítottak a primitívség fogalmának. Marianna Torgovnick a következőképpen magyarázza a modernizmus, majd később a posztmodern kor érdeklődését a primitívség iránt:

A primitívség tanulmányozása [...] belépés egy egzotikus világba, mely egyúttal ismerős világ is. [...]. A primitívek a mi megszeliđítetlen éńjeink, a mi id-erőink: [...] irracionálisak, erőszakosak, veszélyesek. A primitívek misztikusok, összhangban a természettel [...] Századunk célul tűzte ki a primitívséghez való új viszony kialakítását, és ténylegesen új tudományterületeket ösztönözött ennek érdekében [mint például a néprajz]. [...] A primitívség valódi titka ebben a században gyakran ugyanaz volt, mint egyébként mindig: a primitív azzal a jelentéssel bír, [...] amit az európai-amerikai ember tulajdonít neki. (8–9).¹⁶

A primitívizmus a modernizmus és a posztmodernizmus számára is a „kulturális rendszer iránti orientáció” meghatározó pontjává vált (Clifford 117).¹⁷ Ez a civilizáció gyökereit kutató idealizált nosztalgia azonban nem vett tudomást a politikai, ideológiai vonzatokról, így egyúttal a modern civilizáció felsőbbségének megerősítéseként is tekinthető. Regényében Carter igen kritikusan kezeli ezt a témát:

¹⁵ „Eszembe jutottak egy másik német tudós szavai és idéztem őket [Albertinának]: »A tudat alattiban semmi sem kezelhető vagy elpusztítható.«” Ezt követően Carter regényének narrátora, Desiderio saját lábjegyzettel látja el szövegét Freud *Álomfejtés* című munkájára utalva.

¹⁶ Torgovnick rámutat arra, hogy a primitívség fogalma sokszor politikai töltést kapott. Ez az észrevétel azért lényeges, mert a modern(ista) primitívizmus-felfogás figyelmen kívül hagyja a politikai dimenziót, vagyis azt, hogy a nyugati kultúra a „primitív Másik” („the primitive Other”) tekintetében alkotja meg saját elképzeléseit a primitív kultúrákról, ami elkerülhetetlenül összefüggésbe hozható a hatalmi viszonyokkal (11).

¹⁷ A szürrealizmus nem az egyetlen irányzat volt, mely idealizálta a primitívséget. Az 1910-es, 1920-as években a korai modernizmus művészeinek figyelme is a primitív kultúrákra irányult. Példaként a posztimpresszionista Gauguin vagy Cézanne, a Bloomsbury-gondolkodók közül Roger Fry, Clive Bell, de D. H. Lawrence-ról sem szabad megfeledkezni. A primitívizmus mint az eredet, gyermekkor metaforája a szürrealizmusban az álmok, rítusok, ösztönök ősi egységének ideáljává vált, melyet a nyugati kultúrában ilyen módon nem találtak meg. A primitívség kapcsán James Clifford említi az „etnográfiai szürrealizmus” fogalmát, mely a szürrealizmus néprajzi dimenzióba helyezett utópisztikus konstrukciójára vonatkozik (Clifford 117).

a primitivizmust nem utópiaként, hanem épp ellenkezőleg, ellenutópiaként ábrázolja. Krishan Kumar meghatározásában a primitivizmust a modernista művészet leginkább utópiaként jeleníti meg: „Élni egy világban, mely nem létezhet, de amelyben mégis annyira szeretnénk lenni: ez az utópia szó szerinti lényege. Ilyen értelemben az utópia és az álom hasonlóak”, hiszen mindkettő „lehetséges, nem valós világokat” tételez (Kumar, *Utopianism* 1, 25). E tekintetben Carter felforgató primitivizmus-ábrázolása egy tipikus modernista konstrukció kritikája.

Carter beemeli regényébe a szürrealizmus különböző ellentmondásos elemeit: a megújító forradalmiságot, a szürrealista művész utópisztikus romantikáját, melyet elkötelezett komolysággal hirdet. A psziché felszabadítása és ezáltal a művészet ősi állapotához való eljutás szándéka egyfajta „modern klisé” vagy „kulturánk aurájának jellemzője”, mely folyamatosan megalkotja saját ideáljait (Torgovnick 21).

A szürrealizmus, mint avantgárd, utópisztikus művészeti ideológia, minden ellentmondásával, visszásságával kitűnő terepként szolgál a posztmodern számára, mely egyrészt erősen kritikus és politikus, másrészt minden szövegben játékokat lát, feltételezve, hogy minden valaha létrejött szöveg egy lehetséges posztmodern kollázs részévé tehető (Suleiman 2). Épp ez történik Angela Carter *Doctor Hoffman*-jában is: keretként használja fel a szürrealizmust, majd azzal, hogy egy, a szürrealista utópiából gyúrt ellenutópiát ábrázol erős kritikai élel, máris állást foglal a nyugati kultúrában jelen lévő konstans mítoszgyártás ellen.

A szürrealista utópia regénybeli valósággá válik, de nem akárhogyan: a háború zsarnoki, negatív oldalát képviseli. Desiderio a következőképp mutatja be: „A városban éltem, mikor ellenségünk, az ördögi dr. Hoffman, délibábokkal árasztott el mindent, hogy mindannyiunkat az örületbe kergessen” (Carter 11). Ez a fajta „felszabadított”, egyúttal feje tetejére állított valóság felforgat minden megszokottat, és a megszállott fizikus, dr. Hoffmann játszótérévé válik.

A „Valóság-háború”

A valóság és a képzelet háborúja egyike azon képeknek, melyek végigkísérik a nyugati gondolkodás történetét. A regénybeli „Valóság-háború” sűrített metaforája ennek a hagyománynak. A Carter által létrehozott posztmodern kollázs sztereotípiákból, tudományos elméletekre való utalásokból, metafizikai diskurzusokból, narratívákból és azok kliséiből, intertextuális hivatkozásokból és kulturális jelek sokaságából építkezik, melyeket a szerző tudatosan a „jó” és a „rossz” klasszikus kétosztatúsága mentén sorakoztat fel. Olyan elemekkel dolgozik, melyek valamilyen módon mind kapcsolhatók a szürrealizmushoz, mi több, a szürrealizmus idealizált mítosz-, illetve utópiagyártásának kritikájához. Már az első fejezet feltárja azt a különleges világot, melyet különböző kulturális szövegek játékos újra-

írásai hoznak létre: a bevezető bekezdések is látványosan a romantika kliséiből építkeznek, amit a regény alaphelyzetének és főszereplőinek bemutatása is mutat, hiszen mind a romantikus hagyomány egy-egy típusát idézik, és bár mind romantikus sztereotípiák visszhangjai, igazi posztmodern módra, még csak meg sem próbálják ezt a tényt rejtegetni, sőt egyenesen (és tudatosan) felhívják rá a figyelmet.

Desiderio alakja a romantikus értelemben vett hős figuráját kelti életre. Saját visszaemlékezésén keresztül meséli el az olvasónak, hogyan vált igazi antihósként városának legendás megmentőjévé: „Ám ne számítsanak szerelmes mesére vagy gyilkossági történetre. Amire számítaniuk kell, nem más, mint pikareszk kaland, vagy nevezhetjük akár hősi kalandnak is, hiszen korom nagy hőse voltam” (Carter 14). A szereplő narrációja bővelkedik saját történetmesélésére vonatkozó közbevetésekben, magyarázatokban és kommentárokból, melyek egyértelműsítik, hogy tudatos visszatekintésről, szövegalkotásról van szó, látványos kliséiből és túlzásai-ból pedig egyenesen ordít mindez.¹⁸ Az idő Desiderio következtlen és elfogult, viszont egyúttal jelzi, hogy épp az alkotás fárasztó munkáját végzi: saját történetében hősként alkotja meg önmagát. Desiderio a romantika művészképének paródiája: a szemlélődő, titokzatos génusz, aki kiválasztottként osztja meg tapasztalatait és érzéseit közönségével.¹⁹ A romantikus íráshagyományban a hős az a szereplő, akit *vágya* és vágyának intenzitása motivál, és jó esetben ez segíti győzelemhez. A Desideriót övező különös ironia azonban abból adódik, hogy Desiderióból hiányzik az a vágy és szenvedély, amivel neve látszólag felruházná: „[F]iatalembereként nem akartam hős lenni. [...] [M]indaz a bonyolultság... untatott engem. [...] Azért lettem hős, mert túléltem” (Carter 11). Ebben az értelemben a romantikus mese sémája éppen fordítottan, romantikusságot nélkülöző módon valósul meg, előre vetítve, hogy bár a cselekményt a vágy hajtja előre, a főhős feladata (vagy antifeladata) az, hogy a hoffmani vágy-utópiának épp közömbösségével vessen véget.²⁰

¹⁸ „Emlékszem mindenre. Igen. Tökéletesen emlékszem mindenre. [...] Le fogom írni, milyen volt a háború, pont úgy, ahogy történt. Az elején kezdem és haladok egészen a végéig.” (Carter 11, 13). Két oldallal később mégis ellentmond önmagának: „Nem emlékszem pontosan, hogy kezdődött” (15).

¹⁹ Max Ernst szerint a szürrealizmus első forradalmi tette az volt, hogy leleplezte a művészt mint teremtet zseni mítoszát. Az automatizmusnak köszönhetően az alkotó személye passzívvá válik, ami azt jelenti, hogy kizárólag a képzelet van működésben, így a művész fennhatósága megszűnik. Ez a szürrealista koncepció a romantikában gyökerezik, mégis, Freud hatása alatt, új értelmezésen megy keresztül (Ernst 39).

²⁰ A regény további két meghatározó alakja, „az ördögi dr. Hoffman” és a „döntéshivatali miniszter” a szembenálló szimbolikus erőket képviselik. Dr. Hoffman a tipizált, titkokkal övezett örült tudós. Egyetlen tekintetben nem a klisé erősíti: nem az örült zseni hagyományos célját képviseli, hanem a szürrealizmusét ölti magára, a képzelet felszabadításával szándékozza leigázni a racionális világrendet (ami által egyúttal típusának paródiává is válik). [...] A doktor ellenpontja a miniszter. Alakja főként detektívtörténetekből ismerős: gyakorlatias realista, a ráció elkötelezettje, egyszerűen, mert képtelen azt kérdőre vonni. Képzelőereje olyannyira korlátoznak bizonyul, hogy a romokban heverő várost is „egzisztenciális rejtvény-kirakónak” látja (Carter 24–25). A két szereplő részletesebb jellemzésére terjedelmi korlátok miatt nem kerül sor.

A regénybeli rejtvény megfejtése a vágygépezetekhez vezet el, amelyek egyrészt tudományos alapelvek felforgatását szimbolizálják, másrészt az emberi értelem felfogására vonatkozó alapvető metafizikai diskurzust sem hagyják érintetlenül. A téma összekapcsolja a posztmodern és az avantgárd látásmódjait, a történet szintjén pedig a vágy automatizálódását jelképezi.

Elvarázsolt Tér és Idő

Ahogy arról már szó esett, a szürrealizmus sajátos ismeretelméleti és tudományos érdeklődése az én romantikus alapokon nyugvó, misztikus kutatásával keveredett és a művészet határait átlépő forradalmi szándékban összpontosult. A mozgalom képviselői elszántan foglalkoztak metafizikai, főként időt és teret érintő kérdésekkel. Ez a jellemző a regénybeli utópia fontos elemévé válik, a témáról pedig (parodisztikus) elméleti vitákon keresztül külön fejezetben esik szó. A Desiderio és Hoffman egykori tanára, a jelenlegi peepshow-tulajdonos közötti beszélgetés²¹ a doktor ördögi rendszerének elméleti alapját tárja fel. A vitatható kontextus és beszélgetés egyben a szürrealizmus romantikus (ál)tudományosságának kritikájával szolgál.

Az idő tudós, későbbi peepshow tulajdonos sajátos tudományos nyelvezettel fedi fel a hoffmani összeesküvés lényegét, melynek mottója: „[C]sak a változás változatlan” (Carter 96). A képzeletre irányuló, tudományosságában vitatható, dogmatikus beszédmód Breton programjának sokat kritizált szavaira emlékeztet. „[A]z idő [...] vászon, melyre mi magunk is festve vagyunk” (101). Az öreg tudós szónoklatában romantikus képek keverednek tudományos szövegek sajátosságáival.

Szükségszerű kapcsolódások nem léteznek. A szükségszerű kapcsolódások *mesebeli szörnyetegek*. Mint az *unikornis*. [...] Amikor az érzéki világ feltétel nélkül megadja magát a változékonyság váltakozásának, az ember örökre felszabadul az egyszeri jelen zsarnoksága alól. És a tudat annyi szintjén élhetünk, amennyin csak képesek vagyunk, mindegyiken egy időben. De csak miután a doktor felszabadít minket. Csakis azután. (95, 100; saját kiemelés)

Az egykori tanár arra kárhoztatott, hogy utazó peepshow-jának álcája alatt, annak misztikus, erotikus képeit terjesztve a doktor gonosz gépezetét tartsa mozgásban. Nem kevésbé meglepő és mesei az a fordulat, amikor egy váratlan termé-

²¹ Az utazó peepshow egy újabb romantikus klisé példáz: a vágy, a képzelet, a varázslat és a karnevál mindennapi valóságon kívüli idealizált világát.

szeti katasztrófa következtében a peepshow mintaképei elvesznek, az univerzális rend – az idő és a tér – pedig teljesen összeomlik. Ugyanakkor a carteri kritika szempontjából roppant fontos motívum tárul fel itt: a romantikus, illetve szürrealista klisék mechanikussága, a szürrealista vágykultusz spekulatív természete lepleződik le.²² Carter stratégiája arra világít rá, hogy a „természetes vágy” elérhetetlen, és a pillanatban, ahogy a vágyat a ráció ünnepelt ellentétpárjává tesszük, kulturálisan gyártott elméleti konstrukcióvá válik. A kritika kiindulópontja ekként nem más, mint hogy ebből a szempontból minden vágy-utópia szükségszerűen elméleti utópia – következésképpen disztópia. A különös masinéria, a vágygépezet két dolgot feltételez: tudományos hozzáértést és pusztá emberi vágyat. Ebben rejlik a hoffmani utópia lényege, amely más szempontból viszont éppen a szürrealista ethosz megismétlésének bizonyul. A doktor világa egyetlen elv szerint működik: „Tárgyasítsd vágyaidat!”²³ Ettől a ponttól kezdve a megfestett vágy-utópia elkerülhetetlenül ellenutópiaként működik tovább a regényben.

A fordulat ugyanakkor közelebb visz Carter kultúrakritikájához is, amely a „vágyott” és a „megvalósult” közti határ eltörlésével összekapcsolja a szürrealista utópiát a referencialitás válságának posztmodern problémájával. Ennek kapcsán érdemes utalni Michel Foucault-nak a René Magritte híres pipaábrázolásairól szóló írására, mely a szimulákrum jelenségét tárgyalja. Magritte képein az eredeti és annak reprezentációja olyan módon omlanak egymásba, hogy kölcsönösen elhomályosítják egymást, olyan világot teremtve, melyben eltűnik az eredeti és az ábrázolás közötti különbség és ontológiai hierarchia, s végül csak fenyegető hasonlóságok sorakoznak egymás mellett (Foucault 146): „[A]nalógiákkal népesítettük be a várost” (Carter 33). A regény ezen része kulcsfontosságú, hiszen a szürrealista program kliséit ismétli meg átpolitizált, parodisztikus módon. „Az analógia irányjelző tábla” (Carter 33) – az analógia fogalmának ismételtetése Breton veszőparipáját emeli be a szövegbe.²⁴ Az analógiákkal elárasztott város a szürrealisták idő- és térfelszabadítást célzó abszurd programjának gúnyolása. Hoffman utópisztikus rendszerében nincs különbség artikulált vágy és megvalósult vágy között, mivel a különbségtételre alkalmas közvetítő elem megszűnt létezni. Kritikájában Carter jelenkorunk szimulákrumokkal teli világát a szürrealista utópia aspektusaként leplezi le.²⁵

²² A „klisé” egyúttal nyomdászati szakkifejezés is. A klisék lehetővé teszik a szöveg gyors, mechanikus reprodukcióját. Carter regényében Hoffman sémái avagy kliséi hasonló módon működnek: a minták megfelelő kombinációja a mesterségesen létrehozott vágy terjesztését eredményezi.

²³ A regény következő fejezetében ez meg is valósul: a vágy kiterjesztésével a képzelet teret nyer és átveszi a realitás abszolút uralmát.

²⁴ A költészetbeli analógia azért ejtette ámulatba Bretont, mert úgy vélte, az kapcsolatban áll a mágikus, misztikus analógiával, mely szerinte felülemelkedett a racionális következtetés logikáján, és ezáltal képessé vált arra, hogy a világ egymástól legtávolabb eső elemeit kapcsolja össze.

²⁵ Ez a gondolat azt is magában foglalja, hogy jelenkorunk szimulákrumokkal teli világára a szürrealista utópia megvalósulásaként is tekinthetünk.

A vágygépezetek

A vágygépezet központi szimbólum a szürrealista program disztópiaként való újraindításában: megerősíti a mítoszgyártás mechanikus természetéről való elgondolást, valamint rámutat arra, hogy az utópia mint olyan természetszerűleg önmagában hordozza saját negatív változatát. A gépezet működése is szimbolikus: szintetikus előállított, tömeggyártott és automatizált képekkel árasztja el a regényvilágot; olyan képekkel, melyeknek nem létezik eredetije. A vágy-gépezet tulajdonképpen maga az eszköz, mely eltörli a vágy és a valóság közötti határt. Herbert Marcuse politikai vetületű értelmezése a freudi pszichoanalízisről arra is magyarázatként szolgál, miért lehetett olyan ösztönző a pszichoanalízis többek között a szürrealista vágykultusz számára is:

A realitáselv hatása alatt az ember kialakítja az ész működését [...]. Kizárólag intellektuális tevékenység [...] marad független a realitáselv szabályaitól: a *fantáziát* „nem érintik kulturális változások” és mindig az öröme fennhatósága alatt áll. [...] A fantázia játssza a legfőbb szerepet a mentális szerkezet egészében: a tudattalan legmélyebb szintjeit köti össze a tudat legmagasabb termékeivel (művészet), az álmot a valósággal; megőrzi a nemzetség archetipusait, a közösség örök, de elfojtott eszméit és az egyéni emlékeztetést, a szabadság tabujává vált képzeletét. [...] A képzelet képes látni a megbékélést individuum és egész, vágy és megvalósulás, boldogság és ésszerűség között. [...] A képzelet igazságai akkor valósulnak meg először, mikor maga a fantázia formát ölt. [...] Ez történik a művészetben. (14, 140–144).

Marcuse értelmezésében nemcsak az egyén, hanem a társadalom és a civilizáció is hasonló, ellentétekre épülő alaplampa szerint szerveződik (17). E tekintetben Carter lényeges pontra tapint rá, amikor regényét az idealizált fantázia és az ész egyeduralma közé rendezi. Fontos mozzanat, hogy Doktor Hoffman felszabadítási terve végül önmaga ellentétébe fordul, ami leginkább a vágy-gépezet metaforájába sűrítve, a kombinatorikus, illetve permutációs logika szerint operáló mechanikus vágygyártás hűvösségében érhető tetten. Mindez kettős kritikai célt szolgál. Az első a szürrealisták megszállottságára vonatkozik, arra a hűvös elméletiségre, mellyel mind a vágy, mind a szexualitás felé fordultak. A második kritika saját korunkra irányul, melyben egyéninek hitt vágyaink (melyeket Marcuse a szabadság és az egyéniség védjegyének tart) mechanikusan terjesztett, előre gyártott paneleknek bizonyulnak. Ez a kétélű kritika rejlik a felforgató vágy-gépezetek ötlete mögött. Ebben a szövegrészben a hangsúly fokozatosan átkerül a vágy szexuális aspektusára, mely a szürrealista utópiában is a főbb szerepet kapja.²⁶

²⁶ Gondoljunk csak az utazó, cirkuszi bódében kialakított peepshow profán példája és a magasztos vágy-felszabadítási harc eszméje között feszülő kontrasztra, mely a szerző iróniájáról tesz tanúbizonyságot.

Ha Desiderio képzeletbeli utazásának állomásait a megvalósult szürrealista utópia alternatívájaként tekintjük, akkor az egyik legjelentősebb fejezet az, melyben a De Sade-i szereplő, az „erotikus utazó” lép színre. Amellett, hogy az örök tagadás egoista figurájaként mutatja be önmagát, a sade-i figura és filozófia karikatúráját is felfedezhetjük benne. *Ars poeticája* a következőképp hangzik: „Életemet a test porba tiprására tettem fel. Művész vagyok; nyersanyagom a test, eszközöm a dekonstrukció, az ihletöm pedig a természet” (Carter 146, 126). A Gróf ritusokat tervez, melyeket elméleti, sőt matematikai pontossággal kivitelez (Barthes 9–10). Mindazonáltal a gróf a sade-i figura sajátos „szürrealista” változata, akit Lafleur „Lautréamont egész jó hasonmásának” nevez (Carter 147).²⁷ Barthes Sade-ról szóló írásában a tudatosság és a vágy kapcsolatára irányítja a figyelmet, ami különösen fontos a regény vonatkozásában, hiszen az automatizáció problémájára mutat rá.²⁸

[...] ²⁹

„A Kődös Idő vidékén haladtunk keresztül, melyet Albertina apja teremtett, de uralni többé nem tudta, hiszen a mintaképek sorozatait egy hegyomlás temette maga alá” (Carter 166). A regény e pontján az időbeli és térbeli vonatkozási rendszer felbomlása a hagyományos nyugati értelemben vett civilizáció végét is jelzi. Az idő uralására való törekvést Marcuse az egyén és a társadalom pszichés szerkezetével hozza összefüggésbe: „[A] boldogság és a szabadság fogalma összekapcsolódott az idő visszafoglalásával: a *temps retrouvé*-vel. [...] Majd az idővel való küzdelem az uralkodással való küzdelem meghatározó momentumává válik”, amennyiben uralkodó alatt a magunkévá tett rendet értjük, azt a biztosnak vett, elfogadott közös megegyezést, melyre a civilizációs rend fenntartása épül. Ennek a rendnek előfeltétele „az idő áramlásának megállítása”, vagyis az idő emberi kézben tartása (Marcuse 233). A gondolat azt a feltevést is implikálja, hogy a modern civilizáció fogalma rég összeolvadt a fizikálisan meghatározható anyagi univerzum alapelveivel, és ezek nélkül többé nem is létezhet. E felvetés révén a szöveg a demitologizálás kritikai álláspontjára lép: a legtöbb kulturális mítosz önkényes konstrukció, és

²⁷ A gróf gótikus kastélya és az ahhoz tartozó „kellékek” mind színadiassággal, programozottsággal töltik meg a jelenetet. Az itt kultivált vágy nemcsak programozott, hanem a szöveg szintjén is a gótikából átemelt kliséken keresztül jelenik meg (kísértet járta épület, elhagyatott terek, tükrökkel borított falak labirintusa, kosztümök, egzotikus állatok stb.).

²⁸ Barthes írása arra is rámutat, hogy Sade és a gróf között a rapszodikusság is kapocs lehet. Mikor Desiderio az utazás céljáról kérdezi, a gróf így válaszol: „Nincs iránytűm, mi mutatná az utam. Lépteimet a szerencse szeszélyességére bízom, véletlen útjelzőimet pedig csak bujaságom csillapíthatatlan lángjain át érzékelem” (Carter 123).

²⁹ A mellőzött bekezdések azt a fordulatot tárgyalják, amely Desiderio és Albertina váratlan találkozásának következtében, a jelenet lángra lobbanásában végződik, és amely egyúttal a racionális rend végső felbomlását jelzi. A regénybeli világból eltűnik az idő mint kohéziós erő, és ettől kezdve a diszkontinuitás válik a szöveg szervezőjévé. Az utazás kiszámíthatatlan időbeli és térbeli ugrások egymásutánjaként folytatódik.

amint ezeket elsajátítjuk, természetesnek vesszük őket, kizárva minden más lehetőséget.³⁰

Marcuse politizált olvasatában a Freud által leírt visszatérő utópia-disztópia szerkezet a „dominancia-fellázadás-dominancia” ciklust követi; vagyis a hegeli dialektikát ismétli, mely alapján a gondolat természeténél fogva hordozza saját tagadását (Marcuse 89). Krishan Kumar ezt a meglátást az utópia és a disztópia szerkezetére alkalmazza, kapcsolódva ezzel Marcuse gondolatához: „[Az utópia és a disztópia] ellentéteztettségbe kényszerültek [...]. Mint Freud elméletében a tudattalan, az utópia kinyilatkoztatása szinte rögtön előidézte az ellenutópia gúnyos, makacs visszhangját” (*Utopia and Anti-Utopia* 100). Ebben az olvasatban maga a kultúra fogalma is új fényben tárul fel: ha kultúráról beszélünk, azt csak is hasonló „reciprokális viszonyban” tehetjük, mint amiről Kumar is ír. Ilyen értelemben igenlő állítások egymásutániságáról beszélhetünk, melyek egyúttal az őket közvetlenül megelőző állítások tagadásai, együtt pedig egy adott társadalom megalkotott, elfogadott normáivá válnak. Következésképpen minden kulturális utópia csak saját ellentétével, tagadásával együtt értelmezhető-e belátás híján pedig nem marad más, mint illúzió vagy „megnyugtató képtelenség,” ahogy Carter fogalmazott.

[...] ³¹

Megoldás: a vágy bukása

A kalandos utazás időtlenségben játszódó epizódjait egy harmadik, egyben utolsó mágikus beavatkozás zárja. Az eddigi út lezárása azonban csak délibábja az üdvös befejezésnek, hiszen most érkezünk el a hoffmani birodalom disztópikus logikájának tulajdonképpeni végső robbanásához. Az alapvető szervező elv, a tető-

³⁰ Marcuse a freudi pszichoanalízisből kiindulva azt állítja, hogy a racionalitás a civilizáció alappillére (63). A regény azonban arra mutat rá, milyen viszonylagos, önkényesen használt fogalom a racionalitás, például amikor a miniszter megszállott ésszerűségét egyszerűen a boszorkányság áltudományos verziójaként illeti: „[B]ár ő volt a világ legracionálisabb embere, a dolgok jelen állását nézve legfeljebb afféle vajákos ember lehetett” (Carter 24).

³¹ „Az utópia kihívása az alternatívákban rejlik” (Kumar, *Utopianism* 87) – a regény következő fejezetei ezt a gondolatot demonstrálják, hiszen a soron lévő epizódokban alternatív valóságok, disztópiák felsorakoztatása következik. Ezt az észrevételt bontja ki az esszé terjedelmi korlátok miatt mellőzött »A civilizáció vége« című fejezete. Az első út egy primitív világba vezet. Carter ironikus ábrázolása – Torgovnick és Kumar gondolataira visszautalva – a primitívség modernista idealizását, illetve a szürrealizmus elméleti, eurocentrikus politikáját célozza kritikával. Szemben áll tehát a nyugati hagyomány és a primitív „Másik”. Az alternatív valóságok megalkotásánál felvetődik a nyelv meghatározó, konstruktív szerepe is, illetve a nyugati civilizációba ágyazott nemek szerinti megosztottság. Szó esik a Desiderio és Albertina Hoffman közötti erőviszonyok változásáról, majd a kalandos epizódoknak egy nem várt mágikus beavatkozás vet véget.

pontokat ígérő és antiklimaxokhoz vezető minta csúcspontjára ér,³² a regényben felállított bináris ellentétek végül mind egy pontban futnak össze.³³

Az utolsó fejezetben a történet keretéhez térünk vissza, vagyis a valóság és a képzelet közötti háborúhoz. A Kődös Időből való megérkezésakor Desiderio máris gyanakszik, hiszen a doktor rezidenciájának látszólagos nyugalma, gazdagsága és romantikus finomsága mögött hűvös háborús gépezet rejtőzik: „Bár valódi volt, tudtam, hogy a körülöttem lévő tökély lehetetlen; és talán igazam volt. [...] Már nem tudok különbséget tenni emlék és álom között” (197).

A Valóság-háborúval együtt Hoffman és a miniszter is újra középpontba kerül.³⁴ A tény, hogy a miniszter épp a logikai pozitivistákat hívja segítségül végső elkeseredésében, felveti a lehetőséget, hogy a konfliktus talán alapvetően nyelv(észet)i természetű: a Carter által élénk tárt, önmagára reflektáló textuális (illetve metatextuális) univerzumban a „valós” és „képzeletbeli” közötti különbség feloldódik abban a tényben, hogy a regény minden eleme újrahasznált kulturális konstrukció. Így tehát, paradox módon, a szürrealizmus és a doktor logikájának alapelvei jutnak érvényre, melyek szerint „a szimbólum és a tárgy közötti különbség mennyiségbeli, nem minőségbeli” – hiszen a tárgyak eleve szimbólumok (Carter 96). A nyelv problémájának tudatos tematizálása fontos eleme a regény önmagára reflektáló játékának, hiszen ezen keresztül éppen saját határait mutat rá, emellett hangsúlyozza a tényt, hogy a nyelv szintén kulturális konstrukció, sőt eszköz, ideológiai, politikai jelentések hordozója.³⁵

A fejezet egyúttal Desiderio fejlődésében is markáns fordulatot hoz: hősies győzelmét negatív folyamat készíti elő, melynek során fokozatosan kihal belőle a kíváncsiság és a vágy, hogy végül közömbösségével menthesse meg a valóságot. Kiábrándulások sorozata indul el, mely Albertinával, a hős vágyainak tárgyával kezdődik, aki az út során végig nimfaként vezette Desideriót: „[E]lmélázva fonta haját, és közben félretette minden romantikusságát. Arca kemény volt, barna és

³² A tetőpontokat ígérő és antiklimaxokhoz vezető minta legszemléletesebb példája a Kastély, mely jelképes Paradicsomként tökéletesen illik a regény romantikus hagyománnyal való játékába. Mintegy wagneri kastélyként mutatja be a szöveg, mint „romantikus emlék kőbe vésve”, a parkot pedig földi Édenkertként. Fokozatosan azonban világossá válik, hogy az épület valójában a háború összes csalódottságának, megtörtségének fészke (Carter 196).

³³ Olyan ellentétbe hozott elemekről van szó, mint a komoly-képtelen, idealizált-profán, utópikus-disztópikus, tudományos-komolytalan.

³⁴ A háború másik oldalának képviselője, a miniszter ezúttal, a valóság fenntartásának utolsó bástyáját, a nyelvet igyekszik megmenteni. Alakja most még ironikusabb: az ész embere már arra is rászánja magát, hogy a filozófia és a nyelvelmélet segítségét hívja. „Önmagának ellentmondva arra kényszerült, hogy filozofikus fegyverekhez folyamodjon [...]”. Így elbocsátotta összes fizikusát és hívott egy csoportot logikai pozitivistákból [...]” (194). A logikai pozitivisták azon célja, hogy megtisztítsák a filozofikus gondolatfüzést a nyelv többértelműségétől és „adekvát” tudományággá tegyék a filozófiát, ezen a ponton beépül a regénybe. Megjegyzendő, hogy a regény egyik előszava Ludwig Wittgensteintől származik: „[A] definíció egyfajta díszítőmennyiség tetőépítmény, mely semmit sem támaszt alá” (Carter 7).

³⁵ Ez tulajdonképpen a nyelv idealizálásának kritikája.

személytelen [...]. [F]ekete hattyúm, lángoló csontokból álló csokrom tökéletes antitézise volt; merev, steril katona” (193). A romantikus hősnőből lett rideg katona most már apja, az ördögi fizikus laboratóriumi világába illeszkedve fedi fel Desiderio előtt a sokat emlegetett gépezet titkát. A valóság struktúrájának ellentmondva a hoffmani világrend a szimulákrum logikáján alapszik: az eredetit örökre elfedik a vég nélküli visszatükröződések.

„Ott a tükör és a kép, de a kép képe is ott van, két tükör tükrözi egymást, és a képek vég nélkül sokszorozódnak. Páratlan találkozás a miénk, Desiderio. Ilyen szóró tükrök vagyunk mi is.”

„Szemei tükrében egész lényemet láttam visszacsillanni, ahogy számtalanszor szétörvénylik és újra összeáll.” [...]

„Apám felfedezte, hogy a mágneses tér, melyet egymás iránti vágyakozásunk generál [...] igazán egyedülálló intenzitásában. Egy ilyen vágy biztosan a leghatalmasabb erő a világon [...]. A vágyból származik az egész univerzumban sugárzó energia!” (202–3).³⁶

A legnagyobb csalódás a doktor alakját illeti. A regény legvégén lép először színre, azonban csupán a megszállott romantikus-szürrealista génusz bizarr árnyékát látjuk. „Ketrebe zárta a vágyat és felkiáltott: »Nézzétek! Felszabadítottam a vágyat!« Képmutató volt. [...] [E]z volt a doktor verziója a cogitóra! VÁGYOM, TE-HÁT VAGYOK. Nekem mégis vágy nélküli embernek tűnt” (208–11). E tekintetben a doktor alakja legalább olyan ironikus, mint Desiderióé. Míg Desiderio azért lesz hős, mert egyedül ő képes közömbös maradni, a doktor, aki valószínűleg a regény legüresebb alakja, valódi zsarnokságot épít a mechanikus vágyra. A történet legabszurdabb pontjához azonban a vágy-gépezetek leírásakor jutunk.

A tükörrel borított falak mentén háromemeletes, drótból készült hálóhelyek sorakoztak. [...] [L]áthatatlan gépek sokasága harsogott, mint az áramló víz, de a gépezet hangja eltörpült a sóhajok, morgások, kiáltások, bögések és elhaló morajok mellett, melyek ezeknek a nyílt koporsóknak a lakóitól származtak, mivel a világ legösszeillőbb párjainak százai voltak itt, százával párban a szenvedély leghevesebb öleléseiben (214).

A gépezet titka az „eroto-energia, a teljes univerzum legegyszerűbb, ám legsugárzóbb energiája” (215). Desiderio reakciója bármely hátborzongató romantikus történetbe beleillene: a végtelen káosz drámai feloldásaként Desiderio végez a dok-

³⁶ Albertina rajongása apjának mesterséges vágyprodukciója iránt arra döbbsenti rá Desideriót, hogy csapdába került: Hoffman ördögi terve épp az ő vágyára épült. A váratlan ráébredés és annak körülményei fokozzák a karaktert övező iróniát: az egyetlen mód, hogy felülkerekedjen a belőle táplálkozó vágyterroron, hogy közömbös anti-hőssé válik. A kaland végén vissza kell nyernie kezdeti semlegességét, hogy legyőzze a Hoffmant „emberi értelem elleni hadjáratát” (Carter 11).

torral és lányával, Albertinával. Ironikus módon a narrátor egész más stílusban emlékszik vissza a szenvedélyes tette: „[A]zt hiszem, összességében a közjóért cselekedtem. Ezért csináltak belőlem hőst, bár akkor nem tudtam, hogy a közjóért cselekszem. Talán csak felindulásból tettem” (Carter 207). A szenvtelen antihős a romantikus klisé helyébe lép.³⁷ A szöveg szintjén is megjelenő antiklimaktikus zárás az idealizált romantikával való leszámolás jelzője. „Ha csalódást éreztek a végén, mit gondoltok, én mit éreztem? [...] Hősi küzdelmet akartam, hogy igazoljam magamnak a gyilkosságot” (218). Ezzel Desiderio Carter egyik fontos kritikáját fogalmazza meg: „megnyugtató képtelenségeket” gyártunk, hogy elfedjünk valami adottat, melyek ilyen összefüggésben hasonlóak a szimulákrumhoz, amennyiben megváltoztatják, végül elfedik az eredetit. A mítoszok továbbá az automatizálódás sorsára jutnak, hiszen beépülnek azon módszerek közé, melyekkel a körülöttünk lévő valóságot leírjuk, értelmezzük. Desiderio éppen ezt példázza a narráció végén – kényszerűen érez, hogy romantikus meseként mondja el történetét.

Angela Carter a szürrealista utópiát újrahasznosítva építi fel szövegében az automatizált vágyprodukció zsarnoki rendszerét, s eközben kritikával illeti a szürrealista ethosz bizonyos elemeit is. A szürrealizmus ideológiájának disztópikus felforgatásán keresztül kettős kultúrakritikát fogalmaz meg, amely legtisztábban a vágy-gépezet átható metaforájában kristályosodik ki. Egyrészt kritika éri a szürrealisták megszállott vágykultuszának mechanikus, elméleti jellegét, egyoldalú képzeleteket a tudattalanról, a primitívségről, illetve forradalmi, utópisztikus elgondolásaik eurocentrikus és szexista politikáját. Másrészt felhasználja a szürrealista utópia kritikáját, hogy olyan képzeletbeli tájakat fessen meg, melyek jelenkorunk (posztmodern) valóságfelfogásának szimulákrum-természetére reflektálnak. Nincs olyan figura, kép vagy epizód, mely nem kulturálisan létrehozott szövegelemek visszhangja.

A fenti megállapítás legmarkánsabb példája a vágy regénybeli szerepe, illetve Desiderio felfedezése a túláradó mesterséges vágy fenyegető mivoltáról. Carter kritikai állásfoglalása a *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman* című regényben azt a végkövetkeztetést kínálja, mely szerint a kulturális mítoszok épp úgy működnek, mint a regénybeli tükrök: jellegükben hasonlóak a szimulákrumhoz, azaz eredeti tartalmakat homályosítanak el és rejtenek el narratívák, idealizációk, mítoszok, utópiák, játékok vagy egyéb konstrukciók mögé. „[M]etafizikus sakkpartit játszottunk, én elvettem az apa királynőjét és mindkettőnknek mattot adtam, mert bár ez a vágy teljesen felemészt, mégis olyan tehetetlen, mint amilyen re-

³⁷ A fordulatot a narrátor nyelvezete is erősíti, szövegében hűvös, távolságtartó, illetve heroikus, romantikus megjegyzések vegyülnek. Először magasztos hangvételben ír Albertina elvesztéséről: „a valaha volt legdurvábban és leggyőzedelmesebben gyönyörű, platonikus másom, szükségszerű pusztulásom, az álmom megtestesülése” (215). Másodszor: „Fogaimmal torkának estem, mintha tigris volnék, ő pedig a trófea, akit megragadok” (216). A leírást végül profán, abszurd módon zárja: „Akkor hátraesett a kés pengéjétől. [...] Közöséges konyhakés volt, amilyen az aprólékos hamburgerhúst vágják [...]” (217).

ménytelen. Az én vágyam nem tárgyasítható, és ki tudhatná ezt jobban, mint én magam?” (Carter 14).

Felhasznált irodalom

- Bajomi Lázár Endre. „A szürrealizmus története.” *A szürrealizmus*. Ed. Bajomi Lázár Endre. Budapest, Gondolat Kiadó, 1968. 7–116.
- Barthes, Roland. *Sade, Fourier, Loyola*. Trans. Ádám P., Romhányi T. G. Budapest, Osiris, 2001.
- Breton, André. „A szürrealizmus kiáltványa.” *A szürrealizmus*. Ed. Bajomi Lázár Endre. Budapest, Gondolat Kiadó, 1968. 149–179.
- Calinescu, Matei. *Faces of Modernity*. London, Indiana UP, 1975.
- Carter, Angela. *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman*. London, Penguin Books Ltd., 1972.
- Clifford, James. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Massachusetts, Harvard UP, 1988.
- Day, Aidan. *Angela Carter. The Rational Glass*. Manchester, Manchester UP, 1998.
- Deepwell, Katy. „Introduction.” *Women Artists and Modernism*. Ed. Katy Deepwell. Manchester, Manchester University Press, 1998. 1–18.
- Easton, Alison. „Introduction.” *Angela Carter*. Ed. Alison Easton. London, MacMillan Press Ltd., 2000. 1–20.
- Ernst, Max. „Mi a szürrealizmus?” *Műhely*. Szürrealista különszám. 1994, 39–40.
- Foucault, Michel. „Ez nem pipa.” Trans. Mahler Zoltán. *Athenaeum* 1.4 1993, 141–165.
- Gamble, Sarah. *Angela Carter. Writing from the Front Line*. Edinburgh, Edinburgh UP, 1997.
- Kendrick, Walter. „The Real Magic of Angela Carter.” *Contemporary British Women Writers: Narrative Strategies*. Ed. Robert E. Hosman. New York, St. Martin’s, 1993.
- Kumar, Krishan. *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*. Oxford, Basil Blackwell Ltd., 1987.
- Kumar, Krishan. *Utopianism*. Buckingham, Open University Press, 1991.
- Marcuse, Herbert. *Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud*. London, ARK Paperbacks, 1987.
- Néret, Gilles. *Dalí*. Trans. Béresi Csilla. Budapest, Vince Kiadó, 2000.
- Nicholls, Peter. *Modernisms*. London, MacMillan Press Ltd., 1995.

- Passeron, René. *A szürrealizmus enciklopédiája*. Trans. Balabán Péter. Budapest, Corvina, 1977.
- Robinson, Sally. „The Anti-hero as Oedipus: Gender and the Postmodern Narrative in *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman*.” *Angela Carter*. Ed. Alison Easton. London, MacMillan Press Ltd., 2000. 107–127.
- Roe, Susan. „The Disorder of Love: Angela Carter’s Surrealist Collage.” *Flesh and the Mirror. Essays on the Art of Angela Carter*. Ed. Lorna Sage. London, Virago Press, 1994. 60–98.
- Román József. *Max Ernst szemtől szemben*. Budapest, Gondolat, 1978.
- Sage, Lorna. „Introduction.” *Flesh and the Mirror. Essays on the Art of Angela Carter*. Ed. Lorna Sage. London, Virago Press, 1994.
- Smith, Ricarda. „The Journey of the Subject in Angela Carter’s Fiction.” *Textual Practice* 3.1 (Spring 1989): 56–75.
- Suleiman, Susan Rubin. *Subversive Intent. Gender, Politics, and the Avant-garde*. Massachusetts, Harvard UP, 1990.
- Torgovnick, Marianna. *Gone Primitive. Savage Intellectuals, Modern Lives*. Chicago, Chicago UP, 1990.

A párbaj hatása a politikai közéletre a reformkorban

Az utolsó rendi országgyűlésen – a felsőtábla 1848. január 14-i ülésén – szokatlan közjáték kavarta fel az ülés résztvevőinek, majd később az egész pozsonyi közvéleménynek a kedélyeit. A főrendek éppen a közteherviselés kérdését tárgyalták, amikor a diskurzust váratlanul megszakította egy heves szópárbaj, amely egy fiatal ellenzéki főrend és egy konzervatív mágnás között bontakozott ki. A fiatal ellenzéki főrend gróf Vay Dániel volt, aki ugyan ekkor még csak mindössze huszonhét éves, de származása és tehetsége révén a politikai élet egyik jövőbeni vezéregyéniségének számított. A konzervatív mágnás, gróf Waldstein János volt, aki nagy kardcsörtető párbajhős hírében állott. Kettejük szóbeli összetűzését még aznap párbajkihívás követte, amelynek végkifejlete nagy botrányt okozott: a kihívott fél, Vay gróf, a kihívás elfogadása után hirtelen eltávozott Pozsonyból. Ezzel a fiatal főnemes nemcsak morális és társadalmi értelemben véve vált kitaszítottá, hanem a politikai szférában sem maradhatott tovább. Még ennél is figyelemre méltóbb, hogy ez a kudarc nem korlátozódott Vay Dániel személyére; maga az ellenzék is – melynek Vay tagja volt – súlyos helyzetbe került.

Ez az affér a reformkor egyik különleges jelenségére hívja fel a figyelmet: a párbajra, mint a rendi világ konfliktusmegoldó módszerének hatására, a korszak egyre inkább modernizálódó politikai szférájára. Vay gróf, az ifjú mágnás, sikeres politikai jövő előtt állott, s mégis egy viszonylag jelentéktelennek tűnő affér képes volt őt tönkre tenni, mind morális, mind pedig politikai értelemben. A párbajozás szerepe a reformkorban tehát azért is érdekes, mivel ebben a korszakban még meghatározóak voltak a rendi világ hagyományai, de már egyre fontosabb a polgári világ értékrendje, s e két – elsősorban – társadalmi rendszer akkor fejt ki együttes hatását, amikor elkezdenek kifermálódni a modern politikai élet játékterei.

Vay Dániel esete csak egy volt a reformkor számos politikai párbajai közül, s ezek vizsgálata már csak azért is fontos, mivel a történeti szakirodalom eddig elsősorban a dualizmus korának párbajaira koncentrált, ugyanis általában – a párbajok számának igencsak nagy száma miatt – ezt a korszakot tekintik a magyarországi párbajok klasszikus időszakának. Mindemellett a reformkori párbajok vizsgálata nagyobb kihívásokat állít a kutatók elé, hiszen ebből a korból sokkal kisebb számban állnak rendelkezésre a korabeli sajtó termékei, mivel ekkor a bulvársajtó még jelentéktelenebb volt, mint az ezt követő időszakban. Így elsősorban korabeli szemtanúk leveleire, naplóira, memoárjaira, a rendi országgyűlések naplóira, valamint levéltári anyagokra (elsősorban szintén levelezésekre és titkos-

rendőri és kémjelentésekre) támaszkodhatunk.¹ A témával foglalkozó szakirodalom sem túl nagy, s ennek legnagyobb része is a dualizmus korával foglalkozik, de ez nem jelent különösebb problémát a reformkor kutatója számára, hiszen ezek a munkák kiváló elméleti háttérrel biztosítanak a reformkor társadalom- és mentaltörténeti viszonyainak a vizsgálatához.² Fontos még kiemelni a rokontudományok jelentőségét, hiszen ezek bevonása egy ilyen összetett téma kutatásánál egyenesen nélkülözhetetlen.³

Jelen dolgozat elsősorban Vay Dániel esetén keresztül szándékozik bemutatni, hogy a párbajozás milyen hatást gyakorolt a reformkori politikai közéletre, de mielőtt ezt elkezdenénk, röviden ki kell térnünk a párbaj néhány meghatározó társadalmi jellegzetességére is, ugyanis a párbajozás ezeken keresztül fejtette ki hatását.

A párbaj mint konfliktusmegoldó módszer

A párbaj elődje, a bajvívás, a középkorban még az istenítéletek egy formája volt. Ha két peres fél között a hivatalos bírói hatalom nem tudott igazságot tenni, akkor a két fél fizikai erejével próbálta ezt meg, s úgy gondolták, hogy a győzelem azé

¹ Legfontosabbak ezek közül: Magyar Országos Levéltár, N 119. *Takács Sándor hagyatéka* (Bécsből kiszolgáltatott titkosrendőri jelentések); Gróf Széchenyi István naplói (szerk. Viszota Gyula). In: *Gróf Széchenyi István Összes Munkái* (szerk. uő). Budapest, 1939. Magyar Történelmi Társulat; Kásonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Budapest, 1977. Szépirodalmi Könyvkiadó; *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1853–1851.* (szerk. Haraszty-Taylor Éva). Budapest, 1989. Európa. A nagyobb párbajeseteket bemutatja: Clair Vilmos: *Magyar párbajok*. Attila hun király idejétől az 1929. év végéig. In: *Magyar párbaj*. Budapest, 2002. Osiris. 115–429.; valamint Eszes Máté: *Híres bajvívások, hírhedt párbajok*. Budapest, 1997. Móra.

² Ezek közül a következőket emelném ki: Szabó Dániel: *Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben*. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3.: Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján, 1989. 331–338.; Lackó Miklós: *A magyar politikai kultúra hagyományairól*. In: *Politikai kultúra és állam Magyarországon és Cseh-szlovákiában*. Torino, 1991. 42–51.; Gerő András: *Egy kis elfelejtett középkor – a politikai párbaj*. In: *Rubicon*. 1991/9. 27–29.; Veliky János: *Nemesi erkölcs – polgári erény*. In: *Alföld*, 1990. november. 60–64.; Berger, Peter: *A becsület fogalmának korszerűtlenségéről*. In: *Világosság*, 1992/8. 653–659.; Deák István: *Katonatiszti becsület és párbaj*. In: *História*, 1985/3. 9–10.; Hajdú Tibor: *A tisztí párbaj*. In: *História*, 1999/7. 23–25.; Hanák Péter: *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*. In: *Az úri Magyarország*. (szerk. Léderer Pál) Budapest, 1993. T-Twins Kiadó; Pajkossy Gábor: *A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között*. In: *Századok*, 2007/3. 683–721.; Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. II. köt. Budapest, 1928. Országos Testnevelési Tanács.

³ Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, 1987. Gondolat; Uő: *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszonegyedik században*. Budapest, 2002. Helikon; Uő: *Az udvari társadalom*. Budapest, 2005. Napvilág.; Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, 2003. Helikon; Uő: *A párbaj és a vívás*. In: *Café Babel*, 2000/3. 37. sz. 91.

lesz, aki oldalán az isteni segítség beavatkozik.⁴ A 16. században azonban felismerték, hogy az igazság ilyen módon történő szolgáltatása embertelen, ezért általánosan nem alkalmazták többet. A nemesség viszont továbbra is élt ezzel a módszerrel. Addig is ez a társadalmi csoport alkalmazta a leggyakrabban, hiszen ők képviselték a fejedelem hatalmát, tehát nekik volt joguk az erőszakhoz. Az abszolút monarchiák idejében azonban változás állt be e téren. Az abszolút uralkodók ugyanis minden hatalmi eszközt a kezükben kívántak fenntartani, így a hatalmat reprezentáló erőszak jogát is. Ekkortól tehát a párbaj mindenhol tiltott, büntetendő cselekmény lett. Népszerűsége viszont pontosan ennek volt köszönhető. A nemesség – amely ekkor már egyedülként gyakorolta a párbaj jogát – mintegy dacolva a fejedelemmel, a párbajozás szokásával fejezte ki hatalmi státusát, vagy legalábbis a hatalom iránti kíváncsiságát.⁵ A párbaj nem volt más, mint a nemesség önbíráskodása a központi hatalommal szemben. Ennek mentén a párbaj a nemesi rend öntudatát erősítő funkcióval telítődött. A nemesi értékrend mentén a legfontosabb eleme a becsület lett. Ennek érdekében kialakultak a párbaj szabályai, melyeket minden körülmények között be kellett tartani. A segédek közreműködése emiatt nélkülözhetetlenné vált. Mivel a becsület elsőrendű fontossággal bírt, ezért meg kellett határozni, hogy ki párbajozhat, és ki nem. Mivel a párbaj a nemesi elitizmus kifejezője volt, ezért a párbajképesség nemesi privilégiumnak számított. Aki párbajképességgel rendelkezett, az biztos, hogy az elit tagjai közé számított. Ennek folytán rendelkezett az elit társadalma által ráruházott erőszak jogával, amelyet a vele egyenrangúakkal szemben alkalmazhatott, természetesen a csoport normáinak betartása mellett. Egy nemesnek mindennél fontosabb volt, hogy megtartsa a párbajképességét, ugyanis ennek elvesztése egyben becsületének az elvesztését is jelentette, amely az elitcsoportból való kizárásával járt. A csoporthoz való tartozás tehát megkövetelte az íratlan normák, magatartásformák betartását, s így azt is, hogy az adott egyén becsülete mindenkor megkérdőjelezhetetlen legyen. A becsület védelmének pedig legelterjedtebb módszerét a párbaj jelentette.⁶ A párbaj sikerét jelzi, hogy bár a törvény büntette a párbajozókat, párbajvétség miatt hozott ítélet csak a legritkább esetben született, hiszen a törvény betartatására hivatottak is tagjai voltak a párbajképesek társadalmának.

A párbajképesség tehát azzal a kényszerrel járt, hogy minden körülmények között eleget kellett tenni az eszményített becsület által megkövetelt magatartásformának, vagyis ha valaki párbajra hívott ki egy másik személyt, ezzel kvázi próbára tette annak becsületét, amelyet csak párbajozás útján lehetett tisztázni. Jó példa erre Péchy Ferenc Pest megyei követ esete Balogh János Bars megyei követel az 1832/36-os országgyűlésen: *„Péchy szabadelvű jelöltként szerezte meg man-*

⁴ Eszes Máté, i. m. 5.

⁵ Elias, Norbert (2002) 49.

⁶ A párbajt kiváltó okok között nemcsak a becsület védelme, hanem az elismertség kivívása is szerepet játszik. Erre mutat rá Hadas Miklós (2003) 88., de erről a későbbiekben még részletebben esik szó.

dátumát, ám a késhegyig menő országgyűlési vitákban a konzervatívok táborához csatlakozott. Balogh egyik felszólalásában szemére vetette Péchynek ezt a kétkulacsos magatartást, »hunczsággal« vádolta. Péchy nem szándékozott elégtételt kérni, de követtársai rákényszerítették a párbajra. Megfenyegették, hogy gyávasága miatt távoznia kell az országgyűlésről. A politikai karrierjét féltő Péchy végül kihívta Baloghot. A kardpárbajt Ivánkán, a Grassalkovics-parkban vívták meg, amelyben Balogh könnyebb sérülést szenvedett.⁷ Ebből a történetből jól látható, hogy hogyan működött a párbajkényszer mechanizmusa. Péchy becsületét kétségbe vonták, így rákényszerült arra, hogy párbajozzon – az teljesen mellékes volt, hogy a sértés rendelkezett-e valósággalappal vagy sem, a párbaj tisztázta őt.

Párbaj a politikai élet színterein

A reformkor talán leghíresebb párbaja 1836-ban zajlott le, Wesselényi Miklós és Wurmbrandt Ottó császári lovaskapitány között: „[Metternich] megnyerte Wurmbrandt Ottó osztrák lovaskapitányt, hogy a hadsereg megsértése címén hívja ki párbajra Wesselényit. A sértésre Wesselényi az újoncozásról és a császári katonaság kihágásairól elmondott országgyűlési szónoklatával adott okot.”⁸ Az események további folyamáról magától Wesselényitől értesülünk naplóján keresztül: 1836. április 12., kedd: „Szech[enyi] MONDÁ, H[ogy] Bécsben már közönségesen tudják a’ Duillumot; a’ Kormány is, [...] Azt is hozzá tette Szech[enyi]: h[ogy] oda fenn a’ dolog legkomorabb kimenetelét várják, és azért úgy mond »csak lódd agyon«. Hogy a’ Kormány a’ dolgot a’ szerint veszi, könnyen m[eg] tudom fogni; minden esetben nyereségét látja; ha vesztek, eléri mit oly rég ohajt; ha W[urmbrandt] általam hal, jelen a’ kívánt alkalom, éngem nyakon fogni; ’S így örömmöt áldozza fel azt az én vesztem’ előtte oly drága árráért.” 1836. április 20. szerda, a párbaj napja: „Fogok e ezen lapra többet írni, – vagy egy örökös lap fordíttatik é létemre? nem tudom. De ha a’ halál vár is reám, nyugodtan megyek elébe. [...] Dühösen kezdett megtámadni, és mind a’ fejemnek intézte kemény vágásait. [...] előbb a karjára vágtam egyet, de lapjával értem, az után midőn újra a’ fejemhez vágott egy kemény coup de tempst adtam kezére; melyre mindjárt kezét és kardját elejtette. [...] W[urmbrandt] midőn együtt menénk be szekérrel Telegdre mondta, hogy hihetősön neki hibául fogják tulajdonítani, hogy midőn ily jó alkalma volt engem expediálni, azt nem tette. – Igen de kettőn állott a’ vásár; hanem ezen szavaiból látszik hogy mi volt a cél és honnan jött.”⁹

⁷ Eszes Máté, i. m. 64. valamint Clair Vilmos, i. m. 223.

⁸ Eszes Máté, i. m. 66., valamint Clair Vilmos, i. m. 224–225.

⁹ Wesselényi Miklós kiadatlan kéziratot naplója a Debreceni Egyetem Történeti Intézetének Könyvtárában.

A fentiekből tehát egyértelműen kiderül, hogy a császári lovaskapitányt utasították, hogy hívja ki Wesselényit párbajra, s a küzdelem során lehetőleg végezzen vele. Az udvar terve egyszerű volt. Ha Wesselényi veszít, akkor nemcsak a presztízsét – ami a főnemesi elit számára szinte nélkülözhetetlen – veszítheti el, hanem akár az életét is. Ha viszont Wurmbrandt veszít, akkor Wesselényit (aki ekkor a liberális ellenzék vezére) lehet bíróság elé állítani párbajvétség ürügyén. Itt tehát egy meglehetősen szokatlan kormányzati módszerrel kerülünk szembe: a párbaj felhasználásával politikai előnyök megszerzése érdekében. A kormányzat ezzel első ízben tűzte ki célul a politikai ellenfelek fizikai megsemmisítését, s ezt a párbajozás közbeiktatásával sikeresen „legalizálta” is.

Wesselényi esetéből azonban még nem következik, hogy ez egy általánosabb tendencia lett volna. Az ellenzék '30-as évekbeli vezére ugyanis meglehetősen problematikus személyiség volt az udvar szemében. Mint ellenzéki vezér ugyanis első számú célpontja volt a kormánynak, de mint nagy befolyással rendelkező nemes, tagja volt a társadalmi, s így a politikai elitnek is, tehát nem volt egyszerű félreállítani őt az útból. Wurmbrandt próbálkozása tehát igen frappáns megoldást nyújthatott volna az eltávolítására, s ez azt a benyomást kelti, mintha a párbaj általi „megoldásokhoz” csak ilyen bonyolult esetben fordult volna az udvar. Ez azonban nem így volt.

A bevezetőben már szó esett Vay Dániel és Waldstein grófok afférjáról. Talán ez az az eset, amely a legérzékletesebben tárja elénk a kormányzat ezen bizarr reformkori módszerét, s ezzel együtt azt is, hogy milyen összefüggései voltak a magánszférának, a társadalmi viszonyoknak a politikai közéletre. Mindez indokoltá teszi, hogy ezzel az esettel részletesebben foglalkozzunk.

Vay gróf és Waldstein János afférjának pontos bemutatására számos forrás áll rendelkezésünkre – mivel az eset nagy feltűnést keltett Pozsonyban. Waldstein kihívásának okát, és az azt megelőző „szópárbajt” az Országgyűlési Napló rögzítette:

Gr. Valdstein János: – „[...] Még csak azzal rekesztem be csekély voksom kimonódását, hogy valóban sajnállanom kell ezen igen fontos mai tanácskozásban, hogy némileg parányi voksom pusztán elhangzik, a nélkül, hogy olly súlya volna, mint sem neki talán egy igen nagy birtok s dúsgazdagság adnának, mert ezen tárgyalásban majdnem kíváncsi voltam, ut vota ponderentur, quam numerentur, – s ezért sajnállnom kell hogy e mai nap egy nagy tekintélyű tagját e táblának, ki e tárgyban előadandó voksa végett ide érkezett – értem Eszterházy herceget – közbejött betegsége miatt nem tisztelhetjük e teremben. Ez vala vélekedésem.”¹⁰

Gr. Vay Dániel: – „Alkotmányos életünk igen sok hibái között a megyékben ismereteket, mellyel a restauratio embereinek sok bajuk van; és ez az úgy nevezett plenipotencia. Jól tudom, midőn eddig szoltam, hogy a méltóságos Fő-RR-ek azt

¹⁰ Az 1847/48. évi országgyűlés felső táblai naplója (1847. nov. 11.–1848. ápr. 8.) 178.

fogják gondolni: mit akarhat ezen ember most a plenipotenciáról beszélni? – Hogy hosszas ne legyenek, egyszerűen csak mondom: hogy a plenipotenciákat itt is rosszulván, méltóságos gróf Waldstein János úrnak kifejezését, mellyel herczeg Eszterházyról szólván, egyúttal annak szavazatát mint egy szerette volna helyette kimondani, vagy legalább arra célzott, teljességgel nem helyeselhetem, azt minden parlamentararis törvénnyel incompatible-nek, zavart okozónak, illoyalisnak – szóval: nem ide tartozónak nyilvánítom.”¹¹

Nádor ő cs. kir. fensége: – „Ha a mltgos szónokot jól értettem, gr. Waldsteinről azt mondá, hogy a jelen nem lévő hg Eszterházy véleményét jelenté ki. – Meg kell valla-nom, hogy ezt sem nem hallottam, sem nem értettem, mert ha illy értelemben történt volna az előadás, azt én a fenálló törvények nyomán bizonyosan szó nélkül nem hagytam volna.”¹²

Az események további menetéről Andrew J. Blackwell, az angol kormány ügy-nőke és Waldstein közeli ismerőse számol be emlékiratában: „Azon a napon, mikor Waldstein gróf bemutatott a nádornak, a felsőtáblán a követi nuncium általános adózással kapcsolatos részéről volt vita. [...] Ez után az ülés után mutattak be a nádornak. Mikor elhagytuk a palotát és készültünk beszállni a kocsiba, Waldstein, aki egy szót sem szólt arról, ami a táblán történt, megparancsolta a kocsisnak, vi-gyen engem a fogadóba, mert neki sürgős dolga van egy úrral és reméli, megbocsá-tom, ha nem kísér el. [...] Ami azt illeti, komoly dolga volt; Vayt hívta ki, álljon ki vele másnap reggel pisztollyal.”¹³ A kihívásról Clair Vilmos munkájában is olvasha-tunk, aki mivel egy későbbi generáció tagja volt, nem a kortársak szemével látta az eseményeket, ezért Blackwellhez képest némileg máshogy – sőt sok helyen nem is a valóságnak megfelelően – írja le a történeteket: „Az 1847. évi országgyűlésnek egy meg nem történt politikai párbajeset volt a szenzációja. A szabadelvű ellenzék-nek akkor Vay Dániel gróf volt az egyik vezérszónoka. [...] Az ország ellenzéki köz-véleménye nagy reményeket fűzött a fiatal magyar főúr politikai pályájához, amikor egy váratlan esemény hirtelen véget vetett diadalmasan induló karrierjének. Az országgyűlés egyik ülése után, január 14-én, amikor Vay Dániel gróf ismét nagy liberális beszédet mondott, és Szemere Bertalan, Bezerédj István és Széchenyi Ist-ván gróf társaságában az országgyűlésről távozóban volt, Waldstein János gróf, a konzervatív főurak legjobb vívója és lövője, odalépett hozzá és így szólt: Egy mág-násnak nem szabad így beszélnie, még kevésbé egy olyan ember fiának, akinek atyja a Szent István-rend nagykeresztese, belső titkos tanácsos és mindent a csá-szárnak köszönhet! Vay Dániel erélyesen vágott vissza: A politikában nincsen apa és fiú. [...] Másnap megjelentek Vay gróf lakásán Pálffy Móric és Festetics Tasziló grófok és pisztolypárbajra hívták ki.”¹⁴ A két elbeszélés közül Blackwellé sokkal hitelesebb, hiszen ő jelen volt az események megtörténteikor. Beszámolójában

¹¹ Uo. 185.

¹² Uo. 186.

¹³ Blackwell, 348–349.

¹⁴ Clair Vilmos, i. m. 236.

pontosan idézi az országgyűlésen elhangzottakat is – melyek megegyeznek a Naplóban rögzítettekkel –, míg Clair e tekintetben pontatlan. Az a kép sem hihető tőle, mely szerint Széchenyi és Vay Dániel kedélyes beszélgetések közepette hagyja el az országgyűlés épületét, hiszen Széchenyi – ahogy az már az előző fejezetből is kiderült – nem kedvelte a fiatal grófot, de egyébként sem tett ilyen közvetlen naplóbejegyzést erre vonatkozóan.

Vay gróf elfogadta Waldstein kihívását, segédeiül pedig báró Wenkheim Bélát és gróf Teleky Lászlót kérte fel.¹⁵ Az ezt követő történéseket szintén Blackwelltől tudjuk meg:¹⁶ „Vay, aki ifjú ember, nemrégén nősült, a kihívás után elment apjához, Vay Ábrahám grófhhoz. [...] Ábrahám, meghallva fia történetét, igazi kálvinista egykedvűséggel ezt mondta: »Nincs mit tenni, Dániel, vagy megvered, vagy hazamész.« [...] Dániel, aki valószínűleg úgy véli, hogy »a bátorság jobbik fele az óvatosság«, nem habozott soká, hogy mit válasszon. Barátai azonban azt állítják, kész volt kiállni pisztolyra Waldstein ellen, de szép felesége, mikor meghallotta, mi történt (a pletyka úgy véli, maga Dániel mondta el neki), könnyekben tört ki, csatlakozott hozzá egy barátnője is, és nagyon megható jelenet zajlott le. Dániel egy barátja teljes komolysággal biztosított arról, hogy Madame Vay nem kevesebb mint hat alkalommal ájult el az este folyamán!! Ennek a gyengéd jelenetnek a vége az lett, hogy hajnalhasadáskor Dániel minden cókókjával útra kelt. Huszárja állítólag, mikor megtudta, mi az oka ura hirtelen útjának, megpödrte a bajszát, összecsapta a bokáját, és egy mennydörgő magyar káromkodás kíséretében megesküdött, hogy elveszti a becsületét, ha ilyen magyartalan úr szolgája marad. Dániel nemcsak hogy elutazott, hanem írt egy bocsánatkérő levelet is, melyet a becsületbeli ügyekben járatos legszörszálhasogatóbb ember is megfelelőnek találta.”¹⁷

Fontos még egy harmadik forrást is bemutatni, Kászonyi Dániel tollából, aki személyesen is ismerte Vay Dánielt: „Gr. Vay Dánielt [...] úgy meglepte Waldstein kihívása, hogy első impulzusának engedve elfogadta azt, gr. Teleky Lászlót kérve föl segédül. A párbajnak pisztollyal, másnap reggel kellett végbemennie. [...] Vay felesége is megtudta, hogy ura a leghírhedtebb krakélerrel fog megverekedni a mágánások közül. Vay nővére, Gyürky főispán felesége, a párbajt oly borzasztó színekben festette le a fiatalasszony előtt, hogy az már ura véres holttestét látta maga előtt, és kétségbeesésében kezét tördelve olyan jelenetet rendezett, hogy annak Vay nem tudott ellenállni. [...] Meginogva azt írta Telekynek, hogy lehetőleg csinálja vissza Waldsteinnel való párbaját. Teleky, aki maga is nagy párbajozó volt, a meghátrálástól felbőszülve ezer darabra tépte szét Vay levelét, és közölte Waldsteinnel, hogy csalódott Vayban, mert a bátorság hiánya következtében vonakodik kiállni

¹⁵ Uo. A segédek kilétét megerősítik a titkosrendőri jelentések is. MOL, N 119. 11187/b. ssz. 320.

¹⁶ Clair leírása ettől a ponttól megegyezik Blackwellével.

¹⁷ Blackwell, 349–350.

ellenfelével. Ezzel Vay morális halottá vált mindörökre. [...] A csapást elsősorban Vay szenvedte meg, akinek ezzel egész jövője tönkrement.”¹⁸

Végül lássuk az eseményeket, ahogy azt a kémjelentések tárják elénk: „Vay Dániel grófot e hó 14.én a főrendi táblán mondott megjegyzéséért (Waldstein gróf ellen) kihivatta az utóbbi pisztolypárbajra. A hely és az idő kijelöltetett, valamint a segédek is. Waldstein segédei voltak: Pálffy Móricz és Festetich Taszilo, Vay gróféi Wenkheim Béla báró és Teleky László gróf. [...] A kettőnek viszálya onnét támadt, hogy 14.én Vay Waldstein egyik mondását illojalisnak és imparlamentaris-nak mondá (Waldstein ugyanis azt mondá, hogy az adóügyben Eszterházy herczegnek is itt kéne lenni, de betegsége akadályozza. Erre Vay azt felelé, hogy Waldstein a herceg teljhatalmú megbízottjának tolja fel magát. E kijelentés még ellenzéki részen sem tetszett).”¹⁹ „Ezt követően Vay gróf elutazott Pozsnyból egy tőle fennmaradt levél szerint [...] azzal a kimondott szándékkal [...] hogy kivonja magát a párbajból gróf Waldstein Jánossal.”²⁰

Az eset – mivel ehhez hasonló botrányra nem volt példa azelőtt – akkora hatást gyakorolt a közvéleményre, hogy Jókai Mór is feldolgozta a történeteket a Kárpáthy Zoltán című regényében:²¹ „[Dabroni] egy rabiátus renommista, kit keresztül-kasul kergettek már egész Európában lovagias vértettei miatt, s ki most azért ül itt, hogy mint a veszett állat a düh vak ösztönétől vezetve, másokat összemarjon. [...] E kihívó magaviselet azonban annál tűrhetlenebb kezdett válni, minél hevesebbek, minél ingerültebbek lettek az országház termeiben viták. A fiatalság dühöngött, forrongott; egy alkalommal Dabroni a beszédjére zajgó karzatot tömegestül gyávának nevezte; a megsértettek összecsoportosultak járatos kávéházukban, dikciókat, háttározatokat tartottak a meggyalázó ellen, s midőn a legjobban fel voltak a kölcsönös hevülés által tüzelve, akkor lépett be a kávéházba Dabroni, s gúnyosan mosolyogva foglalt helyet egy asztal mellett, mintha azt kérdené a nemes ifjúságtól: »Zavarom önöket talán?» Ezt a szégyent nem lehetett tűrni tovább. Egyike a legismertebb ifjú szónokoknak felhevült arccal lépett hozzá, s felszólítá a dühöncöt, hogy hagyja el azt a termet szépszerével, mert itt senkinek sem tetszik az ábrázatja. Dabroni hideg, kárörvendő önbizalommal kelt föl, s kérte a felszólítót, hogy legyen szíves őt szállása és honléte adataival megismertetni. Az ifjú szónok odatevő eléje látogatójegyet, melyet Dabroni büszke mosolygással dugott keblébe, s azzal meghajtá magát és eltávozott. A felszólító ifjú hevesen kérkedett még azután társai előtt, hogy mint fogja ő megtanítani becsületre ezt a mangeur des petits enfants-t, ezt a kisgyermek-nyeldesőt, ezt a hetvenkedő Bramarbast! Úgy meg fogja őt vagdalni, hogy maga sem ismer többé magára. Két napig azután egyébről sem beszéltek, mint a bekövetkezendő párbajról, mely Dabroni és a fiatal ellenzéki szónok között ez s ez

¹⁸ Kászonyi Dániel, i. m. 162.

¹⁹ MOL, N 119. 11187/b.

²⁰ MOL, N 119. 11187. ssz. 313.

²¹ A leírások hasonlósága mellett alátámasztja ezt Szinnyey József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. köt. Budapest, 1914. 1007.

napon korán reggel véghez menend; úgy beszéltek arról előre, mint valami nagy operai előadásról, melyet az érdekeltek mentül inkább köztudomásra akarnak juttatni. A fiatal ellenzéki szónoknak jámbor, öreg anyja volt, ki meghallva egyetlen gyermekének e vakmerő vállalatát, nem késett rögtön hozzá rohanni, s addig sírt, addig könyörgött előtte, míg az ifjú egészen meglágyult anyja könnyeitől; az ő kétségbeesett arca mellett elfeledé társai túlzott várakozásait, az ő jajszavától nem hallható ellenfeleinek és minden ismerősének gúnyhahotáját. [...] Az ifjú ingadozott, elveszté önakaratát, s végre beleegyezett, hogy anyjával még azon éjszakán elhagyja Pozsonyt, melynek reggelén meg kellett volna vőnia Dabronival. Az ifjú szónokról nem is lehetett többé hallani semmit. Valószínű, hogy igen boldog ember lett belőle, s fogott rajta a szerető anya áldása. De Pozsonyban lett gúnykacaj, midőn a határozott órában segédei nála nélkül jelentek meg a küzdőterén, szegény-pirossággal tudatva, hogy társuk véletlenül eltávozott. Mily hahota támadta belőle. „Íme ilyenek a ti bajnokaitok! Ilyenek vagytok ti mind! Vitézkedtek nyelvvél, szóval, s csak olyan vitézek vagytok, mint amilyen hazafiak!» Ez örökös gúnyt kellett minduntalan hallaniuk a leghatározottabb jellemű férfiaknak; a tömeg előtt mindig ezzel lőnek megalázva, legszilárdabb álláspontjaikon mindig e vád tette őket megalázzottakká úgy, hogy végre nem volt más szabadulás e kínzó ingerkedés közől, mint a legbátrabbaknak előlépni a jók java közől, s vagy leverni ezt a dühödt embert, vagy megmutatni neki, hogy nem félnek általa megöletni. Hisz ő is éppen csak ezt akarta.”²²

Az idézett források alapján egyértelmű, hogy Waldstein azért hívta ki Vay grófot, mert sértésként fogta fel annak egyik őt érintő hozzászólását. A fiatalabb gróf megnyilvánulása valóban rosszhiszeműséget sugallt, de ez önmagában még nem lehetett megfelelő indok egy párbajkihíváshoz. A kihívás valódi okát illetően szinte minden forrás egyetért: Waldstein egyszerűen lecsapott egy kínálókozó lehetőségre, amit Vay kissé – bár minden bizonnyal nem alaptalan, de – elhamarkodott kijelentése kínált fel számára. A források abban is egyetértenek, hogy Waldstein ezt a kormányzat megbízásából tette: Clair: „Az osztrák kamarilla elérte célját. A híres ellenzéki vezérszónok végképp elhallgatott, és a magánéletbe vonulva vissza, azon túl csak a történetírásnak élt.”²³ Blackwell: „Waldstein nagy szolgálatot tett pártjának, mikor így elűzte az ellenzék egyik legjobb szónokát a felsőtábláról, bár ha a kardcsörtető Teleky Laci átvállalja barátja nézeteltérését, tartok tőle, hogy komolyabban fog végzõdni az ügy.”²⁴ Ha legközelebb látom Waldstein grófnõt, megmondom neki, hogy néha tartson kukliprédikációt a férjének, megfélemezendõ kötekedõ természetét.”²⁵ Kászonyi: „A főrendi tábla fiatal ellenzéki tagjai sorában gr. Vay

²² Jókai Mór *Összes Művei* VIII–IX. köt. (Szerk.: Nagy Miklós): Kárpáthy Zoltán II. köt. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó, kritikai kiadás. 165–167.

²³ Clair, i. m. 237.

²⁴ Széchenyi álláspontja az esetről: 1848. jan. 15.: „Vay Dani vis a vis Waldsteintől mint száz-hős. –” *SzIN.* VI. köt. 708. Széchenyit amellelt, hogy nem kedvelte Vay Dánielt (nemcsak személyes, de politikai okokból sem), az is befolyásolta, hogy Waldstein régi jó barátai közé tartozott.

²⁵ Blackwell, i. m. 350.

Dániel volt az egyik legtehetségesebb. Általában olyannak tartották őt, mint aki Kossuthot, halála esetén, pótolni tudná, az egyetlennek, aki képes volna Kossuth helyét betölteni. Vay bizalmas viszonyban volt Kossuthal, és az ő gondolatait visszahangozta a főrendi táblán. Waldstein azt kapta föladatul, hogy e két embert állítsa félre az útból.”²⁶ A három leírás annak ellenére is egyetért a kihívás célját illetően, hogy más volt az álláspontjuk. Míg Blackwell Waldstein barátja volt, addig Kászonyi inkább Vay mellé áll ebben az ügyben – annak ellenére is, hogy amikor visszaemlékezéseit írta az 1860-as évek végén, igen rossz viszonyban volt a gróffal. Kászonyi ugyan kárhoztatja Vayt, amiért megfutamodott a harc elől, de abban a tekintetben teljesen mellette áll, hogy Vay gróf igazságtalan provokáció áldozata lett.

Felvetődik a kérdés, hogy volt-e a fiatal mágnásnak lehetősége arra, hogy mindefféle presztízaveszteség nélkül elkerülje a párbajt. Egy igen érdekes eset arra enged következtetni, hogy volt. Ennek az esetnek – ami szintén az utolsó rendi országgyűlésen játszódott le – az egyik résztvevője szintén Waldstein gróf volt (s ez megint csak alátámasztja különös megbízatását), s az általa kihívott fél, az ellenzék vezetője, Kossuth Lajos: „Kossuth az egyik országgyűlési felszólalásában erőlyesen tiltakozott ama gyakorlat ellen, hogy az uralkodó olyanoknak is adományoz kitüntetésként magyar állampolgárságot, akik érdemtelenek, sőt nyíltan ellenségei a megújulásnak. Waldstein János gróf, aki maga is »tisztelheteli« magyar főrend volt, személyes sértésnek tekintette a nyilatkozatot, és pisztolypárbajra hívta ki Kossuthot. Kossuth a következő szavakkal utasította vissza a párbajt: az országgyűlésen nem Kossuth Lajos, hanem Pest vármegye követe beszélt! A kihívásra – ha úgy tetszik a grófnak – csak az országgyűlés bezárása után adhatnak érdemleges választ.”²⁷ Könnyen belátható, hogy ebben az afférban is ugyanaz történt, ami Vay Dániel esetében: Waldstein gróf párbaj-szituációt provokált ki. Kossuth azonban zseniális módon reagált, s érvelésével tulajdonképpen a képviselői mentelmi jog ma is használatos gyakorlatát alkalmazta.²⁸ De vajon grófunk megtehetette-e azt, hogy Kossuthhoz hasonlóan érveljen? Ezt a kérdést már Kászonyi is feltette munkájában, s ő úgy vélte, hogy „Vay mögött szintén állt akkora párt, hogy ha Kossuthhoz hasonló választ ad, Waldstein soha nem férhetett volna hozzá.”²⁹ Valójában Vay Dániel mozgásteret másmilyen volt, mint Kossuthé. Kossuth könnyebb helyzetben volt, hiszen ő köznemes volt, vagyis nem volt ilyen értelemben véve egyenrangú fele Waldsteinnek. Kossuthot nem kötötték meg azok a rendi jellegű társadalmi

²⁶ Kászonyi, i. m. 160–161.

²⁷ Eszes Máté, i. m. 71. Az esetről titkosrendőri jelentés is készült: „1847. november 14. Waldstein János gróf konservatív mágnás Kossuth Lajost amit a kerületi ülésen engedett meg magának a gróf ellen, Sennyey Pál és Horváth fejér megyei követtel pisztol pályajra hivatta ki. Kossuth kijelenté, hogy Pest megye követe beszélt, s nem Kossuth Lajos. A kihívásnak az országgyűlés után felelhet meg.” MOL, N 119. 11264. ssz.

²⁸ A képviselői mentelmi jog kialakulására vonatkozóan l.: Pecze Ferenc: A képviselői mentelmi jog kialakulása. In: *Jogtörténeti Tanulmányok* (szerk.: Benedek Ferenc) Pécs, 1980. 321–333.

²⁹ Kászonyi Dániel, i. m. 161.

szabályok, melyek egy mágnás esetében mindenképpen meghatározóak voltak. Vay Dániel viszont mágnás volt, egy gróf, akinek az apja zászlósúr, s nagyon nagy presztízzsel bírt. Így Vay Dánielnél az elitcsoporthoz való tartozásnak sokkal inkább az volt a feltétele, hogy eleget tegyen a csoport elvárásainak (vagyis a társadalmi nyomásnak), minthogy a polgári értékrendből levezethető racionális választ adjon. Vay Dániel személye ezen a ponton fejezi ki a legjobban magának a reformkornak is az ambivalens voltát. Ő ugyanis az ellenzék tagjaként a reformokért küzdött, politikai ideáljai a népképviselő és a privilégiumok megszüntetése voltak, vagyis a polgári értékrend. Mindezt azonban csak úgy képviselhette, hogy közben idomulnia kellett annak a csoportnak a szabályaihoz, amelybe beleszületett, s amely még a rendi hagyományokat tartotta fent, politikai léte ugyanis ezen hagyományoktól függött. Mind Kossuth, mind pedig Vay alapvetően a modern polgári értékekből indultak ki, csak hogy az utóbbi esetében ez az értékrend sokkal inkább a háttérbe kellett hogy szoruljon a társadalmi kényszerek hatásai mögött, különben a politikai szférából való kiszorulása mindenképpen elkerülhetetlen lett volna. A kettejük esete közötti különbségeket némileg jobban megvilágítja az is, hogy Kossuth az alsótáblán, míg Vay gróf a felsőtáblán szólalt fel, tehát míg az előbbi egy polgárosultabb gondolkodású háttérrel tudhatott maga mögött (az alsótábla ellenzéki többsége miatt), addig az utóbbi – bár a felsőtáblán is megvolt ekkor már a ellenzéki főnemesei csoportja – nem tudhatott maga mögött ilyen erős bázist. Nem valószínű tehát Kászonyi azon állítása, miszerint „Gr. Vay Dánielt [...] úgy meglepte Waldstein kihívása, hogy első impulzusának engedve elfogadta azt”, hanem sokkal realisabb az a kép, hogy Vay nagyon is tudatában volt a lehetőségeinek, s így nem lehetett számára kétséges, hogy hogyan kell döntenie.

Joggal tehető fel a kérdés, hogyha Vay gróf ennyire tisztában volt azzal, hogy hogyan kell viselkednie, akkor mégis miért hagyta el Pozsonyt, s ezzel miért vállalta mégis a politikai ellehetetlenülést, és magánemberként a bukást? A leírások tanúsága szerint Vay Dániel nem volt gyáva ember. A titkosrendőri jelentések meglepődött hangvételben rögzítik a gróf megfutamodását, Vay Szentkirályi Mórichoz írt egyik leveléből pedig arról értesülünk, hogy nem ez volt a gróf első párbajesete. A levélben a következőket olvashatjuk: „Nekem párbajom van – bizonyos Irinyi Joseffel. Egyik segédem Teleky László – másiknak téged kérlek föl. – ha elfogadod, majd el beszéli Teleky Laczi a dolgot. [...] Teleky is téged ohajtott.” Azt, hogy grófunk komolyan gondolta szándékát az Irinyi ellen folytatandó párbajjal kapcsolatban, a levél további része bizonyítja: „A fegyverekről gondoskodtam – és már kezeim között van – és kettőt még 8. óráig ígerte Chapon hogy még kettőt procurál. [...] Mikor jössz által ide Moritzhoz – már én itt vagyok.”³⁰ Azt sajnos nem tudjuk, hogy mi lett az eset kimenetele, de ezen a ponton nem is ez a lényeges, hanem az, hogy Vay kész volt kiállni Irinyivel. Waldstein elleni megfutamodásának nagy való-

³⁰ MOL, P 654. 19. d. 39. tétel, 78.: Vay Dániel levele Szentkirályi Móricnak (é. n.).

színűséggel az lehetett az oka, hogy felesége lebeszélte róla.³¹ A források többsége is ezt támasztja alá. Ha viszont a felesége iránti szeretet miatt kényszerült grófunk a visszakozásra, akkor felvetődik a kérdés, hogy a felesége honnan tudott az esetről. Ha ugyanis Vay mondta el neki, akkor legalább akkora hibát vétett a párbaj iratlan szabályai ellen, mintha már a kihíváskor visszautasította volna a párbajt. Egy ilyen vétség – ha az a nyilvánosság elé került –, szintén a párbajképesség elvesztésével járt.

Az eset azonban, kimenetelét tekintve, nem korlátozódott kizárólag Vay Dániel személyes szférájára, annak ellenére sem, hogy az eset alapvetően ehhez a személyes szférához volt köthető. A fentebb bemutatott Péchy Ferenc esetében már jól érzékelhető volt, hogy a párbajképes elitcsoport milyen elvárásokat támasztott a tagjaira nézve, s ezeket hogyan érvényesítette. Péchy viselkedése az egész közösséget reprezentálta, ezért nem számított az, hogy ő maga mit gondolt az őt ért sértésről, ez ugyanis nemcsak rá, hanem az egész csoportra vonatkozott. Vay gróf esetében ugyanez volt a helyzet, csak hogy ő kész tény elé állította csoportját, vagyis az ellenzéket, amely így már nem tudott nyomást gyakorolni rá. Visszalépése óriási felháborodást okozott, nem csupán a konzervatív, de a liberális tábor berkein belül is.

Azt a hangulatot, amit Vay gróf tette váltott ki, a titkosrendőri jelentések tárják elénk a legérzékletesebben: „Általános bámulatra Vay gróf tegnap megszökött, még pedig amit segédei részére hátrahagyott levele szerint egyedül azért, hogy ne kelljen vüvnia, s hogy kellemetlen helyzetéből menekülhessen. Barátaihoz írt sorai szerint politikai pályájának örökre bucsut mondott. Ez biz gyávaság! Páratlan sensatiót keltett itt. Politikai pártkülönbség nélkül hitvány gyávaságnak veszik.”³² Ez az utóbbi mondat jelzi, hogy olyan esetről van szó, amely túlmutat a politikai csoportokon, mivel mind az ellenzék, mind a konzervatívok ugyanabba a társadalmi csoportba – a nemességbe – tartoztak. Még a politikai válaszfalak sem számítottak tehát, hiszen Vay Dániel esete, közvetetten – társadalmi származása révén – kihatott az egész nemesi csoportra. Az ellenzéket azonban sokkal súlyosabb helyzetbe hozta. A támadó felületet, amelyet az eset az ellenzék testén nyitott, Széchenyi naplóbejegyzése illusztrálja a legszembetűnőbben: „Senki sem elégedett. – De mivel is lenne az mindez a [– – –] prókátor-fajta, mely Vay Dani mellett s Waldstein ellen áll.”³³ Igaz, hogy itt Széchenyi nem a valóságnak megfelelően nyilatkozik, hiszen az ellenzék elhatárolódott Vaytól, de nem is ezen van nála a hangsúly, hanem az ellenzék tipizálásán: Vay Dániel az ellenzék tagja volt, ezért bectelensége az ellenzék bectelensége, prókátorsága pedig egyenlő az ellenzék prókátorságával. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a csoport úgy próbálta meg tisztáz-

³¹ Az Irinyivel történt afférja idején még Vay biztosan nem volt házas.

³² MOL, N 119. 11187/b. szs., 320. o. 1848. január 16.

³³ Széchenyi István: *Napló*. Budapest, 1978. Gondolat. 1189., 1848. február 1-i naplóbejegyzés.

ni magát, hogy ellőkte magától Vay grófot: „Vay Dániel gróf váratlan és menekülés-szerű távozása Pozsonyból [...] nagy feltűnést és felháborodást keltett, mindenfelé igyekeztek a gróf Vay Dánielhez fűződő kapcsolatok megszakításával, s ennek ki-nyilvánításával.”³⁴ Ezt mutatja be Kászonyi is, aki – kivételes módon – részvétellel ír erről a kitaszításról: „Saját pártja sem volt vele szolidáris, hanem elítélte, és többé nem fogadta be társaságába. Mindenki visszahúzódott tőle úgy, hogy kénytelen volt elhagyni az országgyűlést és Pozsonyt. [...] Magyarország egyik legkitűnőbb emberét tette tönkre barátainak szűkkeblűsége, előítélete, irigysége és rosszakarata az egyik, ellenfeleinek cselszövő gonoszsága a másik oldalon.”³⁵

Vay Dániel egyéni helyzetén sokat rontott az is, hogy segédjéül legjobb barátját, Telekyt kérte fel, aki igazi kardcsörtető hírében állt,³⁶ ebből kifolyólag a becsület-beli, és párbajügyek igen érzékenyen érintették. Éppen ezért az, hogy a hozzá igen közel álló Vay gróf megfutamodott egy párbaj elől, őt kifejezetten nehéz helyzetbe hozta, nem csodálhatjuk tehát, hogy Teleky mindenki előtt igyekezett világossá tenni elhatárolódását Vay Dánieltől. Ezzel Vay nem egyszerűen egy barátot vesz-tett el, hanem az ellenzék egyik vezérét is magára haragította. Telekyt ráadásul atrocitások is érték egykori barátja miatt. Az ellenzék ugyanis annak érdekében, hogy tisztázza magát a közvélemény előtt, pontosan tőle várhatta – mint a Vayhoz legközelebb állótól – a szégyenfeltűntetését: „a mágnások ellenzéki pártja meg-próbálja gróf Teleki Lászlót gróf Waldstein ellen uszítani, és kiprovokálni köztük a párbajt.”³⁷ A mágnások ezen kísérlete azonban nem valósult meg.

Az ellenzék tehát minden tekintetben nehéz helyzetbe került – még ha csak pár napra is. „Vay és Waldstein párbajügyét még mindig élénken tárgyalják. Az általá-nos vélemény a méltatlankodás és a megvetés a fiatal gróf iránt, akiről eddig min-dent, csak gyávaságot nem tételeztek fel. Sokan még ma sem hiszik szökését. Teleky László, Batthyányi és az ellenzékiek dühöngnek hogy ennyire compromittálta őket. Kossuth a nevezettel (Waldstein) majdnem hasonló helyzetbe került. [...] Waldstein ellen is nagy a gyűlölet; mert ő a célzó. Az ifjúság is az első alkalom-mal ellene fordul. Teleky László is, aki a legelső párbajozó.”³⁸ Vay külön-afférja Waldsteinnel az ellenzéket is compromittálta, s ezzel tulajdonképpen hatást gya-korolt a politikai életre is.

A párbaj jelensége a reformkorban jól érzékelteti, hogyan hat a mind jobban polgárosodó, modernizálódó világban egy, a rendi korszakot túlélő, középkorias társadalmi konfliktusmegoldó módszer. A fentiekből kiderül, hogy ez a hatás nem pusztán társadalmi téren – például a társadalmi mobilitás eszközeként – érvénye-

³⁴ MOL, N 119. 11187. szs., 313. 1848. február 6.

³⁵ Kászonyi Dániel, i. m. 162.

³⁶ Ezt Blackwell is alátámasztja: „Teleki, aki nagy kardcsörtető.” Blackwell, i. m. 75.

³⁷ MOL, N 119. 11189. szs. 363., 1848. január 20.

³⁸ Uo.

sült, hanem – ami igazán érdekes – politikai célok eléréséhez is kiváló lehetőségeket nyújtott. Olyan erővel rendelkezett, ami nemcsak egy tehetséges főnemes felívelő karrierjét volt képes – szinte érthetetlen módon – tönkretenni, ahogy az Vay Dániel esetében is történt, hanem áttételesen egy egész politikai csoportot is kompromittálhatott.

A pragmatista (nevelés)filozófia és iskolakritika¹

A dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy a 19. század utolsó harmadában, a 20. század első felében kialakult jellegzetesen amerikai filozófiai irányzat, a pragmatizmus (nevelés)filozófiai nézeteit röviden ismertessem. A klasszikus pragmatizmus (Charles S. Peirce, William James és Dewey) képviselői közül főként John Dewey nevelési témájú műveinek hermeneutikai elemzésével tárhatjuk fel a pragmatista iskolakoncepció és iskolakritika sajátosságait.

A pragmatizmus kialakulása

A pragmatizmus a 19. század utolsó harmadában, a 20. század első felében Amerikában megszületett sajátos filozófiai irányzat. Etimológiáját tekintve a görög *pragma* szóból származik, vagyis gyakorlati cselekvést jelent. A pragmatizmus tehát döntő szerepet tulajdonít a „gyakorlat” és a „cselekvés” fogalmának.² Egyesek a pragmatizmust a *praxis* szóra vezetik vissza, amely szintén gyakorlatot jelent.

A pragmatizmus alapeszméje azokon a beszélgetéseken alakult ki, amelyek a Peirce, William James és Oliver Wendell Holmes részvételével 1870-ben, Cambridge-ben (Massachusetts) alapított „Metafizikai Klubban” (*Metaphysical Club*) zajlottak, ahol maga Peirce is használta ezt a fogalmat.³

Mindenképpen érdemes megemlíteni azt a tényt, hogy a pragmatizmus kialakulására nagyban hatott a skót filozófia és az ún. „common sense” irányzata is. Ezek az irányzatok Ralph Waldo Emerson (1803–1882) munkáiban kezdtek „amerikanizálódni”. A teljes képhez hozzátartozik, hogy Emerson nem szolgált kiinduló-

¹ Jelen tanulmány a 2009. április 6–8. között a Pécsi Tudományegyetem által megrendezett Országos Tudományos Diákköri Konferencián, a Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekcióban II. helyezést elért dolgozat első fejezete. A dolgozat eredeti címe: *A pragmatista nevelésfilozófia és iskolakritika visszhangja az 1960-as évek nevelési gondolkodásában*. Jelen fejezet kizárólag a pragmatista nevelésfilozófiát kívánja ismertetni.

² Szabó András György–Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó. 5.

³ Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1998. 37.

pontul a pragmatista felfogáshoz, mégis nagy hatással volt valamennyi pragmatistára.⁴

Richard Rorty, pragmatista gondolkodót követve megkülönböztethetjük a klasszikus pragmatikusokat, mint *Peirce*, *James* és *Dewey* az olyan kortárs „neopragmatikusoktól”, mint *Quine*, *Goodman*, *Putnam* és *Davidson*.⁵

Szintén *Rorty* mutat rá, hogy a pragmatizmus történetében két nagy eltérés mutatkozik a klasszikus pragmatikusok és a neopragmatikusok között. Vagy tapasztalatról beszélnek, mint *James* és *Dewey*, vagy „nyelvről”, mint *Quine* és *Davidson*. A második eltérés annak feltételezése, hogy létezik olyasmi, mint „tudományos módszer”.⁶

A dolgozat további részében a klasszikus pragmatizmus legjelentősebb alakjainak (*Peirce*, *James* és *Dewey*) filozófiai, illetve nevelésfilozófiai nézeteit kívánom ismertetni.

Charles Sanders Peirce (1839–1914)

A legtöbb nevelésfilozófiai munkában *Charles S. Peirce* (1839–1914) úgy tartják számon, mint a „pragmatizmus atyját” és a pragmatista igazságfogalom ki-munkálóját.

Valójában azonban *Peirce* magát késői korszakában már nem tartotta pragmatistának és *Rorty* nézete szerint *Peirce* soha nem is volt az. Sőt *Peirce* saját filozófiáját is megkülönböztetésképpen a „pragmaticizmus” címkével illette.

Rorty nézete szerint *Peirce* nem szolgált rá az „alapítólevélre”, és hozzájárulása a pragmatizmushoz pusztán annyi, hogy nevet adott a „mozgalomnak”. Kritikája azon alapul, hogy szerinte *Peirce*, különösen, ami az igazságfogalmat illeti, kanti gondolkodó maradt, aki feltételezte, hogy az igazság felismerhető. *Peirce* tehát nem lépett tovább Kant elgondolásán, hanem az „igazság elérését” egyszerűen a tudományos kutatás „imperatívuszának” tekinti, azaz egyszerre elméleti és gyakorlati telosznak.⁷

Dewey ítélete is megegyezik *Rorty*nak *Peirce*-re vonatkozó megállapításával, amikor a következő kijelentést teszi: „Az általa kialakított pragmatikus módszer csak egy igen szűk és korlátozott téma területre érvényes.”⁸

⁴ Szabó András–Sós György: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó. 8.

⁵ *Rorty*, Richard: *Megismerés helyett remény*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 7.

⁶ Uő, 24.

⁷ *Boros János: Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 37., 38., 39.

⁸ Szabó András György–Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó. 461.

Charles S. Peirce első jelentős munkája *How to Make our Ideas Clear?* (*Hogyan tegyük világossá eszméinket?*) címmel jelent meg 1878-ban, amelyet általában a pragmatizmus első jelentős dokumentumának szoktak tekinteni.

Peirce ebben a munkában a *descartes*-i ismeretelméleti elv fölülvizsgálatát javasolja, megkérdőjelezvén a megismerésnek „világos és megkülönböztetett” eszmékre való alapozását. Peirce tehát kétségbevonja, hogy elgondolható-e a Descartes által jellemzett fogalmak és azok „megragadása”.⁹ Peirce Descartes-kritikáját, „új módszerét” nem egyfajta „továbbfejlesztett” racionalizmusra próbálja építeni, hanem egy jellegzetesen 19. századi megközelítésmódra: a tudományszerűsége, azaz a kor paradigmáinak megfelelően a működésre és a folyamatszerűsége.¹⁰

Peirce pragmatizmusának sajátosságát az igazságfelfogása¹¹ adja. Elképzelése szerint a pragmatizmus nem világnézet, hanem a gondolatok tisztázásának filozófiai módszere, és éppen ezért tartja az igazság mibenlétének tisztázását központi kérdésnek a filozófia valamennyi ágában.¹²

Az igazságról így ír: „Igazságon azt a véleményt értjük, amelynek az a sorsa, hogy végül minden kutató elfogadja, és ennek a véleménynek a tárgyát nevezzük valóságnak. [...] az a vélemény, amely a kutatás végeredményeként kialakul, független lesz minden egyes ember gondolkodásától.”¹³ Az igazság tehát Peirce számára mindig a kutatás során alakul ki.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Peirce mintegy „megadta az alaphangot” a pragmatista gondolkodáshoz, elsőként vázolva fel szisztematikusan e gondolat sajátosságait.¹⁴

William James (1842–1910)

A klasszikus pragmatizmus fő tételeit a szélesebb értelmiségi közönség számára William James¹⁵ 1906-ban a bostoni Lowell Intézetben és 1907-ben a New York-i

⁹ Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 48.

¹⁰ Uő, 52.

¹¹ Peirce igazságfelfogását sok tankönyv a „pragmatizmus igazságelméletének” nevezi, Rorty szerint azonban ez valójában „összefüggéstelen tanok zagyva tömkelege.” In: Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 47.

¹² Sós Vilmos: *A pragmatista filozófia igazságfogalmáról*. In: Szabó András György–Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó. 8.

¹³ Charles Sanders Peirce: *Hogyan tegyük világossá eszméinket?* In: Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003. Osiris Kiadó 210.

¹⁴ Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 65.

¹⁵ Alapvető munkái: *A hit akarása* (1897); *Az igazság jelentése* (1909); *A pragmatizmus* (1907).

Columbia Egyetemen tartott előadásain mutatta be.¹⁶ Az amerikai filozófiát összefoglaló előadásainak anyaga *Pragmatism* (Pragmatizmus) címen 1907-ben jelent meg.

William James *Peirce*-t nevezte a pragmatizmus alapítójának, aki a *How to make our Ideas Clear?* című írásában fölvázolta e gondolkodásmód alapvonásait. Azonban gondolkodásmódjuk több tekintetben is eltért egymástól.

James azt emeli ki *Peirce* gondolataiból, hogy szerinte a hitek, a vélekedések, a meggyőződések valójában cselekvési szabályok, melyekben az igaz vélekedések éppen a sikeres, működő, eredményes cselekvések. A tudomány és a filozófia *Peirce*-hez és *Dewey*hoz hasonlóan James számára is elsősorban az *igazság* keresése. *Peirce*-től eltérően azonban nem biztos abban, hogy a filozófiák vagy tudományok valóban közelebb vittek volna az igazsághoz.¹⁷

James problémája, hogy mit tegyen az, aki látja, hogy a tudományokban és a filozófiákban sokféle „*igazság*” van, aki látja a különféle – egymásnak gyakran ellentmondani látszó – tudományos vagy filozófiai irányzatok erősségeit és gyengéit, miközben felismeri, hogy egyetlen *igazság*kritériumot sem találtak, amelyben mindenki egyetértett volna.¹⁸

James számára nyilvánvaló, hogy a filozófián kívül is valamennyi tudományág, a tudományágakban a különféle iskolák és irányzatok saját cél-, módszer- és *igazság*fogalommal rendelkeznek. Olyannyira, hogy azok egymással éppen különbözőségük miatt nem vethetők össze. James úgy véli, hogy a különböző diszciplínák vagy filozófiák közti vitás kérdések tárgyalásához az első lépés a fogalmak tisztázása, vagyis annak eldöntése, hogy a vitában álló felek vajon ugyanarról beszélnek-e.¹⁹

Érdemes hangsúlyozni, hogy a *james-i pragmatizmus* olyan gondolkodásmódot kívánt kialakítani, amely megértően „*barátságos*” minden filozófiai irányzat iránt, nem gondolván, hogy valamelyik is kimondaná a *végső igazságot*. Megvizsgálja a pszichológia, az irodalom, a művészetek és a vallás tételeit, és amennyiben azok az emberek számára gyakorlatilag hasznosaknak bizonyulnak, hajlandó azokat elfogadni. A pragmatizmus el akarja fogadni a különböző filozófiák, kultúrák létezését, és módszerével, közvetítő gondolkodásmódjával a tényekhez, a ráció követelményéhez, sőt a vallásos hithez is szívélyes viszonyt akar kialakítani.²⁰

James úgy beszél a pragmatista filozófiáról, mint világnézetről, amely a vallásos hitet segíti elő.²¹ Álláspontja szerint igaz az, ami az ember „*munkaképessége*”, a gyakorlati cselekvés szempontjából hasznos. *Pragmatizmus* című munkájában így írt erről: „[...] eszméink (amelyek önmagukban csupán részei tapasztalatainknak)

¹⁶ Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 68.

¹⁷ Uő, 69.

¹⁸ Uő, 70.

¹⁹ Uő, 71.

²⁰ Uő, 75–76.

²¹ Szabó András György–Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó. 7–8.

pontosan abban az esetben válnak igazzá, amely mértékben segítségünkre vannak abban, hogy megfelelő viszonyba jussunk tapasztalataink más részeivel, – vagyis nézeteink igazsága valójában munkaképességünket jelenti.”²²

James igazságfogalma szerint nincs értelme az igazságot keresni, miután minden igazságra vonatkozó kérdés *kontextusfüggő*. A végérvényes igazság helyett a pragmatizmus az eszmékkel kapcsolatban azt kérdezi, mit jelent a konkrét gyakorlat szempontjából, hogy egy eszmét igaznak tartunk vagy sem.²³

James tézise szerint „Igaz eszmék azok, amelyeket elsajátíthatunk, érvényesíthetünk, megerősíthetünk és igazolhatunk. Hamis eszmék azok, amelyekkel mindez nem tehető meg [...] Egy eszme igazsága nem valamely benne rejlő, változatlan tulajdonság. Az igazság megtörténik valamely eszmével. Az eszme igazzá válik, az események igazzá teszik. Igazsága valójában esemény, folyamat: mégpedig önigazolásának folyamata, verifikációja.”²⁴

James azt mondja, hogy az igazságnak nem a megtalálása a lényeg, hanem magának az eszmének az érvényesítése, az igazolásban való működése, esemény volta. Az igazság időbeli, időben történik, folyamaton megy keresztül, egyik pontról a másikra vezet bennünket. Az igazság éppen ez a vezető funkció, hogy egyik helyről a másikra visz, szállít – ez az igazolás folyamata, amely maga az igazság.²⁵

Azok az eszmék tekinthetők igaznak, amelyek hasznosak számunkra. Egy ismeret, eszme, elmélet nem azért működik, mert igaz, hanem azért igaz, mert működik, mert megfelel kognitív elméleti és gyakorlati érdekeinknek és gyakorlati elvárásainknak. A pragmatizmus egy eszmétől, egy elmélettől azt várja, hogy megmutassa magát a jövő gyakorlatában, hasznot hozzon számára.²⁶

James a *pragmatista módszer* lényegét a következőképpen definiálta: „Azt a beállítottságot, amely hátat fordít az »első« dolgoknak, az alapelveknek, a »kategóriáknak«, a feltételezett szükségszerűségeknek, és arccal a »végső« dolgok, az eredmények, a következmények, a tények felé fordul.”²⁷

Érdemes itt megemlíteni, hogy James munkássága a pszichológia fejlődésének is jelentős fejezetét alkotja: mint laboratóriumalapító, tankönyvíró és filozófus döntően befolyásolta az amerikai pszichológia arculatának kialakulását.²⁸

²² Uő, 155.

²³ Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 83.

²⁴ Szabó András György–Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó, 1981. 238.

²⁵ Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 83.

²⁶ Uő. 83–84.

²⁷ Szabó András György–Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó. 153.

²⁸ 1875-ben nyitotta meg Amerika első pszichológiai laboratóriumát a Harvard Egyetemen. 1890-ben jelent meg *A pszichológia elvei* című munkája, amely az amerikai lélektan első jelentős alkotása.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy *Charles Sanders Peirce*, valamint *William James* kiemelkedőt alkottak a pragmatizmus filozófiai alapjainak megteremtésével.

A dolgozat következő részében John Dewey filozófiai, illetve nevelésfilozófiai nézetei kerülnek bemutatásra.

John Dewey (1859–1952)

A pragmatista filozófia harmadik képviselőjének *John Dewey*²⁹ tekinthető, akit úgy tartanak számon, mint a klasszikus pragmatizmus legnagyobb alakját és a pragmatista iskolakoncepció kidolgozóját. Ebből kifolyólag jelen fejezet első részében *John Dewey* filozófiai nézetei kerülnek röviden bemutatásra, míg a fejezet második részében pedig pedagógiai tevékenységének rövid ismertetésére kerül sor.

Dewey filozófusként – *Peirce*-hez és *James*hez hasonlóan – szintén foglalkozott a pragmatista igazságfelfogással. Igazságelmélete azt állítja, az eszmék azáltal igazak, hogy elméletileg és gyakorlatilag igazolódnak. Egy eszmét szerinte csak azután tarthatunk igaznak, miután magunk is megvizsgáltuk igazságtartalmát, e vizsgálat azonban annak ellenőrzése, hogy az eszme miként „működik”, és ezért az igazságtartalom nem több, mint „működőképesség”³⁰.

Dewey és a pragmatikusok úgy gondolkodnak, hogy egy tétel igazságát igazolhatósága, azaz gyakorlati beválása garantálja, és ez a tételhez képest mindig jövő idejű. *Dewey* szerint abból tudjuk meg, hogy egy elmélet igaz, hogy sikeres, és ezért elegendő a sikeresség fogalmának használata, nincs szükség az igazság fogalmára.³¹

Dewey számára csak az fogadható el tudásként, ami tapasztalati igazolást nyert, ami annyit jelent, hogy az adott tudás kimutathatóan, ténylegesen létező dolgokra vonatkozik, tehát biztosított érzékelés, valamint elfogadott gondolatmenet közvetíti.³²

A pragmatizmus tehát azt állítja, hogy az eszmék igaz voltát onnan tudjuk, hogy működnek.³³

²⁹ Nevéhez fűződik a pragmatizmus instrumentalista változatának kimunkálása. Filozófiáját nevezhetjük naturalista empirizmusnak is. Kiindulópontja az, hogy az emberi környezet nem pusztán fizikai-anyagi, hanem kulturális környezet is, és éppen ezért kerül életének fordulópontjain az ember problematikus szituációba. In: Szabó András György–Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó. 9.

³⁰ Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó. 126.

³¹ Uo. 112.

³² Uo. 115.

³³ Uo. 124.

Megállapítható tehát, hogy a pragmatisták szerint az igazság mindig jövőbeli fogalom, lévén, hogy a jövőben derül ki, hogy egy kijelentés vagy elmélet sikeres eszköznek bizonyul-e a környezettel való hadakozásban.³⁴

Dewey nemcsak filozófusként alkotott jelentőset, hanem a neveléstudomány szempontjából is értékes megállapításokat tett. A pedagógia szempontjából legjelentősebb korszaka az ún. *chicagói korszak* (1894–1904) volt, amikor az egyetemen a pedagógia, a pszichológia és a filozófia tanszékét vezette. Elképzeléseinek gyakorlati megvalósítása érdekében, 1896-ban a tanszék mellett iskolalaboratóriumot szervezett, a tanszéken pedig kialakította a pedagógiai képzés rendszerét. Ebben a korszakban születtek legjelentősebb pedagógiai tárgyú művei: *Pedagógiai hitvallásom* (1897), *Iskola és társadalom* (1899), *A nevelésügy helyzete* (1901) és *A gyermek és a tanterv* (1902) című írásai.

1904-től azonban már a Columbia Egyetem professzoraként alkotott. E korszakból származó jelentős pedagógiai művei a következők: *Erkölcsei elvek a nevelésben* (1909); *Hogyan gondolkodunk; A holnap iskolái* (1915); *Demokrácia és nevelés* (1916) és *A tapasztalat és nevelés* (1938).³⁵

A dolgozat következő fejezetében John Dewey néhány igen jelentős pedagógiai művének (*Pedagógiai hitvallásom*, *A nevelés jellege és folyamata és az Iskola és társadalom*) elemzésével megkísérlem bemutatni a pragmatista iskolakoncepció és iskolakritika legjellemzőbb sajátosságait.

Dewey iskolakoncepciója és iskolakritikája

John Dewey nevelésfilozófiai és iskolakritikai elképzeléseinek tárgyalásakor érdemes a *nevelés* fogalmának ismertetésével kezdeni, hiszen munkáiban ő maga is kitért a nevelés formális meghatározására.

Értelmezése szerint a nevelés „[...] a társadalmi tudatra ébredés folyamatának szabályozója és az egyéni tevékenységnek e folyamat alapját történő megvalósulása, a társadalmi újrászervezés egyetlen biztos módszere.”³⁶ Dewey definíciójában a nevelés tehát a társadalmi fejlődés és reform eszközeként került meghatározásra.

Érvelése szerint ennek a koncepciónak figyelembe kell vennie mind az egyéni elképzeléseket, mind pedig a társadalom elvárásait. Az egyéni elképzeléseket azért tartotta alapvetőnek, mert azok a személyiségformálás szempontjából döntőek,

³⁴ Uo. 104.

³⁵ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, 2004. Osiris Kiadó. 179.

³⁶ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó. 216.

míg a társadalmi érdekeket azért hangsúlyozta, mivel az ember társas lény, így közösségi nevelésre van szüksége.

Dewey a nevelési folyamat két oldalát hangsúlyozta: „A nevelésnek két feltétele van: a nevelés befogadására fiziológiailag és pszichológiailag alkalmas szubjektum, valamint olyan társadalmi szokások és eszmények, melyek elsajátítása a nevelés folyamatát is jelenti egyben.”³⁷ Tehát a nevelési folyamat egyéni és társadalmi feltételeit emelte ki. Ugyanez a gondolat olvasható a következő passzusban: „[...] a nevelés átfogó, filozófiai fogalmának tartalmaznia kell az egyéni oldalt és a társadalmi oldalt. Ha a tudományok felől közelítünk, akkor az egyéni és a társadalmi oldal behelyettesíthető a »pszichológiai« és a »szociológiai« kifejezésekkel.”³⁸ Dewey számára tehát alapvető a nevelési folyamat két ágense (a pszichológiai és a társadalmi oldal) közötti egyensúly. „A társadalmi szempontú meghatározás a nevelés célját tekinti, értékét az elért eredménnyel méri, a pszichológia viszont a nevelés eszközeire vonatkozik. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi meghatározás a nevelést a cél, a pszichológia pedig az eszköz szempontjából közelíti meg.”³⁹

A nevelés definícióból tehát kitűnik, hogy Dewey elméletében szoros kapcsolat áll fenn a nevelés és a társadalom között. A nevelésre mindig úgy tekint, mint adott társadalmi környezetben megvalósuló folyamatra. Erről a következőképpen ír: „A társadalmi környezet feltételei határozzák meg a nevelés irányát, s rögzítik a társadalmi szokásokat. Tehát a nevelés az egyén fejlődését irányító és meghatározó társadalmi szokásokat is magában foglalja. A társadalmi szokások, a fennálló rend, a társadalmi intézmények – direkt vagy indirekt módon – határozzák meg az egyén célkitűzéseit, mintegy modellt állítanak az egyéni törekvések szerveződéséhez.”⁴⁰ Értelme szerint az egyén mindig az adott közösség (vagyis a társadalom) tagjaként nevelődik és a nevelés pedig a fennálló társadalomtól függ. „[...] Az igazi nevelés akkor valósul meg, ha a gyermek szellemi erőit annak a társadalmi környezetnek az igényei formálják, amelyben él.”⁴¹ A gyermek fejlődését tehát nagyban meghatározza a társadalmi környezet.

Szintén fontos kérdés számára az öröklés (avagy biológiai meghatározottság), illetve a környezet (avagy társadalom) közötti viszony megértése és feltárása. A kettő közül Dewey inkább a társadalmi hatásoknak szánt nagyobb szerepet. Mint írja: „Az öröklés inkább impulzusként, tendenciaként hat, s a végső forma a társadalmi hatásoktól függ. Minél nagyobb fokú a társadalom szervezettsége, annál kisebb az őseinktől örökölt képességek szerepe. [...] Tehát az egyik oldalról adottak a gyermek viszonylag kialakulatlan, éretlen impulzusai, a másik oldalról pedig adott a társadalmi környezet kiválasztó folyamata, amely meghatározza, hogy ezek az

³⁷ Dewey, John: *A nevelés jellege és folyamata*. Budapest, 1976, Tankönyvkiadó. 9.

³⁸ Uo. 59.

³⁹ Uo. 65.

⁴⁰ Dewey, John: *A nevelés jellege és folyamata*. Budapest, 1976, Tankönyvkiadó. 12.

⁴¹ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó. 211.

impulzusok milyen szokásokká formálódjanak. [...] A nevelés biztosítja azokat a feltételeket, melyek között az impulzusok kívánatos szokásokká rendeződnek."⁴²

Mindezek után érdemes a pragmatizmusnak az iskolai gyakorlatra vonatkozó elképzeléseit is röviden ismertetni. A pragmatista iskolafilozófia szerint olyan ismereteket, illetve képességeket kell átadni a gyermekek számára, amelyek birtokában megállják a helyüket a társadalomban. Dewey úgy gondolkodik, hogy a társadalmi változások miatt nem tudjuk felkészíteni a tanulókat adott problémák megoldására, ezért a képességeik fejlesztésére kell törekedni. *„A demokrácia és a modern termelési feltételek kialakulása miatt nem tudjuk pontosan megjósolni, hogy milyen lesz a civilizáció húsz év múlva. Ezért lehetetlen a gyermeket adott helyzetre felkészíteni. Csak úgy lehet őt a jövőre felkészíteni, ha megtanítjuk arra, hogy ura legyen önmagának, vagyis olyan képzést adunk neki, hogy tehetségeit gyorsan és teljes mértékben alkalmazni tudja; szeme, füle és keze parancsra váró szerszámok legyenek; tudja megítélni a körülményeket, gazdaságos és hatékony cselekvésre legyen képes.*"⁴³

Dewey felfogása szerint az elmélet értéke mindig a gyakorlati alkalmazásban rejlik. Erről így ír: *„Ha információk tömegét zúdíttuk a gyermekekre – a tanár előadásán keresztül vagy könyvekből –, akkor valóságos közlés nem jöhet létre. A történelem- és földrajzkönyveink előre gyártott tapasztalatokkal helyettesítik az igazi tapasztalatokat. A gyermeknek joga van minden olyan ismeretre, mely felfogható számára, tapasztalatai kibontakozását, szélesítését szolgálja, s eleven kapcsolatba lép meglévő tudásával.*"⁴⁴ Az előbbi gondolatmenetet egészíti ki Dewey, amikor a következőket állítja: *„[...] szerintem a mi társadalmunkban az egyénnek viszonylag kevés információra van szüksége. Az egyént úgy kell nevelni, hogy megfelelő gyakorlatra tegyen szert, ura legyen képességeinek, tudjon megítélni, megfigyelni és cselekedni. S aki mindennek birtokában van, az könyvtárak, folyóiratok segítségével és mások tapasztalataiból merítve akkor is elboldogul, ha saját információkőre viszonylag szűk.*"⁴⁵ Azt hangsúlyozza tehát, hogy nem az információk tömegét kell átadni a gyermeknek, hanem az ismeretszerzés képességeit kell megtanítani, így lesznek képesek a tanulók új ismeretek, illetve tapasztalatok birtokába jutni. Dewey szilárdan hitt abban, hogy a gyermek tapasztalatainak és a másoktól kapott információknak egyensúlyban kell lennie.

Eszményképe a gyakorlati ember, a cselekvő ember, akinek *„olyan szokásai vannak, melyek segítségével könnyen és jól tud alkalmazkodni az életkörülményekhez.*"⁴⁶

⁴² Dewey, John: *A nevelés jellege és folyamata*. Budapest, 1976, Tankönyvkiadó. 11.

⁴³ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó. 211.

⁴⁴ Dewey, John: *A nevelés jellege és folyamata*. Budapest, 1976, Tankönyvkiadó. 32.

⁴⁵ Uo. 32.

⁴⁶ Uo. 34.

Dewey a pragmatizmus nevelési törekvéseit az alábbiakban összegezte: „*Mi természetesen arra törekszünk, hogy az értelmet, az ítélőképességet, a gondolkodást fejlesszük, ezek irányítsák, szükség esetén módosítsák a szokásokat.*”⁴⁷

Nézete szerint a hangsúly az ún. szintetikus módszer elsajátításán van, amely az egyént képessé teszi, hogy szükség esetén önmaga tudja a tényeket felfedezni, reprodukálni. Ezt a következő példával illusztrálta: „*Ha egy katasztrófa elpusztítaná a világon eddig felhalmozott ismereteket, de az emberek továbbra is birtokában lennének a megfigyelés, a gondolkodás, a kísérletezés módszereinek, a veszteség nem lenne pótolhatatlan, sőt még bizonyos előnyünk is származna a katasztrófából. [...] A tudományok tanítása még ma is mind több információ megtanításából áll, ahelyett, hogy az információszerzés módszereit tanítanák meg.*”⁴⁸

Fontos hangsúlyozni, hogy Dewey által megfogalmazott igényeket már Arisztotelész elméletében is megtalálhatjuk. Erre maga Dewey mutatott rá: „*Arisztotelész ismerte fel először tudatosan, hogy egyrészt a szokások, másrészt pedig az értelem fejleszti a természetes adottságokat, s a szokásokat és az értelmet össze kell kapcsolni.*”⁴⁹

Az előbbi idézetekből megállapítható tehát, hogy a pragmatista felfogáson alapuló pedagógiának a fő mondanivalója az, hogy az életben nincsenek kész ismeretek, ott az embernek magának kell hasznosítható tudást szereznie. Ezért az ismeretszerzés képességének megtanítása, kialakítása a pragmatista iskola feladata. A pragmatista gondolkodók olyan iskolát akartak megteremteni, amely erőfeszítésre készíti a tanulókat, problémahelyzetek elé állítja őket, hogy képesek legyenek az életben megállni a helyüket. Tehát a hangsúly a gyakorlatias, életszerű tudásra és a problémamegoldás képességére helyeződik.⁵⁰

A szövegek elemzése során feltárult az is, hogy Dewey nemcsak az értelmi (kognitív) területek fejlesztése mellett érvelt, hanem fontosnak tartotta az érzelmi (affektív), a testi-mozgásos (pszichomotoros), valamint az erkölcsi fejlesztést is. „*A legjobb, legmélyebb erkölcsi nevelés a másokkal végzett munkából és gondolkodásból fakadhat. A jelenlegi nevelési rendszerek ezt gátolják, vagy figyelmen kívül hagyják, s éppen ezért nehéznek vagy lehetetlennek tartják az igazi, rendszeres, erkölcsi nevelést.*”⁵¹ Ezekből a sorokból az is világos, hogy az erkölcsi fejlesztés igénye mellett támadta saját korának nevelési rendszerét, ezért érdemes röviden ismertetni Dewey néhány iskolakritikai nézetét is.

Dewey pedagógiai tárgyú műveit olvasva feltárult, hogy a pragmatista gondolkodó igen éles hangú támadást intézett a tradicionális iskolafelfogással szemben. Az is világos, hogy tagadja a hagyományos keretekben megfogalmazott normatív

⁴⁷ Uo. 35.

⁴⁸ Uo. 47.

⁴⁹ Uo. 36.

⁵⁰ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Budapest, 2004. Osiris Kiadó. 180.

⁵¹ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény.* Budapest, 2003, Osiris Kiadó. 212.

célrendszerek létjogosultságát.⁵² Álláspontja szerint szakítani kell a Herbart-féle „könyviskolával”, mivel abban nem alakítható ki a cselekvő ember. Szembeszállt a „*tabula rasa*” elméletével is, mely szerint a tudás úgy jön létre, mint a tiszta lapra írt betűk vagy a viaszba nyomott pecsét. Dewey nézete szerint az ember már eleve meglévő ösztönökkel rendelkezik, amelyek befolyásolják későbbi életútját.

Saját korának nevelési-oktatási állapotait is bírálta, mert azok nem vették figyelembe azt az alapelvet, hogy „*az iskola a közösségi élet alapvető formája*”.⁵³ Továbbá az ellen is kifogást emelt, hogy a hagyományos iskolakoncepcióban úgy fogják fel az iskolát, mint ahol a tudást a tanulók fejébe „*töltik*”, ahol meg kell tanulni a tananyagot. Mint írja: „*A gyerekeknek olyan dolgokat kell csinálnia most, amelyeket később valami másra is fel tud használni. Ezek pusztán csak előkészületek; nem épülnek be a gyermek tapasztalataiba, így nem is lehet nevelő hatásuk.*”⁵⁴ Dewey tehát fellépett az enciklopédikus műveltség túlbujánzásá ellen.

Az iskolázás, az oktatás lehetőségeit tekintve a következőket adja: „*Formálisan megengedjük, hogy mindenki számára nyitva álljon az út a teljes kibontakozáshoz, de nincsenek olyan feltételek, hogy ez meg is valósuljon. Lehetőség van, de a megvalósulás nincs biztosítva.*”⁵⁵

A látszólag homályos megfogalmazást Dewey konkrétabbá teszi, amikor ki mondja, hogy valójában a tananyag és az alkalmazott tanítási módszerek az osztálykülönbségek fennállását és konzerválását támogatják.

Bírálja azt is, hogy az oktatás igen szakosított. Dewey szerint az emberek eltérő érdeklődéséből fakad, hogy egyeseket inkább a gyakorlati tárgyak vonzanak, míg másokat az elméleti, intellektuális tevékenységek. Ezzel a legfőbb gond az, hogy a tananyag azok számára szabott, akik intellektuális érdeklődésű emberek, és kevesebb figyelmet szentelnek a gyakorlati tudás átadására. A problémát úgy lehetne feloldani, hogy az egész közösség, vagyis az egész társadalom érdekeit kellene szolgálni, hiszen csak így fejlesztheti az eltérő egyének képességét. Dewey megemlítette, hogy az iskola egyedül nem képes az ember gyakorlati életét és gondolkodásmódját irányítani. Nézőpontja szerint az iskola kötelessége, hogy tudatosan és elmélyülten alkalmazza azokat a módszereket, anyagokat, melyekkel a falain kívül kevésbé tudatosan, felületesebben bánnak.

Dewey az iskola szervező funkcióját az alábbi tényezőkben vélte megtalálni: „*Először is szelektál, az iskolán kívüli hatóerők bonyolultságát csökkenti. Másodszor, ezeket a hatóerőket úgy szelektálja, hogy egyben egyszerűsíti, bizonyos mértékig idealizálja őket, harmadszor pedig harmóniát, olyan általános és egységes rendszert teremt, mely a köznapi fejlődési folyamatban nem létezik.*”⁵⁶ Mindezt az

⁵² A gondolat szintén megjelenik azoknál a szerzőknél, akik az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején megjelent írásaikban a hagyományos iskolafelfogás ellen indítottak támadást.

⁵³ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó. 212.

⁵⁴ Uo. 212.

⁵⁵ Dewey, John: *A nevelés jellege és folyamata*. Budapest, 1976, Tankönyvkiadó. 38.

⁵⁶ Uo. 40.

alábbi magyarázattal tette teljessé: „[...] az iskola egyszerűsítsen, szelektáljon, a kiválasztás során tisztogasson és eszményesítsen, azt válassza ki, ami a legjobb, annak is a legérdemesebb, leghatékonyabb részét, elegendő mennyiségű, a társadalom életét jól tükröző, sokféle tényezőt emeljen ki, ezeket hozza összhangba egymással. Ily módon a gyermek az élő társadalom egészének lesz a tagja.”⁵⁷

Dewey az iskolával szemben további kritikai érvet mutatott fel, amikor a következőket írta: „Sok tekintetben az iskola a legkonzervatívabb társadalmi intézmény (még a családhoz képest is), s ezért már eleve hajlamos a lemaradásra, kevésbé igazodik az egyéb társadalmi szervezetekhez.”⁵⁸ Az iskola konzervativizmusának bírálata tehát arra alapoz, hogy az iskola izolálódik a társadalmi szervezetektől, illetve a társadalmi intézményektől.

Az iskolai tananyagot tekintve a túlterhelés ellen emelte fel a szavát: „[...] a régi nevelési rendszer többnyire megmaradt, de megtetéztük számos új tantárggyal, s ma már a haladó szellemű iskolákban tanuló gyermek megzavarodik a rákényszerített tárgyak sokaságától.”⁵⁹

A hibák okát abban látta, hogy számos olyan tananyag került bevezetésre, amely nem érett meg a tanításra.

Mindent figyelembe véve, megállapítható, hogy Dewey felfogása szerint a kíváncsi nevelés csak úgy valósítható meg, ha felszámolják a hagyományos „tankönyviskolát”, a tanulás és a leckefelmondás iskoláját. Megszüntetik annak minden tradicionális elemével együtt (hagyományos iskolaépület, tanév, tanterv, osztály, tantárgy, tankönyv) és helyébe olyan iskolát teremtenek, amely lehetőséget nyújt a gyermekek sokszínű, saját tapasztalataiban gyökerező cselekvésre, és szoros kapcsolatban áll környezetével.

Mindebből logikusan következik a kérdés, hogy milyen legyen a gyakorlatban a pragmatista iskola? A választ maga Dewey adja meg *Iskola és társadalom*⁶⁰ című munkájában, amelyet a chicagói laboratóriumi iskolájának, az *Egyetemi Elemi Iskolának* az alapítását (1896) követően alkotott meg. A gyakorlóiskolában arra tett kísérletet, hogy nevelésfilozófiai elképzeléseit a gyakorlatban valósítsa meg.

Dewey iskolája szoros kapcsolatban áll a társadalmi élet valóságával. Az általa elképzelt pragmatista iskola kölcsönhatásban áll:

- a gyermek otthoni környezetével,
- a természeti környezettel, amelybe beletartozik az iskola közvetlen és távolabbi környezete,
- az üzleti élettel és termeléssel, valamint
- a tudománnyal (kutatással) és az arra előkészítő egyetemmel.”⁶¹

⁵⁷ Uo. 43.

⁵⁸ Uo. 46.

⁵⁹ Uo. 48.

⁶⁰ Dewey, John: *Az iskola és a társadalom*. Budapest, 1912. Lampel R. Kk.

⁶¹ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó. 180.

Az otthon és az iskola közötti kapcsolat kölcsönös, kifejezi a két intézmény egymásra való hatását. Az iskolának a természeti környezettel való kapcsolata az iskola és közvetlen környezetének kapcsolatát jelenti. Az iskolának kerttel, parkkal kell rendelkeznie, így tudja biztosítani a kapcsolatot a természeti környezettel. Az üzleti élettel való kapcsolat jelzi az iskola és ipar szükségleteinek, erőinek kölcsönös egymásra hatását. Ezek mellett az egyetem is fontos tényező, amelynek szintén kapcsolatban kell lennie az iskolával, hiszen így biztosítja a kutatás lehetőségét, valamint a könyvtárak és múzeumok látogatását, így készíti fel az iskola az egyént az élethivatásra. *„Az egyetem [...] célját tekintve a kutatás helye, ahol kísérleteket végeznek, a könyvtárak és múzeumok meg azok a helyek, ahol a múlt forrásai vannak összegyűjtve, rendszerezve és megőrizve.”*⁶² Az elsajátítandó műveltséganyagnak pedig olyannak kell lennie *„[...] aminek értelme van, ami látókörét nagyobbítja. Igazságokat, nem pedig olyan tényeket kell megismernie, amelyeket már ötven évvel ezelőtt is ilyennek tekintettek, s amelyeket az egyoldalúan képzett nevelő oly fontosnak s érdekesnek tart.”*⁶³

Érvelése szerint a legfőbb gond az, hogy a tanulók az iskolában tanultakat nem tudják használni, s ebben áll az iskola elkülönülése az élettől. Ezért céljának azt tekinti, hogy megtalálja annak a módját, hogy az iskolát kiszabadítsa elkülönült helyzetéből és azt a való életre felkészítő helyre formálja át.

Dewey iskolája azért gyakorlatias, mert a tantermek és könyvtárak mellett a műhely, műterem, laboratórium és textilterem is helyet kap benne, ezáltal lehetőséget teremt az ismereteknek a tapasztalatokkal való összekapcsolására. Az iskolának szoros kapcsolatban kell állnia a gyermek társadalmi környezetével. *„A gyermek azt, amit otthon elsajátít, magával hozza az iskolába s itt értékesíti; az iskolában tanult dolgokat meg otthon alkalmazhatja.”*⁶⁴ Valójában tehát a kulturális tőke elméletének megfogalmazását olvashatjuk e sorokban. Tehát a gyermek családi neveltetése, az otthonról kapott értékek, normák és magatartásformák meghatározzák a gyermek iskolához való viszonyát, s ezáltal teljesítményét is.

Dewey felfogásában a nevelési folyamat célja, hogy *„[...] a gyermek ép testtel, ép lélekkel jöjjön az iskolába és ha lehetséges, még épebb elmével és egészségesebb testtel távozzék.”*⁶⁵

A pragmatista nevelésfilozófus az iskolában a *művészeteknek* is lényeges szerepet szánt: *„A művészetnek egy ideát, gondolatot, a dolgoknak szellemi visszaadását kell magában rejtenie s mégis másnak kell lennie még olyan nagy mennyiségű ideánál is. A művészet a gondolatnak a kifejezés eszközeivel való eleven egyesülése.”*⁶⁶

⁶² Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó. 218.

⁶³ Uo. 218.

⁶⁴ Uo. 219.

⁶⁵ Uo. 219.

⁶⁶ Uo. 221.

Az iskolában a művészi tevékenység az iskola műhelyeiben nyerne teret. Ennek illusztrálására a textiltermet adja, melyben valódi munka (szövés, fonás) folyik. A munka során a tanulók tapasztalatokat szereznek az anyagról, amellyel dolgoznak, majd pedig megismerkednek az anyag eredetével, történetével és felhasználásának módjaival. Arról van tehát szó, hogy az elmélet és gyakorlat szerves kapcsolatba lép egymással az oktatás során.

Mondanivalója az alábbiakban summázható: „Hozzuk az iskolát az élettel kapcsolatba s ezzel szükségképpen minden tantárgyat is szoros viszonyba hoztunk egymással.”⁶⁷

John Dewey iskolakoncepciójának és iskolakritikájának tanulságai

John Dewey néhány pedagógiai témájú művének elemzésével több dolog tárult fel.

Dewey álláspontja szerint a nevelés folyamatában mind az egyéni (pszichológiai), mind a közösségi (szociológiai) tényezőknek döntő szerepe van, s a kettő egyensúlyban áll. Úgy tekint tehát a nevelésre, mint adott társadalmi környezetben megvalósuló folyamatra. A nevelést tehát nem önmagában vizsgálja, hanem mindig annak a társadalomnak a környezetében, amelyben a nevelés folyamata végbemegy. Szintén érdemes kiemelni, hogy a nevelés folyamatában mind az öröklött tényezőknek, mind pedig a társadalmi feltételeknek döntő szerepet szánt.

Másrészt az is világossá vált, hogy Dewey olyan iskolát akart teremteni, amely a gyermeki tevékenységre, a megfigyelésre, a kísérletezésre épít. Azt gondolta, hogy az iskolának olyan helynek kell lennie, ahol – a gyerek ismereteinek bővítésén túl – gondot fordítanak képességeinek fejlesztésére és tapasztalatainak bővítésére. Csak ezáltal lehetséges olyan egyéneket nevelni, akik képesek ismeretek, képességek és tapasztalataik birtokában helytállni a társadalomban. Csak így lehet az iskolát az eleven élettel, a társadalmi élet valóságával szoros kapcsolatba hozni. Dewey neveltje képes – mind egy közösség tagjaként, mind egyénileg – a társadalmi élet kihívásaira megfelelő válaszokat adni.

Továbbá az is feltárult, hogy a pragmatista filozófus bírálta saját korának nevelési rendszerét. Dewey igen éles hangú támadást intézett hagyományosan felfogott iskolakoncepcióval szemben. Többek között bírálata az enciklopédikus tudás túlburjánzását, az iskola konzervativizmusát, illetve a túlterhelést.

⁶⁷ Uo. 222.

Felhasznált irodalom

- Beck András (szerk.): *A filozófus az amerikai életben*. Pécs, 1995, Tanulmány Kiadó.
- Boros János: *Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó.
- Brezsnyánszky László (szerk.): *Huszedik századi iskolaalternatívák*. Debrecen, 2002, Pallas Debrecina.
- Brezsnyánszky László (szerk.): *Iskolaelméletek, iskolafilezófiák*. Debrecen, 1998, Kézirat. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének kiadványa.
- Dewey, John: *A nevelés jellege és folyamata*. Budapest, 1976, Tankönyvkiadó.
- Dewey, John: *Az iskola és a társadalom*. Budapest, 1912, Lampel R. Kk.
- Ferge Zsuzsa-Háber Judit: *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest, 1974.
- Mészáros István-Németh András-Pukánszky Béla: *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
- Mészáros István-Németh András-Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.
- Németh András-Ehrenhard Skiera: *Reformpedagógia és az iskola reformja*. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh András: *A pedagógia problémátörténete*. Budapest, 2004, Gondolat Kiadó.
- Németh András: *A reformpedagógia múltja és jelene (1889–1989)*. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Rorty, Richard: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Pécs, 1994, Jelenkor Kiadó.
- Rorty, Richard: *Filozófia és társadalmi remény*. (s.l.) 2007, L'Harmattan Kiadó.
- Rorty, Richard: *Heideggerről és másokról*. Pécs, 1997, Jelenkor Kiadó.
- Rorty, Richard: *Megismerés helyett remény*. Pécs, 1998, Jelenkor Kiadó.
- Szabó András György-Sós Vilmos: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó.
- Tagai Imre: *John Dewey*. Budapest, 1982, Kossuth Kiadó.

Kettős kötés: Az ikerség narratív és interszubjektív terei Bruce Chatwin *On the Black Hill* és Michel Tournier *Gemini* című regényeiben

„Ember és tér viszonya nem más, mint a lényegileg elgondolt lak(oz)ás.”
Martin Heidegger: „Építés, lak(oz)ás, gondolkodás”

„Fekve a földön, iker-csillagra, szemére, tekint le”
Ovidius: *Átváltozások*, „Narcissus. Echo”

Michel Tournier *Gemini* című regényében a főszereplő ikerpár egyik tagja, Paul Surin így definiálja az ikerséget: „a valódi ikrek egyetlen lényt alkotnak, akik rendelkeznek azzal a szörnyű képességgel, hogy egyazon pillanatban két helyet foglaljanak el a térben” (Tournier 415)¹. E meghatározásból kiindulva az ikerség a kettősség egy lehetséges antropológiai metaforájaként értelmezve alkalmas lehet arra, hogy láthatóvá tegye és ugyanakkor szétfeszítse a gondolkodásunk alapkategóriáit képező bináris oppozíciókat, például Egy és Másik vagy a tér és az idő fogalmait. Különösen az egypetéjű ikrek bizonytalaníthatják el a nyugati kultúra egységes individuum-felfogását, az „egyedüli példány” képzetét.

Az elemzett regények egypetéjű férfi ikerpárokról szólnak, együtt olvasásukat pedig az ikerség által előhívott narratív és interszubjektív terek hasonló mintázatai, valamint a mitikusság² összefüggései teszik lehetővé. Míg Bruce Chatwin *On the Black Hill* (1982) című regénye egy elszigetelt walesi farmerközösségben játszódik, és a családrege, a mítosz, illetve a tájrege elemeit vegyíti (részben ez a *couleur locale* teszi élvezetes olvasmánnyá); Michel Tournier *Gemini* (1975) című könyve szintén családrege, de sokkal nyíltabban mítosza orientált, s szinte privát-mitológiát teremt az ikerségből³. Tournier monumentális térfilozófiai állványzatra építi iker-duoverzumát, minden értelemben kimerítő jelentéstermelést

¹ Az eredetileg angol nyelven megjelent irodalmi és szakirodalmi szövegekből származó idézetek mindegyike saját fordítás.

² Pl. Romulus és Remus, Jákob és Ézsau, Castor és Pollux, a kínai Hoho és Örslön, Amphion és Zethos (Théba alapítói), az indiai Yama és Yami, a perzsa Jima és Jimeh (Malán 6–7) – ahogy Camille Paglia is rámutat, a mitológiai ikrek többsége férfi (Paglia 74).

³ Tournier-ra meghatározó hatást gyakoroltak Lévi-Strauss és Bachelard kurzusai, de nem lett belőle egyetemi tanár, mert nem tette le a megfelelő vizsgákat (Edwards 38). Tournier elméleti vénájával szemben Chatwin igazi világutazó volt, számos útikönyv szerzője, aki szerint „életünk során szó szerint tereket gyűjtünk” (Krebs 1), s akinek az *On the Black Hill* az egyetlen Nagy-Britanniában játszódó könyve.

eredményezve – ahogy az egyik iker, Paul Surin is (ön)reflektál erre: „a helyzet az, hogy az egész történetünk nem más, mint egyetlen hosszú, kalandos töprengés a tér fogalmán” (Tournier 415). Salman Rushdie „mamutkönyvnek” nevezte a regényt (Rushdie 2), amelyben a mítosz médiumként funkcionál fikció és filozófia között; s mindkét regény esetében érvényes, hogy a mitikusság e vehikulum-jellege köti össze a *világ*, az *otthon* és az *iker-sejt* egyre szűkülő tereit. Az ikerség mindkét esetben regényvilág-alapító tényezőként működik, s a közös ezekben a narratív és interszubjektív tértípusokban az, hogy mindenekelőtt hibrid, határokon mozgó vonásokat mutatnak. Az olvasási folyamatban ezt a jelenséget az időjárás, a hulladék, az otthon, valamint a tükrözés metaforikáján keresztül kíséreltem meg bemutatni; elsősorban Jurij Lotman szűzsétípológiájának, Martin Heidegger *lako*-zás-fogalmának, a foucault-i *heterotópiának*, valamint a *nárcizmus* pszichoanalitikus értelmezéseinek segítségével.

Az idő (le)járása: narratív terek

Lotman a szűzsétípusok alakulástörténetében kulcsszerepet tulajdonít a hasonmásfiguráknak, amelyek az általa felvázolt két szövegalkotó rendszer határán helyezkednek el. Az egyiket *központi* szövegalkotó rendszernek nevezi, ez körkörös szerkezetű és mitikus formákat hoz létre; a másik típus pedig a *periférikus*, amely a központi rendszer széteséséből születik, s lineáris, időbeliséggel rendelkező elbeszélő szövegeket termel. A hasonmásfigurák felbukkanása Lotman szerint a központi szövegalkotó rendszer felbomlásának első jele, s erre a *Tévedések vígjátékának* ikerpárjait hozza példának (Lotman 87). Az iker-narratívák szűzséstruktúráként való olvasása tehát a mítosz és a narratív formák strukturális töréspontján helyezi el ezeket a szövegeket.

Ez a strukturális feszültség a családregegy műfaja felől is megközelíthető, a két regényben ugyanis a mítosz és a történelem ellentétes időfogalmak megtestesüléseiként, a családtörténetet meghatározó antagonisztikus narratív erőkként jelennek meg. A családtörténet a dinasztikus reprodukció narratív reprodukciójaként alapvetően a leszármazás kronológiájára épül, s éppen emiatt látványos lehetőség e linearitás felülírására (például Salman Rushdie vagy García Márquez esetében). Az ikerregények szinte mindig csonkacsalád-regények, s a családregegy végét beszélik el, amennyiben gyakran egymástól messzire szakadt, törvénytelen vagy terméketlen család(tag)okról szólnak⁴.

⁴ Angela Carter *Wise Children* („Bölcs gyermekek”) című sziporkázó regénye a magas és a populáris kultúra, a törvényes és a törvénytelen származás vertikális dichotómiáinak megbotlygatására „használja” az ikerséget; Kate Atkinson *Fénykép ezüstkeretben* című könyve (*Behind the Scenes at the Museum*) is családtörténet, ahol egy zaklatott anya-lánya kapcsolatot az ikertestvér elfelejtett, elfojtott gyermekkori halála határoz meg; Anne Enright *What Are You Like?* („Milyen

A lotmani szövegalkotási rendszerek tér-idő összefüggéseit két leitmotif-rendszer képviseli a regényekben, az időjárás és a hulladék, amelyek alapvetően a mitikus, ciklikus és a periferikus, elbeszélő jelleg keveredését, hibriditását mutatják. Az időjárás topológiai tere látszik működtetni a mitikus regényvilág-rétegeket⁵, míg a hulladék alapvetően nem körkörös, periferikus jelrendszereket képez, maguk az ikrek pedig mindkettővel kapcsolatban állnak. Miller már rámutatott „az időjárás különös és átható” jellegére az *On the Black Hill* kapcsán (Miller 405), s erre az összefüggésre alapoz Tournier regényének eredeti címe is, hiszen a *Meteorok* (*Les Météores*) szó eredeti jelentését, azaz a légköri jelenséget kívánja visszanyerni.

A *Geminiban* mitikus és modern szembenállását a „meteorit” és a „matematikai” égbolt hierarchizált bináris oppozíciója testesíti meg, előbbi ugyanis az ikrekhez rendelődik, s általa a mitikus körkörösség tere maga alá gyúri a történelmi kronologikus időt⁶; az *On the Black Hill* esetében pedig „a regény időbeliségét egy lényegileg térbeli struktúra fedi el, amely mitológiailag olvasható helyként alkotja meg a regény világát” (Bényei 133). A mitikus szövegek ciklikussága kulcsszerepet tölt be az anomáliák normalizálása és a törvényalkotás szempontjából, s a makro- és mikrokozmosz rendszerek kölcsönös lefordíthatóságára épül, például az égitestek és az emberi test közötti megfelelésre (Lotman 86). Az *On the Black Hill* első oldalán például megtudjuk, hogy a Jones ikrek minden reggel ellenőrzik a barometert, az elbeszélést pedig végig látszólag szükségtelen időjárás-jelentések szakítják meg; ám ennek az izomorfikusságnak a paródiája is legalább ennyire jellemző: szintén a regény legelején olvasható, hogy Lewis Jones orra egy biciklibaleset nyomán belilul a hidegben, azaz tulajdonképpen barometrikus testrészként működik.

A nem elbeszélő jellegű, ciklikus formákkal szemben a periferikus típusú szövegek a mitikusság ellenmechanizmusaként működnek, és lineárisak, kumulatí-

vagy?) című regénye pedig az elszakított ikerpár fabuláját mondja újra igen eredeti nyelven (ezek a regények mind női ikerpárokról szólnak). Arundhati Roy *Az apró dolgok istene* (*The God of Small Things*) és Chimamanda Ngozi Adichie *Half of a Yellow Sun* („Egy sárga nap fele”) című regényeiben nemzetallegória (is) az ikerség; a számtalan iker-film közül pedig talán Cronenberg *Két test egy lélek* (*Dead Ringers*) című alkotása az egyik legizgalmasabb.

⁵ Számos amerikai indián hit a nyugati széllel rokonítja az ikreket (Stillman 133); a mohave indiánok hitvilágában a Mennyei Ikerk (Heavenly Twins) szélbe, esőbe és felhőbe öltözködnek, s a menny és a föld között létező, kettős természetű lények; közép-amerikai indiánhitek a Hős Ikerket (Hero Twins) tisztelik (Littleton 528); a görög mitológiában pedig Castort és Polluxot gyakran Föld-félgömböt formázó sisakban ábrázolják (Kerényi 258).

⁶ Tournier másutt is térbeli metaforákkal jeleníti meg e kétfajta időt: „A szavak felkavaró egymásra vonatkoztatottsága: ház és múzeum, föld és hamu, kert és temető. És az időnek ez a két aspektusa: az egyik oldal a kiáltásokkal és gyűlölködéssel teli történelem, mely folyton megújuló és előreláthatatlan; a másik körkörös, akár egy óralap, és zárt, mivel egyetlen esemény sem hatolhat be az évszakok és színek örökös körforgásába, mely zöld, arany, vörös és fehér.” („A macska és a teknősbéka”); Michel Foucault szerint pedig ma a tér korát éljük, szemben a 19. század történelem- és időközpontúságával (Foucault 22), a tér előretörését tehát mint általános kulturális klímaváltozást írja le.

vak, időbeliek, illetve valamely újdonságot, csodás vagy tragikus eseményt jelölnek; bármit, ami megakasztja az azonosság örök visszatérését, azaz a legtágabb értelemben véve transzgressziókat, anomáliákat rögzítenek, tipikus műfajaik pedig a krónika és az annales (Lotman 96). Utóbbi a középkori történetírás reprezentatív műfaja, amelyet a *parataxis*, az ok-okozati viszonyok nélküli mellérendelés „logikája” szervez. Lewis Jones albuma jó példa erre, aki a *News of the World* újságkivágásait gyűjtve dokumentálja a mindig másokat, máshol érő katasztrófákat (Lotmannál pragmatikai szempontból az a különbség a mítosz és a hír között, hogy előbbi „rólam”, utóbbi pedig a „másikról” szól” 86). Lewis tehát inkább kompilátor, mint narrátor, aki emellett rajong a földrajzért, s két kedvenc olvasmánya az újság és az atlasz – az egyik különös eseményeket, anomáliákat közöl, míg a másik helyeket rögzít, s ily módon rendképző, törvényalkotó médium⁷. A nem elbeszélő jellegű műfajok mögött egyrészt a tér-idő elgondolásának mitikus, ciklikus rendszere áll, hiszen nem történetet mondanak el, másrészt viszont periférikusak, hiszen törvényalkotásra, a renden kívüli dolgok meghatározására vállalkoznak, s az ikerség még több ehhez hasonló hibrid szöveget hív elő.

Az időjárás, annak ciklikussága mindkét regényben felsőbbrendű az idő járásához, annak kronologikus mérhetőségéhez képest. Az üres „matematikai égbolt” zsarnokságát nyelvi, szexuális és gazdasági anomáliák ellensúlyozzák a szövegekben, a kronológiai idő például összekapcsolódik a törvénytelen származás perifériusságával. Mindkét regényben szerepel egy árva kisfiú, aki megszállottan rajong az idő szimbólumaiért. Az *On the Black Hill*ben Alfie félkegyelmű kisfiú, aki előnek gondol egy órát, ajándékokat ad neki, de véletlenül eltöri, s öngyilkos lesz. A *Geminiben* Franz, az autista fiú a naptár rabja, ezáltal egyfajta befejezett jövő időben él, s szintén vízbe fullad – a matematikailag berendezett világ, a karteziánus idő jelképei tehát mindkét esetben végzetesnek bizonyulnak a társadalmi törvényességen kívüliek számára. Az ikrek otthonai szintén tele vannak az idő szimbólumaival (pl. a Jones ikrek nagy állóórája, azonos zsebóráik – amelyeket rendszeresen egyeztetnek is, de csak azért, hogy összemérjék, kié jár gyorsabban –, egy az Égi Ikrek alakjaival díszített óra, a Surin fivérek egyforma faliórái és barométerei); s az időszimbólumoknak ez a túlbujánzása mintha éppen az idő eltagadására, annak szimbólum általi megölésére szolgálna.

A hulladék poétikája mint periférius szövegtermelő rendszer szintén összefügg a szövegek szexuális ökonómiájával. Genealógiai anomáliát testesítenek meg azok a gyermekotthonok, ahol Alfie és Franz is élnek, a St. Brigitte’s a *Geminiben* és Watkinsék The Rock nevű farmja az *On the Black Hill*ben. Utóbbi arról ismert, hogy „törvénytelen vagy gyagyás” (Chatwin 51) gyerekek lakják, a Surin ikrek apja pedig „élő hulladéknak” (Tournier 225) nevezi a St. Brigitte’s kis lakóit. Bár maguk

⁷ Ahogy De Certeau rámutat, a kartográfia a Descartes-féle idő- és térfelfogásán alapszik, a térkép (map) előtt azonban az „út” (tour) volt az elterjedt helymeghatározási módszer – azaz helyképzéskor „fenomenologikusan” az odaút folyamatát, nem a cél koordinátáit adták meg (De Certeau 119).

Watkinsék gyermektelenek, dinasztikusan meddő otthonuk mégis a lakozás heideggeri értelemben vett helyeként értelmezhető, s ily módon szintén hibrid tér. Heideggernél a *lakozás* a térhez való viszonyulás specifikusan emberi módja, az emberi térbeliség megteremtője. Rámutat, hogy a *bauen*, „építeni” szó a felnémet *buan*ból ered, ami annyit jelent: lakozni, megővni, megőrizni. A lakozás mindenekelőtt a dolgokkal maradást jelenti, a róluk való gondoskodást, megőrzést, művelést. A halandók tehát a lakozás által teremtik meg létüket, ezáltal tudják megélni halandóságukat (Heidegger 79).

Hulladék és lakozás keveredésére példa a *Gemini* Alexandre Surinja és az *On the Black Hill* Jim The Rock nevű alakja, mindketten az abjekt kezelői. Jim, aki maga is a The Rock neveltje volt, padlását telehordja kitömött állatokkal, s a holt anyag kényszeres felhalmozása temetővé, háziállat-nekropolisszá változtatja otthonát. Alexandre a Surin ikrek homoszexuális nagybátyja, szemétkerakatok tulajdonosa (az egyik Ördöglyuk névre hallgat), aki hotelekben, azaz *par excellence* nem-otthonokban él. Szerinte a szemét a kultúra esszenciája – azaz nem más, mint amit a társadalom elmulasztott megővni, s ami ezáltal a lakozás kudarcának szimbólumává lett. A kultúra tehát a *horror vacui* elleni mechanizmusként jelenik meg, az *Unheimliche*, az otthontalanná vált anyag örökös eltemetéseként; elfojtásként; Alexandre pedig a társadalmi termelésen kívül álló dekonstruktorként „elveti a nemzést, a növekedést, a termékenységet, az időt, az időjárást és azok viszonyosságait” (Tournier 278). A patriarchális háztartást diszfunkcionális oikoszként (a szó gazdaságot és otthont is jelent) diagnosztizálja, beteg elosztó intézményként, amely kizárólag az apa szexualitásának törvényét hivatott szolgálni.

Mindkét regényben a *zárt áramkör* olvasható ökonómia és szexualitás összefüggésének főtrópusaként, amely monetáris, szexuális és ontológiai szinteken működik. Chatwinnél a farmerek küzdenek a nyílt piaci verseny ellen, a Surin ikrek nagyapja pedig építési vállalkozó és bontó volt, akinek elsőszülöttjét a primogenitúrával való parodikus leszámolásként három tonna háztartási szemét nyomta agyon. Ezzel szemben az ikerség zárt áramkörének, az abszolút *Heimlichkeit* végzetesen teljes körének semmilyen ökonómiára sincs szüksége, hisz nincs vágy, amelynek nyila átfúrná az iker-entitás gömbjének falát. Az ikrek végzetesen narcisztikus kört alkotva a vágy halálát, és ezáltal a történet halálát is szimbolizálják. Tournier szavaival „sterilen, örökkévalón pottyantak az égből” (143); s az ikerpárok dinasztikus szempontból valóban meddők is. Narratív szempontból azonban termékenyek. A Jones ikreknek van egy közös hobbijuk: felmenőik fotói előtt álldogálva szeretnek rokonaik között hasonlóságokat felfedezni, ezáltal hálózva be a múltat jelentésszerű kapcsolatokkal: „mindenkinek tudták a nevét, és sosem fáradtak bele, hogy hasonlóságokat fedezzenek fel olyanok között, akik száz év különbséggel születtek” (Chatwin 13). Noha maguk az ikrek gyermektelenek, az elbeszélés szempontjából termékennyé válnak azáltal, hogy jelentésszerű kapcsolatokkal népesítik be az egyébként hozzáférhetetlen múltat. Az azonosság tehát hasonlóságok alapján jelentésszerű kapcsolatokat képes előhívni a különbözőségből, és ez a dialektika teszi lehetővé a történet megszületését az olvasó számára, és az

azonosság túlélését az ikrek számára. Az örökös kínzó hiányát az idő jelölésére szolgáló naptár, az időtlenséget pedig a fényképek testesítik meg: „Ahányszor csak letéptek egy oldalt a naptárból, a nyomorúságos öregkor balsejtelme gyötörte őket. Ekkor a falon függő családi fényképek, mosolygó arcok egész sora felé fordultak, akik mind meghaltak vagy messze voltak” (203). Az ikrek ily módon mítosz-kar-bantartókként működnek, mauzóleumszerű otthonuk pedig foucault-i heterotóp intézményként az idő elnyomására szolgáló gépezet, amely azért létezik, mert „egy elmozdíthatatlan helyen meg kell szervezni az idő folytonos és határtalan összegyűjtését” (Foucault 153). Az ikrek vikariáló léte tehát a családi múlt szimbolikus terének működtetésére irányul. Amikor a nővérük, Rebecca fényképét nézegetik, összehasonlítják a mosolyát a fiáéval, akit örökösüknek szánnak: „tudták, hogy nem éltek hiába, és hogy az idő a maga gyógyító körkörösével elmosta az összes fájdalmukat, dühüket, szégyenüket és meddőségüket, és új dolgok ígéretével tör a jövőbe” (Chatwin 14). A ciklikusság és az új dolgok keveredése pedig olyan hibrid szövegteret teremt, amely egyszerre eredményez mitikus és narratív szövegtermelést.

Anyai otthonok, fivéri tükrök: interszubjektív terek

A regények interszubjektív tereit két zárt tér, az *otthon* anyai és az *ikerség* *tükröző* terei határozzák meg. Mindkettő önmagába záródó, atemporális entitásként jelenik meg, s az ikrek egyiket sem hagyhatják el, hiszen őrzői, és ezáltal legbiztosabban őrzött rabjai azoknak. Ezt szimbolizálja, hogy a Jones ikrek üvegbe zárt játékhajót – a mozdulatlanságra ítélt utazás jelképét – kapják ajándékba egy öreg tengerésztől; a Surin ikrek otthonát pedig „lepecsételt üveg”-hez hasonlítják (Tournier 280). Bachelard szerint az otthon fogalma feltételezi „a kint és a bent elsődleges mítoszáét” (Bachelard 212), az ikrek azonban nem felelnek meg ennek a lakhatási követelménynek: „az iker-látásmódon tűnődöm, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a dolgokat egyszerre lássuk belülről és kívülről” (Tournier 331) – mondja Paul Surin. Mindenekelőtt összemosódás látszik tehát jellemezni a szövegek interszubjektív tereit. Az *On the Black Hill*ben a farm „határokon fekvő, hibrid térré válik, amely egyszerre középpont és periféria – ahogy maga a Black Hill is spirituális/mitologikus központ és politikai/történelmi periféria egyben” (Bényei 139) – a Jones ikrek farmja az angol-walesi határon, a Határbárók (Border Barons) földjeinek közelében fekszik. Az ikrek esetében nem elsősorban otthon és világ, hanem otthon és én, illetve én és ikertestvér elhatárolása a probléma.

Ezt már a regények nyitóképei is sejtetik, ahol mindkét ikerpárt az alvás közben látjuk először. A még csecsemő Surin ikrek e regresszív állapotban „visszatérnek legszemélyesebb énjükbe, oda, ami a legmélyebb és legváltozatlanabb bennük, a közös nevezőjükhöz, s ekkor megkülönböztethetetlenek” (Tournier 11). Bár

mindkét történet az egység állapotából indul, az emberi élet két végpontján, újszülöttként és aggregényként mutatják az ikreket. Az *On the Black Hill* elején ugyanis megtudjuk, hogy az ikrek negyvenkét éve együtt alszanak a szülői ágyban, amelynek matraca a szüleik által hagyott bemélyedéseket viseli. Szimbolikusan a szülők negatívját, a hiányuk helyét töltik be, s antropológiai szempontból ez megfeleltethető a „lenyomat” (imprinting) fogalmának, amikor az ősre azáltal emlékeznek, hogy az a teste lenyomatát hagyja valahol (Smith 11) – a matrac tehát antropológiailag szent tárgy, pszichoanalitikusan azonban élethosszig tartó átmeneti tárgyként, az elszakadás tagadásaként is olvasható. Szó szerint vagy átvitt értelemben mindkét nyitójelenetben a körülölelő anyai jelenlét a harmadik tényező: az *On the Black Hill*ben az anya foltvarrásos takarója képez szimbolikus jelenlétet, a *Gemini*-ban pedig az anya sálával teríti le a függőágyban alvó ikreket⁸.

Az ikerszövegek ödipális négyszögeiben az apa csak mint centrifugális, külső erő van jelen, míg az anya az otthon és a tükör megfelelője is egyszerre. Az *On the Black Hill* elején olvasható a Jones ikrekről, hogy „kisfiú korukban csak az anyjuk tudta megkülönböztetni őket, mostanra azonban a kor és a balesetek más-más módon viselték meg őket” („weathered them”) (Chatwin 10). Ez a mondat mindkét regény mise en abyme-jaként értelmezhető, hiszen magában foglalja a szövegeket meghatározó mechanizmusokat: az anyai eredetű egységet és az időjárás által jelképezett külső erőket. Az anya egyrészt az eredendő egység, az azonosság helye, másrészt a megerősítő anyai tükrözésben benne rejlik az individuális felismerés, s ezáltal az elkülönítés gesztusa is. A tudásnak ez a hatalma pedig nem ruházható át: a nem-anya kategóriába eső nőknek csak az elutasított szerető szerepe juthat. A harmadik jelenlét tehát mindig a női hiány az ikrek számára, és bár Lewis Jones és Jean Surin is vágnak a szerelemre és ezáltal az elszakadásra, ezt a vágyat tabutizálja a másik iker összetartozásvágya. Jean Surin elveszíti szerelmét, Sophie-t, aki úgy idézi fel Paullal való találkozását, hogy az „egy idegen, aki Jean”; míg Lewis Jones a női pilótákért és a traktorokért rajong – utóbbit, amely „zavarba ejtő, akár a női anatómia” (201) annyira csodálja, hogy nem is használja. Benjamin, a gyengébb iker teljesen elfojtja szexualitását, egyenesen taszítónak találja a női testet (egy vásárbán a táncoló nők lábának látványa az agonizáló birkák haláltusájára emlékezteti); ugyanakkor egyik kedvenc időtöltése a birkák világra segítése, amikor meddő férfibába módjára segédkezik: „néha benyúlt alkarjával a méhbe, hogy

⁸ Történet és tér viszonya megközelíthető a *khóra* platóni fogalmával („Timaeus” c. dialógus), illetve annak Elizabeth Grosz-féle feminista kritikájával is. Platón szerint „három fajt kell fölvenni: egyrészt a keletkezőt; másrészt, amiben keletkezik; végül, a minta, aminek hasonlóságára születik a keletkező. És egészen megfelelően hasonlíthatjuk a befogadót anyához; a mintát atyához; a kettőjük közötti természetet a szülőtthöz” (Platón 352). Grosz a patriarchális nyugati metafizikai tradíció kritikájaként a khórát egyfajta metafizikus harmadik tényezőnek tekinti: ez „a tér, ahol a hely lehetségessé válik, az úr, amelyben a tér nélküli Formák áthaladnak a térbeliesített valóságba, egy dimenziótlan alagút, amely a térbeliesítésbe nyílik, s amely eltörli önmagát, hogy másokat lehetővé és valóságossá tegyen” (Grosz 116). Az ikrek ebben az összefüggésben olvashatók narratív khóraként, a történet helyét megszüülő szüzsétekként is.

kibogozzon egy ikerpárt” (11). Benjamin Jones és Paul a Surin gyengébb ikreként azt vágyják, amit Káin megtagadott: örök őrzőik kívánnak lenni fivérüknek. Nem az anya tehát az első és egyetlen szeretettárgy, amelytől a formálódó iker-szubjektumnak el kell különülnie. Tournier „iker-sejt”-nek nevezi ezt a közös entitást, amely mindkét regényben centrifugális és centripetális erők vonzásában létezik.

Az egyik legerősebb összetartó erő a nyelv. A Jones ikrek az „angyalok nyelvének”, a Surin testvérek pedig „aeol”-nak nevezik ikernyelvüket, amelynek a csend a legfőbb jellegzetessége: „mivel ismerték egymás gondolatait, még veszekedtek is beszéd nélkül” (Chatwin 11); „az aeolban a szavak esetlegeseek, a csend a lényeg” (Tournier 132). Éppen ezek a privát nyelvek gátolják meg azonban, hogy belépjenek a szimbolikus rendbe, s ezáltal önálló szubjektumokká váljanak. Winnicott szerint a *nyelv* és a *játék* töltik meg azt a teret, amellyel a gyermek megpróbálja elkerülni az anyától való elszakadást, s ez az elkülönülés az én kialakulásának feltétele, ami aztán lehetővé teszi a kultúrába való belépést (Winnicott 109). Az ikrek azonban nemcsak hogy privát nyelvet használnak, de a játékokat is elvetik. A *Gemini* az egyiké szánalmas iker-pótlékaiként jellemzi a játékokat (Tournier 261), a Jones ikrek pedig eldobják a The Dump névre hallgató Humpty-Dumpty figurájukat – azt a tojásfigurát, aki Lewis Carrollnál éppen a privát nyelv lehetőségét feszegeti⁹. Az ikreket tehát a különbség hiánya, a nyelv hiánya, végső soron pedig a vágy hiánya jellemzi. Lotman szerint szinte minden történet visszavezethető egy zárt térbe való belépés (például „barlang”, „sír”, „ház” vagy „asszony”) és az onnan való kijutás aktusára (Lotman 94), jelen esetben azonban inkább az a kérdés, hogy ki lehet-e egyáltalán lépni az iker-sejtből, s hogy hogyan születhet történet a genetikai azonosság cellájából?

Ez a gömbszerű tökéletesség felidézi Nácisz történetét, aki a kettősség, az ön-magaság és a tükrözés meghatározó paradigmáját képezi a nyugati kultúrában. Az ikerség értelmezhető a narcizmus legitim, mert „természetes” formájaként (Pauszaniász változatában például Nácisz tükörképének helyébe az ikernővére kerül, Berman 5). Merleau-Ponty a megismerés alapproblémájaként veti fel a saját test megfigyelését: „A külső tárgyakat a testemmel tapasztalom meg, megérintem, szemügyre veszem, körbesétálok őket, de a testem maga olyasmi, amelyet nem figyelek meg: ahhoz, hogy erre képes legyek, szükségem volna egy második testre, amely maga megfigyelhetetlen volna” (Merleau-Ponty 91). Ez alapján az ikerség egyszerre értelmezhető patológikus és utópisztikus jelenségként; amely egyrészt kész fenomenológiai főnyeremény, másrészt viszont a kettős szolipszizmus csapdája is.

A *tükör* mindkét regényben centrifugális erőként, *Unheimliche*ként jelenik meg. Foucault-nál a „tükör, lévén egyfajta hely nélküli hely, végső soron utópia. A tü-

⁹ Az *Alice Tükörországbán* Dingidungi-fejezetében zajlik le ez a beszélgetés: „Ha én használok egy szót – mondta Dingidungi megróvó hangsúllyal –, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet! – Az a kérdés – hitetlenkedett Alice –, vajon engedelmeskednek-e a szavak” (Carroll 86). A Subidam és Subidu című fejezetben pedig ikrekkel is találkozik a kislány, akik csak egymást átölelve hajlandók kezét fogni, nehogy bármelyikük megelőzze a másikat.

körben ott látom magam, ahol nem vagyok [...] De egyben heterotópia is, hiszen a tükör valóságosan létezik” (Foucault 150). Mivel az ikrek rendelkeznek egy autentikus, hús-vér tükörrel, a többi tükör az ikertestvér hiányát mutatja csak; de ugyanakkor radikális kihívást is jelentenek: intellektuális reflexió által szubjektummá válni – azaz megvalósítani azt, ami Nárcisznak nem sikerült. Jean, az elvagyódó Surin iker így reagál fivérével közös fényképüket nézegetve: „az ember sohasem ismeri meg magát” (Tournier 284). Ez a mondat pedig felidézi Teiresziász szavait, akinek jóslata szerint Nárcisz akkor élhet meg magas kort. „Hogyha magát sosem ismeri meg” (Ovidius 85). Végző soron Nárcisz és az ikrek történetei is a tárgyviszonyok hiányáról szólnak, a tükörfázis, az „én vagyok az” felismerésének problémájáról – legyen a Másik vízbéli tükörkép vagy genetikai klón. Az *On the Black Hill* meghatározó jelenete ebből a szempontból a darázscsípés-jelenet:

Az ikrek első emléke – egy közös emlék, amelyre mindketten nagyon jól emlékeztek – az a nap, amikor megcsípte őket egy darázs. [...] Mary éppen tojássárgáját kanalazott Lewis szájába, Benjamin pedig féltékenységeiben hadonászni kezdett, hogy magára vonja a figyelmet, amikor a bal kezével eltalálta a darazsat, és az megcsípte. [...] Benjamin azonban nem sírt. Egyszerűen csak elbiggyesztette a száját, testvéreire emelve szomorú szürke szemét. Mert nem ő, hanem Lewis nyöszörgött a fájdalomtól [...] attól kezdve a tojás a darazsakra emlékeztette őket, és nem bíztak semmiben, ami sárga. (Chatwin 42)

Ez a jelenet tükör-stádiumként is olvasható, ahol a behatolás narcisztikus sebe nem eredményezi határokkal bíró szubjektum megszületését. A *Geminiben* a háromoldalú tükör jelenete tölti be ugyanezt a traumatikus szerepet, amikor a belenéző Jean, az önállóságra vágyó iker az évnesztés szorongását éli át, mert Pault látja a tükörben. A tükör-szorongás ambivalens, (ön)gyilkos indulatokat vált ki belőle: „mert ha Paul ott van, élön a hármas tükörben, akkor én, Jean, sehol sem vagyok, nem létezem többé” (Tournier 204). Benjamin Jones pedig „egy nap, amikor a borotválkozótükörbe bámult, látta, amint az arca egyre halványabb és halványabb lesz, mintha az üveg felfalná a tükörképét, amíg csak teljesen el nem tűnik a kristályszerű ködben” (Chatwin 299). Az ikrek számára tehát a tükör nem más, mint duplacsavarral (vagy -foncsorozással) ellátott heterotópia: a nem-én nem-helye, amely szimulákrumként alkotja meg a belenézőt. Akárcsak Nárcisz esetében: „Nárcisz csupán tükröződésként létezik, szimulákrumként a víz alig fodrozódó felszínén” (Kochhar-Lindgren 6). Az én narcisztikus genezisének alternatív mítoszát kínálja fel azonban a *Gemini* Velence-fejezete: „egy velencei tükör megmentette volna Nárciszt” (Tournier 310), az igazi velencei tükör ugyanis szándékosan hibás, döntött perspektívájú, s ezért „centrifugálisan” kitereli önmagából a beleveszni készülő tekintetet.

A tükörtér mellett a karneváli tér a másik legerősebb centrifugális erő a regényekben. Mindkét szövegben szerepel egy traumatikus vásári *körhinta*-jelenet,

amelyben az elvágódó, klausztrofobikus iker remekül, a ragaszkodó, agorafóbiás fivér pedig rettenetesen érzi magát. Az *On the Black Hill* körhinta-jelenetében mindkét iker beszáll, a *Geminiban* azonban csak Jean lép be a körhintába egy hatalmas fekete hajú férfival. Paul közben panoptikusan nézi az abszolút Másikat: „Az a férfi, kicsi fivérem, a magányt, az individualizmust és a saját sors iránti teljes, könyörtelen elköteleződést képviselte” (Tournier 142). Ogrénak nevezi a férfit, aki a regény privát mitológiája szerint a méhben megette ikertestvérét, hogy ne kelljen mindent megosztania vele, s erről az eredendő testvérgyilkosságról hatalmas mérete árulkodik. Az ogre büntetésül magányra ítéltetett¹⁰, és lelkiismeret-furdalása felelős a történelem erőszakfolyamáért (a kronológiai idő tehát ismét az ikerk ellenségeként alkotódik meg). Az *On the Black Hillben* is megjelenik a nem-iker lét értékhiányossága, ismét parodikusán: a Jones család óriásira hizott disznaja végül egyetlen utódot hoz csak a világra. Az egyik iker tehát menni, a másik maradni akar, s ez a dinamika olyan (narratológiai) határokon mozgó szüzsémunka-megosztást eredményez, ahol mozgásirányaik hibriditása eredményezi a történet létrejöttét:

az alakok egyrészt mozgékony, a szüzsé terét tekintve szabad, a művészi térszerkezetben könnyen helyet változtató, és a terek határát átlépni képes figurákra bomlanak, [...] másrészt olyan figurákra esnek szét, amelyek nem változtatják a helyüket, s szerepük e tér funkciójának működtetése” (Lotman 92).

Ha pedig történet van, az véget is ér valahol. Az ikernarratívák esetében valamiféle Sein zum Bruder létről beszélhetünk, ahol a történet végét a testvér halála jelenti. Lotman szerint a vég kategóriája az eschatologikus szövegekben jelenik meg először (az *eschaton* véget jelent), s azok ezért a mítosz elbeszélő szöveggé alakulásának mérőföldkövei (Lotman 95). Ebben az értelemben mindkét ikernarratíva eschatologikus eseménye az erősebb iker halála. Az *On the Black Hill* végén a temető válik Benjamin Jones új otthonává, ahol naphosszat testvére sírkövének tükrében nézi magát; míg a *Gemini* zárlatában a magára maradt, testileg megcsonkult Paul újjászületik mint nem-iker szubjektum.

A két regény iker-ikonográfiájának egyik legmarkánsabban kirajzolódó üzenete az, hogy valakinek nem egyszerűen ikertestvére van, hanem ikertestvérként létezik; s hogy ez a létállapot nem „csodás egyensúly másik és én közt” (Tournier 144), ahogy Paul Surin állítja; hiszen a tökéletes azonosságnak – a tökéletes házasság-

¹⁰ Radnóti Miklós életművében is jelen van a túlélő iker büntudata, „Huszonnyolc év” című versében írja: „Erőszakos, rút kisdéd voltam én, / ikret szülő anyácska, – gyilkosod! / öcsémet halva szülte-é, / vagy élt öt percet, nem tudom, / de ott a vér és jajgatás között / úgy emeltek föl a fény felé, / akár egy győztes, kis vadállatot, / ki megmutatta már, hogy mennyit ér: / mögötte két halott.”

hoz hasonlóan – nem volna elbeszélhető története. A Jones és a Surin ikrek Határ-bárókként vagy Égi Ikreként lényegük-nél fogva narratív és egzisztenciális hatá-rok lakói, akik az azonosság statikus Semmije és az Egytől való jóvátehetetlen el-szakítottság fájdalma között egyensúlyoznak. S talán éppen ez a határokon lakozás lényege: „A határ nem az, ahol valami véget ér, hanem ahogyan ezt a görögök tud-ták, a határ az, amelynél valaminek a *léte* kezdetét veszi” (Heidegger 83). Az ikrek hibrid Nárcisz és Krisztus-alakokként átélnek valamit a többség, a nem-ikrek he-lyett; történeteik pedig az olvasó pót-ikertestvéreiként, tükreiként termékeny pa-radigmát szolgáltatnak az emberi lét hasadtságának ábrázolására.

Felhasznált irodalom

- Bachelard, Gaston (1969): *The Poetics of Space*. Beacon Press, Boston.
- Bényei Tamás (2001): „Chinese or Indian?» – *On the Black Hill and Postcolo-nialism*”.
- British and American Studies*. Hestia, Timișoara: 132–144.
- Berman, Jeffrey. *Narcissism and the Novel*. New York, NY: New York UP, 1990.
- Carroll, Lewis (2005): *Alice Tükörszágban*. Ford. Révbíró Tamás. Ciceró, Buda-pest.
- Certeau, de Michel (1988): *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkley, CA.
- Chatwin, Bruce (1983): *On the Black Hill*. Picador, Reading.
- Douglas, Mary (1991): „The Idea of a Home: A Kind of Space”. *Social Research* 58:1.
- Edwards, Rachel (1999): *Myth and the Fiction of Michel Tournier and Patrick Grainville*.
- The Edwin Mellen Press, Lewiston, NY.
- Foucault, Michel (1999): „Eltérő terek”. *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, elő-adások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen: 147–156.
- Grosz, Elizabeth (1995): *Space, Time and Perversion: Essays on the Politics of Bodies*. Routledge, London.
- Heidegger, Martin. „Építés, lak(oz)ás, gondolkodás”. Ford. Schneller István. Schnel-ler István: *Az építészet minőségi dimenziói*. Budapest, TERC: 78–89.
- Kerényi Károly (1977): *Görög mitológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kochhar-Lindgren, Gray (1993): *Narcissus Transformed: The Textual Subject in Psychoanalysis and Literature*. Pennsylvania State UP, University Park, PA.
- Krebs, Albin. „Bruce Chatwin”. <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=950DE6D61E3AF93AA25752C0A96F948260&sec=&spon=&pagewanted=2>
- Littleton, C. Scott., szerk. (2002): *Mythology: The Illustrated Anthology of World Myth and Storytelling*. Duncan Baird Publishers, London.

- Lotman, Jurij (1994): „A szüzse eredete tipológiai aspektusból”. Ford. Klausz Ildikó, Pálfi Ágnes. *Kultúra, szöveg, narráció*. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs: 82–118.
- Malán Mihály (1962): *Ikrek és ikerkutatás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Merleau-Ponty, M. (1995): *Phenomenology of Perception*. Ford. Colin Smith. Routledge, London.
- Miller, Karl (1985): „Twins”. *Doubles: Studies in Literary History*. Oxford UP, Oxford: 402–415.
- Ovidius (1961): *Átváltozások*. Ford. Devecseri Gábor. Magyar Helikon, Budapest.
- Paglia, Camille (1991): *Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson*. Penguin, London.
- Platón (1984): „Timaios”. Ford. Kövendi Dénes. *Platón összes művei* III. Európa, Budapest, 307–409.
- Rushdie, Salman. „The Stuff of Marvels”. <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9C07E6D81539F937A35753C1A967948260&sec=&spon=&pagewanted=2>
- Smith, Jonathan Z. (1987). *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Stillman, Peter R. (1985): *Introduction to Myth*. Boynton/Cook Publishers, Upper Montclair, NJ.
- Tournier, Michel (1985): *Gemini*. Ford. Anne Carter. Methuen, London.
- , (1995): *Kispróza*. Ford. Szávai Dorottya. József Attila Kör–Jelenkor Kiadó, Budapest, Pécs.
- Winnicott, D. W. (1997): „The Location of Cultural Experience”. *Playing and Reality*. Routledge, London.

Szerzőink

- ÁFRA JÁNOS: magyar alap- és filozófia minor szakos. A *Szkhion* folyóirat szerkesztője, kutatási területe az intermedialitás. Írásait eddig többek között a *Debreceni Disputa*, a *Zempléni Múzsza*, a *Műút*, az *Új Hegyvidék*, a *Vörös Postakocsi* és a *Csillagszálló kulturális utcalap* közölte. A XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekció *Esztétika* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Berta Erzsébet egyetemi adjunktus.
- BALAJTHY ÁGNES: magyar nyelv és irodalom diszciplináris MA szakos. A *Szkhion* folyóirat szerkesztője. Publikált többek között a *Debreceni Disputa*, a *Zempléni Múzsza*, az *Új Hegyvidék*, a *Várad* és a *Helikon* című folyóiratokban. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciója *XX. századi magyar próza* tagozatának II. helyezette. Témavezetői: dr. habil. Szirák Péter tanszékvezető egyetemi docens és dr. Takács Miklós egyetemi adjunktus.
- BALÁZS TIBOR: történelem szakos. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Magyarország története, 1919–1945* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Barta Róbert egyetemi docens.
- BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ: történelem–néprajz szakon végzett. Számos tanulmányt közölt gyűjteményes kötetekben, A *hosszúpályi Bódi István Falumúzeum története* címmel önálló munkája jelent meg. A XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekció *Kulturális és szociálintropológia* tagozatában III. helyezést kapott. Témavezetői: dr. habil. Kotics József egyetemi docens (Miskolci Egyetem) és dr. Selmeczi Kovács Attila egyetemi tanár.
- CZINEGE SZILVIA: történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet). Gyűjteményes kötetben publikációja jelent meg. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Újkori magyar történelem* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Velkey Ferenc egyetemi docens.
- DITRÓI ESZTER: magyar–néprajz szakon végzett, doktorandusz (DE Magyar Nyelvtudományi Intézet). A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Névtan, nyelvtörténet, finnugrisztika* tagozatának I. helyezette. Témavezetője: dr. Tóth Valéria egyetemi adjunktus.
- ÉLIÁS ANIKÓ: szociális munkás szakos. A XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekció *Szociális munka, szociálpolitika I.* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: Czibere Ibolya egyetemi tanársegéd.
- FARKAS ÉVA: szociológia szakon végzett. A Tóth Anikó Pannával közösen bemutatott dolgozatát különdíjjal jutalmazták a XXIX. OTDK Társadalomtudomá-

- nyi Szekció *Szociális munka, szociálpolitika I.* tagozatában. Témavezetője: Czibere Ibolya egyetemi tanársegéd.
- FÖLDI ÁDÁM: néprajz-politológia szakos. A *Politika.hu* című folyóiratban publikált. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekció *Néprajz I. – Anyagi kultúra és társadalom* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Ujváry Zoltán egyetemi tanár.
- KÁDÁR ANETT JULIANNA: olasz szakos, Pro Scientia Aranyérmes (2009). Tanulmányait a *Debreceni Disputa*, az *Italianistica Debreceniensis* és gyűjteményes kötetek közölték. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Olasz és spanyol irodalom* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. habil. Madarász Imre tanszékvezető egyetemi docens.
- KIRÁLY PÉTER: politológia szakon végzett, a CEU International Relations and European Studies (IRES) MA programjának hallgatója, Pro Scientia Aranyérmes (2009). A *Politika.hu* politikatudományi hallgatói folyóirat szerkesztője. Dolgozatát I. helyezéssel jutalmazták a XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Nemzetközi Tanulmányok II.* tagozatában. Témavezetője: dr. Balogh László Levente egyetemi adjunktus.
- KISS BOGLÁRKA: angol-magyar szakos. Írásai jelentek meg a *Debreceni Disputa*-ban és gyűjteményes kötetben. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű költészet és próza* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Szalay Edina egyetemi adjunktus.
- KISS JUDIT ERZSÉBET: magyar szakon végzett. Dolgozata a III. helyen végzett a XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *XVIII-XIX. századi magyar irodalom* tagozatában. Témavezetője: dr. habil. S. Varga Pál egyetemi tanár.
- LIKTOR ESZTER: francia-angol szakos. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Francia irodalom* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Lukovszki Judit egyetemi adjunktus.
- LIZÁK DORINA HAJNALKA: magyar-néprajz szakos. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Névtan, nyelvtörténet, finnugrisztika* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Tóth Valéria egyetemi adjunktus.
- MÁTÉ KRISZTINA: történelem-művelődésszervező szakon végzett, doktorandusz (DE Andragógia és Művelődéstudományok Tanszéke). A XXIX. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Művelődéstörténet és művelődésszociológia* tagozatának III. helyezette. Témavezetője: dr. Juhász Erika főiskolai docens.
- MEDVÉS DÓRA: pszichológia szakon végzett, doktorandusz (DE Pszichológiai Intézet). Gyűjteményes kötetekben jelentek meg publikációi, kutatásait nemzetközi konferenciákon mutatta be. A XXIX. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Szociálpszichológia* tagozatában Pántya Józseffel közösen készített dolgozatával I. helyezést ért el. Témavezetője: Molnárné dr. Kovács Judit egyetemi adjunktus.
- PAPP DÉNES: politológia és pszichológia szakos. Írásait a *Politika.hu* és a *Szkholion* közölte. A XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Politikatudo-*

- mány III. tagozatában II. helyezést szerzett. Témavezetői: dr. habil. Szabó Tibor egyetemi docens és dr. Dér Aladár egyetemi docens.
- PAPP SÁNDOR: magyar-történelem szakon végzett. Írásait a *Szkholion* és a *Debreceni Disputa* közölte. I. helyezéssel ismerték el dolgozatát a XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Esztétika* tagozatában. Témavezetője: dr. Kálai Sándor egyetemi adjunktus.
- PÁNTYA JÓZSEF: pszichológia szakon végzett, egyetemi tanársegéd (DE Pszichológiai Intézet). Gyűjteményes kötetekben jelentek meg publikációi, kutatásait nemzetközi konferenciákon mutatta be. A XXIX. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Szociálpszichológia* tagozatában Medvés Dórával közösen készített dolgozatával I. helyezést ért el. Témavezetője: Molnárné dr. Kovács Judit egyetemi adjunktus.
- PÉNZES DÁVID: pedagógia szakon végzett. A XXIX. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciója *Neveléstörténet és nevelésszociológia* tagozatának III. helyezettje. Témavezetője: dr. Orosz Gábor egyetemi docens.
- RÉTI ZSÓFIA: magyar-angol szakon végzett, doktorandusz (DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet). Publikációi jelentek meg a *Szkholion* folyóiratban, illetve társszerzőként a *hvg.hu* online hetilapban. A XXIX. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Filmtudomány* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Takács Miklós egyetemi adjunktus.
- SÓVÁGÓ SZILVIA: pedagógia szakos. A XXIX. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Neveléstörténet és nevelésszociológia* tagozatában bemutatott dolgozatát különdíjjal jutalmazták. Témavezetője: dr. Rébay Magdolna egyetemi adjunktus.
- SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR: néprajz-történelem szakos. Publikációja jelent meg gyűjteményes kötetben. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Modern kori egyetemes történelem* tagozatában I. helyezést és különdíjat kapott. Témavezetője: dr. Bodnár Erzsébet egyetemi docens.
- SZABÓ ORSOLYA ZSUZSANNA: angol-kommunikáció szakos. Írásait a *BeTűK* és a *Debreceni Disputa* közölte. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciója *Angol nyelvű dráma és vizuális kultúra* tagozatának II. helyezettje. Témavezetője: dr. Séllei Nóra egyetemi docens.
- SZEIFERT ÁGNES: angol-német szakos. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű költészet és próza* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. habil. Bényei Tamás egyetemi tanár.
- SZÚCS PÁL: történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet). A III. helyezést érdemelte ki a XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Újkori magyar történelem* tagozatában. Témavezetője: dr. Velkey Ferenc egyetemi docens.
- TÓZSÉR ZOLTÁN: pedagógia-történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Neveléstudományok Intézete). Az *Educatio* című folyóiratban publikációja jelent

meg. A XXIX. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Neveléstudomány és nevelésfilozófia* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Fenyő Imre egyetemi tanársegéd.

URECZKY ESZTER: magyar-angol szakon végzett, doktorandusz (DE Angol-Amerikai Intézet). Írásait a *Debreceni Disputa* közölte. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű költészet és próza* tagozatában I. helyezéssel jutalmazták. Témavezetője: dr. habil. Bényei Tamás egyetemi tanár.